

ІВАН ФРАНКО

СТАТТІ і МАТЕРІАЛИ

ЗБІРНИК
ШОСТИЙ

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1958



МВО УРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА

ІВАН ФРАНКО

СТАТТІ і МАТЕРІАЛИ

ЗБІРНИК ШОСТИЙ

Присвячується
IV Міжнародному конгресу
славістів

ВИДАВНИЦТВО
ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1958

Редакційна колегія:

Доцент В. Т. Дмитрук, доцент В. В. Лесик, доцент О. Н. Мороз (відповідальний редактор), доцент С. М. Шаховський, доцент Ф. М. Неборячок, канд. філ. наук І. І. Дорошенко (відповідальний секретар).

Друкується з дозволу
ректора університету
члена-кореспондента АН УРСР
Є. К. Лазаренка

DIM
ФРА
НКА

МАТЕРІАЛИ

Д. ЛУК'ЯНОВИЧ

ЛИСТИ ОЛЬГИ РОШКЕВИЧ ДО ІВАНА ФРАНКА

Листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич є важливим джерелом для вивчення раннього періоду творчості письменника. Листи Франка до Ольги Рошкевич кидають світло на юнацькі роки його життя. З них читач дізнається про те, як Франко здобував освіту, про його літературні плани, про видавничі задуми, громадську роботу. Перед читачем розкривається внутрішнє життя Франка-юнака, формування його світогляду[1].

Листи Ольги Рошкевич є очевидним доповненням Франкових листів.

Особливу цінність являють собою листи Ольги до Франка після її одруження з Володимиром Озаркевичем (вересень 1879 р.), тому що всі листи, одержані від Франка після одруження, вона знищила, і мати уяву про їх зміст можна лише з листів Ольги, збережених в архіві письменника. Всього у Франка збереглося 16 листів, один з яких знайдено у судових актах.

Тексти Ольжиних листів до І. Франка збережені в його архіві при Інституті української літератури ім. Т. Шевченка в Києві. Тільки лист від 8. III 1880 р., написаний і висланий Ольгою в той час, коли адресат був уже під вартою в Коломийській тюрмі, потрапив до карного суду і застряг у актах карної справи братів Фокшеїв.

Листи Ольги Рошкевич-Озаркевич написані так званою драгоманівкою, але авторка вживала і етимологічний правопис. Очевидні помилки виправлені без зазначень.

Лист 1.

Ів. 22/1 1879.

Дорогиj Льубцьу мij!

За пізно давjесь ми знати, шчо баль у Львові 28. с. м. Разом з листом прijшло і запрошенье від «общества». Шче

[1] «Ів. Франко. Статті та матеріали», кн. 5, вид. Львівського державного університету, стор. 5—127.

і то треба сказати, шчо письмо твоје відобралам доперва в недільу. Насамперед підскочилам з радости, а потім зачаласьа загальна нарада: Ту вже тиждень; панні Льунці требаби шовковоїі сукні, а та вже не зробитсьа. Та у мене також не ма шче грошеј; не писалам до дому уперед, бо рахувалам так, шчо у Ль. не буде бальу скорше ак десь у половині Льутого. І порішено так, шчо до Львова поідесьа пізнішче, на другиј баль, а слиби сталосьа так, шчо академики не справльалиби другоїі забави, то ми все таки поідемо з на пару день бодај на прогульку д(о) Львова, за дльа акихось справунків. Дебата закінчиласьа тим, шчо вујко посварилисьа з вујнов.— чи вгадавбись, на чім?

Вни сами радіби дуже повезти своју доньу до столиці, і хотіли бути на тім бали, отже кажут: поідете на другиј, бо дали нам знати за вчьесно. А вуянка на то: та јакже за вчьесно ? — за пізно.. «Ні, за вчесно» — каже вујко; вуянка, розумієсьа, своје. Вујко ані руш допустити того і зачинаје доводити, переконувати нас всіх, шчо дійсно запросини прийшли за вчьесно, а не за пізно, шчо через те не можна сьа злагодити, і дивувавсьа дуже, јаким правом вуянка може јего учити, як сьа говорити маје. І всьо то говорилосьа таким переконујучим тоном, с такими інтонацијами, шчо варто було чути. Ми лиш позирали на сьа, але смијатися не випадало. Аж нарешті вуянка ј сама не могла вже розібрати, чија правда, та каже: Гі! ци ја Јанова, ци ја не Јанова? (муж Јан) — значит,— ци з нев јака переміна сталасьа, ци шчо, шчо вже сама сьа не розуміје,— і дивитсьа на нас допиту(ју)чим погльадом. Ми доперва аж тогди розреготілисьа; вујко јакось подобріли знов на хвильу, бо предціж јіх правда конечно була на верхи,— і на тім стало.— Чи не комедја? — Отжеж так.

Але не сумуј, Іваську, ја прииду до Львова, хоть і не 28., то пізнішче, бо і газди тутешні мајут туда свіј інтерес. Тож не трать надіјі,— чеј побачимосьа незадовго. За гроші просилам уже родичів, абим мала потім на поготовју.

Комитет станіславскоји Филјі обшчества ім. Качковского даје також забаву 6 льутого. Відси хотьат і там бути, і намавльајут мене конечно. Родичі моји за тим, особливо татко за тим, абим сьа познакомила з станісл. кавальерами. Мені бајдуже, але все таки цікавам пізнати близше п. Бучинського, ш(ч)о ми то шкодит? Бо то, знајеш, ні ја јего не виділа шче, ні він мене, а однако нас сватајут,— він ніби випитувати сьа десь когось за мене, цікавиј пізнати, чи шчось,— ну, і готові конкури. А ја ні сесе, ні того, ні журьусьа, ні тішу. Але відки ти приходиш до того, шчо догадујешся сам, чи то не п. Б. іменујесьа мојим станіславским

«конкурентом». Впрочім, ja беру се за жарт, і не згадувалам о тім нікому, а ту ось аж до тебе зajшла відомість. З паном Кулачковским річ уже инакше majесьа. Бачу хочеш довідатисьа шчось и від мене за него. Дійсно, гісторja цікава, хоть цілком не важна. Отже так. П. К. прийіхав до Лолина 9, дуже жалував, шчо не застав нас дома, jакись бесідливий і цікавий чоловік. Мамцьу дивував дуже своjими питаньами, а видавсьа з ними дуже скоро,— чи не буде jему хто на перешкоді і чи родичі не будут мати нічо против того, сли він буде так шчасливий позискати моjу взаjемність. Казав, шчо у Львові jего справили jіхати до Лолина. Відтак просив від мамці моjу фотографіjу, по кілька раз, але розумієсьа, шчо не дала. З поверховности маje бути високий і пристоjний. Jесть галичанин і хоче жінки галичанки. 14 грудня мав бути в Іваниківці, але не був, видко на дорозі поміркувавсьа инакше; потому мав jіхати до Варшави, а за місьаць бути знов в Лолині.

Тілько знаjу о нім з мамциного листу; того чоловіка не видалам нігде в своjим житьу, ані чувала про него. Хто jего у Львові міг справити до Лолина, того не знаю. Мамцьа вправді заінтересовані ним дуже, але з листу jіх не видко, шчо вни або татко гадаjут о нім, і чи радіби jего за зьатьа.

А мене ціла тота гісторja заjмаje о стілько, о скілько може шчось подібного забавльати кого будь своjим шчось ніби авантурничим закроjем.

Але шчо се? — вже цілі дві сторони[1] записалам вістками про балі та кавальерів. Уже сама знеохотиламсьа далі до сего листу. Але, правда, jаж предці дівчина, а тепер мjасниці; тепер усьуда бесідуjесьа лиш про ті річи, переімиламсьа ними мимохіть, хоть нераз мене вони страшенно нудьат. Незнуди сьа хоть ти, бо тогди вже доразу злостилабимсьа на сесь лист. А треба ти шче знати, серед jаких обставин пишу jего. В покоjу говорьат-плетут ні сесе ні того Льунцьа, Міньа і п. Костик, ja сама роздражнена чогось від самого раньа, отже сикуjу і сокрушаjу Міньу і Костуньа, за шчо знов лютам сама на себе. Майже за кождим положеньем мішаjу сьа до jіх розмови. Всьо то сут ніби самі невинні жарти, але мушу признатись, шчо вони вже мені надоjіли. Ах, Івасьу мій льубий, де поділисьа тоті наші давні, лолинські вечерки, коли то був з нами п. П—к. Все бувало заведем jакусь заjмаjучу бесіду, або хоть і забавльалисьмосьа по дітинному, то все то не видавалось мені так abgeschmackt, jак теперь. Признаjусь, що ja тогди найбільше навчиламсьа. Чи вернутсьа дльа мене шче такі веселі недармовиті години? Чому ja далеко від тебе?

[1] В рукоп.— сторини.

Мені нудно, бо ja сама, і все мов чужа посеред товариства. Агі! — чи видиш, Івасьу, jакий ти вплив маjеш на мене? Ти нераз льубиш переходити на елегіjниj тон, ну, а мене також надибало! Але не дивуjсьа, миленькиj і прости (ja сама не льубjу листів таких), бо, jак ти кажу, від пів години єсьм у злім гуморі, так ми шчось не до вподоби...

Четвер. 23.

Славабу, а вже нині инча, а вчера, при кінци писаньа, шчось ге би попалам в пессімізм.

Тамтого тижньа jіздилисьмо до Jаблінки, коло Сслотвини, до о. Руденського, нашого своjака. Панни там посажні, дуже облесні, всім дуже подобаjутсьа. Маjже цілиj час, через три дни, забавльали нас оповіданьем про своjі сукні та про своjих женихів. Брати jіх — чепурні паничі:, не хтілисьа учити за молоду, і суть jакимись Unternehmer-ами в тамошних добрах. Бесіди у них нijакоjі лиш про своjих теперішних і давних шармaнток; jакто jакась jенералова ошаліла за ним, а друга, бачу, графиньа — «utonęta w nurtach Dunaju» — через него. До цілования дуже похопні.

Je там шче наjмолодшиj син, бідниj ідиjота — цілком звірина — малиj, покривлениj, горбатиj, з вусами, з бородов; голос у него відразливий; при jіді подобаje цілком на безрогу. Слух маje дуже добриj; скоро заграjут, він зараз зачинаje співати, т. j. ревіти, а jак зачуje jакиj фалшивиj акорд, зараз перестаje. Гості дуже льубит; скоро хто зайде, він зараз бігаje і скаче з утіхи по покоjу і видаje с себе jакись дивне хрунь-канье.— Дуже то jакось прикро смотріти на такого урода. Но а прочі діти дуже податні з поверховности.— Прижіздив там також с сусідства оден молодиj піп, удовець, шчо загриз своjу небіжку на смерть, кажут, шчо вна нераз поберала прочуханку, так шанував небогу! Теперь він собі свобідниj, граje рольу кавальера, пjе, гульаje, танцьуje. До цілованьа — то але! Нас зарекомендовали, і він зараз сказав, шчо знаje нас дуже добре і точно обзнакомлениj з нашими лолинськими обставинами. А потому зачав питати, котра з нас була заручена с п. Павликом. А ja му відповіла: «ви чули, шчо десь дзвоньат, лиш не знаjете, в котрі церкві». Забавно, jак то він напрошувавсьа, шчобисьмо го цілували (правда, і того вечора був підохочениj), а ja му сказала, шчо ми льубим цільувати мужчин з усами, але мужчинь «з витертими лицьа-ми» — ні. Він розсміjавсьа на то сердечно, бо впрочім він сам о собі шче не такі компльемента правит.— Отже, jак бачиш, забавльаламсьа там досить весело.

Е, коби то ми борзо побачилисьа с собоjу. Мені все лиш

то на гадці. Конечно буду вже штудерувати так, аби поїхати до Тебе. «Молота» не посилај шче,— гадају си го привести сама. Книжок до читаньа мају шче доста.

Міньа цікаву установу привезла з Јаблінки; дуже охотно цілујесьа сими часами — с Костунем, і шчо јако близка кузинка виконује лехко і с часта. За п. Оз. уже забула, і вже не згадује за него так часто, јак уперед.

Бувајже здоров, мій миленькиј, і пиши до мене дешчо о собі і о всім, шчо знајеш зајмајучого. Ходьат слухи, шчо о. канцльер Јаворовскиј мав сьа сам віддати в руки справедливости, але сама не виділам нијакої газети, котра удостовірилаби мја о тім.— Отже жду твого листу.

Другиј н. «Ргасу» і п. Denysa — получилам.

Цільују тьа сердечно, письо моје дороге.

Твоја *Ольа.*

Лист 2.

Ів. — пјатницьа. 28/2 1879.

Івасьу, пријательу мій шчиріј јединиј!

Заки шче поіду з Ів., то хочу шче написати до тебе с пару слів. А коли поіду, того шче ј сама добре не знају, бо бач, ту шчось трохи дивного заходит. Писалам ти уперед, шчо виберајусь домів у четвер на 27 с. м. і так таки написалам до Лол., уже тиждень минув,— скоро лиш вернуламсьа до Ів. Описалам јім јак знајеш, своју поіздку, јеји повід і причину, — шчо малисьмо јіхати на баль, але вујко заслаб, шчо трафилась ми дурничка так дешево дістати більет на колију, за 90 кр., шчо зајіхалам до п. Гор. і т. д., а всьо то шче з ріжними доповненьами та прикрасами, шчо в цілости і вигльадало дуже невинно і льојально, бо писалам то с почутьем глубокого переконаньа своје правоти і учтивости (стосујучись до не своје дудки). Ја страшно не льубју туманити льудеј, мені то тьажко приходит, сумлінье моје противитсьа тому, але шчо дијати, коли ја в таких обставинах, шчо сли не добрим способом, то хитростьу, а особливо шчо і сим способом не шкоджу ніколи, а собі зробју полекшу. Отже так: а головна річ, просилам родичів, шчоби прислали нам гроші на дорогу, і шчоби коні ждали на нас у четвер. І жду ја так тоји присилки з дньа на день.— Нема нічого! Уже ј середа,— нема. Шчо такого? Берусьа і пишу знов, шчоби јак најборше присилали гроші, бо нам ту нијак перебувати довше, вујко хориј,— вујна все журитсьа, а ми ту ніби чужі в јіх дому, отже лишні. А тепер жду лише на відповідь у суботу, жду нетерпеливо, бо дијсно мене вже непокојіт, шчо не відписували нічого на попереднј лист.

Чиби не хориј дехто? Вчера знов посилалам на почту, але дурно. Рада в раду, шчо то може бути, Міхаліна повідаје, шчо може добре татко шмигнули до Львова.— Ага! на дејакі звіди,—відповідају. Значилоби то, шчо вни загнівалисьа на мене, шчом јіздила... Ну, а конець кінцем, до чого би то довело? На коліна мене не вігнут, бом уже за велика до такоји операціјі. А слиби вже не хотіли пријмити мене до дому, слиби сьа вирекли, то написа(ли)би хоть, аби Міньа вертала домів. А ја вже потому далабим собі раду. Хто знаје, ци би не ліпше було так. Зразу булоби може трохи умпно, але потому... От мені вже ј так тужно за тобов, верталабимсьа ј зараз, коби нагода јака. С тобојуж жилобисьа мені не в примір ліпше, веселішче і свобіднішче.

Бач, куда ја зајіхала! А то так не стојіт; вни не могли загніватисьа на мене за тоје, а поіјхати до Львова булоби цілком не на місци, бо в крајнім разі хиба би сами хотіли скомпромітувати мене у Городиск. або де. Так ја думају. А чому не пишут,— не знају. Тому і насувајутмисьа усьакі догадки — не хороші, а до того шче і Міньа докучаје мені тим безустанно, шчо буде велика біда — гнів і таке инче. Ш(ч)ось то вже мусит бути; або хто хориј, або ј гнівајутсьа, і хиба хотьат лишити мја на јакись час на рекольекциі у Ів. Але і то не може бути; впрочім буду вже видіти завтра, шчо напишут, і перед вијіздом відси донесу тобі знов, јак сьа річ маје, але ти не пиши вже до мене сьуда, до Іванк., бо може бути, шчо нині — завтра пришльут нам гроші і ми сејчас відјідемо, а то цілком не потрібно, аби твіј лист дістависьа кому инчому в руки. Ја напишу до тебе незадовго, може шче відси, а відтак аж з дому подам ти спосіб, післьа котрого ти будеш міг вислати лист до мене. Ну, досить вже того; шчо буде побачимо. А тепер ти відај цікавий, шчо ја ту дијала за тот тиждень. От, читала дешчо,— јіздилисьмо с кілька раз, і ту були гості.— а најбільше часу провелам дурно, бо взьатисьа до роботи до јакоји нема супокоју потрібного. А читају тепер «Рѣшетнѣкова» і дрібні поезиі «изъ за решетки». Прочиталам цілого Молота. Твоји 2 Критичні письма дуже — ба, та шчо казати! ти не льубиш, аби тебе хвалити. Знајеш пиши богато таких писем, бо мајеш тој дар точно похопльувати в житьу причини в најдрібнијших зарисах і јіх впливи на розвіј і сегочасниј поступ. Прочиталам також «Пропашчого чол.» Правда, шчо закінченьє тото занадто протьагле, але не в тім хиба, бо всі ті уступи і сцени с Кольцевого возрасту суть вірними і вдатними копјами з житьа; але дивно ми, відки сам Кольцьо, такиј змарнілиј, зівјалиј, слабодушниј — гнилиј чоловік, відки набрав він відваги застрілитисьа, а чому, коли він такиј добриј, шчирий та сердечниј, видьачи всьу підлоту

навкруги себе, ворог свого батька, котрим сьа навіть бридит, сам не в силах поправитисьа і ступити на инчу праву дорогу. Ту нібито виноватиј «Напуда»,— шче не загрів, не втворив јему очи, хоть Кольцьо сам ішов д нему с тов надијов, шчо тој «шарпне го за живі печінки». Хиба то Кольцьо був уже цілковитиј туман, а ціле товариство «Січ» не менче, бо вни всі ніби чули шчось, шчо в світі ворушитсьа шчось, підносит, гудит, из за јакојісь боротьби, а з јаких се причин, і о шчо річ іде, того, здајесьа, нікому не було јасно (у 1878 році), може бути, шчо вни гадали, шчо то лише у Відни так, а більше нігде! Аж нарешті «Она» втворила му очи, виложила всьо јасно, але вже запізно! — Чому? — Могло бути не запізно. Сирота Кольцьо не міг сьа довідати від нікого, де би мож дістати таких книжок, јак вона јему дала, а в тих не було на послідніј картці заголовків инчих таких зајмајучих книжок. І застріливсьа! Хоть здајесьа, шчо такий слабодушниј, а при тім добриј і лагідниј з натури від детиньства, а до того шче зальубившисьа в хорошіј женшчині, хоть і без надіји,— він рішивбисьа борше злучитисьа бодај хоть з знакомцем Напудоју, перејмитисьа назначеним «неју» напрьамком, працьувати, не бути дармојідом і остати при житьу, а не накладати на себе руку. Так булоби правдоподобнішче, хоть може не малоби того ефекту.

— Хотілабим вже дуже вибратисьа до дому, аби подумати о чім спокијнішче, та і самиј засісти спробувати своји сил. — Буду старатисьа також прислужитисьа тобі, о шчо просиш мја в листі, шчо відобралам в понеділок. Коби лиш борзо сухо було і тепло на дворі.— А ту, знајеш, так огидно, ніхто нічого не робить: всі то поставкујут, то посиджујут, пленди-чут де шчо, ні лізе, ні тече, — rządna gospodyni чалапаје по болоті, псьечит кождого, тај тілько. Кузин Р—скиј вернувсьа знов зі Ль. домів і цілиј день божиј пересиджује в кухни с паннами та рендзујут собі; а своји скрипта або «право kościelne» хапаје в руки лиш тогди, јак јакі гості зајідут, шчоби го застали в покоју с книжкоју, бо звичајно тогди роспочинајутсьа широкі похвали, шчо, бач, такиј пильниј і працьовитиј і свиј обовјазок повнит. Міньа плекаје в своjем серцьу велику симпатију д нему; каже, шчо натурооју сходьатсьа дуже, держит го за взір доброго і порьадного молодцьа. Але тота симпатија не мішаје јеј нічо вздихати на згадку про Оз-вича. Дивна дівчина с своjим закохуваньем; ја ји не можу поньати.

На кінци свого листу згадујеш мені, шчо «літературу Др-ова, 2 прим., посилајеш під перепаскоју», — а ја не полу-чила нічого; питаламсьа сама на почті, але книжки до мене не було нијакоји. Ту зајшла хиба јакась помилка. Але слись до

теперь не вислав шче нічого, то і не висилај уже, бо, јак ти кажу, може бути, шчо відјідемо завтра, позавтрі. І сам не пиши до мене нічого, сліду(ју)чого листу чекај наперед від мене.

— Івасьу льубенькиј, хотілабим «паньежітса» перед тобов бодај словами, так, јак ја розумију, јак розмовльају с тобоју думками, коли в хаті світло погасне і коли мені перед очима закрије сьа всьо то, в чім ніколи не находилам уподобаньа. Але вибач, миленькиј, на сеј раз не мају часу, спішусьа, аби виштудерувати в світі, а нијак пеститисьа. Може у другім листі.

Ти ми вириш. Ја тьа так льубју! — Твоја *Ольга.*

Лист 3.

Недільа 15/6.

Льубиј мij пријателью!

Шчо твоји закиди мені суть несправедливі, пізнавјесь уже ј сам з бесіди с п. Пол. Але менше о то, ја не гнівајусьа за се: ти не міг інакше думати о мні, будучи тільки час в непевности: шчо властиво дијесьа? Тому пишу до тьа нині дльа вијасненьа всеј справи, хоть мусиш знати, шчо мені шче ніколи не було так трудно, так мозольно збиратись до писаньа листу, јак іменно отеперки до сего. Ја вже довшиј час нічого не писала, ні читала, все шила та шила не дльа того, шчо мені виправи потрібно, а дльа того, шчо читати не моглам, а до зачатого переводу гадки і мисли цілком такој не служат, хоть пізнішче, јак успокојусьа чеј мај більше, то буду кінчити пильно. Но, але вертаю до річи: в пјатницьу малисьмо несподіваного гостьа, котриј сам назвав себе ingrata persona. Воно так шчось подабало на око. Вечечор, јак татко вернулисьа, булам потьагнена до острого протоколу; сказалам в јакіј цілі він приходив, бо впрочім вони не в тімја биті; дізналамсьа, шчо ті 2 листи, котрі писалам до тебе по освідчинах с п. Оз., вни сами завернули с почти і прочитали јіх — по змові с почтмајстром. Тој послідниј, шчось получив від мене через Оле., був також в јіх руках, але вони післали го до тебе, шчоби відтак прочитати і твоју відповідь. І по правді отрималам відповідь на адрес Paulina Hojnacka, там, де ти пишеш: «рішајсьа, — моја дольа вітер в поли, — вважај і т. д.», — тој лист отрималам — з розломленов печатков; тогди ја не дуже застановльаласьа над тим, але аж тепер сказано мені, шчо він був читаниј перед мене, і він лиш дльа того дістависьа в моји руки, шчо в нім стојало написано так: «вважај мене не чоловіком з живим серцем, а јединицеју, так јак і ја в важнім

разі вважавбим тебе єдиницєю!» — Вони гадали, шчо сей вираз оскорбит мене глубоко, шчо ја тьа за се зненавиджу, і лиш тому допустили јего до мене. Моју відповідь одну і другу перехопили так само і не післали дальше. Ја кілька раз посилала на почту дармо; сама не знала, шчо собі гадати о тім; гадалам, шчось сьа нагнівав і не хочеш відписати, або знов, шчось заслаб, се мја мучило без устанку.— јак гадајеш, хороше се істнованье? можна довго проживати так? А шчо наш Пос—кі відобрав за се, шчо приходили до мене письма на јего імја, хоть ја лиш одно письмо отримала на тој адрес! Шчо го сьа Шашкевич начіпав! Одним словом мене взьали ціпко в руки; відколи дізналисьа, шчо јіздилам до Львова, відтогди навіть від Славка ніодно письмо не дијшло до мене, ја знају добре, шчо мусіло бути не — одно, бо через јего руки роспочалам переписку с Ол. Спрен. але від того часу всьо застановилось.— Скажи тепер, чи можу ја жити так дальше, не зносьачись с тими льудьми, з јакими хочу, не видьачи ніколи навіть жадноји книжки доброји, јакоји мені конче потрібно. А так, не видіти ніколи! бо всі способи перетьаті, всі дороги заперті від теперь. І можна так дихати дальше? Се деморалізација крајна! А ја хочу жити инакше; не хочу вічно критисьа з мојими думками, јак тој злодіј,— то мені допекло до живого! Наприклад, отеперка ја гей тој зајаць у капусті, і пишу сесе письмо і нашчурьују уха, чи не јде хто, шчоб мене не злапали при писаньу, бо вже довшиј час льуде не бачили пера в мојеј руці, і зараз догадалибсьа, шчо се шчось підозрительного, а тогди пропало всьо, і ти не діставбись сего письма на своји очи. Мушу стеречись, шчоби хто не почув шелест паперу, сли хочу, шчоб він дијсно дијшов до Тебе. Ја ти кажу, шчем ніколи так не намучиламсьа, туј притульусь на розі комоди, накрислу с пару речень,— туј уже втікају, накривају прьачу, шчоб ніхто не заздрів. На шчо ти більше, за два дни — нині вже понеділок, 11 г. вечір — написалам ось тілько! а не знају шче, јак јего виекспедјувати дальше. Трудно, дуже трудно! Будеш довго ждати на него. Може буду мати добру оказију передати го сего тижньа аж до Болехова на почту.— Мені не переказати всего тобі: то булоби шчо писати на 20 аркушах. Страх! кілько ја перенесла за тих 2 роки! не знају, шчо се за сила держит мја шче доси при житьу.— А кілько ја сьа встиду набрала! — јак Поль. пішов від нас, мамцьа тогди роскричаласьа вголос, бігали по городі, кричали на ганку без памјати, шчо чорти јакісь насилајутсьа,— льуде ставали по дорозі та слухали. Мене називали остатнов шельмов. Ја сказала јім, шчо јіх уже так затуманили, шчо не можут роспізнати, котра шельма, а котра ні. Булож мені за то. Відтак зібраламсьа і пішлам гет с хати і верну-

ламсьа аж пізно в вечір — на нову сцену! Знаєш, ja дуже загартована; кожде екзальтуєсьа в такім разі, ja заховуюсь цілком спокійно. Хоть по правді чую часами, шчо тутошна атмосфера зачинаје плохо впливати на моје здоровлье, jакби шче так з рік, хто знаје... Но, і маю ja жити дальше в таких обставинах, під надзором такого Шашкевича і т. д. Остатна огида! — сам скажеш.

Се крајниј час, мені треба помочи конче, ти не можеш мені дати јеји, не можеш поратувати, але ja пријмаю поміч від другого пријателья і јду замуж за Оз.— Івасьу, мені здаєсьа, шчо сли ти мене льубиш, то повинен јесь бути рад с того. Предціж ja буду вільна, свобідна, мені буде добре з ним. Правда? ти забаг волі, і сидів јесь за то 8 місьаців! ну, а п. Оз. предціж не тьурма, ja крашче окупју своју свободу.

Середа 18/6.— Вчера цілиј день не було јак писати — сторожі з усіх боків. Мій лист видастсьа тобі може незвјазниј, розірваниј, в такім разі даруј, Івасьу, бо го пишу мінутами, з напруженьем. На мене часами роспука находит, сама не знају шчо вдіјати собі. Вчера стојала фльашка з горівкоју за вікном, і ja — умисне, на силу — випилам два келішки, але в ночи відхорувалам се. Другиј раз не робилабим уже такоји дурниці.— Ах! хочу відобутись відси, хочу відотхнути вільнішче.— Івасьу, ти сумујеш, гризешсьа. Не журись, мій милиј! предці аж відтеперь буде нам ліпше: будем сьа могли бачити, будем переписуватись. Ja тому не винна, ja хотіла с тобов жити, шчож, коли воно не так склалосьа. Ja уступајусь відси, бо ту мені не житье, а смерть. Тој чоловік хоче мја взьати відси,— ja го буду льубити за то, ja му вдьачна за то. Тебе льубју, — ти ми показав дорогу, куда јти, а він отвираје ми ворота, шчо стојат заперті передо мнов.— Не кажи, шчо ja за тебе забула! Ти ми ніколи з думки не зіјдеш,— шчо буду робити, про шчо буду думати, все то буде тісно звјазане с твојов роботов, с твојими думками. Ні! забутьа нема, нема, нема! — А може не чесно ja чиньу, шчо јду за него? Поміркуј собі так: чи ти також нечесно поступив, шчось стратив карјеру, через шчо нас розлучили, через шчо ми терпіли так тьажко через 2 роки, і шчо вкінци довело мене до сего, шчо, змінивши тобі, іду замуж, бо инчого виходу нема, в тім замужу ja бачу користь, бачу поліпшенье дльа себе. Ja тому чоловіку дуже буду вдьачна. Ja тебе ніколи не дурила, всіх 5 років завше по правді говорила с тобоју — і теперь дурити не буду. От н. пр. п. Поль. певно шепнув тобі: «Се формальни брак!» А ja ти мушу сказати, шчо ja не маю шче на то јасного документу. Воно моглабим шче доперва зробити сьак або так, винајти пригідні обставини і т. д. ja лиш тілько знају, шчо він читав «Что дѣлать» і ja тото читала: јему

відомо, шчо в важнім випадку закльучаєсьа і формальниј брак, але про себе зглядом того не говорилисьмо шче до тепер. Дльа того то ја так дуже і просила вас о секрет шчо до тоји точки. Нікому а нікому — тихо! Розумијеш, бо в противнім разі лишень пошкодилибисьте мені, а не помогли. Остав сесьу річ лишень мені однијј самијј, і ја зробльу так, јак мені буде добре. ја тьа не дурьу, Івасьу, і не думалам ніколи.— Мені буде добре, јак відси геть піду; мене не буде ніхто вјазати; буду робити, буду працьувати, о скілько лиш зможу, і буду с того рада. Ту нијак жити дальше з мојіми гадками, з мојими засадами. Будь спокијниј нам шче колись буде добре, будемо всі шчасливі. Лиш відси, з сего села гет! гет! гет! Дуже буду вдьачна тому чоловіку, јак він мја возьме відси. Сама піти не можу. То дуже добра льудина, і родина јего льудска,— можна з ними жити.

Не нарікај на мене,— мене то болит,— ја і ти однакосьмо завинили! — Але побачиш, нам всім буде колись добре. Хочу, шчобись ми вірив, а не заведешсьа.

Мама вічно на мене нарікајут, шчо јіх бог покарав таков доньков, а ні, то погльадајут на мньа с сожалінјем. Ах! коби то вже раз скінчилосьа! Коби хоть борше пријіхав сьуди Оз., тогди принајмі не докучаје ми ніхто. А казав, шчо пријіде незадовго. Тогди знов напишу до тебе.— Просилам тя також через Поль., шчобись сам не писав нічого до него теперь згльадом мене, отжеж повторьају шче раз тоту просьбу. Не говори також нічого о тім з јего братом. Ти вчиниш то дльа мене, правда, Івасьу? У мене добриј замір і чисте сумлінье,— ја не скривджу нікого. Тому добровільно і радо јду замуж. Спитајеш: чому казалам усе, шчо конче буду ждати на тебе? ја по правді се говорила, но теперь, перервані навіть і ті мізерні способи зносин, јакі були між нами за ті два роки розлуки. На тебе ждати би шче зо 3 літ, а мені не спосіб ту. Скажиж теперь, чи ти не забув би сам за мене, не чујучи за тој час нічо про мене, не переписујучись, не видьачись може ні разу, бо ја ту в страшенних карбах.— је шче оден спосіб, Івасьу, отримати відповідь від тебе на сесе письмо. Купи оден екземпляр «Науки», напиши «pour la lecture» — знаним способом і пришли сьуда. Лишень, шчоби не твоје письмо на адресі. Ја буду вижидати го в коротким часі.

П. Поль. узьав часть переводу «l'Assom.», але через помилку в тім поспіху лишилось у мене пару аркушів, власне конець другоји і початок третоји части. Јак пријіде Оз., то відошле то до свого брата і тим способом прижде воно до тебе.

Цілују тьа шчиро, сердечно, јак давно.

Твоја *Ольа.*

Лист 4.

Неділья 29/6

Івасьу, льубку мій!

Шчо се такого дієсь? Чому не маю від тебе нійакої вістки до теперь? Шчо, шчо с тобоју? Чи може не діставєсь мого листу с 15. с. м., шчом вислала до тебе? Думаю, шчо повинен-бись го дістати. І ја ти подала також спосіб відповісти мені, але відповіди ніт! Чи не хочеш хіба? чи гнівајешсьа? — чи вже аж до такого прийшло межи нами? Страшно мені! пропалам тогди на віки!—Відпиши мені, прошу тьа дуже, Івасьу, сли не на инче, так мај увагу на моје здоровје. Ја хора с того страху, с того непокоју,— тьажко ми на грудьох, с сил упа-(да)ју, часто сон неспокійнij. Переміни треба конче јакојісь, сли хочу бути здоровоју.— А ні с ким порадитись,— сама ја, сама, опушчена. Шчож мені чинити? Хочу повінчатись з другим, шчоб мати вольу, шчоб працьувати в добрім напрьамі, шчоб зноситись с тобоју свобідно, а не крадьком, јак от переписка наша від двох літ. Но, а ти за се гнівајешсьа на мене? Сли через то ја так низько упала у в очах всіх чесних льудеј, сли через то трачу у тебе всьо, повагу, пријазнь і в загалі кожду добру думку, јаку не покидавјесь о мені від початку, так ја тогди і вінчатись не буду, тогди однако мені (мені), бо тој упадок гірше, льутішче, страшнішче смерти.— Так відповіж мені, шчо ти думајеш про сьу річ,— нај знају.— Старі вже условились, сльуб маје бути в осени, а јак прииде молодиј, тогди день означитсьа. Прииде за тиждень, а ти за тот час відпиши мені. Купи јакиј аннонс у котрім склепі, відпиши «pour la lecture» знаним способом, і пришли го сьуда. Ја буду ждати, шчо дньа.—

Шчож більше о собі напишу тобі? Нема шчо! а думати не хочу о собі. Жду твого письма.—

Нині не буде тата дома, ја піду у В. і вночи кину се письмо до скриньки.

Цілују тьа, Івасьу, серце моје. Твоја *Ол.*

— Вчера прийшов до тата лист з Кијева від Кулачковського,— ја ти споминала за него в зимі. Пише, шчо прииде до нас в половині липцьа в цілі познакомитись зо мноју, і старатись о руку..., «бо хоть знаје мене лиш с фотографіческої картини, однак насміло може зајавити наперед свій замір»..... Цудо ј диво, більше женихів, ніж треба.—Здајесьа, зјідутсьа разом. Цікавам, шчо то за чоловік.

Нарешті приходит ми на гадку, шчо то може він не цілком такиј, јаким представивсьа тутка в зимі. Буду видіти.

Цілују тьа.

А твого письма жду! Твоја *О.*

Шче одно. Сли ја іду за Оз., сли ти из својеј сторони не можеш помочи мені нијким инчим способом, то повторьу шче раз, — на случај, сли не одержавјесь моје перше письмо, писане по звиданьу с п. Поль.,— не говори нічо нікому о мојим вінчаньу, шчо мене склоньује до того і т. д., бо с того вијшлаби лишень велика крутньа і путаницьа, а втакім разі мені најтруднішче булоб видобутисьа с сего; тогди почавбисьа крик не лиш на мене, але і на Оз. А то бувби крик страшнај! — Не забувај за мене!

Лист 5.

Недільа 13/7.

Дьакујy ти сердечно, льубиј Івасьу, за прислані книжки «Дріб. Бібл.» і за то, шчось справив сьуда молодого Оз. јак мені сьа сесь хлопець сподобав! Погльад у него такиј ніжниј і добриј, мовби у молодоји мисльачоји дівчини. Хоть я шче доси не могла пізнати јего характеру, бо він досить несмілиј, сам не розбалакајесь, хиба аж го зачепльу чим зајмаючим. Но тој іменно погльад јего синих очеј вішчује о нім богато хорошого на будучність. Ах, ті милі јуноши наші,— ја јіх так льубју! Скажи Ол—кови, шчо Оз. Геньо не відобрав ані крихту тоји симпатії, јака хоронитсьа в мене дльа него. Знајеш, оба братьа пријіхали сьуда одноји днини, лиш обминулисьа в Дол., хоть молодчиј був там пів години борше, однакож старшиј пријіхав о 4, а тамтој пријшов пішки о 8 г. перед вечером.— Отже рівночасно одержалам оба твоі письма. З «Науков», правда, малам троха мозоли, але вже впораламсьа.

Теперь ми звичајно з рана читајем то разом, голосно, то осібно, по полудньу ідемо в ліс і балакајем про всьаке, најбільше про тебе; а вечір знов то само, або грајем у карти, викладаєм дуже компліковані пассјанси і т. д. Час плине прије мно, а коби всьо а всьо відповідало јему, то сказалабим: дуже, јак највеселішче, шчасливо. Но тихо! — треба шанувати «прије мне».— В понеділок, завтра, мол. Оз. хоче јіхати вже домів, бо бојітсьа, шчоб там не гнівались на него, шчо пішов волочитись по світі, не заповівши наперед нічо. Він пішле тобі V. том Зольа, конець II-ї та початок і закінченье III части «Assom» IV розділ буде готовиј де з за тиждень, і він прије до тьа тим самим путем. Мені дивно, чому ви перехрестили Обух на Довбньа, бо мені тамто названье здавалосьа стосовнішче; впрочім всьо једно.

Але сама не малам шче коли перечитати свіј перевод, бо все він комусь другому у руках, хоть цікавам, чи богато там поправок. Геньо Оз. бере на себе перевід «Николи Знам.»,

Бібліотека МУЗЕЮ Ів. ФРАНКА Інвент. № 84/5

а ja за то борше приспішу з «Assom.» — булабим рада також, шчоб воно вийшло і осібнoju книжкoju.— Міньа не дуже чомусь весела, т. j. не в своjим вона ельементі теперь; наші гості здаjутjі сьа і чесні і розумні, але дуже млаві, чи за серьозні с своjими усе поважними бесідами, каже, шчо вни не до неjі, а вна не до них, і все так ріжнитсьа; мені нема, jак лиш зіjдусьа з Міз. — Вчера навіть покинула нас, а сама пішла до Вел. на візиту, де було собранье околичних паннів. Ja намовльаjу jі братисьа до писаньа шкіців до «Новоjі Основи», но теперь, по правді, вна часу не маje, а потім, jак ja з Лол. поjіду, то може не буде кому нагнати jі до того. А богато жартами збуваje вна нас, jак звичajно, особисто відноситсьа до нашоjі гадки, переконаньа і змагань.— А чи ja буду писати шчо оригінального? — побачимо. Ja знаjу, шчо се мій обовjазок. Хотілабим го сповнити,— теперь більше, ніж коли. І може навіть лекше прийде мені теперь, бо мусиш знати, Івасьу, шчо ja теперь ніби инчоjу стала, чи властиво ні, теперь чуjу в собі ніби дві істоти, дві душі, одна — моja давна, знакома тобі і всім, а друга — нова, камінна. Участь моjеjі питомоjі jест — льубити і надіjатись, а новоjі, камінноjі — хотіти і зробити, а на надіjу не спускатись. Отжеж тота камінна буде грати від теперь головну роль в моjej особі, а тамта піде в кут мовчати і надіjатись,— jак схоче,— ліпших часів в своjу чергу.

Маjу замір на будушче 1) розглянутись усьуда, деjакиj грунт і шчо на нім удастсьа, j познакомитись добре, с ким лише можна, 2) переводити пильно. 3) В Белел. jе учитель нежонатиj, а теперь, чулам, вийшло роспорядженье, шчоби жінка учителя вчила сельских дівчат ручних робіт, і за то маje дістати с каси плату 100. Ja би хотіла взьати на себе сьу роботу, коби лишень не спротививсьа там хто, шчо ja акурат, не учительова жінка. С либи то вдалосьа, тогди получені гроші призначаjу на видавництво книжок, а насамперед і в короткім часі надіjусь, ні — хочу! увидіти друковані твоjі «Жаби», бо шкода, наj не задавньуjутсьа. Крім того — 4) хочу учитись і сама, насамперед матиматики і фізики, того, шчо доси дуже маленько знаjу. Моja душа сподівajесь, шчо приjатель мій п. Ол—ків буде ласкав приїхати до мене з на пару тижнів, н. пр. на зимні вакациі (слідуjучі) і привчити мене трошка в тоj отрасли науки, а ja — запевни jего — буду наjпослушнішча і наjуважнішча з учениць. Впрочім, шчо до п. Ол., то о тім буде час поговорити пізнішче.

Jак чуjу, родичі п. Оз. виберajутсьа на мешканье до Віднья з доньков і с синами на цілиj піврік і так буде повтарьатись рік річно через шість літ. П. Вол. остаje в Бел. сотрудником на всі парафії і на цілім газдівстві, значит, ja буду си газди-

нев на цілу хату, а то мені ј гарно.— Вкінци, 5) одна душа сподівајесь, а друга хоче, шчоб де за јаких пару літ довести до того, шчоби співними силами (співними) силами кілька спроміжних льудеј закупити богато грунту з великим фільварком і там жити дільно та хорошо в товаристві, јак говоривјесь торік. Се думају, не је так трудна річ; воно може статисьа лехко, лиш треба конче шче двох, трьох охочих до того льудеј. Шчо гадајеш? Мені здајесь, шчо се такі доконче мусит сьа у нас зреалізувати. Вол. Оз. дуже се сподобалось, він обберајесь уже на тој час за першого зарьадчика ј робітника до рілі, розумијесь само собоју, шчо теперішниј свій стан покидаје тогди.— А теперь, думају, шчо доста буде тих замірів, бо абим шче не загальопуваласьа; треба вперед починити перші кроки і відтак уже....

Одно мене журит і гризе, шчо ти хориј, не хоруј, Івасьу, змилујсьа! Лічисьа, пријателъу! Піди до лікарьа, не сиди теперь у Львові, виједь на село до Ол—кова, або де. Се правда? ти мав кровоток? чи може ја зле вичитала в Науці, зле букви поскладала?—бо ја все там милиласьа, путаламсьа на тім місци, значки двоїлись і утікали з очеј. Не хоруј, лічисьа, тобі тра бути дужим і здоровим. Послухај мене, милиј пријателъу.

А правда! Осе письмо то лиш відповідь на твоје друге, шчо привіз Геньо. Але на перше з «Науки» не відповідају ту шче нічо, а малабим много, много сказати на то і треба сказати, бо јакбо то і мовчати силоміць? Одно лише, слись цікавиј, то борше, а слись нецікавиј, то потому будеш знати.

А шче одно: ја хотілаби знати конче, шчо то ти теперь дијеш, а најважнішче, чись здоров? Напиши мені јаким способом. Купи јаку книжочку, нај буде з «Общества Качк.», позначи і пришли ји просто сьуди до Лол. до татка. Пиши не багато, пару слів, і подај адрес до себе, бо ја не знају јак. Żyd. відај не буде вже у Львові. На poste rest. також не можна, бо наша почта не пропустит. Подај јаке беспечне назвиско.

Бувај здоров? — Цілују тьа, дорогиј пријателъу.

Твоја *Ол.*

Лист 6.

Вівт. 19/8 1879.

Коханиј Івасьу!

Завтра јіду і ја сама до Станіслава за купном і при тій же спосібности пишу до тебе сих пару слів. Від тебе письма годі діждатисьа мені. Заразом видиш, шчо ја не бавльусьа с тобов у політику при переписці. Довідаламсьа, шчо оден

мій лист вандрував довго по світі, нім він дійшов до тебе, шчо го аж рекльамували на сньатинскій почті. Але теперь відпиши мені вже конче, сли јесь у Львові, а сли ні, то так; завтра вечір кину сесь лист у Ст. на двірци, рано на другиј день буде він у Славка, тоји самоји днини сідај і напиши до мене, адресуј Paulina Hojnacka, poste rest. Stanisławòw, а ја го відберу беспечно в Ст. на почті хоть у пјатницьу, хоть у суботу.— Переказујеш до мене, шчобим квапиласьа с переводом, —чују,—у 13 книжці маје вијти слідујучиј 5 і 6 розділ l'Assom. Але ја не ручу, чи встигну перевести на час, впрочім і не знају, на котриј то час припадаје. Бо подумај, чоловіче, ја теперь не мају јак сідати до писанья, мушу шити та шити, хоть дльа мене се кара божа. Але шчо дијати, нема за шчо најмити, а мамцьа зараз плачут, јак ја кажу, шчо шити ми сьа не хоче. А ја вже не хочу робити јім при кінци тих гризот. Тато не обзивајутсьа до мене ј пів словом, від коли ту Поль—скиј був; та здајесьа, шчо тото мовчанье буде трівати ј далі. Ну невелика річ. Колись ту знов кричали (перед мамцьов), шчо Славко просив Олескова на весілье і т. д., бо читали Славків лист до мене. Але нічо! Тој не дуже розјіхавсьа, тај ја не за тим, аби молодиј чоловік був наражениј на гбурство таке «бути випровадженим цупасом из села». Ну, ну, проступні ми всі! — може ј мене так виведут.

Біда грошеј нема! На моју виправу пожичили 300 зр., а 35 зр. је својих за похорони, — оден газда вмер і двоје дітеј на діфтерју. Здајесьа, шчо тих 35 зр. вистарчит саме на сльубну шовкову сукньу. Музика буде, весілье буде веселе! —

Чому ти, Івасьу, будучи два рази у Бубнишчу, не пријшовјесь ні раз у буковинку? Було прији. Просилабим тьа теперь, та не знају, чи мајеш с чим. Але ја надијусь видітисьа с тобоју незадовго у Львові, значит, по весільу. По весільу предці ніхто не маје раціјі перечити мені поіјхати хотьби і до самого Львова!

Ага! Сли не встигну на 13 книжечку скінчити 5 і 6 розділ l'Assom., то друкујте у 13 книж. лолинскі «Ладканки», шчом зібрала торік. Ја би рада видіти јіх напечатані. Також шчоби не з инчим підписом, лиш Ольга Рошкевич конечно.

Бувај здоров. А дуже втішусьа, сли зараз на другиј день відберу лист від тебе у Станіс. Мај на увазі, шчо ми там лиш два дни будемо, четвер і пјатницьа; в суботу відјіздим назад, хибабим правда, перед 10 годинов рано пішла шче раз на почту.

Цілују тьа. Поздорови п. Олескова. Твоја *Ольга.*

А може ти недобриј шчо на мене та тому не відписујеш нічого? Ја ж не виновата, пријателью!

Лист 7.

Лол. 1 жовтньа 1879.

Најмилішчиј мій прија́тельу!

Уже далі три тижні, јак полу́чила твій лист у саме весільа від Евгена, а шче доси не відписалам ти нічого. Не гнівајсьа, Івасьу, а передовсім не гадај собі, шчо може твій лист був мені немилиј,— чого ніколи в світі бути не може. Ледве не ледве успокојівсьа троха наш дім і ціла околицьа, а то вперед неможлива річ було ј сісти спокійно до написаньа јакого письма. Подумај собі, перед весільем загальниј рострьасок, клекіт, јак у горшку; декотрі своја́ки прије́хали на цілиј тиждень наперед (самі панни з бабков), а то ј добре, бо не дали мені і хвильки часу до роздуми і ваганьа: шчо ја дију і до чого те все провадит? воно булоби мене лишень намучило непотрібно і більше нічо. А так ја весь тот час жила в совершеннім забутьу, мені здавалосьа, шчо то јакас забава або великдень справльајесьа, а то ј до послідного моменту ја не знала, шчо зо мноју дијесьа, гостеј насунулосьа много, ја все чогось квапиламсьа дуже, з великим поспіхом убраламсьа, пішла, швидко повиталасьа з гостьами, а потому знају, шчо јдучи до сльубу, смішно ми було з великого болота, по котрим ховзалисьмосьа на кождім кроку. Ну, і діло скінчено. Певно повідали тобі, шчо танцьувалам дуже богато через усі три дни і мусілам бути весела, бо повідали ми панни, а то було јім дивно, бо всі знали, шчо спочатку не хтілам іти замуж за Оз. Мені бо ј справді дивно теперь, чого ја так страшенно гризласьа зараз по заручинах своји́х сеји весни. Ну, правда, нема шчо казати, ти знајеш аж надто добре, јакі обставини заходили і т. д. Мені здавалосьа, шчо ја на шчось дуже страшного рішајусьа, а теперь бо бачу, шчо нічо такого не сталосьа, нічо мене не вјаже, ба навіть чујусьа теперь бути свобіднішчоју, бо домашні не дивјатсьа на мене кривим оком, не витикајут мені моји поступки, јак бувало, а то впереди јіли мја до живого. Дивно лишень дуже видајесьа всім моје обходженьесьа з мужом, шчо ми собі шче до теперь «пан, пані» говорим, одним словом, заходимсьа, јак нареченијз наречен нов, або шче борше, јак цілком собі чужі льуде, а не јак чоловік з жінкоју. Розумијесьа, моје перепровадженьесьа до Белелуї принесе конче јакусь зміну в мојим житьу, удержанье дому, господарство і т. д. але ја тим не журьусьа, противно більше заньатьа і роботи оживит мене і розрушаје.

Але шчо, записалам уже цілу сторону, а все шче не сказалам ти, чого ја властиво хочу і јакиј мій інтерес до тебе. Може бути, шчо сесь лист і видаст сьа тобі спочатку без всьа-

коїі цілн і звїази, але знаї і те, шчо ja не стану силуватисьа розумувати нинька с тобоїу, бо треба ти знати, шчо і не росположенам до того, та ї таки (с)правді майже відвиклам від льогічного мисленьа в послідних часах. Шчоби удоводнити тобі причину сего, постарајусьа накреслити тобі в коротці ті ситуациі, в[1] јаких находиламсьа по весільу, шчобись міг бодај представити собі, јакиј образ мислеј міг вијти с того. Бабка моја с своїми паннами поїіхала аж у тиждень по весільу. Відтак зараз булисьмо два цілі дни в Пацикові на весільу. От знов приготованье, шитье, убранье, фаталашкі, аж голова трішчит. Шчо робити, мусілам јіхати длъа Міхаліни, бо вна чула, шчо там маје бути много «укінчених». Але јакі там були нуди! јакі всі «укінчені і неукінчені»,— господи боже, сохрани та заступи! јака то ріжницьа забавльатисьа, хотъби лишень при танцьу, с такими льудьми, јакі були на мојим весільу, а с тамтими! То виображенъа не мајеш; кождиј, шчо обізвесьа з јаким словом, або вирвесьа з дотепом, то так, шчо вже далі не іде. Доразу јак тельата, шчо хвостами махајут. Хтось там сказав, шчо десь јакись питомець маје десьать тисьач довгу, а пан молодиј, жених п. Оль. Јац., обізвавсьа на то голосно: «Нічого, каже, јак ја буду мати доньку, то віддам јеїі за него!» јего молода лишень запаленіла с сорому, спустила очи, прошепнула тихо «е фе» і не сказала му на то нічого. А мајеш знати, шчо се було сказано голосно, на цілиј покіј, шчо в тім покоју були паничі і панни, шчо декотриј з боку грімко зареготавсьа јак кінь, шчо кождому сподобавсьа тој дотеп. Ні, і говорімже теперь, шчо тоті льуде можут називатисьа образованими, шчо поважајут женшчин і вмијут шанувати јіх дівочі чувства. Всі ті мужчини видалисьа мені оден в одного јак двірські льокаји. Мені прикро було дивитисьа, не то шчоби заговорити с котрим. Дијсно, межи всіма Володимір видававми сьа перлоју і чуламсьа шчаслива тим самим, шчо не потребују встидатисьа своїм мужом так, јак прочі жінки встидаютсьа своїми, сли не перед льудьми, то перед самов собоју, перед своїм сумліньем. Ти вже давно не був в такім товаристві; цікавам, шчоби ти сказав, обіздрівшись нараз в подібнім кружку? А јакбись пожив так зо (чотири) 4 тижні, а до того шче мусів Брати уділ у всім; јакби тебе зачали клопотати безустанку најменчими дрібницьами, то дијсно не требаби ти вже ні більшої «довбні» ні тьажшого «обуха». А при тім всім невиспанье, змученье фізичне доводит і до утоми душевноїі. а шче доси не моглам пријти до нормального порьадку, такам невичасована, такам лінива, шчо аж мислити не можу. Нераз аж злам сама на себе, мамцьа з цьоцьов (одна цьоцьа лишиласьа теперь у нас) взьалисьа вже пильно до кінченьа мојеїі виправи і с часта втьа-

гајут мене до поради, одна каже так, а друга инакше, а ја рада не рада мушу рішати, јакиј крій рукавців мені подобавсьа або јакиј узорок ладно вигльадаје на пішевці, і не хотьачи втьагнут і мене до тоји дебати так, шчо ја і не спостережусь, јак зірітујусьа јаковось дурницев, а нарешті в нерішимости крајні приходит ми на гадку: шчо! чи се може маје бути ціль і основа мого житьа і мојих гадок в будучности? Тогди опамјатајусьа і дивно мені с себе самоји. Но, а предці кілько то льудеј, а особливо женшчин можут тілько вегетовати, а не жити повним льудским житьем. Осе значит офіра, осе значит умершчвленіје. Не знати, чи то добре, чи зле дльа них, шчо того не понимајут живо, хоть і відчувајут нејасно.

Міхаліна власне перервала ми, шепнувши секретно. «Отто» — каже — «одного виправила на ординацију, а до другого пише!» Се реченье дијсно застановило мја на хвильу. Гм! вона того не робилаби ніколи, ну, а ја робју — і шчож с того? ја робју, бо мені так добре і не виджу в тім нічо злого. Впрочім казалам сама Володимірови, шчо виннам ти відповідь і шчо зараз буду до тьа писати; так само, јак му сказалам отверто, јакиј стосунок заходит теперь межи нами, а то: шчиро і сердечно пријательскиј. Він так само смотрит на то цілком натурално, і далекиј від підозріваньа мене о фалш і облуду. Говорилам му також, шчо хтілабим дуже поіхати теперь до Льв. і повидатисьа с тобоју. Він також радби тому, але здајемисьа, шчо він може грошеј не маје, тілько добре не знају, а татко хоть відај і појідут десь теперь до Львова, бо подајутсьа на јакусь парафију, та не знају лишень, чи мене взьалиби с собоју, бо і то правда ретельна, шчо вони находьатсьа теперь в дуже критичнім положеньу через тото весілье, затьагли довг на звиж 500 fl., котриј пора буде віддати до јакогось часу; а ту Славко безустанку домагајесьа свеји частки; крім того далі-далі тре буде і о Богдані погадати, відки јего до школи дати. Шкребчись у голову, тај тілько. Бідні мамцьа не трохи нагризутсьа за сесьу зиму. Зіправди не знају, шчо с того буде. Та вони булиби мали менчиј видаток, слиби були вислали мја на рік до Львова приготовитисьа до јакого испиту. Але впрочім вони мусіли певно обрахувати наперед, на јакій підставі роспочинајут своје діло.— Дуже, дуже хотілабим повитатисьа теперь с тобоју та наговоритисьа до сита, виповісти тобі всьо, бо в листі так тупо ми јде, шчо страх; мисли все рвутсьа і путајут, хотьбим десьать раз зачинала, а все не виповім того, чшо гадају. Але ми побачимосьа, коханиј пријателью, сли не теперь, то в зимі, бо при кінци сего року, а хоть с початком слідујучого појідемо до Відньа, а дорога туди і відти веде через Львів.

Славко казав мені, шчо лише с твоєї причини прийіхав на моє весілье, шчось му пожичив грошей, 11 зр., здаємисьа. За то, Івасьу дорогий, ja ти дуже вдьачна. Але чи віддав ти вже їіх?— Знаєш, Івасьу, ja маю теперь трьох рідних братів, Славко, ти і Волод. Так мені зіправди здаєсьа, лишень трудно відай булоби мені братисьа відгадувати, котрий з тих трьох мені найблишчий і найріднішчий. Сего вже не знаю, та j не хочу досліджувати. Так, Івасьу льубий, будь мені братчиком; сам не маєш сестри, прийми мене за шчиру льубячу сестру, якоюу чуюсьа бути тобі з глубини души і серцьа. Правда? серце моє кохане, ти мені завше скажеш всьо шчиро і отверто, jак до теперь, всьо, найменчу долегливість, чи втіху, котра тобі лучитсьа. Будь переконаний, што ніхто в світі так живо не відчуje своїм серцьу твоюу дольу,— jак ja, твоja найшчирша, ніколи незмінна прияателька.

Чи знаєш ти, шчо Славко мені написав? і jак мене то загризло? Каже: «Твоїі кармелькі, шчось прислала Іванови, мали в собі шчось ображуючого,— не мож їіх було їісти...» Боже милий! шчож ja наробила? Прости, серце Івасьу, шчо ja така нерозумна. Вір ми, коханий, мені здавалосьа, шчо ja посилаюу ти їіх з великодньа, котрий називаєсьа «весільем».

Четвер. 2/10

Знов нова комедja! Шче не дajут мені спокоюу! Коли ja вже раз вирвусьа відци, спід їіх ока!— Будит мене Міньа і каже, шчо мамцьа в такій десперациі, шчо вчора вночи світилам до пізна, шчо знajут до кого ja вже пишу. Ja не jшла слухати того, але Міньа ми каже, шчо страшно жалуjут Володиміра, «доброго, невинного», jакий він бідний, jакий нешчасливий»,— а вна сьака така... Шчо мені на те казати? чи jти jім толкувати о еманципациі женшчин, чи о високих европейских ідеjах, чи о чім? Нічо не зробjу, лишень запечатаjу сесь лист при їіх очах, заадресуjу до Волод. на пресбітеріу,—аби добре виділи,— і віднесу сама на почту; тогди нај си гадajут, шчо сами хотьат. Так то, так жиjесьа мені уже здавна — невільницеjу таких тупих, вузких погльадів. Чим раз далі воно незноснішче. Коли от така маловажна річ: переписуватисьа свобідно, с ким хочесьа, стрічаje таку опору, спазми і слези, і кілько здоровjа збавльаje мого і їіх! Радам, шчо незадовго буде тому конець.

Згадувавjесь ми в послідним листі, шчо моjі письма «зачинajут входити в курс». Але сего, прошу тьа не пускај в курс, бо він не варт того, в нім нема нічо цікавого дльа постороних льудеj. Jего пишу ja лишень виклучно дльа тебе в своjих особистих дрібних справах і встидалабимсьа, слиби

jего читали другі, бо знај, шчо ја теперь в такім настроју, шчо не потрафльу написати нічо путнього, јак кажу: відвиклам від льогічного мисленьа,— все уривкове, рострьасене.

Ја мајже шче нічо не читала від весільа; скоро ладно на дворі, то іду на прохід, а в хаті так јакось тісно, шчо годі до роботи взьатисьа. Але все таки з великим інтересом взьаламсьа уже читати «Критическія статьи» Писарева, што лишив мені Льонгин Оз. из бібліотеки «Січи». Лишень не знају шче доси, јак ја погоджу критики Писарева з Добролюбовими, бо, јак виджу, на декотрих місцьах противорічит тој тамтому, а ја все гадају, шчо понад Добролюбова — нема! Також Володимір привіз ми одну книжку «Büchner-a Aus Natur und Wissenschaft»—јакись обширне діло, та не знају лиш, чи не ліпшеби мені за тот час прочитати шчось новішчого і докладнішчого. А може і воно так само вартне: сли так, то скажи мені наперед. Ти також згадујеш мені про хороші твори, јакі теперь виходьат в літературі. Цікавабим дуже дістати в своји руки всесвітну історију Онкена, про котру споминајеш. Сли ніхто не читаје јеји теперь, то просилабим пожичити јеји мені на јакијсь час. Не знају добре, коли, але певно сего місьацьа Славко пријіде сьуда до Лол., бо казав нам власне, шчо по виступі з војска запишесьа на правничиј факультет і пријіде до дому. При тій спосібности мігбись прислати мені тоту книжку, і розумијесьа само собоју,— передати мені відповідь на сесе моје письмо. Памјатај, шчо ја буду надијатисьа того конечно.

Напиши мені, јак тобі сьа поводит, чись дужиј і здоров. Все, шчо гадајеш, понаписуј мені. Ти відај шче не будеш сесь рік у војску служити? так шчось мені говорили, але ја того не розумију, чи можна то так довго зволікати. Сли можна, тоби дуже добре дльа тебе.

Јак там стојіт діло з «Новов Основов?» Чи вијде јаке число шче сего місьацьа, чи ні? хто редактором і т. д. Казалам Волод., аби запренумеровав.

Шче шчось важного малам ти написати, та так јакби ми колок в голову забило,— ані руш! припімнути. І то не одно малам шче на гадці. Но, але вно не втече, буде час написати і потому, скоро пријде потреба. Нехај ја прижду до порьадку с војими гадками, тогди і лист напишу до ладу.

Твого листу,— абись знав,— надијусьа невобаві. Нај там Славко не сидит дурно у Львові; јак не маје роботи, то нај јіде до Лол. і везе мені вісти. Јак гадајеш, чи не ліпшеби јему записатисьа на фільозофију јак на права? Ја так журьусьа јего будучністьу; до чого він властиво спосібниј?

Јак бачу, нині кінцьа нема мому писаньу, тож бувај здоров, пријателью дорогиј, і кланьајсьа від мене д. д. Косови,

Олеск. і всім, кому слід. Д. Поль. певно вже поїхав до Відньа.

Цілуйу тьа, брате коханиј.

Твоја сестричка *Ольга.*

Книжки післалам ти вже всі; одні узьав Поль., а решту повіз Володимір. Лишень у мене лишилосьа шче шість томів Емільа Зольа, а відтак Seb Brant «Narrenschiff». Казки Драгоманова I том і 3 брошурки: Лихі льуде, «Розмова про небо і земльу, та про земні сили». Казки Драгом, хотілабим відкупити у Тебе, бо в Белелуі нема сеји книжки. Кілько вна коштује?

Лист 8.

Бел. 27/XI 1879.

Тьажко дуже приходитсьа мені нині осесь лист писати до Вас, бо, дијсно, шчож відповім Вам инчого, јак лиш то одно, шчо в головнij части листу повну правду сказалисте. Ви і не жадајете відповіди, але ја не знају, шчо і чому пре мја јакась сила конче писати до Вас. Ја постарајусьа говорити коротко і не богато; і с тоји причини приждалам два дни, шчоби цілком уступивсьа шум з мојеј голови та упорьадкувалисьа мої мисли. Однакож і тепер шче не ручу, чи не натрафите Ви на јакі неконсеквенциј і в тім листі, котрі всегда Вас так іритували; а в такім разі прошу Вас простити і спокійно перебічи очима ті рьадки. Ја знају ј сама, шчо така іритација страшно ділаје на нерви, а ја не хотілабим робити Вам тоји прикрости. Ја пишу се спокійно, а Ви вислухајете се так само, або і обојатно. Ја не стану сердитисьа на Вас, бо і сама приходжу до того переконаньа від штирох неділь, відколим пријіхала на свою нову обитель, відколи мајже сама цілими дньами пересиджују в хаті, відколи нічо мајже не мішаје мені спокійно розібрати діло, відколи натиск вражих сил не давит мја з гори, від котрих мені заверталосьа і мутилосьа в голові,— шчо ја таки нечесно з Вами поступила. Јакі причини заходили, повторьувати тутки вже не потрібно, але результат с того плохиј. Ваш лист лише потвердив тоту річ. То всьо правда, але чому ја так зробила, не знају, видно, може мусілам, може потопалам і вхопиласьа бритви. Га! то не дивно, шчо підлота і нікчемність межи льудьми свій примісток маје, але то дивно і не простительно, шчо одна льудина, котра нібито бажала жити чесно, конець кінцем таки сотворила мерзке діло. Сама о собі то кажу. Ви правду пишете: всьо пропало, але лише дльа мене, дльа Вас ні, перед Вами будучність, надіја,— передо мноју нема. А коли так, то вже нічого і нетреба. Нај

добрі льуде і не згадуют за мене. Ja уже майже привикла до того, і спокійно буду жити сама в собі. Коли так, то j так.

За то, шчо бажаєте мені шчастьа, дьакувати Вам не буду, бо всі бажаньа шчирі, чи не шчирі, реальноjі підстави не мают, а затім нічо не сповнитсьа післьа речених слів в тім роді.

Але за письмо дьакуjу, воно все таки мені миле; мого «родинного шчастьа» вно не моглоби замутити нijаким світом. Хоть шчо значит вираз «родинне», того ja не розумijу, бо ja, jак була сама, так і jесм, а родини нijакоjі не маjу і, здаjесьа, ніколи мати не буду.

Впрочім всі ваші бажаньа всего найкрашчого та наймилішчого в застосованьу до мене нанінашчо не здадутсьа. Однакож зле ми не jе, в матерjальних потребах до утриманьа житьа нужди не чуjу так само, jак не чулам до теперь, а моральни на верха не видко. Також зле ми не jе дльа того, шчо «він» ніколи, ні вперед, ні теперь, не питавсьа мене,— і в тім згльаді дуже розумно чинит,— чи ja jего льубjу, або jак jего льубjу; так само, jак мені ніколи не приходит на гадку питатисьа jего, чи шчасливиj він зо мноjу. Та впрочім Ви добре знаjете, шчо ja не вінчаласьа з ним из закоханьа. Коли так, то из за чогож, спитаjете Ви. Из за того, шчо він знав, шчо не з закоханьа, але притім волів,— коли ja вже не була тому суперечна,— повінчатисьа зо мноjу jак дістати коша. Ту дуже плитка мисль, але шчо діjати, коли так склалосьа, а шчо впало, то пропало. Воно мені чести не приносит. Ви кажете, шчо входьачи в звjазок с чоловіком, ja повинна jего шчастье брати в своjу руку. А сли тот пункт не був зачислениj до моjіх обовjазків? У нас н. пр. перед вінчаньем ані пів слова не було споминки о тім, чи і jак ja дльа jего шчастьа не мушу робити нічо такого, чого і в инчім разі,— jак Ви в своjім листі кажете,— не робилабим. Може і то підлота з моjej сторони,— але все таки від того голова нікого не заболит, а мені так добре, а впрочім гадаjу, шчо і jему хиби нема. Жиjемо jак добрі знакомі або згідні сусіди, котрі сьа ніколи не сварьат, і ніби нічого співного с собоjу не мают. Крім того часами сердечно нуджусьа.

Ні, ja до Вас претенсij нijаких більше не маjу і не можу мати. Славко або недокладно росповів Вам моjу з ним розмову, або Ви недокладно поньали jеjі. Хоть одно, хоть друге. А річ так сьа мала. Славко, прижіхавши до дому, часто зачіпав мja на ту тему: Шчо ти си гадаjеш!— та він швитко може зальубитисьа в другій.— Та він за тебе вже давно забув! такиj обоjатниj на всьо, шчо ja му з весільа оповідав, навіть фиркавсьа, шчо jему писанье перерива(в)jем, або jаке небуть заньатье... Він навіть, здаjесьа, рад того, шчо тото зірванье насту-

пило.— Осе суть точ в точ јего слова. Мені то страшно прикро було слухати і просилам го, шчоби не споминав мені о тім, шчоби дав ми спокій. А він на то: А ти сама шчо зробила?! — Правда, ја зробила, і зналам по части, шчом зробила, але с того шче не виходит, шчоби мені пријемно було слухати, јак хтось мені завзьато повторьаје раз в раз, шчо «Іван вже другу льубит», або буде льубити. Мене то дуже боліло, однакож чулам сама дуже добре, шчо сли ја мају бодај крихітку розуму, і слим Іванови жичлива, то не стану јему ніколи перечити, аби сьа зальубив в тій дівчині, котра сьа јему сподобаје. Ја так і Славкови говорила. Нај собі пригадаје. Але не досить шче на тім; перед мамцьов він говорив, шчосте дуже раді, шчо ја сьа від Вас відчепила, шчо: він і гадков за ньу не веде, шчо він вже давно хотівсьа јеји позбути, але сама накидуваласьа јему; шчо всі јего кольегі і він сам дуже за зле брали ји тото, шчо торік сама до него до Львова јіздила. І таке инче. На своји уха ја то не чула, але Міньа мені казала, бо при нај мамцьа росповідали цьотці, своје сестрі, шчо ја сьа Вам сама на шију вішала. Ја тому не вірила, аби вно могло бути так, аби зіправди Ви так говорили перед Славком, але, всеж мені прикро було. А Славка не потьагала до ока, але, правда је, піднеслам перед ним закид против Вас—несправедливиј, с чого ви теперь посуджујете мене, шчом і перед тим нешчира була з Вами. Ја з Вами не фальшивила.

Правда ја мају богато хиб, ја грішна, і може акурат тоті самі про котрі Славко наговорив вам «богато». Ја не знају, бо Ви јіх не тикајете. Може в тім Славко акуратно правду сказав. Тогди благословіт тот час, котриј розлучив мене з Вами. Теперь але пригадују собі одно: мамцьа раз роскричаласьа на мене, шчо ја не варт такого чоловіка, јак Оз., відтак шчось зајшли на виправу, на јаку старалисьа, а Славко надијшов на то та спитавсьа, о шчо ходит. А мамцьа јему відповіли, шчо ја сьа сварьу з ними, шчо вни мені нічо не дајут. Ја на то лише стисла плечима, алем сьа не оправдала. А Славко сли теперь Вам сказав тото, то лише нехотьачи надав тому значеньа, шчо мамцьа тогди несумлінно перекрутили. Тьажко мені. Але нај то јде с тим часом. До того ја не признајусьа, але инчі мају вади, великі, котрі би Ви мені не простили, тому не жалујте ніколи, шчо Ви поруч зо мноју працьувати не будете,— ја до роботи лінива, ја до нічого не здала. Ми з образованьем і с талантом не на рівни, а ви все говорили, шчо лише таке подружье може льубитисьа стало і правдиво. Осе правда, ја перед Вами все нижшоју сьа чула. Ја би певно була надојіла льубимому мужу своједу заздрістьу та пересадноју ніжностьу. Вам требаби жінки не с таким темпераментом, јак ја, а з добрим

серцьом. Сли шче не в тій хвили, то незадовго переконајетесьа, шчо добре, шчо вно на тім стало. А до Россиі не ідьте!—ја Вам дуже відраджују, дуже Вас о то прошу,— дльа Вас ту шче шчось најдесьа. Шче лише то одно Вас прошу.— Лист від П—ка Ви мені не прислали, хоть пишете, шчо посилајете разом.— Ја шче не одно мала Вам сказати на своју некористь, значит, представити точно, јакоју ја јесьм; та јакось уже не можу далі писати, сили мја опускајут, руки і очи не служат, а в голові — але!... 12 година вже минула; пугач на стодолі зачав жалібно, переразливо пугати, бо го разит світло з мого вікна. Нарікаје на мене, бо му докучају.

Бувај здоров, дорогиј Іване, і — забувај за мене швитко —

Ольга.

Лист 9.

Нед. 21/XII.

Льубиј мій Іване!

Зривати с Тобоју — тьажко мені, не можу. Хиба лише в тім разі зможу, јак ти напишеш, шчо ти того хочеш, тобі того треба, шчо вно тобі принесе хосен. Тогди певно зірву і навіть не відпишу. А писати тобі — умисне, шчоби ти мене зненавидів,— шчо ја другого сильно польубила, так се буде лож, і ти такій бесіді сам не повіриш. Так, шчо робити? А Боже милиј. Јаби свого житьа не жалувала віддати за те, аби лишень тобі знов повернути супокіј, веселість, лехкість твоју. Та шчо робити? Не журисьа, не гризисьа,—то світ такиј дурниј, а житье таке коротке,— от пльуј на все,— чи шчо ја говорьу,— або ја знају шчо казати?... Деревіј, тупіј, але ти так не зможеш, ја скорше потрафилабим, а предці шче не хочу. Чи припадком тоті аналізи не приводьат тьа до роспуки, та закинь! Але ти ј сего не можеш, бось звик усьо глибоко с самого коренья брати; впрочім не в тім хиба; отже прошу тьа, пиши мені ј далі такі розвідки математичні, то дуже цікаве, а ти шче предці не пријшов з іксом до кінцьа, не шчади, не утајуј нічо за него. ја дуже хочу знати докладно, подрібно того ікса. Він точно такиј, јак ти за него кажеш, ја јего ј знају, лише мені подобалосьа, чшо так јасно, так правдиво вмијеш представити ми јего, і мені здајесьа, шчо ја јего аж тогди добре пијму і зрозумију. Пиши, дај мені, поможи мені пізнати себе добре.

А коли ти будеш јіхати до Россі і на Коломију? ја би пријіхала тогди до Кол. з на два дни, аби с тобоју видітисьа. Чи вдалосьа тобі зробити там по дорозі стацију? Мені најліпше паде, шчоби ти вибравсьа в дорогу аж по всіх свјатах, значит, абись зі Львова не вијіздив борше, јак 20 січньа. Причина: моји заньатьа господарскі. Јаби поијхала до тебе

j до самого Львова, та грошej тілько не маjу, а предщі жичити або просити в нікого не буду. А до Коломиjі вистарчит мені. Вправді ту були jакісь проjекта, шчо ніби то Волод. і ja маjемо jіхати в зимі до Відньа, чи кудись там. Отже гадалам, шчо зо 2—4 дни побуду з тобоjу —туди і відтам. Але показуjесьа, шчо то були лише gòrnolotne fantazye старих досьвідчених льудej, котрі гадали, шчо ту зараз грошej тілько добудесьа, аби стало на дорогу. Та мара бери! мене j не кортит до Відньа,— шче j ліпше, шчо не поjіду аж туди. Але до Коломиjі мені стане. Отже, шчо ти на то? Напиши мені, чи годишсьа на (на) таке, чи ні? Чи не je се похопна необдумана гадка? А шче ось шчо; ти пишеш, шчоби ja зірвала с тобоjу чим скорше, аби огень, jаким ти гориш, не запалив нашого супокоjу шче в більшij мірі; шчо то значит? а то мені шче нejаснішче, шчо тоj огень, запаливши наш супокій, вилічивби мене, а тебе запропастив на віки. Шчо то значит?— розjасни мені.

Ти хочеш, аби ja тобі писала подрібно, jак ja жиjу з Вол. Та jак,— газдуjемо мирно, супокійно. Рано він встаje о 7 годині і jде на гумно, а відтак до церкви. Ja встаjу о 8, а тогди jего вже нема в хаті. Отже убераjусьа, варьу каву, попрьатаjу. Ми мешкаjемо в (в) двох покоjах, бо других два нема чим опальувати. С тих двох je оден великий, а други маленький покоjік коло кухні. Він уперед спав у тім маленькім, але відколи зачалисьа великі морози, то до того покоjіку прийшли ночувати обі дівки-служниці, бо в кухни дуже зимно було jім; отже ми зробили в тім великім покоjу два квартали, то jест с фортепjану зробилисьмо такиj переділ; під фортепjаном стоjіт деревjана пака (каса пожичкова громадска), а на фортепjан накладаjесьа на ніч цілу купу подушок, аби з одного боку не видко було до другого; отже то суть два «квартали», в однім стоjіт jего ліжко, а в другім моje. Він роздумував, jакби то порадити, бо відступивши свij покоjік дівкам, не мав де поміститисьа. Отже зробилисьмо з одного покоjу два і до чужого кварталу нікотрому з нас заходити не можна. С церкви приходит він о 10 год. і потому пjемо каву у маленькім покоjіку, часом мовчки, а часом бесідуjемо о найзвичajнijшчих річах, в роді тих, jакі ти можеш шчо дньа чути всьуди. Відтак він знов іде на обору, або бере і читаje газету «Deutsche Zeitung»— або инчу jаку книжку. Відтак коло 1—2 обідаjемо, знов бесідуjемо о тих звичajних річах, або мовчимо. По обіді він мене цілуje в руку, але теперь вже затрачуjесьа тот звичај, і росходимось таки так, правда, закурьуjемо шче цигара, ja спацеруjу по покоjу, а він також сьаде собі, або найчастішче jде до кухні і там роспочинаje бесіду с парубками; росповідajут собі шчось, сміjутсьа.

Потому він приходит і росказує мені, сли шчо цікавого вислухав у кухни; ja читају «Die Anfänge der Kultur» або шију шчо, або таки так спацерују по покоју дурно. У вечір знов пјемо каву, куримо цигара, він іде до кухні бесідувати, ja читају і спацерују,— а знов то само. О 9 год. приходит, поговоремо дешчо, кажемо відтак собі добраніч, він цілује мене в руку, кілька раз в лице або в шију поза ухо і іде до свого кварталу, менше більше коло 11 години. Ja сиджу завше до пізна, читају в малім покојіку шче до 12 або до 1 години, дівки вже там спјат, а потому і ja јду спати, до свого кварталу. Так усе в нас. Шчо тижньа раз або два рази јідемо до Сньатина до Кобр.— От і нині ja из Сньатина сесь лист до тебе пишу. Ту је театр Бачинского, зараз ідемо до театру; грајут нині «Вірниј жид»,[1] твіј перевод з француского,— пригадујеш собі? Мені пријемно, шчо ja саме на тој кавалок трафила. Взьалам також до театру своју фаворитку, дівчину покојівку. Дуже наівна льудина, страшно тішитсьа, шчо піде на комедју дивитисьа.

Писалабим далі, але час минаје, хочу дати нині лист на почту. Відписуј швитко, а ja тобі відтак більше понаписујю. А јак буде с Коломијеју? Ja страшно хочу видітисьа та поговорити с тобоју. Жду твого письма нетерпеливо.

Цілују тьа сердечно (лише тебе одного), милиј мій Івасьу!

Твоја *Ольга*.

Лист 10.

Пјатницьа. 16.I. 1880.

Дорогиј Іванку!

Твіј лист получилам учора. Дьакувати тобі, шчом уже раз дочекаласьа јего. А ти, бачу, ј сам неспокійниј чому ja так довго мовчу. Получивши твіј передпослідниј лист з 24 т. м., ja з дньа на день хотіла відписувати, та мара знаје, чому не зробилам того; знајеш, мій милиј, в протьагу того всего часу тілько було в мене ріжного заньатьа — ніби то неважного, дрібного, а так конечного, шчо ja через дві неділі мајже і книжки не мала в руках, не шчоби шчо. Бач, ja не льубју крутитисьа таким способом, а прийде потреба, то ja кручусьа сьуди і туди. Видно, женшчина потрафит зробити с себе всьо, сли лише чого потреба з неји вимагаје. Виобрази собі, на дві неділі перед свјатами прииіхала сьуди Волод-ва сестра замужна и нараз с цілого помешканьа зробила одну кухньу та пекарньу, де фабрикувалосьа огромне количество

[1] Ремінісц. Про трьох князів.

книшів та балабушків — дльа себе та дльа родичів до Відня, — а мені с порьадку річи випадало закотити рукави по јеји приміру. а дльа себе дуже маленькі свјата робила, але знов малам богато роботи, аби приготовити трактамент дльа брацтва с кольадов, из двох сел, а дльа сестриць церковних осібно. У свјата не забавльаламсьа нігде; але добре, шчо було богато закрутеніјі, бо инакше булабимсьа знудила на остатні фунти, а мені јак нудно, то ја тогди злосна дуже на всіх и на все, навіть книжков фурьају тогди гет. А правда! одноји днини булам сьа підпила порьадно вином; але не гадај, шчо вирабјалам галабурди јакі, е, сего не було, лише було ми дуже весело, смијаламсьа богато і голосно говорилам, бо відај здавалосьа мені, шчо усі поглухли та мене не чујут, чи шчо таке,— уже ј сама не знају, шчо мені сьа тогди здавало. Але однакож пити не подобалосьа мені, бо одно, вно мені дуже шкодит, а потім [1], нарешті дуже зле враженье остајесьа. Але ја тілько о тім наговорила, шчо ти вкінци погадајеш, чи не думала ја вже коли статисьа пијачкоју або шчо. Е! так зле шче зо мноју не бувало. Наприклад теперь ја вже спокијна, читају с прије мностев, и хотілабим швитко братисьа до l'Assom(m)oir, аби јеји скінчити, шчоби, відтак шчо другого взьати до переводу. А за то тобі ја вдьачна; твіј передпослідниј лист наповнив мене отухоју; ја, здајесьа, и того страждала, шчо спочатку не знала, шчо ти робиш, шчо с тобоју дијесьа, а відтак гризламсьа твојеју журбоју, твіј непокіј був мојем непокојем. Але теперь ти вже инчим тоном пишеш, то мене радује. Правда, Іванку, ти не гризешсьа вже? Будь спокијниј, будь охочиј і веселиј,— то моје шчастье. Ја теперь така рада, шчо ти вже не појідеш до Россіјі. Поміркуј, шчо ти занадто знакома личность, аби твоја подорож до Рос. могла тобі там бескарно ујти,— хотьби і inkognito јіхавјесь.

Шчо через те наше звиданье троха проволочесьа, то не велика біда. Ми всеж таки побачимосьа незадовго. Најно лише потепліје троха, бо теперь замерзлабим на дорозі. Ја говорила вже о тім з Володиміром. Ми бо, знајеш, теперь счаста о тобі говоримо. А до того пријшло вно так, шчо мені льачно робилосьа мовчати, ја хоровала від того; нераз сиджу, задумајусьа, и мені страшно робитсьа своједі самоти, свого мовчаньа, мене стисне за серце, кров вдарит до лицьа, в голові заворот и шум, ја тогди зривајусьа, пју скльанку води. прикладају сніг до голови и мені поволи то уступајесьа. Таке трафльалосьа мені перед тим, нім ти написав до мене передпослідниј свіј лист з 24 м. м., а потому вже

[1] В рукоп. попотім.

ніколи, ja ти кажу, спокійнішиј твіј тон успокоjуje і мене. Отже так то було, шчо ja раз, бojучись знов такого роздразненьа нервового,—а Володимір хотів уже раз конче зо мнojу до лікарьа jіхати,— сілам коло него и росповілам му о тобі и о собі всьо, jак прijатель прijательови. Ja не питajусьа, шчо він о тім думаje, хоть шче спитajусьа колись, але ja бачу, шчо він шчириj дльа мене, розважаje мене прijазно, и мені лехко робитсьа, jак виговорьусьа перед ним, а не замикаjу в собі тajну. Він дуже добриj чоловік, лише за мало відважниj.

Шчоби моja подорож добре випала, поговоримо о тім пізнішче, а до того часу ти пиши до мене с часта, а ja також не буду вводити тебе в нетерпливість, буду радитись, буду питатись, буду писати тобі о всім, шчо ми буде треба.

Шчоби сесь лист вислати швитко на почту, то ja не буду нині розводитисьа о чім инчім, бо би забрало то богато часу, а ти вже и так страшно довго ждеш. Шче лише тото «Мертві душі» Гоголя дісталам уже и вишльу тобі зараз, скоро лише мені напишеш, на чије імja маjу заадресувати, бо предщіж poste rest., за рецепісом не посилajесьа, чи jак там. Напиши, аби ja знала беспечниj адрес, бо то не моja книжка.

Міньа теперь у мене, пару день, jак сидит уже в Бел., а перед тим була у Сньат. Твіj лист получила від Славка. Рада з него і відај хоче тобі відписати, лише вже jеjі лист не піде разом з осим, бо пізно, зараз jіду на почту. Другиj раз.

Відписуj мені, куда післати тобі «Мертві душі».—

Цілуjу тьа сердечно.

Твоja *Ольга.*

А не гнівajсьа, Іванку, шчо так довго не писалам.

Цілуjу тьа.

Лист 11.

Середа. 28/1 1880.

Дорогиj, Іванку!

Се шчось jак на збитки. Ти просиш, надijешсьа відповіди на понеділок, ja а аж ось коли берусьа до відпису. Але даруj, бо ja тому не винна, а то с тоjі однojі причини, шчо твіj лист одержалам вчера, у вівторок. Отже абись знав на другиj раз,— jак сьа застосовати, шчоби твіj лист не лежав довго на почті, шчо лише у вівторок і в пjатницьу іде відци післанець до Сньатина, або ja сама jіду. Мені дуже прикро, jак погадаjу си, шчо ти може нетерпеливо вичікуjеш з дньа на день.

Ну, добре, Івасьу, прийізди до Коломиї. Будемо сьа бачити та порозмовльаємо собі, бо зіправди ja маю тілько річей сказати тобі, шчо писати не дajесьа, бо то булоби страшно довго, а в бесіді лехко плине одно за другим. Та впрочім може j того говоренья не так богато, а головна річ, шчоби ми сьа бачили. Правда, сего конче потреба jак тобі, так мені. Але ja не хочу так, шчоби ти с Коломиї та до Россиї упарнув, бо писавjесь ми уперед, шчо сами льуде відтам писали та відраджували тобі jіхати теперь туда. Тож видиш. А зрештов чи тоті редакцијні інтереса не можна так само через кореспонденцију залагодити? конче треба туда самому jіхати? Сли відтам хто шчо дати хоче, чи не даст так само на твоје письмо? предціж вони там певно знajут добре прикре положенье і обставини львівскоjі редакциjі. Отже. Але ти до Колом. прийізди, скоро лише маjеш у запасі то, шчо у дорозі мати треба. Коли маjеш, то добре, ja прийіду тобі на зустріч; котрого дньа і котроjі години ми сьа повитаjемо, умовимосьа докладно хоть зараз, а хоть і в другім наступнім листі. А мені самій jіхати до Львова теперь дуже тьажко, не дльа того, шчоби воно мені пожадане не було, jак ти ніби говориш, але суть інчі причини важні, котрі говорьат ми до розуму, шчо моjа поjіздка в перших початках мого теперішного житьа видаласьа би декотрим, чи всім, чимось таким страшним та потворним, шчо j виобразити годі. Шче кобим jіхала с товаришом, то пів біди, лиха, але сама... ти поміркуj! Не за себе і не за тебе бojалабимсьа того «обшчественного мнінія» нарушувати, мене j тебе мало би вно обходило, але пошкодилоби дуже третій особі, на котру ja при тій справі конче згльад мати повинна. Чи не так, Іване? А с Коломиjов цілком инча річ, то ту не так далеко, в місті добрих знакомців не маjу, поjіду кіньми, не колијов,— в тім згльаді ja цілком беспечна. Лагідь сьа на дорогу 15—16 льутого. Здаje ми сьа, абись зі Льв. вијіхав у полудне, то будеш в Кол. на 10 год. в ночи. Однакож маjемо шче досить часу, ja шче пораджусьа тутка незадовго, котроjі акуратно днини, чи в понеділок, чи в недільу мені би наjліпше відци виіхати. А ти тимчасом відписуj мені, jак тобі сьа здаje. Ах, гадаjу си теперь, то біда, шчо ja все так далеко від того Львова мешкати мушу; колиб ми близко були, ми би не переносили тілько гризоти, кілько до сего часу вже зазналисьмо з усіх боків. Ja сими дньами богато j думала над тим, чи не моглоби вно так статисьа, аби ja шче коли на своjім віку у Львові замешкала. Думалам і говорилам уже о тім, ну і шчо гадаjеш? — маjу надijу. На то требаби шче трошка почекати. але сповнитисьа може, сли о тоje постаравбисьа хрестьанин.

Но буде вже о тім!

Росповім тобі теперь, јак ја мало смерти не пожила. Було то на самиј Јордан. Був ту в нас правник Окунье(в)скіј, була тогди і Міньа тутка, так ми пішли пополудньу дивитисьа на танец і пішлисьмо понад потік тај сталисьмо на мості. Мене зібрала охота поховзатисьа трошки, отже ја з Окун. зіјшла на лід, не встиглам шче ј розмахнутисьа добре,— гримнулам собов на лівиј бік на лице і не всталам уже сама. Опамјаталамсьа уже аж в хаті, јак мене відтирали оцтом. Можеш собі представити, шчо страху завдалам всім великого. Але, слава богу, нічо ми потім не було, окрім того, шчо кілька день голова була ми дуже тьажка, хоть не боліла; однако вни бојалисьа, шчоби с того не наступило стрьасенье мозгу. Правда, може шкода булоби мене, акби ја оттак ні с сего ні с того раптом забиласьа була на леді, чи јак ти гадајеш. Але то булаби дуже лехка смерть. Та цурраха јеји! нам не треба шче о смерти помишльати, правда, Івасьу? преці ми шче молоді.

Міньа більше у Сньатині у бабки перебуваје, јак у мене; вна по кілька день то ту то там. Вна теперь дуже пильно шије білизну і пильно читаје Гоголья, вперед Мертві душі, а теперь прочі јего твори. Вна відписала тобі і, бачу, дала вже лист на почту, але ја не читала јего, бо булам тогди у такім настроју, шчо сохрани, господи, бути шче коли у такім. Мені, знајеш, нерви часом не статкујут, але то, гадају, уже перејшло і не буде повтарьатисьа. Ми повинии конче старатисьа, аби роздражненьа не припускати до себе, а то тому, шчо тогди сам собі хрестьанин најприкрішчиј, а друге, шчо до нідочого, до роботи не здалиј. Але знај, ја спокијна теперь цілком, але не спокијно-лінива, но борше жвава. Будь і ти так, аж тогди ја буду рада.

А ја буду дуже тішитисьа, јак п. Олесків прииіде на великдень у сесі краји, до мене. Прошу го від теперь.

Відписуј, Іванку, швитко, аби у вівторок був твіј лист у Сньат.

До звиданьа. Цілују тьа.

Ольга.

Лист 12.

Четвер. 5/2 1880.

Коханиј Іванку!

Чи на тім стало? Но і јакже теперь буде? ја казала тобі, шчо хочу конче видітисьа с тобов. Та до сего часу, через усьу зиму, богато паперу списалисьмо згльадом тоји річи. В послідних двох письмах обговорилисьмо не лише pro, але і contra. Аж нарешті ти кажеш, шчо «јак треба», то ти прији-

деш, то тогди на дорогу гроші чи вільну карту роздобудеш,— «але чи варто вно?» Абож ja знаю, чи варто. Ja знаю тото, шчо ja бим ніколи не хотіла руйнувати твою кишеньу, котра шче але, хто знаje, чи не порожна цілком, та таки від так. Отжеж, чоловіче льубиj, ja вже задльа того тілько не смію тьагнути тебе до себе в таку далеку дорогу. Але ja гадала, шчо коло тебе так зле не водитсьа, бо в передпослідньім листі сам написавjесь ми в postscriptum, шчо прийшовши до дому в ночи з міста, рішаjешсьа будь шчо будь jіхати до Кол. Правда, ти не забув доложити також, шчо тобі тогди трохи шуміло в голові,— не гнівajсьа, ja знаju з досвіду, шчо се не jакі напитки робjат нам шум у голові, але непослушні мисли та уперта кров. Отже тогди рішавjесьсьа jіхати, а теперь питаjеш мене: чи треба? Ja лише тілько знаju, шчо хотілабим с тобов видітисьа, а чи треба, ти вже розсуди сам. Правда, роздумавши ліпше, Коломиjа не зовсім подобаласьа мені на місце нашого звиданьа. Під кожним згльадом волілабим, шчоби ja поjіхала до тебе, не ти до мене. Отже розміркувавши близше, виджу чим раз jаснішче, шчо цілиj інтерес с Коломиjов псувавби лишень всьу приjемність нашого звиданьа. Ja би там не могла так сміло поглянути тобі в очи, jак погльанулабим у Львові. А ти jак гадаjеш? Правда, Кол. нам обоjім незнакома; а потому знов мене би сумлінье гризло, шчо ти до остатного витьагнувбисьа на тоту дорогу. Отже до Коломиjі приjізди, хиба слиби в тебе грошеj подостатком наjшлосьа, тогди напишеш, а ja ти візначу день. А jак то ні, то ja до тебе до Львова доконче приjіду на весні, десь в маjу; чуjеш, приjіду певно на весні, хибаби не знаju шчо зо мноjу було. Не журисьа, ja вже говорила о тім, jак то маje зробитисьа, шчоби с того не вийшов крик і гвалт. Скажиж, Іванку, будеш мене надіjатисьа з утіхов? ja лише вічно о тім гадаju, навіть занадто богато, бо через то всьакі другі мисли в голові не вмішчаюутсьа. Слухаj, зіjдемосьа таj ти мені порадиш шчо робити, аби о тобі так у jедно не думати. Правда, через то власне треба нам конче видітисьа, бо инакше ja не вспокоjусьа. Знаjеш бо, ja jак шчо собі загадаju, так аби конче було, доти, кажу, нема мені супокоjу. Згода! правда?

Шчо то, шчо Славко не присилаje мені шче доси книжки дріб. Бібл., котрі ти jему дав; ja жду від коли. Скажи jему, шчо нам на селі дуже непријемно je вичикувати так довго, посилати післанцьа дурно і т. д.; тілько маjже всеjі розривки, тілько науки, шчо свіжа книжка, не то, шчо в місті. Знаjеш, мене шчо раз сильнішче збираje охота замешкати колись у місті, і то не в jакім будь, а у великім. Бож у місті цілком инче житье, ja можу всегда дібрати собі таких льудеj, jакі

мені до вподоби, а на селі хрестьанин мусит приставати с таким товариством, јаке бог дав. Ја кажу тому, бо ту на Покутьу льуде, чи інтелігенција мені дуже не до смаку. Хотілабим дуже винестисьа відси в инчі сторони. А ту Володимір мајже звјазаниј стим місцем; јак може ти відомо, узьав він грунта в поссесију у свого батька на 3 роки, за шчо річно маје платити 600 зр.; ја цікава шче, чи буде він в стані заплатити тоту суму, не то шчоби сам мав с того јакиј зиск. Тілько всего, шчо можна виживитисьа і може одьагтись јако тако, більше ніц, а праці сила. По правді він лише тому пријмивсьа бути ту сотрудником, шчо моји родичі не в стані були дати мені хоть шчо троха на господарство, а ту је вже готова лижка ј миска, јак кажут. Тож він і гадаје, коби шчо троха придбав тутки, то будемо випроваджуватисьа далі. Та ја чомусь на жаден спосіб привикнути не можу; се може тому, шчо ја тих льудеј знала уже давно, та жилам з ними, а теперь знов засталам јіх таких самих, јакими були давно, а мені льачно робитсьа, јак подумају, шчо би ја робила, слиби мені пријшлосьа вік вікувати з ними. Знајеш ти, јаби хотіла зіправди (кобим лише змогла) описати гарно моје вихованье в Устьу. Се булоби цікаве. Але јак то зробити, в јакім порьадку писати, јак зачинати, јак змінити обставини? Характери тих осіб знају добре. Ануж, Іванку, порадь мені, оповіж менче більше, јака маје бути змість тоји повістки. Ја уже задльа того зачну јіздити до них часто, шчоби відживити добре в своји памјати всі давні враженьа, аби не опустити з мисли дешчо важного з цілоји моји гісторји. От кобим написала тоту річ, то тогди моје прибуванье тутка виплатилобисьа мені. Мају охоту, Іване, зіправди мају. Але ја вперед обдумају сама, а в наступујучих листах будем говорити обширнішче, будем сьа радити. Ја шче до теперь не потребују нових книжок, бо шчем тоті не попричитувала. Знајеш, тој роман «На жизнь и смерть? изображеніе идеалистовь», шчось ми прислав шче в осени, шче не зачиналам читати, а властиво при мојем роздражненьу, в јакім находиламсьа остатними часами, бојаламсьа зачинати. Кілька рази браламсьа до него і за кождиј раз, прочитавши кілька положень в тій книжці, таку діставалам дрошч, шчо нарешті сховалам тоту книжку, аби сьа на ньу не дивити. Ја не знају, шчо таке, шчо ја теперь така нервова стала. А но скажи мені, Іване, чи дијсно тота книжка так сильно перејмаје душу, бо ја би доконче хотіла прочитати јеји, але јак вона на кождій картці так мене іритувати буде, то не хочу. Се је шчось с польа фільозофіји, правда? ја питаласьа Міні, шчо вна гадаје о тім романі, але вна не відповіла мні ніц точного, казала, шчо много не поньала. Ја кінчу теперь «Anfänge der Kultur»,

а при тім перечитую і комедії Fredry, то мене розвесельює. Потому хочу прочитати «Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft» і аж відтак попрошу тебе о дейакі добрі книжки. Ja сеї зими зіправди ліниво читаю, але теперь приходжу вже знов до свого давного трибу, а то мені і гарно. Охоти до праці — сего мені лише треба!

Ми пренумеруємо дві газети «Діло» і Правду. Але Дѣло мені не сподобалосьа, «Правда» далеко більше поступова, хоть і вна... Нам требаби конче шче инчої газети. Коби то борше появилась «Нова Основа». А найгірше зразив мене п. Коссак тим, шчо написав у однім числі своєї газети, шчо у Франції внесенье Льуі Бльана, шчоби знести закони о стоваришеньах і собраньах, «на щастье упало». Ну, чи розумниј чоловік буде говорити так. То злість бере читати нині шчось подібного. Jак му вірити теперь то, шчо він говорит о патріотизмі, о просвіті народній і т. д.— Чи виходит шче у Львові тота маленька газетка «Ргаса», шчом бачила торік? Ja би зараз виписала собі з Рос. Отечест. Зап. або jаку другу літературну часопись, та шчо, коли біда, шчо тілько грошеј не буде, а то певно дорого коштує.

Пиши мені, Івасьу, також шчо з бібліографіїі, ja все цікава послухати. Відписуј швитко до мене, а ja до тебе також; і сесь лист ja вже два дни jак зачала писати, та два рази перешкодили ми гості докінчити jего.

Теперь через цілі дві неділі Володимір був троха хорий, ба не троха, а такої досить сильно кололо го в боці. І такої чогось він часто занепадаје. Мене то непокоіт, ja бојусьа відгадувати причини слабости. Але вже кілька день цілком здоровиј,— коби то лише знов не повторьувалосьа. Ти кажеш мені шчось о сердечних відносинах; таж ми межи собоју добрі, шчирі, сердечні пријателі, але так гадати, jак ти, ja дуже чогось бојусьа, мені страшно.— Не хочу навіть споминати про шчось таке.

Відписуј, Іванку. Цілују тьа. Твоја *Ол.*

Мінька післала свій лист до тебе на руки Славка.

А присилајте ми швитко книжки «Дріб. Бібл.»

Може би ja змогла роспродати тутки дешчо с тих книжок.

Лист 13.

Четвер. 12/II 1880.

Коханиј Іванку!

Але ja сьа не сподівала, чшо с тебе такиј фільут. Не сказати мені відразу за новиј твіј пльан, але зачне, урве і аж накінци росповідаје мені, jак річ стоіт. А ja, признајусь тобі, аж застрашиламсьа зразу, міркујучи на всі боки, шчоби то

за річ така, котра мене утішити може. Но і вдавjесь ми сьа сеj раз хорошо с твоjим пльаном. Дьакуjу, прияτельу коханиj! шчо ту говорити богато; знаjучи мене, повіриш тим кільком словам, шчо мешкати ближе тебе то дльа мене радість найбільша, все одно де, чи у Львові, чи в Америці, чи і — сказалабим — межи Готтентотами, але бояусьа, шчобись знов мені дejаке казанье не пальнув, сим разом може і справедливо, шчоби ja на другиj раз не гальопувала так на сліпо. Ну, ну, не бійсьа, ja не загониста, противно, в мині навіть богато скислости находитсьа, тому ja навіть гадаjу просити тебе сама і о jак найбільше таких казань, jак ось у послідньом твоjим листі протів гульаньа та забав. Хоть у тім всім і дрібки правди нема, тобі хтось мусів набрехати чи шчо, однако на само казанье ja сьа не злошчу, бо воно мені лише говорит на розум, показуje і пригадуje, чого jамаjу τриматисьа, на шчо вагу класти. А то нікому не зашкодит, того мені власне потрібно, бо жиjучи переважно між льудьми инчих поньатій, а при тім маjучи і своjі особисτі журби та клопоти, годен хрестьанин злінивити або і збаламутитись, бо і все навколо него ліниве, нерухоме, баламутне, мрачне. Тому то ja не перестану напирати за тим, шчоб ja колись могла замешкати близко Львова. А чому? Тому, шчо ja там маjу більшу спосібність сходитисьа з льудьми, котрі умислово працьуjут, де чоловік лекшим способом науку jаку осьагнути може, де нарешті придивитисьа може ріжним ельементам житьа. Ja цікава, jаби хотіла богато нового видіτи, дізнатисьа. А ти висновав с того, шчо мені забагаjесьа статисьа маркізов чи jаков бідов. Але мені однако дуже дивно, відки льуди нахапали тих вістеj, шчо ту лише бавльусьа, гульаjу, фурори робjу і т. д. Шчо Славкови прийшло до голови оповідати шчось подібного. Бо ні до него ні до дому, пишучи листи, ніколи і згадки не було о тім. Впрочім відколи ja ту, ніколи, ані разу не булам на жаднім бальу, ні на празнику, танцьу ні музики не чулам. Не кажу за Міньу, бо вна була зіправди на однім бальу в Сньат. і на гучних именинах в Устьу. Мене намавльали також усі, але ja сама не хотіла. Найблизших сусід—суть то всі маjже наші кревні — пізналам і сходиламсьа з ними на шчоденних оказиjах, а то шче далеко не баль, і так ми вже доста того знакомства, шчо далі і не кортит мене більше сусідувати з ними. От і все. Але, правда, ти шче вносиш с того, шчо ja росписаласьа була шчось троха о матеріальнім положеньу і о не зовсім світлих проспектах, зістаjучи тутка на дальше. Алеж, чоловіче! не на то би мені гроші здалисьа, шчоби jасніти в золоτі та в шовках, но на шчось крашчого, пожиточного, доброго, розумного. Впрочім ja навіть

і не нарікаю на той недостаток, привиклам ja до него здавна, лише сказалам, шчо праці дуже богато, а хісну з неї майже нійакого. Впрочім бајка! Але ти казаньа читај мені счаста: поганьај, припоминај мені, шчоби ja не важиласьа дармувати. От і все. До Кол. збирајсьа на самого 1 марта, понеділок. Вијідеш зі Львова денним потьагом,— здајемисьа, десь коло 12 години в полудне, тож у Кол. будеш на 10 год. в ночи. Стрітимосьа хоть на двірци, а хоть в місті в ринку, бо то від того залежит, чи ja буду јіхати желізницев, чи кіньми (відси до Кол. 3 милі),— шче не знају. До котрого дому зајдемо, також сказати не можу, бо не знају, јак јіх означити. Отже старајсьа полагодити своји інтересса на час, шчобись 1 марта був уже в дорозі, бо мені тој день најдогіднішчиј. Напиши до Березова,— шчоби коні по тебе прислали до К. З., в середу по полудньу. На сеј раз довше пробувати мені в К. трудно. А до того часу буду старатисьа посписувати дешчо своји мемоарів в хронољогічнім порьадку, отже с таких препарациј будемо видіти, шчо зробити здастсьа. Гадају, шчо так буде најліпше і најлекше дльа мене на сам початок. Геј! коби вно мені сьа вдало, коб ja могла прислужитисьа вам чим добрим, шчаслива бим була. Мају шчиру вольу і охоту, лише чи відповідьать ми сили. Будемо видіти.

Буду кінчити письмо, бо уже зачинају горьачитисьа, а то уже страх пізно. Шкода, шчо не зачалам писати за дньа, булабим більше понаписувала ти. Але то ніц, шчо залишилам нині, порушу на другиј раз. Відписуј і не забудь, шчось винен відповідь Міні; вна теперь у мене перебуваје, лише чогось в досить мельанхолічнім настроју, відај не виспаласьа шче по танцьујујчім вечерку. Однакож ja тьа робју уважним не читати јеји казаньа против «гульок», бо хто знаје, јакби вна тото пријмила. Впрочім шчо хочеш, танець служит до здоровја, і ja би також не проч поскакати, скором лише в добрім гуморі. Коби так теперь хлопці та музика, зараз бим танцьувала. Добраніч!

Цілују тьа. *Ольга.*

Лист 14.

Четвер 19/II 1880.

Коханиј Іванку!

Лист твиј получилам передучера. Хорошо, шчо всьо улагоджене порьадком, теперь спокијно, весело і з утіхов очикују тоји днини. Дивишсьа лише, абись не втратив колију на 1 марцьа, бо шчо јак шчо, але уменшити оден день звиданьа булоби се дльа нас великов стратов. Ja прииђу до К. желізницев о 6 г. вечером, а о 10 буду на тьа чекати на двірци.

Але правда! ja мала тебе запитатисьа шче вперед, та на пруткости цілком забулам. Скажиж мені, до кого ти властиво jідеш у гостину до Березова? ja дуже цікава. Мені дивно, де ти с тутешними льудьми позазнакомльувавсьа. Тобі, видно, весь світ не чужий,— то добре. Але конечно твій знакомець мусит бути jакись незалежниj чоловік, бож певно, шчо до нijакого попа туда не віберajешсьа. Бо ja вже довідуваласьа з шематизму, тож парох там уже вікович, а сотрудник мені дуже добре знакомиj. Аж jем сьа здивувала, таж то предці стрijечниj брат моjі мамці. Ах! дуже добре знajу постріленого, зарозумілого Міньа Руденского! От знajеш шчо, ти коби не стрічавсьа там з ним ніколи. Впрочім то ніц не значит, бо і шчож за інтерес може мати дльа тебе jакись там попега.— Знajеш, мені приходит на гадку, чи пізнajеш ти відразу на двірци. Ja тебе певно швитко пізнajу. На то ja нині умисне дивиламсьа до зеркала, чи така ja сама, jака булам уперед, але бачу, шчо шче не постаріламсьа. Але тобі може чудно робитсьа, шчо ja так дбajу за свою лепету. Ні, Іване, се було с простоjі цікавости, бо ja вже мало сама не забула, jака ja на вигляд; уже зіправди не тьамльу, коли ja загльадала до зеркала; відай така безпретенсіональна зробиламсьа була на jакись час. А видиш! а ти посуджував мене, чи може не кортит мене податисьа на маркізу. А ти, чоловіче, памjатаj, абись сьа добре одів, бо дорога далека, а морози не попускajут. Ja також десь троха застудиламсьа та кашлajу теперь. Ні, се не жарти, памjатаj особливо, абись собі ноги добре опакував.— Ти пишеш, абим привезла дві, а у мене нема більше лише одна книжка «Тejльора», правда, велика, груба, але лише одна. Отже абись знав, шчо ja не зголошуjусьа відповідати за другу книжку.

Може мені відпишеш шче до 1 мар. Jакжеж там далі? чи богато льудej знajут о твоjій подорожи до Бер.? Хто знаje, може ти сьа не стьамиш, jак там і не звані станут інтересуватисьа, шчо ти ту дijеш. Але мара бери! Хоть може тобі j самому ходит о то, аби стого jакі сплетні не вийшли. Чи Славко знаje?

А знajеш, ja троха недобра, бо мені вже стоjіт одна мала завада. Десь теперь маje надjіхати сьуда одна дама з міста і побути тутка jакись час дльа санкованьасьа, сли сніг нині-завтра не згибне, чи дльа повітрьа,— хоть теперь лехко мож кат(а)ру набратисьа. Акурат може впаде коло 1 мар. Однакож ти не журисьа, то дльа мене властиво не буде перешкодов, ja про тото поjіду, хотьби вна і надjіхала сьуда на тот час (хоть мajу надijу, шчо відложитсьа на далі), на всьакij спосіб але хотілабим уникнути непотрібних запитань від неjі: куда? шчо? зачим? і т. д. А правда, шчо

не завсігди хочесьа хрестьанину відповідати на кожде питанье.

Впрочім бајка. Јакжеж ти там своји діла позалагоджував? јак редакцијні інтереса? Може би ти привіз с собов по одному екземпльару 11, 12 і 13 книжку. Др. бібл. дльа Міні, бо вна також хотілаби мати дльа себе власне і переказује, шчобись був ласкав прислати і шчо вна гроші відошле ніц не знаје, шчо ја виберајусьа зробити невеличкиј спацер; јакось не приходило до того, шчобим јеји сказала. Вна готова мислити собі бог зна шчо страшного, а нашчо?

Отжеж напиши до мене шче с пару словец, доки побачимосьа.

Читају теперь Ганса Шельа суспільні сторонництва. Јак поміркувати, всьо то межи льудьми так круто та дивно виходит. І так зле і так недобре, та дорога тьажка, а тамта нікуда не веде. Аж нетерпеливість бере, коли вже раз предщі јасно стане.

12 година вибила. Добраніч і до звиданьа.

Цілују тьа. *Ол.*

Лист 15.

Коханиј Іванку!

Понеділок 8/III. Нині тиждень, як ми стрінулися о 10 г. на двірци[1]. Час би предщі написати до тебе і ти може нетерпеливо ждеш на моє письмо. А вже ж правда: хто відїхав, тот уперед написати о собі повинен. А воно діправди[2] є о чім писати, а тобі і послухати цікаво. Вже ж я не знаю, як тобі, але мені ті два дни перебуті в К.[3] веселі і приємні були, винявши пару годин с початку, що то ми відай чи не могліcьмося відразу порозуміти, чи може трудно нам було так напруго увійти в ток цілої річи, чи може унималисьмо(ся)[4], не знаючи, як одно другого прийме. Правда, як ти першого вечера все с тим виїздив: Та до чого се все? — ведь не надо.— Некакой цели нет» і т. д. Але потому ти перестав так говорити, і ми знов були собі як давні щирі приятелі, котрі межи собою етикети ніякої не мают. Тогди мені було добре і весело і щаслива чуламся, коли, глядучи на вас обох (як прийшов'єсь на нашу станцию[5] у вівторок вечір) виділам межи вами приязнь. Гадалам, як они хорошо годятся оден

---

[1] Вокзалі (*Д. Л.*)
[2] Насправді, дійсно (*Д. Л.*)
[3] Коломиї (*Д. Л.*)
[4] Униматися — бути несміливим, стидатися (*Д. Л.*)
[5] Номер в готелі (*Д. Л.*)

з другим — добре мені, що таких розумних приятелів маю. Не тямлю, чи коли було мені так лехко на серцю як того вечера; тогди і любов гор'яча зачала приступати до мене. Як хорошо жінці любити! З лехким серцем попращаламся с тобою другої днини, надіючись що незабавом знов побачимося і пробудемо разом довше ніж перший раз. С тими гадками сіла я до брички і поїхалисьмо. Але за пару мінут я мала спосібність переконатися, що воно не цілком так, як я собі вимечтала. Але пощо тобі описувати цілої нашої подорожи? Се мігби зробити хиба який художник-писатель — що ми с собою говорили, як ми виглядали і т. д. Виглядане наше — тілько лише знаю — мусіло бути дуже незвичайне, бо звертало на себе увагу всіх людей на двірци в сали, а потім в купе.[1]

Я тобі споминала, що зійшовшися з ним у вівторок в полудне, побачилам на нім переміну. Догадувався певне, що я плачу, нарікаю, десперую і т. д. Я го тогди успокоїла і всьо добре було. В середу вечером, як надійшов до нас, ти правду казав, що він критично споглядає очима. Я того не замітила і перечилам тобі. А воно зіправди так було, бо хрестянину[2] привиділося, що мої очи червоні були від плачу. До дев'ятої години він держався оскілько міг спокійно, а потому кинуло го в дрощ. Мені дуже страшно зробилося. Но, і чи мав же він чого непокоїтися, чи видко було мені слези на очох! Я тогди рада була, тішилася ним і цілим світом, не до плачу мені було, а єму слези провиджуются. Комедія! Але я єму ростолкувала відтак всю річ, а було коли, бо коней не застальсьмо на двірци[3] і пересиділисьмо в сали від 11 години до 5 рано. Рано найшлисьмо фіакра і до дому приїхалисьмо вже цілком солідні люде, а то я гадала вже, що він росхоруєся. А всему тому вина — роздражнені нерви. А тепер же він знов тихий, добрий чоловік. Цілими днями толкуємо лише, а найбільше я єму, о становищі женщини зглядом мужчини і на оборот, а іменно се вчинилам насамперед — о відносинах моїх до тебе і до него. Сеся квестия пильно займає нас теперка. Всьо, що лише даєся нам видіти в практиці, і що лучалося нам читати в наукових книжках, всьо то ми теперь розбираємо та прикладаємо на всі боки. Я в таких разах стаюся вимовна, говорю з занятєм і з запалом, бо вже ж ту о власний інтерес ходит. Всьо, що в нім було недоконаного доси, я доконую теперь. І воно мені вдаєся, слава богу.

---

[1] Переділ, закриваний дверми у вагоні (*Д. Л.*)

[2] Християнами прозвав М. Павлик товаришів з тіснішого Франківсько-Павликівського гуртка. З тим словом зустрічаємося в листах Франка і Павлика (*Д. Л.*)

[3] На Снятинському вокзалі (*Д. Л.*)

Доводами своєми переконую го на кождім кроці. Бо мала би то бути заздрість з єго сторони, тогди як для мене так для него тота річ моглаби довести до злих наслідків, хто знає, може і до самодурства, до котрого він навіть наклонности ніколи не мав. Отже як бачиш, мені тепер і не скучится так як часами було, бо завше занятісьмо як не цікавим читанєм то цікавими бесідами, то в нас тепер іде на переміну. Маю надію, що зроб'ю так, що він буде так само гадати як я, що розвину ширше єго круг понятя.

Але знаєш, я так змучилася тим писанєм, що аж ми віддих запирає, бо я би хотіла всьо борзо росповісти, а то треба креслити букву по букві. Чортівські ті букви!

Влодко нині питаєся, чи хочу я завтра поїхати до Снят(ина) с того ми знов зайшли у широку бесіду. Я довідалася, що він ще одну дурницю зробив, с котрої я не можу рада бути. А то: що він перед нашим від'їздом признався своєй сестрі,[1] куди їдемо і задля якої причини. Вна зачала була допитуватися «bliższe szczegóły», а він сказав, що ніби то я була запросила тебе приїхати сюди, а потім обрадиламся инакше і рішилам за відповідніще з'їхатися с тобою в К(Коломиї). Їй с того дуже дивно. Він то говорив у добрій мисли, значит, щоби вна, припустім, не образилася, що я таюся перед нею і т. д. А зробив тим власне зле, бо за то знов я чуюся бути ображена. Вна має авторитет в своєй родині, однакож я над собою того авторитету чути не хочу, а також нікому не позволю підчиняти мене їй. Але впрочім то байка, керувати мною вна ніколи не буде. Однакож с того всего виходит теперь: нарушені стосунки межи мною а нею. Але я поїду завтра до них,[2] що ми[3] то шкодит? побачу, як то буде межи нами. Сподіваюся, що конечно с тактом властивим жінкам.

Одно мені найгірше, а то, що тобі тепер не випадає приїздити сюда, так як я тебе запрошувала. Треба чекати, щоби всьо перетерлося уперед.

Однакож я маю гадку запросити до себе хоч на пару день Олеськова. При спосібности напиши і ти йому, щоби приїхав на великдень. Мені потрібно сходитися частіше з молодими людьми, котрих я поважаю і до котрих симпатію маю, бо затворницею бути мені не хочеся, а тут товариства для мене нема приємного. І то мені забавно буде, що моя зовиця може кривим оком будеся дивити, що я мало наблюдаю за своєю повагою, запрошую і находжу приємність в това-

[1] Наталі Кобринській, що проживала тоді в Снятині (*Д. Л.*)

[2] Тобто до Кобринських. Чоловік Кобринської був учителем релігії в Снятинських школах (*Д. Л.*)

[3] Мені (*Д. Л.*)

ристві таких молодих хлопців, які щодо віку навіть мені не пара.

А то забавно буде! цікаві історії! А ти відпиши мені швидко, як тобі знов поводиться на селі? який твій товариш? хто там ще є у хаті? як проводите час? а нарешті, що гадати о тім, що я тобі понаписувала?

Цілую тя *Ольга.*

Лише ти не журися нічим, все то цікаве, а не смутне.

Лист 16.

5/9 882

Сли би я Вам не відповіла на Вашу картку чи відозву, то Ви би тогди може мали право сумніватися о моїм понятю о чемности взагалі, а взглядом Вас в особенности. І хоть правду сказавши нема на що відповідати, бо Ви нічо не питаєте, ані жадаєте. Але то не становит нічого.

Від двох літ я була переконана, що то Ви властиво в тім змислі, в якім о мині говорите, сталися рівнодушні. Также гадалам, що Ви нагнівалися за то, що я в послідньім листі, писанім в августі 1880 року стараламся Вас переконувати в справі розпочатя правничих студій у Відни. Я гадала, що виконанє того заміру буде для Вас з великим хісном. Ваші тогдішні приятелі, котрі также о тоє дуже старалися, і готові були допомагати Вам, мовили мені, що Ви на то пристали. Потому але показалося, що то був лише жарт з Вашої сторони. І пересвідчиламся, що Вам не до смаку моя порада, пригадуючи собі, що часами в декотрих важних пунктах ми ся цілком не згаджали. Тото поводовало, що я звикло такі дразливі пункта обминала, бо мені прикро було припустити, що Ви мою гадку не приймете, і моєї ради не послухаєте. В таких разах воліє чоловік мовчати. Такий то, видите, суд виробила я собі о Вашій упертости. Може Ви інакше гадаєте?

А що до Вашого пристосованя до «околиці». Я тоті часи ніколи не проклинаю. Противно заховалам о них раз на завше милу память. Я Вам зобов'язана, сильно зобов'язана на ціле житє. Що я тепер задоволена з моєї долі, то лише Ви одні до того причинилися. Мій муж так само як і я в тоє вірить, і часто я собі то приводжу на память, благословляючи Вас, приятелю. І жичу щиро, щоби і Вам від того так само легко жилося.[1] Я часто розпитувала знакомих о Вас, але Ви послідними часами так десь крилися і мовчали, що ніхто не знав нічо про Вас. Славко также не ліпше був поінформований, хоть мав спосібність видатися[2] з Вами у Львові.

[1] П'ять слів закреслено, щось наче «коли інакше бути не може».
[2] Частіш бачитися.

Він звикло збував мене ні сим ні тим, або плів андрони, в которі я не вірила. Межи іншим повідав, що Ви повзяли гадку одружитися, але конче з дівчинов багатов з кількома тисячами, інакше ні. Основна мисль того речення подобала ми ся дуже, а що до доповнення то не єсьм компетентна нічо судити, не знаючи обставин. Але може будете цікаві, яку я з того увагу зробила. Сими часами всі соціялісти галицькі, а й тоті, котрі с під Вашої руки вийшли, порішили женитися — в своїм часі — лише з богатими паннами, котрі таксуються найменше на 5000 fl. готівки. Се на серіо говорю. Дивний се спосіб і гідний так високої ідеї. Чи як Ви гадаєте? Впрочім можна лишити тоту квестію й так. Ага, правда, теперь недавно мала-м спосібність учути дещо троха о Вас. П(ан) Олеськів доносит Славкови, що ви повернувши до Львова розповідалисте єму о своїм житю і занятях на селі. Щосте мусіли робити в поли і пасти коні в слотні дни. Якого враженя дізнала я учувши то, не потребую казати. Так, так, чи Вам що ліпшого не могло припасти на долю? Ви нічо теперь не видаєте вже. А «Сьвіт» буде далі виходити, чи вже на пень замерзло? Взагалі що Ви гадаєте, що наміряєте — ніхто о тім нічо не знає. Так якбисьтеся вже відрекли цілком людей. А я і ваші давні приятелі желалибисьмо Вам іншої долі.

Бувайте здорові і (закреслено щось як «низенько») кланяюся

Ольга

ПРИМІТКИ ДО ЛИСТІВ

До листа 1

Ів.— *Іваниківка* — село в Лисецькому районі Станіславської області.

Янова — жінка Яна (Івана). В домах галицьких попів старшого покоління ще у 1870-их і навіть 1880-их роках вживалась польська розмовна мова.

Общество ім. Мих. Качковського — освітнє товариство в руках царофільської партії, засноване 1875 р. для суперництва з народовською «Просвітою», що працювала від 1868 року.

П. К. — Пан Кулачковський ніби претендував на руку Ольги.

Бучинський Мелітон (1847—1903) — станіславський адвокат — прогресивний громадський і культурний діяч. Збирав етнографічні матеріали. Його листування з М. Драгомановим публікувало Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Досить скоро перейшов у народовський табір.

п. П-к — (пан) Павлик Михайло, найближчий друг І. Франка, разом з ним гостив у Лолині під час весняних канікулів 1876 року.

Abgeschmackt (нім.) — несмачний, недоладний.

Славабу — слава богу.

Unternehmer (нім.) — підприємець.

Utonęła w nurtach Dunaju (польськ.) — потонула в хвилях Дунаю.

Оз.— Озаркевич Володимир, богослов, згодом чоловік Ольги.

До листа 2

п. Гор.— Панство Городиські — знайомі Рошкевичів у Львові.

умпно (омпно), від старого слова *омп, омпу,* тобто сумнів, досада — ніяково, досадно.

реколекції (лат.) (церк.)— духовна вправа для контролю над власним моральним становищем і для внутрішнього переображення.

Р-ский — Руденський, син господаря дому.

rządna gospodyni (польськ.) — хазяйновита господарка.

рендзувати (архаїчне слово) розмовляти, забавляти розмовою, рендзівки — коляди в йорданські свята.

косцельне (польськ.) — церковне, очевидно, католицьке право — одна з дисциплін на юридичних факультетах в німецьких та австрійських університетах.

Др-ва — Мих. Драгоманова, «Література російська, великоруська, українська і галицька». Праця надрукована в «Правді» 1873—1874 рр.; видавалась також окремою брошурою.

До листів 3 і 4

Пол. — Полянський Василь, один із членів Франкового кружка, переклав для «Дрібної бібліотеки» Писарєва «Пчоли». Після закінчення медфакультету емігрував до Сербії.

ingrata persona (лат.) — немила особа.

Оле. — Олеськів Йосип — один з найближчих друзів І. Франка. За спеціальністю — агроном, економіст.

Hojnacka (Гойнацка) цим прізвищем користувалися Франко і Ольга, адресуючи листи до вимоги.

Шашкевич — поштар у Велдіжі, куди належав і Лолин.

Пос-кий — якась місцева адреса.

Брат В-ра (Вол. Озаркевича) Євген, тоді випускник гімназії, згодом лікар у Львові.

pour la lecture (франц.) — для прочитання. Видавництва надсилали газети і брошури для ознайомлення.

l'Assomoir (франц.) — назва повісті Еміля Золя; розділи з неї переклала Ольга для «Дрібної бібліотеки» під назвою «Довбня».

В листах 3-му і 4-му. Ольга накреслила своє безвихідно трагічне становище.

До листа 5

Дол. — Долина, повітове місто.

«Наука» — популярний часопис царофільського напрямку, заснований І. Наумовичем у Коломиї 1871 року. Для таємного листування Франко найчастіше послуговувався «Наукою», бо батько Ольги Рошкевич був русофіл. Франко на кожній сторінці газети біля потрібної букви олівчиком або шпилькою робив позначення. Позначені букви Ольга виписувала, складала лист.

Ол-ву — Олескову.

Бел. — Белелуя — село Снятинського повіту, де був попом батько Володимира Озаркевича, депутат до парламенту у Відні. До Белелуї переїхав Володимир з Ольгою.

Żyd. — Жидовський, студент, який мав підписувати «Нову Основу», прогресивний журнал, задуманий Франком після розгрому «Молота». Плану Франко не здійснив з різних причин.

poste restante — лист надісланий до вимоги.

До листа 7

Укінчений — очевидно, богослов. Після іспитів богослови спішили одружуватись, щоб не спізнитися до свячення і постриження в попи.

Jas — Яцкевич, дядько Ольги.

Довбня-обух — гра слів «Ляссомоар» Еміля Золя Ольга переклала як «Обух», а редактор замінив на «Довбня».

fl. — флоріни, гульдени, ренські, срібні — це назви монети, що відповідала царському карбованцеві, хоч не дорівнювала йому вартістю.

Bücher aus Natur und Wissenschaft (нім.) — Книга з обсягу природи і знань.

Seb. Brant «Narrenschiff» (нім.) С. Брант, Корабель з блазнями. — Збірка сатир. Брант — відомий німецький поет II пол. XV і I чет. XVI ст. Писав і латинською мовою.

До листа 9

Кобр. — сестра Володимира Озаркевича, за чоловіком — Кобринська.

górnoſotne fanţazye — мрійливі фантазії.

«Deuţsche Zeitung» — німецька газета.

Die Anfänge der Kuſtur (нім.) — почини культури.

До листа 12

pro i contra (лат.) — за і проти.

postscripţum (лат.) — постскриптум.

«Praca» — «Праця» — орган львівських робітників. Франко надав йому соціалістичний напрям і характер.

Fredro — Фредро Олександр, граф, польський драматург першої половини XIX ст.

Conflicte zwischen Religion und Wissenschaft — конфлікти між релігією і наукою.

До листа 13

Устя над Прутом — село Снятинського повіту, де мешкали родичі Рошкевичів, у яких Ольга прожила кілька років і вчилася під керівництвом домашньої вчительки, німки.

До листа 15

bliższe szczegóły (польськ.) — ближчі деталі.

Лист 15 від 8 березня 1880 р. вислала Ольга до Березова на адресу Геника, бо до нього виїхав Франко. Геник сидів уже в Коломийській тюрмі, тому лист передано судові. Слідчий викликав Геника і запропонував відкрити листа, коли ж Геник відмовився (бо Ольга замість Кирило, написала Кароль), слідчий звернувся до Палати радних і за її наказом листа відкрили. Був складений протокол. Оригінал листа залишився в судових актах.

До листа 16

«Сьвіт» — (соціалістичний) ілюстрований, літературно-політично-науковий щомісячник у Львові, видаваний і редагований Ів. Белеєм, при найактивнішій співпраці І. Франка. Номер 20-ий вийшов у 1881 і 1882 роках.

І. ДЕНИСЮК

ДО ЦЕНЗУРНОЇ ІСТОРІЇ «ГРОМАДСЬКОГО ДРУГА», «ДЗВОНА» І «МОЛОТА»

Академік Михайло Степанович Возняк зібрав і надрукував багато матеріалів, які стосуються історії «Громадського друга»— революційно-демократичного журналу, що його видавали Іван Франко і Михайло Павлик. Ці матеріали хотілося б доповнити публікацією документів конфіскації журналу, що зберігаються у Філіалі Центрального державного історичного архіву в м. Львові.

До цього часу з матеріалів цензури «Громадського друга» були відомі лише лаконічні повідомлення властей про причини конфіскування журналу. Вперше вони публікувались українською мовою в урядових польських газетах, деякі передруковувались на палітурках дальших книжок, що становили продовження «Громадського друга». Нарешті, М. Павлик опублікував деякі матеріали своїх процесів з приводу журналу, які наводить у своїх статтях академік М. Возняк.

Але крім кількох рядків вироку про конфіскацію журналу, призначених для публікації, поліція робила для себе докладний аналіз конфіскованих статей. Ці так звані «підстави» конфіскацій мають для дослідника інтерес, і тому вважаємо доцільним їх надрукувати.

Виявляється, що вони не є ідентичними з офіціальними повідомленнями. Так, наприклад, не доводилось до публічного відома те, що в оповіданні М. Павлика «Ребенщукова Тетяна» містяться рядки, які явно зневажають особу цісаря, хоч це й було одною з основних причин конфіскації твору.

Матеріали конфіскації журналу Франка і Павлика красномовно свідчать про величезне значення «Громадського друга». Ці чотири книжечки революційно-демократичного видання були неначе чотирма бомбами, що несподівано впали весною і влітку 1878 р., підриваючи основи існуючого капіталістичного ладу. Охоронці цього ладу добре розуміли, яку небезпеку для них несуть ці книжки: соціалістичну пропа-

ганду, ідеї знищення приватної власності і класової нерівності, викриття попівства і релігії, ненависть до гнобителів і поклики до бою за суспільний переворот — за знищення експлуататорської системи і встановлення нового, кращого ладу. «Ми з тими львівськими Бебелями і Лібкнехтами розправимося!»— вигукували «охоронці ладу» про Івана Франка і Михайла Павлика і з гарячковою поспішністю конфіскували їхнє революційне видання.

Не погоджуючись з рішенням поліції про конфіскацію журналу, М. Павлик, як офіціальний редактор, складає до суду скарги-протести. Ці заяви Павлика вперше публікуються в даному збірнику. Вони не тільки розкривають багато подробиць з історії журналу, але є цінними джерелами для вивчення світогляду молодих редакторів «Громадського друга» та генезису їх творів.

Читаючи протести М. Павлика з приводу конфіскації журналу, треба мати на увазі, що він, прагнучи відстояти видання, дещо затушовував революційне звучання окремих творів, наприклад «Невольників» І. Франка. Але у більшості випадків М. Павлик не приховує своїх переконань (особливо, коли це стосується його власних творів), і його протести перетворюються у гнівні акти оскарження існуючого ладу.

Документи прокуратури ми перекладали з польської мови. М. Павлик свої заяви до суду писав українською мовою, їх правопис — «драгоманівка».

І. Денисюк

I

ВИСНОВОК [1]

ціс. корол. державної прокуратури у Львові на рішення ц. к. крайового суду, для карних справ, як трибуналу в справах преси у Львові:

що зміст статей, поміщених в часописі «Громадський друг» № 1 за квітень ц. р., а саме:

1) під заголовком «Товаришам з тюрми» містить в собі ознаки проступку, передбаченого §§ 303 і 305 к. к;

2) статті під заголовком «Пригода д. Іловайського в Галичині» на стор. 55 від слів: «але періодичне нарікане...» до «рівній пайці»— ознаки проступку, передбаченого § 63 к. к;

3) абзацу на стор. 56 від початку до: «теоретичним способом ні» ознаки проступку, передбаченого § 300 к. к.;

4) на стор. 58 внизу від слів: «задля того, коли пійнявся в Австрії...» до «запевне будуть повторятися» містить у собі

[1] Філіал ЦДІА УРСР в м. Львові, ф. № 152, оп. 2, спр. № 14628 (Справа про конфіскацію журналу «Громадський друг», № 1 від квітня 1878 р. з залученням конфіскованого примірника).

ознаки проступку, передбаченого § 488 к. к., описаного в статті 5 уставу від 17 грудня 1862 р. № 8 Д. п. п. з 1863 р., нарешті

5) абзацу п. з. «Дещо про релігійні секти в Україні», стор. 68 від слів: «Дуже було би цікаво знати» до кінця поеми на стор. 70 містить в собі ознаки проступку, передбаченого § 302 к. к. і що, отже, конфіскація, влаштована ц. к. Державною прокуратурою 13 квітня ц. р. і виконана протягом цього ж дня, є оправданою, весь тираж вищезгаданих статей має бути знищений, а дальше розповсюдження їх забороняється.

(§ 36 закону про пресу, §§ 489 і 403 п. к.)

ПІДСТАВИ

1) В першій інкримінованій статті автор оббріхує цілий державний і суспільний лад взагалі, висміює релігію, віру в бога і правні інституції, твердячи, що проти тих всіх інституцій і теперішніх понять почнеться боротьба, в якій, після перевороту дотеперішнього ладу, переможе соціалізм. «Повстане братерство велике,— вільна праця і вільна любов є нашою метою, є тим, чого собі саме бажаємо і за що будемо боротися,— а не за цісарство, тиранів-царів, ані за князів, ані за бога, ані за державу і т. д.». Крім того, закликає автор читачів до гарячої і витривалої праці, яка буде разом з тим і останньою війною та перемогою правди над неволею, царства божого на землі, але не того царства, про яке народи просять в молитвах на майбутнє життя.

Вся тенденція цієї статті скерована проти публічного порядку, проти правних понять, визнаних релігійних віросповідань і суспільних організацій в державі,— все це автор засуджує і закликає до боротьби за суспільний переворот. Стаття ця, отже, містить у собі ознаки злочину, передбаченого § 303 і 305 к. к.

2) В другому інкримінованому уривку автор записок розповідає про бесіду селян, незадоволених з існуючого розподілу нерухомого майна, яке становить переважно власність панів і євреїв. Поминаючи те, чи селяни таку розмову вели, чи ні, а саме, що одні твердять, ніби російський цар хотів для них відібрати земельні маєтки від євреїв і панів, внаслідок чого австрійський цісар скликав сам львівський сейм і постановив відібрати на користь селян і поділити по рівній частині землю, яку до цього часу посідали євреї і пани, — ц. к. прокуратура зауважує, що подібне розповсюдження безперечно є образливе для честі найяснішого пана, тому що може серед сільського люду викликати дивовижне поняття про справедливість і про її начальника, а також ненависть проти класів суспіль-

ства. Цей уривок порушує честь найяснішого пана і містить, отже, ознаки злочину, передбаченого § 63 к. к.

3) В третьому інкримінованому уривку автор принижує урядові власті і їх органи з приводу вчиненого слідства в соціалістичній справі, причому автор висміює їх розпорядження як безпідставні, тому що соціалістичні тенденції не можуть бути небезпечними і неслушно вважати їх ідентичними з нігілізмом. Уривок цей принижує розпорядження властей і їх органів і містить у собі ознаки злочину, передбаченого § 300 к. к.

4) В передостанньому інкримінованому уривку автор піддав занадто гострій і несправедливій критиці справу соціалістів, що велася Львівським ц. к. крайовим судом з приводу гідних кари фактів соціалістичної пропаганди, закидаючи тому ж судові сваволю у встановленні справедливості, а також вороже ставлення до підсудних російської національності. Так само ворожі вчинки, упередженість і сваволю приписав автор владі безпеки.

Закидаючи, отже, властям негідні і несумісні з публічною мораллю вчинки, автор намагається до цих властей викликати серед громадськості погорду, в чому власне і полягає суть проступку, передбаченого § 488 і артикулу V новели від 17/12. 1862 р. № 8. Д. п. від 1863 р.

5) Нарешті, в останньому уривку автор висміює і зневажає людей духовного стану, яких зображує як непотрібних здирщиків і визискувачів, що пожирають мільйони, розорюючи народ в Галичині.

Автор, крім того, злорадується і виявляє задоволення з того, що в багатьох місцевостях поширюється індиферентизм та атеїзм і що дехто кепкує з релігії і релігійних обрядів.

Числові дані видатків на релігійні цілі, які несе народ, автор помістив тенденційно з метою розпалення ненависті і погорди проти духовенства, а також поезію під заголовком «Попівське сумління», яка осуджує цей же стан за безприкладне здирство і безсовісність.

В цьому уривку містяться, отже, ознаки злочину, передбаченого § 302 і 303 к. к.

На підставі вищезгаданих причин треба вважати конфіскацію оправданою.

Львів, 14 квітня 1878 ц. к. *Державний прокурор*

Світлий ц. к. Вищий Краєвий Суде у Львові!

Після прислугуючого мені права на підставі § 294 пост. карн. вношу на вирок ц. к. Краєвого суду карного з дня 18 цвітня 1878 р., потверджаючий конфіскату 1 № видаваного

мною «Громадського друга»—жалобу, і наводжу на це слідуючі поводи:

1. В вироку ц. к. Краєвого суду сказано, що в артикулі «Товаришам з тюрми» (ст. 1—2) висміває автор засади і науки релігії, правом в державі признаної, і силується зрушити подружьє. Для того, що в вироку не показано, в котрім именно уступі добачив ц. к. Краєвий суд висміваньє тих установ, проте мушу розібрати всі уступи подрібно і вияснити їх значінє, насамперед мушу замітити, що слово «висміває», ужите для характеристики того артикулу,— зовсім невідповідне, бо кождий, прочитавши єго, може переконатися, що тон єго зовсім не насмішливий, не гумористичний, ані сатиричний — а зовсім серйозний, значить і висміваня ніякого в нім бути не може.

а) В перших 3 строфах висказує автор ту думку, що нещастє, яке його постигло, (без огляду на те, що це іменно за нещастє) очистило і зміцнило єго думки, додало надії і відваги йти туди, куди зовуть єго ті думки. Він заразом показує ціль, куди треба йти: до братерства, щастя й любови усіх. Як видно, в тих строфах автор ані нічого не висміває, ані навіть не виказує такої думки, котра б зневажала релігію, подружє, або яку-небудь, правом освячену установу.

в) в 4-й строфі порівнує автор змаганє до тої далекої і великої ціли з війною, причім короткими словами характеризує, які бували війни: в найдавніші часи воювали с собою деспоти за-для своїх особистих цілей,— відтак почалися бої за-для релігійних переконань, а вконець маючі верстви (образово — пани), забравши в свої руки властъ,[2] зачали воювати за свої інтереси. На всякий спосіб, навіть при іншім розуміню, ся строфа також не висміває, ані не зневажає нікого і нічого, а тілько заявляє думку: ми не будемо за таке боротись! Такого заявліня не мож навіть назвати агітаційним, не то вже зневагою якої-небудь установи.

с) в 5-й строфі означує автор ближче ціль нової боротьби,— вона: люцке шчастє і воля, верх розуму над сліпою вірою, братерство, вольна праця і вольна любов. Слова: верхрозумунадсліпоювірою не можна ніяк вважати висміванєм релігії, бо 1) вони серйозно висказують певну позитивну: алюзій, котрі показували б у автора ціль: надати своїм словам інше значінє; 2) думка сеся сама собою не нова: єї висказуютъ у всіх наукових ділах, ба навіть церков учить, що чоловік не повинен спускатися на саму віру,[3] а

---

[2] Помітки на полях червоним олівцем: Karna ustawa zastosowuje się do stosunków istniejących i pojęć ludu tłumaczącego wyrażenia się dosłownie.

[3] але że buty bez wiry?

доходити й своїм розумом тайн природи, і таким чином пізнавати мудрість божу; думка ця не виражає, що автор хоче знесеня віри й релігії, а розумного єї роз'ясненя і ствердженя; слова вольна любов 1) не містять в собі ніякої насмішки, наруги або зневаги, 2) не виражають ніякої заказаної думки, знесеня подружя — а вольного подружя,[4] адже й сама церков хоче від вінчаних вольної, а не силуваної любови.[5]

d) в 6-й строфі говорить автор про потребу твердости і сталости в такій боротьбі, а в 7-й показує, які елементи стають до того бою, а іменно звірство і неволя протів чоловіцтва і правди, називаючи заразом будущий лад «царством божим».

Само собою розуміеся, що автор, кажучи про «звірство», і «неволю», не мав ту на думці ані власти, ані релігії, ані подружя, наскілько це установи — люцкі і правдиві, а радше думав про нужденний економічний стан[6] галицького люду та про різні надужитя,[7] протів котрим виступати нікому не заборонено.

e) По поводу назви «царство боже» в попередній строфі автор говорить далі (в 8-й і 9-й строфі) що не час тепер молитися до бога о те царство (щасливий стан), а треба розумної праці. Що така думка не тілько що не висміває, ані не понижає релігії, видно з освяченої народної пословиці («працюй небоже — а бог ти поможе»)[8], але ця думка навіть східна з багато місцями з св. письма, н. пр. сказано образово про молитву з Матфея: «не той мене любить, що каже мені: господи, господи! а той, що чинить волю післявшого мене». Таким чином, думаю, досить сказано: що ані релігія, ані подруже не висміяні і не зневажені й словом в артикулі «Товаришам з тюрми», так що застосоване до него §§ 303, 305 уст. карн. зовсім безпідставне.

II. Ц. к. Краєвий карний суд бачить в артикулі «Пригода д. Іловайського в Галичині» на ст. 55 «znamena zbrodni oskorbłenyja Jeho Wełyczestwa», а навіть обвиняє мене, буцім то я наведені там слова не записав з бесіди люду.

Насамперед мушу сказати, що це місце виставлено в статті як етнографічна записка, с котрої мають користати будущі етнографи Галичини, а вже сама честь не позволяє ніякому сумлінному чоловікови лукавити та путати с такими *науковими* річами, як етнографія; а для піддержаня цеї дум-

---

[4] Помітки на полях червоним олівцем: Wolną miłość rozumi niejasno.
[5] lubwy?
[6] biedny stan ekonomiczny? a ziemia tyle daje tylko pracy.
[7] jakie nadużycia?
[8] ora et labora Boh ty pomoże, pracuj nebože.

ки, я прошу вислати в то місце, де я записав ті слова, комісію (село Пекуряво, в Коломийськім), і коли покажеся, що я записав невірно, то я прийму вину. Далі мушу замітити, що уступ цей не можна зрозуміти, вириваючи єго з цілої статті. В ній говориться, що навіть сам люд думає вже над своїм нужденним положенням економічним, і сподіваєся рішеня цего питаня від вищої власти. В якій формі заявляє народ цю думку — це річ маловажна (адже більша часть людової літератури — заявлена в ексцентричних формах). Я отже записав думку галицького люду, котра не тілько що не ображає Єго Величества, але показує, що народ в тих сторонах не хилиться д «москалеви», а показує прив'язаність до Австрії і сподіеся поліпшеня своєї нужди від свого цісаря, противно найбільшій части галицького народу, що сподіваєся добра тілько від «московського» царя. Мені видиться, що австрийський ряд не тілько не повинен винити журнал за фактичне списанє думок народу, а ще й бути вдячним за це та як найбільшу увагу звертати на цю особну думку (надія галицького народу на поміч від «москаля»), тим більше, що я далеко не симпатизую с таким [у]рядом, котрий заказує навіть говорити по свому, і що на напротів такої народної думки не тілько що нічо не значать думки одного чоловіка з інтелігенції, але навіть уся інтелігенція. Що сам я, як редактор «Громадського друга», не міг умисне не скомпонувати інкрімінованих слів — доводить те, що там говориться про поділ землі між увесь люд по рівній пайці, а моє особисте переконанє і напрямок журналу — такі, що стоять за збиванєм землі вкупу, за посіданєм єї цілими громадами, за коллективною власностю, а не за яким би то небудь діленєм. Цей остатний прінціп був уже тілько раз вискязуваний мною публічно на росправі, що вже того одного досить би було, щоб не підозрівати мене о якесь діленє землі—думку, дуже розширену між нашим людом не від нині. Таким способом нема в тім заявленю народнім не тілько ніякої образи Єго Величества, а овшім — прихильність та надія люду на Єго добре серце, так що цей уступ зовсім не підходить під 63 уст. карн.

III. Ц. к. суд Краєвий в своїм вироку бачить в тій же статті: «Пригода д. Іловайського в Галичині» на ст. 56 в дописці — висміванє властей державних. Насамперед замічу, що до властей державних можуть відноситися тілько шість рядків тої дописки, а не шістнадцять, як сказано певне через похибку в вироку. В дописці тій нема ніякого висміваня, а є факти, против котрих не застерігся навіть ц. к. суд, а на котрі я зву в свідки всі громади коло Косова, і акта

процесів за тайні заграничні та краєві товариства, а іменно протокол роблений в селі Лолині, в Косові і записку намісника Галичини, котра також є між актами. Значить, скоро тілько вірні факти, і скоро редакція помістить їх в своїм журналі без ніяких своїх додатків сміхотворних, то вона зовсім не може відповідати за те, що хто виводить с тих фактів: сміх, чи плач і т. д. Таким способом інкримінований уступ зовсім не підходить під § 300 уст. карн.

IV. В вироку бачить ц. к. суд в цій же статті «Пригоди Іловайського в Галичині» — свою образу задля того, що там фальшиво ніби говориться про сторонничість та самовольство ц. к. суду Краєвого в ділі осуду соціалістів, між тим коли там нема ні слова фальшивого. Що ц. к. суд Краєвий поступив собі самовільно показуєся з того, що в мартівськім процесі 1877 р. узяв знакомство і переписку з д. Драгомановим-соціалізм-заграничне тайне товариство (котрого зовсім не міг найти в другім процесі), а в другім процесі в стичню 1878 р. була завина і росправа о заграничні тайні товариства, а вийшов декрет за краєве тайне товариство, крім одного д. Котурніцького, котрого в публічно дня 21 стичня 1878 виголошенім вироку ставлено агентом заграничного тайного товариства, а в письменнім вироку, виданім о $1^1/_2$ місяця пізніше зроблено єго самовільно вже членом т. краєвого товариства. А що сторонничо показався суд при цих процесах, доводить те, що причепився русинів за те, що д. Котурніцкий мав єго адресу, а зовсім увільнив від процесу усіх поляків, що знали д. Котурніцкого особисто, і стояли з ним в тісніших зносинах, а русини в ніяких. Ц. к. суд Краєвий не доказав мені в нинішнім вироку фальшивости слів на ст. 58, котрих правдивість я беруся доказати актами «тайних товариств». Впрочім ц. к. суд Краєвий—інстітуція на тілько поважна, що не може соромитися перед опінією публичною за вірне представленє єї діл, за котрі я буцім то хотів понизити. Значить без доказаня фальшивости інкрімінованих слів, не можна до них застосовувати цитовані на це §§ 488, карн. і інш.

V. В останнім інкрімінованім уступі від ст. 68 до 70 (включно) бачить ц. к. Краєвий суд ненависть і неприязнь до духовенства, між тим тут показано тілько рахунок коштів на культ релігійний (після книжки д-ра Ясєнського «Nędza na Rusi», друкованої в «Gazeti Narodow'ij» і осібно, не задержаної ц. к. прокураторією) і ті фактичні відносини народу до духовенства, які складаються навіть у піснях. Які виводи може хто зробити с тих фактів — це не діло редакції, ані уступи, так що тут не застосувати § 302 уст. карн.

Підписаний просить про те:

Ц. к. Вищий краєвий суд або знесе вирок ц. к. Суду Краєвого Карного що до 1 № «Громадського друга» або зволить за него зарядити публічну розправу, а коли на ній покажеся що інкримінованого в 1 №, то ц. к. Вищий суд позволить не нищити увесь №, а тілько видерти інкриміновані уступи.

Львів, 28 цвітня 1878

Михайло Павлик

редактор «Громадського друга»
ул. Кляйнівська, н-р 4.

II

ВИСНОВОК [9]

ціс. корол. державної прокуратури у Львові на рішення ц. к. Крайового суду для карних справ, як трибуналу в справах преси у Львові, що зміст статей, поміщених в часописі «Громадський друг» № 2 за місяць травень, а саме:

I) поезії під заголовком «Невольники» на стор. 97-ій містить в собі ознаки проступку, передбаченого §§ 302 і 305 к. к. і 122 б. к. к.;

II) статті на 109 стор. під заголовком «Ребенщукова Тетяна» — ознаки проступку, передбаченого §§ 302, 305—510, а також злочину, передбаченого § 122 і 63 к. к.

III) на 121-ій стор. під заголовком «Питанє робуче і єго значіннє» — ознаки проступку, передбаченого §§ 302 і 305 к. к., накінець,

IV) під заголовком «Природа а церков» містить в собі ознаки злочину, передбаченого § 122 к. к. і проступку, передбаченого § 302 к. к., а, отже, конфіскація, проведена з розпорядження ц. к. Державної прокуратури дня 11 травня ц. р. і виконана дня 11 і 12 травня, є оправданою, весь наклад вищезгаданих статей має бути знищений, а дальше розповсюдження його заборонено (§ 36 закону про пресу, § 489 і 493 п. к.).

ПІДСТАВИ

Місячник «Громадський друг», виданий другим номером, знову ж так, як і в першому номері, веде в якнайширшій програмі соціалістичну пропаганду, зручно прикриваючи її

[9] Філіал ЦДІА в м. Львові, ф. № 152, оп. № 2, спр. № 14629 (Справа про конфіскацію журнала «Громадський друг» № 2 від 12 травня 1878 р. з залученням конфіскованого примірника).

під поезіями, трактатами про суспільно-економічні питання, чи також повістями і романами.

Поминаючи особу автора, ц. к. Державна прокуратура відзначає, що «Громадський друг», проголошуючи соціалістичні засади, поступає в цьому напрямі з нахабною пристрастю і лицемірством.

Замість наукових трактатів і літературних статей, автор подає громадськості аморальні погляди і особисті думки про подружжя, яке засуджує в цілому, збещещує і висміює, підносячи до апофеозу соціалістичне «вольнолюбство», тобто справжню звірячу любов, любов дику; кидає погордливі зауваження і вислови на всі юридичні поняття про релігію, власність, стани і класи людського суспільства, проголошуючи потребу їх знищення, як і повалення всього порядку в державі, а також держави як такої, з усіма її інституціями і апаратом, велить і дозволяє піддаватися кожній пристрасті і кожному людському налогові, а також грубій хтивості, незважаючи на жодні принципи моральності, соромливості, або поняття і почуття права, взагалі проповідує працю, спрямовану на загальний переворот і винищення всього, що для держави і людей є святим, гідним пошани і що носить прикмету права.

Вищезгадані згубні, а через уставодавство всіх цивілізованих держав засуджені тенденції можна вичитати в кожній статті, на кожній картці «Громадського друга».

Отже, в поемі «Невольники» міститься провідна думка автора, щоб на суспільний лад і поняття про подружжя, а також на подружнє життя і сім'ю кинути погорду і клеймо аморальності.

Зображений там же соціаліст, який бажає ніби щиро побачити в нинішнім суспільнім ладі порядок і свободу людей, не знаходить їх, тому що за його поглядами, надиханими соціалізмом, у світі панує тільки неволя. Голодний заробітчанин є невільником, терпить голод, бо немає засобів до життя внаслідок нерівномірного розподілу маєтку, робітничий клас є також невільником, а подружжя путом, що в'яже їх руки, нарешті люди, які вірять в бога, є невільниками його і духовенства (попів).

«Чи то така хвалена свобода, вигукує автор, «де тисячі і тисячі так живуть і вмирають, а про свободу навіть не мріють». Все, що існує згідно уставу і суспільних та подружніх засад, не повинно існувати,— ані релігія, ані класи людей, ані подружжя, бо на цьому всьому держиться людська неволя, і це все є злом, тобто предметом інкримінованої поеми, яка без сумніву містить в собі всі ознаки проступку, передбаченого § 302 і 305 к. к., а паплюжачи віру «в грізного

бога», містить в собі також ознаки злочину, передбаченого § 122 к. к.

II. В статті під заголовком «Ребенщукова Тетяна» автор зображує один випадок поганого співжиття подружжя селянського класу.

В цьому прикладі автор намагається усі вади і недолю подружжя, незадоволеного собою, звалити на рахунок інституції подружжя. З цією метою в діалогах, поміщених там же, зображує подружжя як щось згубне і таке, що зберігається тільки внаслідок впливу попів і то для їх власної користі. Найбільш пронизливі слова, найнеморальніші репліки— все це вжив автор, щоб зобразити подружжя в ганебних барвах, а з другого боку, щоб викликати в партії незадоволених соціалістів потяг до «вільнолюбства». Цю думку містять абзаци на стор. 111 «Та ще не жаль би було», 113-ій «вже раз кажу що дурні люде: мучити...», 114-ій «все через твій дурний розум...» до кінця.

В поміщенім там епізоді описується все подружнє життя, щоб висміяти релігію та віру в бога, яку визнає тамошній український народ, та зганьбити її блюзнірством, а також з метою забавити читача коштом публічної моральності та сором'язливості та іронічними репліками.

В абзаці на стор. 114, говорячи про «вільнолюбство», у наведеному діалозі автор твердить: «То лиш попи повинаходили такі гріхи» і т. д.; що попи обманюють народ релігією, сповіддю та вірою в бога, а самі ж цієї віри не мають, а підтримують її тільки для наживи і власної користі; висміює при цьому причастя, кажучи, що то тільки піп для власного смаку п'є вино; висміює також релігійні обряди, практиковані в народі, як «служби божі й акафисти» бажаючи тим самим викликати переконання, що ці засоби до нічого, благі, і їх народ додержується тільки внаслідок своєї глупоти і затуманення з боку попів.

В тих же абзацах автор говорить, що український народ ще не прийшов до переконання, що вільнолюбство повинно зайняти місце подружжя, так як це має місце у тварин («як стануть люде так паруватися, як птахи»), про яких думають, що вони не мають розуму. Цими репліками автор збуджує уми читаючої громадськості проти моральності, сором'язливості, зневажує подружжя, блюзнить віру в бога і виставляє на посміховище релігію.

В статті цій містяться, отже, всі ознаки злочину, передбаченого § 122 к. к. і проступку, передбаченого §§ 302, 305 і 516 к. к.

В абзаці на стор. 118 від слів «Го, го, шибенику Янчику мій любий» до «як із гробу» автор послуговується стилем,

який своїм змістом уймає честі, приналежної маєстатові. Говорячи про жаль матері за сином, який підлягає військовій службі, автор цитує її слова: «Янчик ріс, порятівля мая,— а цісар взяв... Господи! я аж задихалася, мене душило, так я молила та падала перед усіма на колінки, а пожалували бідну вдовицю? Я ревіла, як в дзвін... Говори, кажуть, дурна, ніщо вже не поможе: та же цісареві тепер треба, бо таляне збунтовалися, розумієш? А бог би вас всіх побив!..»

III. В третій інкримінованій статті веде мову автор про робітничий клас і про здобуття для нього відповідного становища, про зрівняння його з іншими класами людського суспільства. По цьому питанню виклав автор, правда, багато поглядів, взятих з раціональної економії та погляди вчених економістів, але в усій своїй основі і змісті статті зображує, що клас продуцентів не повинен існувати, бо він нестерпний з причини праці, його існування автор приписує нерівномірному розподілу маєтків і капіталів, злій волі пануючих капіталістів, нарешті лицемірним засадам, які підтримуються державним уставодавством та анормальними засадами наук, які служать інтересам капіталістів і взагалі панівних верств. Відповідні думки можна взяти з багатьох уривків, наприклад, на стор. 123 внизу: «Страшна се, дійсно, правда, що кажуть тирани, що народ треба раз у раз так давити, щоб ніколи не міг опам'ятатися», на стор. 127 від слів «коли ж завдано собі те питання...» 135 внизу від слів: «те, що всі поправки теперішнього систему...». Стаття ця, отже, зображає поняття права власності як незаконний поділ людського суспільства, як нелегальний і несправедливий і збуджує класи і стани суспільства до ненависті, особливо клас продуцентів проти багатих. Автор розмірковує далі в II частині, що всяка різниця в людському суспільстві повинна стертися, суспільство не повинно складатися зі станів, тому що цей поділ є перешкодою поступу людства. Викладає це автор на стор. 139 в уривку «Для цілого суспільного ладу...», далі на 140-ій «Розуміється, же до перших вимог ліпшого ладу буде належати знесення всіх різних граней між поодинокими станами суспільства...» Стор. 143 «Велика проте заслуга Карла Маркса», стор. 145 «Проте не зважаймо на тих маленьких — великих людей». На стор. 141 вихваляє, нарешті, автор «вільнолюбство», яке має намір ввести в життя на руїнах інституції подружжя. Стаття ця, містячи в собі згубні засади рівності станів, підкопуючи порядок в суспільстві, містить у собі без сумніву всі ознаки проступку, передбаченого § 302 і 305 к. к.

IV. В останній, нарешті, статті, представляє автор в особі священика абата Мюре духовний стан, проти якого робить

ворожі вихватки і намагається викликати до цього стану ненависть громадськості. Описуючи одночасно моральну боротьбу вищезгаданої особи проти правила безшлюбності, не щадить при цьому і понять релігії, які, як і в інших статтях, в очах громадськості збещещує і блюзнить, а також віру в бога і Христа.

На початку в гумористичному забарвленні подається поява священикові під час молитви бога — Христа, який заявляє, що, незважаючи на знеславлення Альбіни, має його в своїй опіці і т. д.

На стор. 156 автор описує неволю священика в бога і релігії і вкладає йому в уста слова іронії: «Бог не прогнівався, адже ж він дозволяє любити. Нема нічого, нічого! Нема бога!» і т. д.

Вся ця стаття носить в собі, без сумніву, всі ознаки злочину, передбаченого § 302 к. к.

З вищезгаданих причин я дав розпорядження на конфіскацію, про затвердження якої прошу.

Львів, 14 травня 1878. ц. к. *Державний прокурор*

Ц. К. вишчий Краєвий Суде
у Львові!

Як тілько сконфісковано I № «Громадського Друга», зараз говорив комісар поліції перед виїжджаючим тоді д. Котурніцким: «My się z tymi Bebelami i Libknechtami lwowskimi uporamy: skonfiskowaliśmy 1 №, skonfiskujemy 2, 3, 4, i t. d.», а вже недавно говорено мені в поліції, що позаяк в Галичині бідність така, гей в темній печері порох з бочками, а ми хочемо запалювати сірником, то по «мановániю свыше» не пустить Львівська поліція ані одного н-ру «Громадського Друга». Цеї, видко, засади держалося при конфіскованю 2 № «Гр. Др.», бо звісно, що позаяк прокуратор не дуже то розуміє руську мову, то рішає конфіскату «Гр. Друга» комісар поліції, значить приятель тих, що так передом говорили про «Гр. Друга». Тимчасом ц. к. Краєвий карний суд потвердив конфіскату 2 № «Гр. Др.», і то запевне по недорозуміню, як це буде показано далі. Я вношу протів цему жалобу неважности тілько в тій надії, що ц. к. вишчий Краєвий суд, як ессенція галицкої сумлінности і справедливости, не піде за Львівською поліцією і не спуститься на єї доноси, а сам прочитає і розбере інкриміновані уступи, позаяк того не зробив Краєвий карний суд.

Вирок ц. к. суду карного, мотивуючи конфіскату 2 н-ру «Гр. Друга» говорить ось яке: «Inkryminowany poemat «Ne-

wolnyky» peredstawlajuczy bidu i newolu w pojedynokich stanach suspilnosty a korystanie bohatych ludej z praci i sloz bidnych, każe, szczo na hadku tuju aż krow stukaje sylno w mozok i wywołuje czorniji mysły; — autor staraje sia protoje pobudyty czytateliw do nepryjazni protiw pojedynokim klasom suspilnosty ludzkoj».

Принявши навіть, що поданий в тім осуді зміст поезії «Невольники» правдивий і понятий добре,— то все таки внесок, який виводить з него ц. к. суд — дивний, далекий від логіки скок. Бо коли авторови на якийсь вид кров стукає о мозок і викликає «чорні думки», то ще воно дуже а дуже велике питанє, чи дійсно тим хоче і може автор побудити когось до ненависти против чому небудь. Я думаю, що стуканє крови о мозок — процес чисто фізіологічний, а викликуванє «чорних думок» — простий наслідок того самого процесу. Затим треба було ц. к. судови карному поглянути, чим умотивоване в поемі то стуканє і повставанє «чорних думок», а тоді він був би зовсім не то вивів с поезії. Щоб виказати докладно причину того стуканя крови о мозок, я мушу вияснити зміст інкримінованого артикулу. Автор представляє сам себе сидячого в тюрмі. Ніч темна, дождлива,— спати не хочеся, а думки шибають по голові — думки про волю, причім автора огортає смуток і роспука, єму бачиться, що він вже ніколи не вийде на волю, що воля — то сон, що й на світі еї ніхто не бачить, і ось в фантазії єго показуєся: зарібник, котрого мучить голод,— служниця, котру мучить лиха пані,— стару девотку, що біжить до церкви,— супругів, що на вид показують любов, а між собою незгідні і тим самим роблять собі житє тюрмою — і в конець богато людей, що вганяються за марницями, незважаючи на те, що гроші, котрі вони викидають на пусті річи — се кров бідних. І відтак ті думки збурили єго ще дужче, аж кров застукала о мозок. Не потребую додавати, що стих цей зовсім незрозумілий, коли відкинеся перші строфи, де автор каже, в якім настрою він: через те уся поезія тратить характер підбурюючий, агітаційний, а набирає характеру чисто фізіологічної студії, убраної в поетичну форму. Воно навіть с погляду самого ц. к. суду смішно казати, що автор стараєся збудити в читателях (т. є. в галицько-руській інтелігенції, для котрої видаєся «Гр. Друг») — ненависть до поодиноких станів, а тут іменно на самім початку маємо зарібника, служницю, значить ладний би був соціаліст, котрий побуджував би інтелігенцію против зарібників та служниць! Він був би їх відділив від прочих станів, був би поставив їх в певнім роді антітезі. Але ні,— в поезії вони трактовані порівно з другими, і це іменно показує, що автор не міг мати такої цілі, значить зовсім що іншого, ніж думає ц. к. суд. Так само не дасться

вивести проступку з фрази «чорні думки». Які це думки, автор не виказав, хоть ц. к. суд своєю абстрактною методою, як видно, доходить до того, що вони що найменше «революція» або «різня». Розуміється, що вчитавшися добре в саму поезію, кождий конечно прийде до зовсім противного погляду, а іменно, що авторови могла [скоріше] прийти чорна думка про самоубійство, ніж про революцію, котру-ді годі зробити в тюрмі?! Таким способом тут зовсім не прикладаєся § 302 у. к.

Як несумлінно поступив собі суд, це показуєся з голословного розбору 2 інкр. артикулу «Ребенщукова Тетяна», в котрім-ді «powstaje autor protiw suprużestwa a wychwalaje żytie na wiru, wyśmiwaje i wydżaje (?) nauki i obrjady religii w Panstwi naszom uznanoj, a nakonec zaochoczuje do takich nerjadnych (?) czyniw, kotryi obyczajnist i wstydliwist naruszujut w sposib rozbudżajuczyj publycznoje zhirszenie».

Як видить ц. к. вищий суд, що це могла сказати про «Ребенщукову Тетяну» тілько поліція, котра дістала «Гр. Друга» о годині 9, а в 10 вже єго сконфіскувала — а не суд, котрий н. пр. дуже основно розібрав пісню, поміщену в тутешній гумористичній газеті «Szczutek» на случай анексії Герцеговини.

На все це я перш усего відповім, що повість «Ребенщукова Тетяна» — вірна копія з життя і що, коли в зеркалі показалося скривлене лице, то не зеркало цему винно, а лице, котре на ділі скривлене,— значить, в тім діло: чи вірно змальовано тут житє, чи ні, а не в тім, що за мораль витягне собі з того ц. к. суд. Ця літературна школа, т. назв. реалістична, розрослась тепер в передових краях Європи і сталась в суспільнім житю тим, чим в натуральній історії анатомія й фізіологія, і нігде ще не чіпавсь до неї суд і не закидав їй все те, що вона показує, хоть вона обробляє темати далеко «неморальніші», як «Р. Тетяна». Я вкажу тілько на Альф. Доде «Жака», котрого мати жиє на віру, і то не з одним; на Еміля Золя VI том Ругон-Макарів, де описаний міністр в самім «неморальнішім» настрою й положіню, на єго ж «l'Assomoír», котре то діло задля своєї «неморальности» наробило крику на цілу Європу, було друковане в газеті російській «Новое Время», а однако нігде не сконфісковане; на Едмунда де-Гонкура «la fille Elisa», де він анатомічно розбирає житє, думки і тіло проститутки, і це було друковане в російськім журналі «Отечественныя записки»; цензурі російській не прийшла в голову конфіската; на обох братів Жюля і Едмонда де-Гонкурів «Жерміні Ласерте» (надруковану в «Вестнику Европы» — також в Росії) і т. д. і т. д. Протів того всего «Реб. Тетяна» зовсім собі смирна, бо протів неї ніхто не крикнув н. пр. в Росії, де вона вже давно читаєся, не кричить і тут — а тілько одна Львівська поліція й прокураторія чепи-

лася єї з поспіхом, щоб тільки не пустити н-ру, до допустивши навіть, що в ній находиться все те, що в їй закинено—то вона писана так обєктивно і чесно, що дивуватися треба тільки поспіхови поліції. Усякий, хто уважно прочитає «Р. Тетяну», побачить, що тут положено натиск зовсім на що інше, ніж це повиділося ц. к. судови. Нема тут «морального» поліцейського тайного товариства за-для прикриваня й замазуваня ран люцкої суспільности, а показана неволя, в якій находиться думка і житє жоноче, а разом с тим і фактичний протест, за якість котрого теж не авторови відповідати. Не вихвалюєся тут житя «на віру», а кажеся факт, що воно ліпше за-для люцкости; не висміваєся обряди й науки, а наводиться факт, що попи зовсім не з «набожности» займаються своїм реміслом; впрочім про решту говорить сам народ, а не автор; не виступаєся тут против «супружества» т. є. против житю двох людей з собою, а против слюбови — т. є. пустій формі, котру ачей же суд не возьме за «супружество»! А найменче заохочуєся тут до «nerjadnych» (?) czyniw. Не автор і не єго повість заохочують до неморальних чинів, а поганий стрій люцкого житя, що, як признано наукою, за-для бідности і неохоти йти в чоловічу неволю веде бідніші дівчата до проституції явної (правом признаної!!) і тайної, до котрої веде погляд напердний і назадний на «супружество» так з боку мужчин, як і женщин, а против котрих то проституцій найбільше виступають соціалісти, а між ними і автор «Ребенщукової Тетяни». Сподіваюся, що ц. к. вищий Краєвий суд не буде руководитися при розборі такою вузькоглядною моралю і сумлінностю.

Львів, дня 27 мая 1878. *Михайло Павлик*

Світлий ц. к. Краєвий Суде
у Львові!

На призначену ц. к. судом мою росправу, котра відбудеся 28 вересня 1878 р. перед судом присяжних, назначено до трибуналу між іншим д. д. радців Будзиновського і Дрдацького — я прошу проте, щоб ц. к. суд відкинув з трибуналу тих д. д. радців, а заступив їх іншими, а то з цих поводів:

1) Оба сказані д. д. Радці були вже в трибуналі в другій росправі соціалістичній дня 14 стичня 1878 р., де против мене була така сама справа, а іменно завина на моє противенство против малженства, до того був там прочитаний мій приватний лист в ділі стосунків полових, а тому що тепер прокураторія винує мене головно за мою повістку «Ребенщукова Тетяна», де говориться тілько про неволю жоночу, і за-для того, що прокураторія закидає міні тепер то само, т. є.

противенство малженству — то сказаний склад трибуналу вплинув би некористно на теперішну мою справу через то, що в нім є люди, котрі вже раз були в тій самій справі против мене, і значить, знають більше про мої думки ніж сягає теперішній акт завини.

2) Особливо то тичиться д.р. Будзиновського, котрий тепер буде вів мою росправу, а против котрого я маю ще той важний закид, що спинив мене в моїй обороні дня 15 стичня 1878 аргументом, котрий чула вся присутна публика і котрий є надрукований в газеті «Dziennik Polski» з 15 стичня 1878: «Et, nie jesteś pan żonaty, skąd pan może wiedzieć, jak to jest!». Це ніби мало значити, що я не можу знати жіночої неволі. Для того, що стосунок не змінився і тепер, бо я доси не оженений, і росправу буде вести д. Радця с тим самим переконанєм, і для того далі, що повістка говорить тілько про неволю замужної жінки, і що при обороні я головно опираюся на правдивість фактів, показаних в моїй повістці, то може д.р. Будзиновський признати ті факти моїми видумками (т. є. видумками нежонатого чоловіка), і одвітно до того повести росправу, а далі це може вплинути на вимір кари, що разом с першою точкою впало б в некористь мою.

Я думаю проте, що світлий ц. к. суд прихилиться до моєї просьби і відкине с трибуналу обох сказаних д. Радців.

Львів, дня 21 вересня 1878 р. *Михайло Павлик*

III

ВИСНОВОК[10]

ц. к. Державної прокуратури у Львові на рішення ц. к. Крайового суду для справ карних як трибуналу для справ преси у Львові, що зміст брошури під заголовком «Дзвін», виданої Михайлом Павликом, містить у собі:

1) в статті на сторінці 216 під заголовком «Вісті з України» ознаки злочину, передбаченого § 65а к. к.

2) в статті під назвою «Вісті з Галичини» від сторінки 251 до 285 ознаки проступків, передбачених § 300, 302 і 303 к. к., нарешті,

3) в статті під заголовком «Моя стріча з Олексою» на сторінці 285 до 296 містить в собі ознаки проступків, передбачених § 305, 302 і 300 к. к., що, отже, весь тираж вищезгаданої брошури має бути знищений, а її дальше розповсюдження заборонене (§ 36 зак. про пресу, § 489 і 493 п. к. к.).

[10] Філіал ЦДІА в м. Львові, ф. № 152, оп. № 2, спр. № 14662 (Справа про конфіскацію бр. «Дзвін» від 1878 р.).

ПІДСТАВИ

Михайло Павлик розпочав дня 13 квітня ц. р. видавання періодичного часопису під заголовком «Громадський друг», яким розповсюджував соціалістичну пропаганду. Коли, однак, два перші номери «Громадського Друга» підлягли судовій конфіскації, оправданій в силу вироків ц. к. Крайового суду для карних справ з дня 18 квітня № 5340 і 17 травня ц. р. № 6617, автор вдався до хитрощів, щоб уникнути дальших конфіскацій і далі без перешкоди оголошувати друком соціалізм. З цією метою він змінив назву «Громадський Друг» на «Дзвін», видаючи під цією назвою брошуру на сім аркушів і не даючи її ані ц. к. Державній прокуратурі, ані дирекції поліції. Коли однак «Дзєннік польскі» в 192-ім номері від 22 цього місяця доніс про гідний кари соціалістичний зміст брошури «Дзвін», ц. к. Державна прокуратура призвала ц. к. дирекцію поліції до відповідної перевірки справи.

Внаслідок поліційного слідства ц. к. поліції від 27 ц. м. № 1027 підтвердилося, що Михайло Павлик продовжує видання періодичного часопису «Громадський Друг» далі під зміненим заголовком «Дзвін», і, щоб позбавити власті, які охороняють періодичну пресу, контролю, видав цей часопис в семиаркушевій брошурі, через що він і друкар уникнули подання обов'язкового екземпляра згідно з вимогою § 9 і 17 закону про пресу. З поданого поліцією примірника «Дзвону», який подав на вимогу поліції Михайло Павлик, виявляється, що «Дзвін» є тільки продовженням, тобто третім номером «Громадського друга», адже «Громадський друг» кінчається другим номером 186-ою сторінкою, а «Дзвін» починається 187-ою і, як випливає з статей «Boa constrictor», «Війна слов'ян з турками» (далі), трактує про один і той самий предмет.

Вже ці спостереження, що відносяться до формальної сторінки справи, доводять, що автор, маскуючи видавництво свого часопису, але, розпочавши в перших двох номерах «Громадського Друга» соціалістичну пропаганду, розповсюджує її далі і в «Дзвоні». І так в статтях:

1) «Вісті з України», що розповідає про проект конституції російської держави, автор оббріхує всякий державний лад конституційної форми, називаючи його іграшкою, якою тепер не хто-небудь задовольниться.

Особливо автор зазначає (стор. 217 і 220): «нам, соціалістам, які на жодні державні порядки погодитися не можуть, не треба просити конституції. Тепер, якщо хто згадає про конституцію, то всі сміються з того. Зміст цих слів треба віднести до австрійської конституції, тому що автор кожну кон-

ституцію висміює і критикує. В статті цій знаходяться отже, ознаки злочину, передбаченого § 65а к. к.

2) В статті «Вісті з Галичини» у вступі автор говорить, що він піддає на суд громадської думки випадки надужить з боку священиків, урядників і євреїв, і з цією метою описує відповідні випадки з життя окремих околиць Галичини.

Однак після докладної оцінки цієї статті виявляється, що випадки, які описує автор, становлять тільки ширму, за якою автор виступає проти поділу людського суспільства на класи і стани, проти релігійних християнських віроісповідань і обрядів духовного стану, проти всіх урядів і єврейської народності та розповсюджує загальну ненависть і погорду, керуючись соціалістичними намірами.

На сторінці 253, перерахувавши деякі випадки здирства священиків, автор цитує уривок з Шевченка: «Не штука то за чужу криваву працю оправляти в золото книжки, говорити про п'янство і лінивство, коли нам добре живеться; ви (священики) любите не народ, але його працю, ви любите братову шкуру, але не душу і здираєте її по закону».

На сторінці 263-ій, розповідаючи про надужиття судді і описуючи жаль селянина, засудженого за лісову крадіж, автор говорить: «злодії, всі злодії», чим, зрозуміло, оббріхує весь стан суддів і підбурює проти нього.

В статті VII, сторінка 273, описуючи судове та поліційне слідство, ведене властями проти соціалістів, у вміщених там діалогах автор твердить, що всі урядові власті гнітять людей, здирають з них податки, так як і попи; далі висміює судову ревізію, проведену в домі Павлика.

На сторінці 276-ій наведені слова, які відносяться до засуджених крайовим урядом соціалістів — Павлика та інших: «Правда, як росте дерево, а прийде хто з сокіров і втне єго, а лишитьсі пень, то потому навколо того пню громада однолітків виросте? Так і се, як тих кількох людей замучі, то буде їх десіть раз більше, бо каждий розумний та сумлінний чоловік все то собі занотує, що судами пани за правду людей замучили. То же то не дурний вигадав, що за правду б'ють, карають — за неправду величають!!.»

«Ой біда тепер людьом зарібним, бо всякими штуками їх здирають, як податками, так і ріжними додатками, а все то попи найгірше дали людям в знаки...»

На сторінці 277-ій: «Христос терпів за правду, бо по правді учив народ, а були такі злі люде, що правді противилися, тай за то замучили Христа — так як тепер за правду поарештовали». Цим уривком автор перекручує цілий процес, що провадився проти соціалістів, надаючи йому прапор несправедливості і кривди.

На сторінці 279-ій розповідає автор про ревізію і про той сміх, який викликав повітовий суд в Кутах, а також староста Сабат в Косові своїм арештом Анни Павлик.

Крім того, висловлюється автор найнегіднішим способом про зовнішність, уживаючи (нерозбірливо) слів.

На сторінці 280-ій говорить, що по ревізії «забрало то сі (урядники) на зламану голову», — а на сторінці 283: «а тим, що задурно замикают, на безголов'я!»

Стаття ця, отже, трактуючи справу соціалістів, які були засуджені Крайовим судом, не охоплює зовсім випадків надужиття ані судових властей, ані адміністративних, як про це автор на вступі (сторінка 251) присягає розповісти, але підганяє до своїх цілей правдиві випадки, висміює суд і політичні власті, принижує стан священиків і єврейське населення, містить, отже, всі ознаки проступків, передбачених § 30, 302 і 303 к. к.

3) Нарешті, в статті «Моя стріча з Олексою» (сторінка 285) зображує автор своє становище після відбуття кари. Вийшовши з арешту,— твердить автор,— я був подібний до проскрибованого, який раз назавжди був публічно затаврований погордою. Описуючи далі свої відвідини брата на селі, розмову з ним, що велася з приводу засудження його та інших соціалістів ц. к. Крайовим судом у Львові, автор оббріхує громадські та урядові установи, клас багатих, урядників і єврейську народність.

На сторінці 288-ій говорить автор про свого брата Олексу Сторожа, який ненавидів урядників. «Особливо заможні аускультанти та всі інші посіпаки, які звичайно по селах грають роль великих панів, боялися, переїжджаючи наше село, а особливо стереглися сварки з Сторожами».

Цей уривок аж занадто підкреслює приниження і погорду судових урядників.

З цією метою описує також автор далі зневагу, вчинену повітовому старості під час урядової комісії, що відбувалася з санітарних причин.

На сторінці 293-ій викристалізовує автор засади соціалізму і, вихваляючи його, порушує правні поняття про власність, яку він хоче повалити і запровадити новий лад згідно з соціалістичними тенденціями.

На сторінці 295-ій автор говорить, що на перешкоді перебудови суспільства на соціалістичних засадах стоять люди підлі, дармоїди, здирці, які передбачають, що справа дійшла до того (коли б соціалізм переміг), то б їм усе зараз урвалося б.

Інші знову ж вигикують на соціалістів, бо дурні і не знають, до чого ми прямуємо; адже ж їм наговорено, що ми,

соціалісти, є бунтарями, які хочуть вирізати панів та євреїв. Але ми нікого не хочемо різати, ані виганяти, але навпаки, чим більше людей, тим краще. Більше рук до праці, і праця піде краще.

Так каже Олекса. «Чи раз то я казав нашим євреям і панам: даремно людську кров п'єте. Нащо вас бог на світі держить?»

Слова ці відносяться до класу маєтного і єврейської народності, тому що ця остатня переважно складаєтся з людей багатших.

Автор висуває обвинувачення проти тих класів, зображуючи їх як перешкоду для соціалістичної перебудови суспільства. Хвалячи прямування соціалістів, скеровані до повалення власності, ганить автор сучасний лад і юридичний порядок, який спирається на силу закону, називає його зогнилим (сторінка 296), темнотою, обманом і дармоїдством.

Вихваляючи соціалістичні прямування, заборонені законом, розпалюючи ненависть і погорду проти станів суспільства і установ, стаття ця містить в собі безперечні ознаки проступків, передбачених § 305, 302 і 300 к. к., і хоч вона заснована нібито на фоні локальної події, все ж можна в кожному її діалозі побачити соціалістичний напрям до суспільного перевороту.

Зрештою, розповсюджуючи цю брошуру в понад 600 примірниках (як це було стверджено поліційним слідством), автор присвятив ці статті в такому численному тиражі з метою широкої соціалістичної пропаганди. З цієї причини зміст інкримінованих статей не може бути віднесений до відносин у згаданій місцевості, тому що тенденція очевидно скерована проти всього суспільного ладу.

З вищезгаданих причин висновок ц. к. Державної прокуратури, спрямований на забрання всього тиражу брошури «Дзвін», слід вважати виправданим.

Примірник «Дзвону» додається.

Львів, 29 серпня, 1878 ц. к. *Державний прокурор*

Світлий ц. к. вищий Краєвий Суде
у Львові!

Прокураторія сконфіскувала недавно видану мною брошуру, п. з. «Дзвін», галицько-українська збірка», а ц. к. Краєвий карний суд потвердив конфіскату, протів котрої я оце заношу жалобу неважности.

Справді, по моїх трібунках з «Громадським Другом» я нічо не сподіваюся й тепер від ц. к. вищого суду, але декрет,

виданий міні Краєвим судом, такий неясний і суперечний, що я позволю собі в інтересі самого суду, і тих інституцій і інтересів, котрі він має заступити, поробити деякі замітки, не маючи в арешті під рукою самої конфіскованої брошури.

1) Перш усього побачив ц. к. Краєвий суд злочинство з § 65 уст. карн. в артикулі «Вісті з України», за-для того, буцім то автор «usiłuje pobudzić do nienawiści przeciw formie rządu». Я не можу зрозуміти, де це іменно «ненависть» до [у]ряду (роз. австрійського, бо за те тілько можуть карати а в с т р і й с ь к і закони), бо суд міні не вказав інкримінованих місць, крім звичайної фрази, що така ненависть є. Тілько міні, і всім, хто прочитав цю кореспонденцію з Р о с і ї, котра говорить тілько про діла російські, — бачиться, що уся кореспонденція — це критика д е с п о т и ч н о г о російського [у]ряду, так що суд Краєвий, забороняючи єї, боронить тим самим російський деспотизм «W imieniu Jego Cesarskiej Mości», чого, здається, не схоче Австрійський Цісар, в котрого державі написано: к о н с т и т у ц і я. Проте ц. к. вищий Краєвий суд зволить міні докладніше вияснити.

2) В другім артикулі «Вісти з Галичини» зволить ц. к. Суд побачити, що автор «wyszydza zarządzenia i orzeczenia sądowych i politycznych» — тілько по перечитанню ших місць добачить запевне ц. к. вищий суд, що не автор висміває власти судові й адміністраційні, але т і в л а с т и д а ю т ь с я с а м и в и с м і в а т и ч е р е з с в о ї д і л а (шуканє підроблюваних грошей в справі соціалістичній, цілковита невідомість того, чого властиве мали шукати і т. д. нелюцкий обхід д. *Антульського* з моєю сестрою, чого допускаються в *деспотичній* Росії тілько дд. Котляревські і т. д.) — все те і багато ще іншого — сами факти, і коли вони смішні й нелюцкі, то, здається, справедливий суд повинен дати інструкції властям косівським, а не сердитися на факт, і казати, що автор хоче і т. д. такого поступованя н. пр., якого допустилися іменно косівські власти, не поважиться, запевне, похвалити ніхто.

Впрочім ц. к. суд Краєвий не вказав, в котрих іменно дописах находиться таке, так що я прошу витолкувати міні і вказати всі місця. Дали побачив суд в тім самім артикулі неприязнь против поодиноким станам обивательства. Це особливо цікаве, де, в котрих місцях то надруковано, чи може в корреспонденції, передрукованій з «Руского Сіона» і не зачепленій прокураторією. Таким способом виходило б, що всяке слово кождої публікації, котру я видам, треба конжіскувати, бо я соціаліст, хоть би я передрукував дещо н. пр. з урядової газети. Замічу на це, що в артикулі «Вісти з Галичини» — сами факти, правдивість котрих я готов доказати кождої хвилі (хоть повинно б бути противно), із-за котрих н і х т о навіть

не заїкнеся боронити тих, про котрих надруковано; а коли правдиві факти підбивають проти поодиноким і т. д., то що ж такого робить ц. к. прокураторія, котра тягне перед суд іменно за такі факти, про які говориться в «Дзвоні»?

Виходили б, консеквентно, що ц. к. суд повинен засудити ц.к. прокураторію тим більше, що вона нераз винує людей за менше правдиві й важні факти, і що я, друкуючи їх, не надрукував ніяких своїх підбиваючих виводів, виразно кажучи, що тепер ми їх ще не зробимо. Таким способом зовсім незрозуміле для мене інкримінованє артикулу «Вісти з Галичини», так що я прошу докладного виясненя.

3) Найкуріозніше випало інкримінованє артикулу «Моя стріча з Олексою», в котрім-ді автор «usiłuje wzniecić pogardę przeciw władzom rządowym i pojedyńczym organom rządowym z powodu ich urzędowania».

Це остатнє показує, що ц. к. суд або не читав того артикулу, або не зрозумів, бо в нім іменно показаний доктор, котрий так справував своє «urzędowanie», що замість іти до хатів, до хорих, то він ходив по-під хати і не бачивши хорих, брехав перед старостою «urzędującym», котрий також чекав на дорозі, по-серед села, замість іти з доктором до хорих,— що на хорих нема надії, із-за чого вийшла сварка межи інтесованими людьми а «urzędującym rządem». Коли ц. к. суд боронити хоче такі [у]рядові особи і таке їх урядованє, і інкримінувати за це артикул — то міні вже не лишаєся що й казати. Проте я прошу ц. к. вищий Суд о виясненє того питаня.

Нарешті в тім же артикулі побачив ц. к. суд, що автор єго «pochwalając zasady socyalizmu usiłuje zachwiać prawne pojęcia o własności». Замітити тут треба, що кодекс австрійський не має параграфу на соціалізм, і що він, як ідея, добровільно переходяча в переконанє людей, не може бути обнята ніяким теперішним уставодавством; нарешті, що карати можна таке виступленє протів приватної власности, котре дієся протів волі інтересованого і з єго шкодою (крадіж і т. д.), але коли виступленє виходить на поле добровільної угоди (обох сторін), якими є добровільне злученє (гуртованє) грунтів господарських, т. є. іменно ідея соціалістична — то це вже вийшло по-за границі й австрійського кодексу карного,— а про таке іменно й говорить Мирон Сторож з Олексою, дорадждуючи єму, чи не ліпше б то було громаді згуртуватися грунтами і т. д. Таким способом о виясненє цего пункту я прошу ц. к. вищий суд як найдужче. А коли, припадком, в ц. к. вищого суду буде інша логіка що до «Дзвону», то я прошу скасувати вирок ц. к. суду карного.

Львів, 10 вересня 1878 *Михайло Павлик*

IV

ВИСНОВОК[11]

ціс. корол. Державної прокуратури у Львові на рішення ц. к. Крайового суду для карних справ, як трибуналу в справах преси у Львові:

що зміст статей, вміщених в українській брошурі під заголовком «Молот», галицько-українська збірка, видав М. Павлик», в статтях під заголовком «Мореллі, Руссо, Маблі», «До молодежі», «Пісня про сорочку», «До Шевченка», «Лихва на Буковині», «Пропащий чоловік», містить в собі ознаки злочину, передбаченого § 65 к. к. і проступків, передбачених § 302—305 і 516 к. к., що, потім, дальше розповсюдження тієї ж заборонене (§ 36 закону про пресу, § 489 і 493 к. к.).

ПІДСТАВИ

В перших статтях цієї брошури під заголовком «Мореллі, Руссо, Маблі» автор доводить (на стор. 8, 9, 10, 12, 14, 17, 19, 20, 32, 37, 38), що сучасне юридичне поняття про власність є несправедливе, варварське, яке спричиняється до різних вигод заможного класу, до експлуатації бідного класу з боку багатого класу і до утворення пролетаріату і жебрацтва, що земельна власність не повинна бути приватною, але спільною, і тоді буде справедливий і задовільний суспільний лад. Де народ сам собі обирає владу (стор. 37), там керівництво справедливе, а зосередження керівництва в одній особі витворює рабство.

В статті під заголовком «До молоді» і «Пісня про сорочку» і «До Шевченка» (стор. 38, 62 і 104) автор називає панівних осіб стоголовими катами темного народу, якому краще було б в турецькій і варварській неволі, ніж в таких муках, в яких він знаходиться зараз.

Скрізь, твердить він, панує здирство — пани і євреї тільки живуть, бо все запродане деспотові, народ платить за несправедливий суд, за зсуканий на самого себе батіг, за військо, яке з нього здирає шкіру.

В статті під заголовком «Лихва на Буковині» (стор. 141) автор доводить, що причиною заворушення трудящих є не тільки лихва і п'янство, але передусім уряд, який, наклавши на них конституційний хомут, обтяжив їх різнорідними здирствами, від яких, як від п'явок, вони ніколи не визволяться, аж поки не буде запроваджене спільне господарство.

---

[11] Філіал ЦДІА в м. Львові, ф. № 152, оп. № 2, спр. № 14816 (Справа про конфіскацію брошури «Молот» від 1878 р.).

В прикінцевій статті під заголовком «Пропащий чоловік» автор намагається збудити ненависть проти священиків, стверджуючи, що вони існують тільки для того, щоб обдирати народ і збагачувати себе, що справжніми пропагандистами неморальності є вони, що кожний з них називає себе просвітителем народу, для того щоб під плащем прихильності до народу міг його ліпше кривдити. Далі розповідаються пригоди Кольця, головної особи цієї казки, з професоровою жінкою, у якої він мешкав, у такому вигляді, що ображає публічні правила пристойності; автор твердить, що вона лазила до нього в ліжко, і зображує як наслідок цього, що цьому Кольцеві постійно привиджувалися голі жінки.

В кінці автор принижує і висміює в цій самій статті у формі діалогу інституцію подружжя, називаючи її примусовою проституцією, яка чоловічому родові тільки на руку, бо вона навіть гірша від тваринного способу заспокоювання своїх пристрастей, адже ж самка відіпхне від себе самця, якого не хоче, а дружина не може, тому що над нею стоїть закон і примус, адже за утримання, яке її дає чоловік, вона мусить віддаватися йому проти своєї волі.

Всі ці статті, прямуючи до збудження ненависті проти особи цісаря і форми влади, проти духовенства, як класу людського суспільства, до приниження поняття про власність та інституції подружжя, містять у собі ознаки злочину, передбаченого § 65 і проступків, передбачених § 302, 305 к. к., а уривок, в якому розповідається про пригоди Кольця з професоровою жінкою, містить в собі ознаки проступку, передбаченого § 516 к. к.

З цієї причини я дав розпорядження про конфіскацію цієї брошури і прошу про її затвердження.

Львів, 21 лютого 1879. ц. к. *Державний прокурор*

Й. КРІЛЬ

ПЕРШИЙ ЛИСТ ОСИПА МАКОВЕЯ ДО ІВАНА ФРАНКА

Іван Якович Франко завжди з великою увагою і щирістю ставився до письменників, які вийшли з народу і прагнули вірно йому служити. Молоді письменники знаходили в особі Івана Франка старшого друга, який підтримував їх, заохочував, допомагав порадами, вказував відповідну літературу, підготовляв ранні їх твори до друку — допомагав їм увійти в літературу. Читаючи початкові твори молодих письменників, він визначав їх здібності у певному напрямі літературної творчості, спрямовував їх на властивий їм творчий шлях. Франко попереджував їх перед шкодою, яку може принести сліпе копіювання навіть кращих зразків літературної творчості, радив творчо використовувати фольклорні матеріали, кращі зразки російської й української літератури, навчав молодих письменників літературної майстерності. Щирим і доброзичливим ставленням до молодих письменників та справедливою оцінкою ранніх творів Ів. Франко зосереджував молоді письменницькі сили навколо себе, поступово й терпеливо сприяв їх письменницькому зростанню.

Іван Франко навчав і виховував таких письменнків, як Михайло Павлик, Степан Ковалів, Наталія Кобринська, Осип Маковей, Клементина Попович, Уляна Кравченко та інших.

Вивчаючи життєвий і творчий шлях Осипа Маковея (1867—1925 рр.), відомого українського письменника-демократа кінця XIX — початку XX ст., я розшукав в архіві Івана Франка рукописного відділу Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР перший лист Осипа Маковея до Івана Франка від 19. IX 1885 р.,[1] який має деяке значення для вивчення взаємозв'язків обох письменників і показу ролі Ів. Франка у вихованні молодих письменників. З цим листом зв'язані початки літературної творчості О. Маковея. В листі

[1] О. Маковей. Лист. до І. Франка від 19. IX 1885 р. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Рукописний відділ, ф. 3, № 216, стор. 951—958.

показано щире ставлення О. Маковея до Ів. Франка, вчителя і вихователя молодих письменників.

Наводимо лист і твори, які були додані до цього листа.

Львів, дня 19/IX. 85.

Поважний пане!

Не слід би то мені виступати в «Зорі» зі своїм, але спробую. Шлю Вам дещо свого і переводів зо два. Добре се, то робіть з тим, що хочете; а зле, то не дивуйтесь, бо я доперва вправляюсь. На всякий же случай відповіжте, прошу, в переписці редакції хоч одним-двома словами (вже не хочу тільки слів, кілько посвятилисьте «Бояну Трояновичу»)[2], чи се, що шлю до чого здалось. На жаданє можу дещо більше післати. Тим часом же не гнівайтесь, сли — може — читанєм сего стратите собі троха часу, на М.* ві Львові.

(Далі записані власні вірші О. Маковея — *Й. К.*).

ДУМКА

Темна нічка. На поверсі
Гамір, сьміхи, танці йдуть
Через вікна фортепяну
Звуки льлються та гудуть.
Ні за що ліків купити,
Щоб дитині помогти,
А сльозами єї годі
Перед смертю встерегти.

Темна нічка. У підвалі
Льлєсь не звуків, сліз поток,
Плаче мати над дочкою
Що слаба кінчить свій вік.
А я змучений на долі
Спочиваю в полусні,—
Плач і звуки фортепяну
Вснути не дадуть мені.

На поверсі танці, сміхи,
А там мати сльози льлє,
Ох, ті звуки ріжуть ухо
Ріжуть серденько моє.

М*. 1885.

В ГІМНАЗІЇ

Тишина по клясах всюди,
На науці час іде;
По при кляси сивий батько
Ходить на сина жде.
«Милий Боже, як то скоро
Проминули тіи дни,
Ти літа шкільніи, мили!...
Де поділися они?!

Де поділись часи тіи,
Як і я оттут ходив,
Ти весели, молодіи..?
Як я був тогди щаслив!
О коби той час вернувся,
Ся молодість золота!
Не поверне... Боже милий
Як летять отсі літа!»

Ходить батько по при кляси,
Задумавсь, на сина жде,
А у клясах тихо всюди,
На науци час иде.

М*. 1885.

---

[2] (І. Франко). Бояну Трояновичу. «Зоря», № 19, 1885. Переписка редакції, стор. 228. («Боян Трояновичу»— псевдонім автора, прізвище якого нам не вдалось визначити. Примітка — *Й. К.*).

НЕДІЛЯ В ПОЛІ

Кругом, кругом широке поле,
Низенько схилени жита,
Нигде никого доокола,
Спокій, мов в гробі, самота.
Над полем, на голубім зводі
Велична тишина в природі
Лиш легіт звонів звук несе.
В тім храмі, Творче, я з поклоном
З житами голову схилю,
И піснею враз з жайворонком
Имя Твоє я возхвалю.

1885.

НІЧНА ДУМКА

Нераз в ночи, нім сон зовсім
Обійме світ крилом своїм,
Яки то думки чудови
Не снуються по голові.
Таки всі чудни; тонесь в них,
Не хочесь збутись думок тих...
І світ цілий и всьо житє
На хвилю йде на забутє.

Та лиш одна из тих гадок
Все нищить милий поморок,
Се згадка на конець житя,
На того злого косаря.
Ох прикро то, що вік мине,
Косарь в могилу зажене
И хиба у згадці кілька літ
О нас буде ще жити слід.

Не мила всім живим она,
Но скорше всіх она одна
Сповняєсь все без перепон;
Мина всьо в світі, як той сон.

17/IV. 85 М*.

ВІДВАЖНИЙ

Улицею по при пліт
Тернистий, високий
О палици иде дід,
Торби висять з боку,
А на него якись пес
Гавкає зза плота:
«Якій смілий!» — дід сміесь —
«Не тяжка робота;
Ходи тутки псюку мій,
Тутки перед мене,
Подивися на мій кій —
Хто кого прожене?»
Але пес ще не здурів,
Щоб пхатись самому
До покушаня кіів;
В него глузди дома.
И у нас досить псів таких
Ізза плота охочих,
Та не стане жоден з них
Тобі просто в очи.

25/III.85

Ось тільки шлю Вам наразі. Більше на жаданя. Відповіжте ж-ще раз прошу — слівцем, двома.

Іван Франко, одержавши листа і додані твори, зацікавився молодим автором перекладів та оригінальних творів. Деякі з них завдяки Ів. Франкові були надруковані в «Зорі» (1885—1886 рр.).

26.XII 1885 р. відбулось особисте знайомство Івана Франка й Осипа Маковея.

О. Маковей, ідучи за покликом власних спостережень і переконань та порадами Ів. Франка, у своїх ранніх творах пише гірку правду про життя, особливо у вірші «Думка», який був доданий до листа. Редакція «Зорі» відмовилась друкувати на сторінках журналу цей вірш. З цього приводу Ів. Франко писав у статті «Українська альманахова література» (1887): «Вірш М(аков)ея відкинено тому, що його зміст (контраст веселої гри на фортепіано на першому поверсі і плачу вмираючої дитини у підвалі) надто сумний, а «молода людина — на думку редакції «Зорі» — повинна дивитися на світ весело і не звертати уваги на такі речі»[3].

З наведеного уривка в статті виразно звучить щире і доброзичливе ставлення Ів. Франка до молодого письменника О. Маковея.

Про свого першого листа до Ів. Франка, перше знайомство з ним та допомогу в літературних починаннях О. Маковей писав у спогадах: «Хотячи спробувати щастя, вислав я около 15.IX.1885 р. на руки п. Франка три переклади з німецького і своїх 6 під знаком М.* Тоді Франко переказав, щоб я до нього прийшов... 26.XII.1885 р. запізнався з ним. Він похвалив мої почини... Від тоді я ходжу часом до него, а він мені радить, як що робити. Як маю що, то несу йому до перегляду».[4]

Розглядаючи життєвий і творчий шлях Ів. Франка, О. Маковей у статті «Др. Іван Франко» (1896 р.) вказав на роль його як учителя і вихователя молодого покоління письменників: «Маючи ворогів між політиканами, мав він рівночасно і має багато прихильників межи молодіжию, котру вміє до себе приєднати своєю щиростею і зичливостию і котру — можна сказати — вчить. На значний кружок молодіжи мав до недавна більший і лучший вплив, ніж ті, що з уряду поставлені провідниками молодіжи, але конче бажають великої пропасти поміж собою, а своїми учениками. Нераз за проводом або радою Франка бралася молодіж за ріжні праці і видавництва».[5]

---

[3] І. Франко. Українська альманахова література. Твори, т. XVI, Київ, 1955, стор. 124.

[4] О. Маковей. Записна книжка. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Рукописний відділ, ф. 59, № 64.

[5] О. Маковей. Др. Іван Франко. «Зоря», № 1, 1896, стор. 19.

Під кінець свого життя О. Маковей з великою вдячністю згадував свого вчителя і вихователя: «Маю записи з тих часів і бачу з них, з якою повагою відносився я до нього (Ів. Франка.— *Й. К.*), як радо записував, що він казав і який був вдячний за добру пораду та за людяне відношення зі мною: таке не похоже на деяких офіційних опікунів у гімназії... Франко читав зошити з моїми віршами і надрукував дещо з них... Це був початок моєї письменницької кар'єри».[6]

Щирі і доброзичливі відносини Ів. Франка й О. Маковея були передумовою росту О. Маковея як письменника і культурного діяча демократичного напряму.

---

[6] О. Маковей. Автобіографія (1923 р.). Інститут літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Рукописний відділ, ф. 59, № 10.

CTATTI

М. РУДНИЦЬКИЙ

СВІТОВЕ ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

В 1956 році вперше ювілей видатного українського письменника відзначався народами різних країн. Рішення Всесвітньої Ради Миру за пропозицією радянських делегатів вшанувати соту річницю з дня народження Івана Франка було прийняте не випадково. Без того авторитету, яким користується наша країна як щирий і послідовний захисник ідеї дружби між народами, це свято не було б таким величним. І не випадково радянський народ вважав своїм обов'язком нагадати світові ім'я письменника, який усе своє життя присвятив справі якнайтісніших духовних зв'язків між народами, твори якого набули широкої популярності в такій великій сім'ї народів, як Радянський Союз.

Та разом з тим дослідник літератури не може перебільшувати значення того факту, що ім'я видатного письменника з'явилось на сторінках світової преси. Офіціальні повідомлення та інформації про ювілейні дати, навіть ювілейні свята, іноді мало що говорять про справжнє ознайомлення з творами письменника. І дійсно поза країнами народної демократії ім'я Івана Франка ще мало відоме. У західних країнах взагалі небагато знають про літературу поодиноких слов'янських народів, тому що, крім російської мови та літератури, досі мало там справжніх знавців їх мови, історії та побуту.

Ознайомлення з творчістю письменника на чужині починається тоді, коли ці твори знаходять талановитих перекладачів. Проте навіть переклади поезій Шевченка на англійську, французьку та італійську мови досі не вийшли поза нечисленні випадкові спроби любителів і аж ніяк не можуть дати уявлення про геній поета та його оригінальність.

Коли ми говоримо про письменника, ім'я якого ввійшло у світову літературу, звичайно, можна мати на увазі різні явища. Це може бути автор дуже популярних творів, такий, як Майн Рід, Жюль Верн, Бічер Стоу, а також Бальзак,

Мопассан, Толстой, Джек Лондон, Горький, які зайняли місце в історії світової літератури багато значніше і триваліше іншими якостями своїх творів. Письменниками світового значення ми вважаємо і таких, твори яких малодоступні для ширшого загалу тому, що вимагають окремого естетичного смаку і знання літератури, щоб можна було їх сприйняти і відповідно оцінити. Сюди передусім належать поети, недоступні для масового читача, іноді рідко читані у перекладах любителями поезії, тому що в перекладі вони втрачають чимало з своїх істотних якостей; назовімо хоч би Шеллі та Кітса, Ронсара і Рембо, Петрарку і Леопарді, Гонгору і Камоенса.

Звичайно, не можна при оцінці таланту письменників проводити якусь гостру межу між письменниками, доступними для мільйонів і для вибранців. «Дон Кіхот» і «Мандрівки Гулівера», «Робінзон Крузо» і казки Андерсена — це твори, якими з однаковою силою можуть захоплюватись літературно непідготовлені читачі і тонкі знавці літератури.

Думаючи про твори світової літератури, ми уявляємо собі передусім найвищі досягнення людського генія і всі ті видатні твори, які відіграли роль маяків на шляхах поодиноких національних літератур. При оцінці літератури народів, які в силу історичних обставин добу свого національного відродження почали багато пізніше, ніж їхні сильніші сусіди, було б невірно користуватись міркою, запозиченою з величини світових геніїв. Адже ж історія літератури і найбільшого народу з найславетнішим минулим знаходить в собі місце для цілого ряду різних талантів і їхня цінність не визначається поняттям першого чи другого місця.

Значення якогось письменника для рідної літератури не мусить бути однозначне з його значенням поза межами своєї країни. Багато освічених людей різних народів знає тільки прізвища письменників, твори яких з різних причин занадто далекі їм, щоб у них виникло бажання з ними познайомитися. Майже ніколи не йдуть у репертуарі іноземних театрів п'єси Альфієрі, Гольберга або Расіна, мало хто читає Мільтона або «Вільгельма Майстера» Гете.

Коли йдеться про ім'я Івана Франка, то не має сумніву, що воно знайоме не одному іноземному спеціалістові — історикові літератури, дослідникові слов'янських країн, етнографові. Близькі зв'язки Франка з російськими вченими та письменниками ще більш популяризували його як ученого та письменника.

А втім літературна діяльність Івана Франка ставить перед нами питання, яке примушує літературознавця задуматись над деякими складними явищами творчого росту письменни-

ка і сили його впливу, що не вичерпується самими поняттями популярності та слави. Це питання було б занадто суперечним, якби ми задовольнились самим фактом, що ім'я Івана Франка посіло досить тривке місце в українській літературі. Історик світової літератури не завжди враховує головні етапи розвитку літератури поодиноких культурних народів.

Ми знаємо, що деякі твори видатних письменників пробивають собі дорогу через кордони і намулисті греблі національних територій значно швидше, ніж історики літератури мають змогу проаналізувати особливості цих творів і своєрідні риси таланту цих письменників. Дарма що обставини, в яких проходила літературна діяльність Івана Франка, були якнайбільше несприятливі для популяризації його імені як письменника поза Галичиною, деякі його твори були перекладені на різні слов'янські мови та на німецьку мову багато раніше, ніж появились будь-які загальні критичні нариси про Івана Франка. І треба при цьому виразно підкреслити ту обставину, що ні сам письменник, ні його видавці, яких він насправді не мав, ні жодні критики не «просували» вперед перекладів його творів, як це часто траплялося у різних видавництвах.

При оцінці таких явищ, як популяризація творів письменника на чужині, ніколи не можна забувати про те, що вона майже неможлива для представника народу, позбавленого на протязі довгого часу звичайних прав національного розвитку. Тим-то і саме ім'я Франка набрало справжнього звучання тільки тоді, коли український народ завоював державність у результаті перемоги Жовтневої революції.

Твори Івана Франка є цінним документом для розуміння важливого етапу в боротьбі однієї частини українського народу за своє національне та соціальне визволення. За це визволення він боровся пером не з вузьких позицій галичанина, вихованого в затхлій атмосфері австро-угорської бюрократії, а охоплюючи своїм поглядом увесь комплекс соціально-політичних проблем даного історичного моменту. Те, що він так наполягав на необхідності підтримувати якнайтісніший зв'язок з усіма проявами російської передової культури, говорить найкраще про ті широкі перспективи, які Франко накреслював рідній культурі, щоб вона могла вийти на світову арену.

Значення творчості І. Франка для світової літератури можна з'ясувати тільки у зв'язку з тим місцем, яке зайняв український народ в історії нової доби як найближчий союзник і найближчий родич великого російського народу. Вже сьогодні завдяки перекладам творів Франка на росій-

ську мову різні народи світу мають змогу познайомитись з ними. Ці твори побільшості нічого не втрачають у своїй силі в перекладі, а іноді навіть справляють враження більш досконалих і більш сучасних. Вони не створюють тих великих труднощів, які закономірно відчували б читачі, якщо мусили б знайомитись з особливостями тієї літературної мови, яку виробляв І. Франко через різні галицькі провінціалізми та діалектизми.

Франко — єдиний серед західноукраїнських письменників думав і говорив про визволення свого народу як реаліст, який не задовольняється висловленням його прагнень і сподівань, а бачить цілу низку складних соціально-політичних проблем, які доведеться розв'язати цьому народові теоретично і практично. Те, що в таких поемах, як «Каменярі», «Вічний революціонер» або «Мойсей» було висловом тільки загальної віри в перемогу соціальної справедливості, в його прозових творах знайшло наскрізь реалістичне відображення людей його доби та конфліктів на тлі своєрідних соціально-політичних обставин.

Така, здавалось би, суто галицька тема, як доля бориславських робітників, розрослась у нього до такої загальної проблеми, як тема «Записок охотника» Тургенєва. Про Борислав частіше думали і частіше говорили в Парижі, Лондоні та Нью-Йорку, ніж про будь-яке інше українське місто з того моменту, як це мале брудне містечко стало джерелом мільйонних прибутків для іноземних капіталістів. Іван Франко перед світовою війною зумів яскраво відобразити жорстоку експлуатацію українського народу на прикладі бориславських робітників, немов би передбачаючи ту хвилину, коли імперіалісти Англії, Франції та Сполучених Штатів, беручись за долю західноукраїнських земель, звернуть особливу увагу на галицькі нафтові терени.

Хоча Франко не дав такого широкого полотна з робітничого побуту, як Золя у «Жерміналі», проте зображені у його бориславському циклі робітники сильніше та реальніше висловлюють протест проти експлуататорів і в них чіткіше виявлені духовні якості пролетарів.

Літературознавці мимоволі говорять про спільні теми, які підіймають різні народи в різні епохи не тому, щоб виявляти свою ерудицію і займатись безплідним компаративізмом. Та сама тема — якщо взагалі доцільно говорити про ті самі теми — перетворюється у зовсім нову проблему і в новий сюжет у письменників різних епох і народів. Література іншого народу приваблює нас часто тільки тому, що теми і сюжети, використані нашими земляками, замало збагачують наш досвід, а у творах іноземних письменників вони не тіль-

ки звучать по-новому, а знайомлять нас з новими людьми та з новими обставинами. Пізнавальне значення творів Івана Франка велике. Підіймаючи загальні теми, порушуючи загальні проблеми, він як син своєї землі ілюстрував їх на прикладі близької йому реальної дійсності, а коли виходив поза неї, підіймаючись до філософських узагальнень, завжди вносив у них думки, народжені цією дійсністю.

Завдяки І. Франкові українська література зробила рішучий крок вперед у напрямку усвідомлення тих завдань, які стояли перед світовою літературою з половини XIX віку. Коли до Франка українські письменники передавали свої почуття та думки, реагуючи на національний гніт і соціальне лихо, окриками болю, обурення і протесту, коли вони відтворювали те, що спостерігали і переживали, щоб розбудити національну свідомість своїх земляків, спочуття до знедолених і ненависть до поневолювачів, І. Франко не задовольнявся роллю письменника, який співчуває народному лихові — він закликав до боротьби з ним. І. Франко мав перед очима не тільки загальний стан культурного розвитку широких мас трудящих та інтелігенції, але і загальний стан рідної літератури, яка повинна допомагати людині у праці над виробленням світогляду і повинна поширювати вузькі рамки однієї національної літератури.

Світове значення творчості І. Франка в тому, що вся вона є цілеспрямованим намаганням вийти своєю тематикою і своїми поглядами поза ті кордони, які були головною перепоною для українського народу стати учасником у здобутках світової культури. З такою самою силою свого генія і незламної енергії, як Шевченко, І. Франко своїми творами доводив, що немає кордонів для пробудженої національної та соціальної свідомості трудящих. Усе те, що в психології селянина було штучно придушене, обмежене та нерозвинене, він добув на поверхню свідомості високоосвіченої людини.

Для І. Франка був важливим не тільки літературний твір, який міг захоплювати чи розбуджувати нові думки. Для нього важливим були передусім всі ті питання, на які наштовхувала його дійсність на даному історичному етапі, питання не менше важливі для письменника, як і для кожної освіченої людини, яка повинна зрозуміти вагу цих питань і потребу знайти їх реальну розв'язку.

Ось і причина, чому письменник не міг замкнутись в будь-якому одному літературному жанрі, чому він не хотів задовольнитись тільки роллю белетриста. Його літературна праця тісно переплілалась з працею публіциста, критика, дослідника народної творчості та іноземних літератур, гро-

мадського діяча та філософа — не тільки тому, що в кожній ній ділянці він міг сказати дещо нове, а передусім тому, що він реагував на явища дійсності безпосередньо в такій формі, яка в даний момент видавалась йому найбільш доцільною. Разом з тим він усвідомлював, що розвиток культури народу вимагає розвитку всіх тих ділянок творчості та громадського життя, які, доповнюючи одна одну, складаються разом на загальне поняття «культури».

Як справжній енциклопедист І. Франко поширив поняття нашої літератури до тих меж, де письменник усвідомлює необхідність поширювати повсякчас свою освіту та коло своїх духовних інтересів. Він нераз відчував, що щоденний труд популяризатора-каменяра, який на непрокладеній ще дорозі наштовхується на все нове і нове каміння, відбирає в нього чимало сил і часу, які можна б віддати для праці над більш досконалими художніми творами, довго обдумуваними і поволі компонованими. Але ні особисте задоволення художника самим процесом творчої праці, ні думка про можливість залишення по собі небуденного твору ніколи не мали у Франка переваги над свідомістю, що письменник повинен виконувати громадські обов'язки.

Івана Франка мучила гарячка такої праці, при якій не було часу обдумувати художні засоби до тонких нюансів, враховувати гру світла і тіней, щоб різьбити слово за словом. Франко не думав про те, чи його твори можуть витримати випробування часу і триватимуть вічно. Для нього найважливішими були не його твори, а ті наслідки, які вони можуть залишити, той вогонь, який вони можуть підтримати та роздмухати в продовжувачах початої ним громадської та народної справи.

Ось чому не один твір Франка не може дати повного уявлення про багатогранність творчих можливостей автора. Тільки тоді, як ми переходимо від одного його твору до іншого, від однієї ділянки його праці до іншої, перед нашими очима починають зарисовуватись ті численні перехресні лінії його задумів і поривів, думок і дій, які тягли його вперед і якими він кликав вперед своїх читачів.

Своїми творами І. Франко примушує іноземного читача познайомитись з історичними обставинами доби, в якій йому довелось працювати. Те, що він завдячує Марксові та Енгельсові, Чернишевському та іншим російським революціонерам-демократам, залишило якнайсильніший слід на самому методі його мислення — для кожної ідеї шукати її реальне соціальне коріння.

Та той самий письменник, погляд якого був так гостро спрямований на актуальні явища оточуючої дійсності і со-

ціально-політичні питання свого часу, також глибоко розумів ті проблеми, що хвилювали в різні епохи великих гуманістів. Переспіви та вільні перетворення мотивів, які Франко знаходив у давніх індійських та арабських поемах, релігійних легендах і народних переказах глибокої давнини є доказом його сміливих вільнодумних поривів, які нічим не уступають поривам Шеллі, Гете або Кардуччі.

Тема, яка хвилювала молодого Шеллі у всій його поетичній творчості — тема вселюдської свободи та атеїзму, та проблема, якій Гете присвятив 60 років свого життя, працюючи над «Фаустом», виникли у Франка природно у процесі його громадської та літературної діяльності. Він рішав їх не в такому чисто абстрактному плані, як Шеллі та Гете, а на живих прикладах людей свого часу. Іван Франко втілював свої ідеї про свободу людини та про її краще життя в образи реальних людей і говорив про свободу та працю як самозрозумілі передумови духовного розвитку людини.

Питання, які ставив перед собою Франко, не скоро втратять свою актуальність, тому що він не вважав їх тільки актуальними в розумінні тимчасової потреби і безпосереднього практичного їх розв'язання: він вкладав у них усе зусилля своєї ясної мислі та освітлював їх променями свого широкого знання. Як необхідний захисник людського розуму—провідної сили нашого життя—він не вірив в істини, які мають обов'язкову силу на всі часи і які дозволяли б заспокоїтись на раз зроблених висновках. Як критик соціальних і літературних явищ свого часу він не давав відповідей як учитель, що, навчаючи своїх учнів, не потребує вже думати, бо може тільки передавати вивчене.

І. Франко не належав до тих учених, які тільки переписують і у більш-менш зручно зміненій формі повторюють чужі думки. Навіть тоді, коли він уважав за свій обов'язок популяризувати чужі досліди для того, щоб піднести освітній рівень своїх читачів, він завжди критично осмислював чужі погляди і зв'язував їх з новими явищами дійсності.

Незалежно від того, які сторінки творчості І. Франка привернуть увагу представників того чи іншого народу, всі зможуть знайти в його творах людину, яка визначалась незвичайною інтелектуальною чесністю, скромністю, ясністю та сміливістю мислі. Франко як поет умів підійматись до геройського пафосу, як літературний критик і вчений кидав сильні слова та красномовні заклики. Він робив це не тому, що не вірив твердо у погляди, які захищав, а тому, що кожне слово важив на терезах свого сумління і відчував глибоку відповідальність за все написане.

Якби з усієї багатогранної діяльності Івана Франка залишилось тільки все те, що він зробив для ознайомлення свого народу з надбаннями світової літератури — то і за цю працю висловили б йому признання представники різних народів.

Серед велетенської літературної та наукової спадщини І. Франка є досить таких сторінок, на яких може зупинитись погляд різних читачів і дослідників інших народів. Та поки вони почнуть шукати серед цієї спадщини того, що їх найбільше зможе зацікавити, вони побачать перед собою могутню постать людини, яка взяла на себе Геркулесове завдання. І виконуючи це завдання, Франко навіть не помітив, що він забув про особисте життя, мов воїн, який забуває про небезпеку, коли йде в наступ. Та різниця між воїном, який може жертвувати своїм життям в одному геройському подвигу, і таким письменником, як Франко, була в тому, що кожний його день був новим поривом і тисячі таких поривів з'єдналися в один обов'язок, якому він служив.

Коли видатний письменник відходить від нас і з року на рік значення його творів стає для нас ясніше, іноді виникає прагнення зрозуміти, завдяки яким якостям ці твори зберегли свою силу. Нам хотілось би знайти відповідь на це не тільки в літературознавчих визначеннях. Іноді легше розібрати деталі механізму художнього твору, ніж зрозуміти психологію письменника. Твір — чи всі твори письменника в цілому — тільки одна частина духовного життя їх автора. І, хоч у нашій добі люди винайшли неймовірно складні і мудрі машини, які діють точніше і швидше, ніж люди, всі машини світу не можуть відтворити психології творчої людини, яка на протязі усього життя розвивається і збагачується.

Є чимало популярних, відомих і шанованих письменників, які занадто рано зупинились у своєму творчому розвитку, тому що їх коло інтелектуальних інтересів занадто рано звужувалось або взагалі ніколи не було досить широке.

Франко підіймався над своїми сучасниками своїм талантом тому, що в нього не вгасала потреба шукати зрозуміння для явищ своєї доби; перетворюючи свої спостереження та переживання в образи, він надихав їх ідеями, які ставали рушійною силою його життя.

Творчість І. Франка нагадує нам ще раз питання про кровні духовні зв'язки письменника з його творами. І він, як інші письменники, не міг оживити образи своїх героїв і позичати слова та думки своїм героям з жодного іншого джерела, крім того життя, яке підсилюється його, письменника, власними переживаннями та думками. І ці переживання та думки

були завжди нові, бо він, думаючи, вмів переживати, а переживаючи, думав.

Звичайно, письменник може нагромаджувати широку документацію для зображення тла роману та п'єси, він може збагачувати свою лексику з академічного наукового словника, з народної мови і з творів інших письменників, він може користатись інформаціями та консультаціями про побут епохи та професію своїх героїв від різних спеціалістів і з різних фахових книжок, а втім увесь той, дбайливо призбираний ним матеріал, не визначатиме найважливішої якості твору, бо не замінить втілені в ньому образи, живі почуття, нові думки, всю ідейну цілеспрямованість творчого задуму, який залежить від творчої уяви письменника — від його хисту перетворювати все абстрактне в конкретне.

І тут же ми пригадуємо, що існує багато інтересних, привабливих книжок, які, захопивши нас, залишають приємні спогади, викликають навіть захоплення сміливою фантазією або майстерністю слова автора, а разом з тим згадка про ті книжки ніколи не поєднується у нас з думками про те, який життєвий зміст вложив у них їх автор.

Не один твір Франка пробуджує в нас жаль, чому він не повніший, чому з художнього боку він не більш досконалий, але не має в нього творів, які були б тільки «добре приготовленими» книжками, наче страва, яка заспокоює наш голод сьогодні і про яку вже завтра забуваємо. Може, і немає між ними таких творів, які ми вибрали б як одну близьку нам на все життя книжку, що може нам замінити всі інші. Зате коли ви прочитаєте багато франкових книжок і багато з того, що він писав про твори інших письменників, ви мимоволі зацікавитесь людиною, яка написала все це, і у вас прокинеться потреба зрозуміти, як ця людина зуміла написати такі різні книжки і могла думати про стільки різних проблем, про які не думали інші його сучасники. Поки Франко брав у руки перо, він завжди ясно усвідомлював, *що* сказати треба йому і *чому* це сказати потрібно.

Увідомлюючи ясно значення такого обов'язку, відчуваючи його як відповідальну і почесну справу — єдину справу, якій може служити письменник, Франко не відчував ніколи прірви між теорією і практикою. Він жив, щоб писати, а пишучи жив по-справжньому. Для нього не було маловажних справ і дрібних питань, бо він не проходив повз них байдуже у своєму невпинному прагненні до діяльності та знання. І це прагнення та невгасима потреба поширювати своє розуміння життя і людей йшла далі, ніж усі його творчі задуми та вже написані твори.

Його безмежна любов до народу і неослабний інтерес до

вселюдської культури були керівними силами його творчих задумів і поривів. Його розуміння наболілих питань сучасності поєднувалось з тією вірою в невмирущі сили народу та нестримний прогрес, яка є характерною рисою всіх незламних борців за свободу власного народу і краще майбутнє всього людства.

Р. ОБУХІВСЬКИЙ

ІВАН ФРАНКО — ЯК ПЕРЕКЛАДАЧ І ПОПУЛЯРИЗАТОР ЕКОНОМІЧНОГО ВЧЕННЯ КАРЛА МАРКСА
(70—80-ті роки XIX ст.)

В багатогранній творчості Франка проблеми економічної науки займають значне місце. Франко був знавцем політекономії, першим перекладачем творів Маркса і Енгельса на українську мову, популяризатором економічного вчення Маркса.

Питання про Івана Франка як популяризатора економічного вчення Маркса в нашій економічній літературі досі ще не знайшло належного висвітлення. До 1956 р. було опубліковано лише дві статті на цю тему: М. Вайнберга — «Иван Франко — популяризатор экономического учения К. Маркса»[1] і М. Івасюти — «Іван Франко — популяризатор передових соціальних ідей»[2], які слабо висвітлюють це питання.

Відомий франкознавець М. Возняк також працював над цією темою. Він вперше опублікував перекладений Франком 24-ий розділ I тому «Капіталу» Маркса «Так зване первісне нагромадження» і один з розділів «Анти-Дюрінга» Енгельса. Крім цього, він написав до опублікованих статей коментарії і ряд праць про Франка, які мають важливе значення для розуміння світогляду великого письменника.[3]

Популяризація Франком економічного вчення Маркса в значній мірі висвітлена в недавно опублікованій книзі А. Вірника і Є. Голубовської «Економічні погляди І. Я. Франка»[4]. В

[1] Ученые записки Куйбышевского государственного педагогического и учительского института, вып. 7, 1943.

[2] Журн. «Жовтень» № 10, Львів, 1955.

[3] Серед найважливіших такі: «Розділ Марксового «Капіталу» в перекладі Франка», «Культура» № 4—9, Львів, 1926; «Енгельс у Франковому перекладі» і стаття Франка «Початок теорії соціалізму Фрідріха Енгельса», «Культура» № 4—9, Львів, 1926; «З життя і творчості Івана Франка», вид. АН УРСР, Київ, 1955; «Нариси про світогляд Івана Франка», вид. ЛДУ, 1955.

[4] А. Вірник і Є. Голубовська. Економічні погляди І. Я. Франка, вид. АН УРСР, Київ, 1956.

ції роботі показується процес формування суспільно-економічних поглядів Франка, дається аналіз розуміння Франком основних категорій політичної економії.

Проте деякі питання в книзі розглянуті неповно. Зокрема, недостатньо розглянуте питання про розуміння Франком походження, суті і функцій грошей. Функції грошей лише перелічуються, а не розкриваються до кінця. Автори не піддали критиці окремих невірних тверджень Франка, допущених при розгляді питання про походження і функції грошей. В книзі недостатньо показана критика Франком буржуазних теорій (наприклад, вульгарних економістів за їх спроби «спростувати» марксистську теорію вартості).

В цій статті ми розглянемо економічні погляди Франка, зокрема питання про те, як Франко, популяризуючи економічне вчення Маркса, розумів економічні категорії.

Для більшої конкретизації розглядуваного питання ми візьмемо відносно невеликий період його діяльності — 70—80-ті роки XIX ст., оскільки саме в цей час розкривається діяльність Франка як популяризатора марксизму.

З 70-х років XIX ст. в Галичині почав зростати робітничий рух. Засновуються перші робітничі організації. Так, у Львові були засновані товариства друкарів «Поступ» і «Вогнище», «Товариство взаємної допомоги і забезпечення робітників» та інші.

До робітничого руху приєднуються маси сільського пролетаріату і напівпролетаріату.

Творчість і громадсько-політична діяльність Івана Франка невіддільні від подій, що відбувалися в той період. Разом з М. Павликом Франко входить до складу «Робітничого Комітету» Львівських підприємств, а пізніше стає редактором польської робітничої газети «Рґаса».

Франко вивчає становище робітників Львова, Дрогобича, Борислава, веде пропагандистську роботу в робітничих гуртках самоосвіти.

На формування суспільно-політичних і економічних поглядів І. Франка в ранній період його творчості (70-ті роки XIX ст.) значний вплив мав великий російський революціонер-демократ М. Г. Чернишевський. Франко старанно вивчав економічні праці Чернишевського і давав їм високу оцінку. В листі до М. Павлика Франко писав: «Я знов по цілих днях упиваюся економією Чернишевського. Що за шкода, що огромної частини його статей не видано, т. є. не передруковано з «Современника»! Се золото, не статті»[5].

---

[5] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, Чернівці, 1910, стор. 53.

Відомо, що серед творів Чернишевського, вміщених в «Современнике», видне місце займали його праці з політичної економії. Найбільшою з них була робота «Очерки из политической экономии (по Миллю)». Франко був знайомий з цією працею, читав її, і це не могло не відбитися на його економічних поглядах.

Починаючи з кінця 70-х років XIX ст. світогляд І. Франка розвивається також під впливом творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

Разом з розвитком капіталізму в Галичині виявлялася необхідність ідеологічного озброєння робітничого класу.

Тяжке становище трудящих, загострення класової боротьби в країні висували перед представниками передової думки цілий ряд питань. Треба було розкрити суть капіталізму, пояснити, яким чином відбувається процес капіталістичної експлуатації, показати, хто винен в тяжкому злиденному становищі робітників та розв'язати інші складні соціальні питання в інтересах трудового народу.

Відповідь на ці питання вже тоді була дана в класичних працях К. Маркса і Ф. Енгельса. І один з видатних представників передової думки Галичини Іван Франко звернувся за ідейною зброєю до праць основоположників наукового соціалізму.

Марксистська економічна теорія послужила Франкові кращим засобом для розкриття характеру капіталістичного способу виробництва. Сприйняття окремих положень марксистської політичної економії допомагало Франкові глибше зрозуміти суть капіталістичної експлуатації та внутрішні антагоністичні суперечності капіталістичного ладу.

Франко був добре обізнаний з творами К. Маркса і Ф. Енгельса. Він переклав на українську мову деякі розділи з «Капіталу» Маркса, з праці «Анти-Дюрінг» Енгельса, популяризував серед галицьких робітників окремі положення таких праць, як «Маніфест Комуністичної партії», «Становище робітничого класу в Англії», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» та інші. Він був в числі перших популяризаторів економічного вчення Маркса на Україні. До Франка популяризатором економічного вчення Маркса виступив професор Київського університету М. І. Зібер. Найбільш відома праця Зібера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо з пізнішими доповненнями і роз'ясненнями» була опублікована в 1871 році.

Карл Маркс дав високу оцінку цій праці. В післяслові до другого видання «Капіталу» Маркс писав: «При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає

послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору»[6].

Але Зібер за своїми поглядами був тільки прогресивним лібералом. Серйозною помилкою Зібера була переоцінка значення Рікардо і нерозуміння корінної відмінності марксистської політичної економії, особливо теорії вартості К. Маркса, від непослідовного і суперечливого вчення Д. Рікардо. Нерозуміння суті економічного вчення К. Маркса проявилося в тому, що Зібер трактував теорію вартості К. Маркса як «удосконалення» теорії Рікардо, не бачачи класової відмінності між ними. Зібер помилково вважав, що вирішальне значення для заміни капіталізму новим ладом має не класова боротьба, а мирна діяльність кооперативних організацій.

І. Франко піднявся вище Зібера. В своїх економічних поглядах він був революціонером-демократом і близько підходив до марксизму. І. Франко, хоч і не послідовно, але кінець кінцем підійшов до висновків, що капіталістичний лад не можна поліпшити, що цей несправедливий лад буде знищений та замінений новим, соціалістичним ладом. «Вивласнюючі будуть вивласнені»[7], або, як говорив Маркс, «експропріатори експропріюються» — такими бачить Франко результати класової боротьби пролетаріату.

Іван Франко перекладав на українську мову твори Маркса, а також пропагував в своїх працях окремі положення вчення Маркса і Енгельса. Франкові належить переклад на українську мову 24-го розділу I тому «Капіталу» Маркса «Так зване первісне нагромадження». Він мав намір подати цей перекладений розділ в своєму підручнику політичної економії. До перекладеного розділу «Капіталу» Маркса Франко написав дві передмови, які також увійшли в спадщину його політекономічних праць.

В першій передмові він дав визначення політичної економії і показав історичний характер економічних законів. Коли видання підручника і вміщеного в додатку до нього перекладу 24-го розділу I тому «Капіталу» Маркса виявилося неможливим, письменник намагався видати цей розділ окремою книжкою в серії «Дрібної бібліотеки». Про це свідчить такий заголовок на рукописі Франка: «Дрібна бібліотека». «Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії. З німецького переклав Іван Франко». До окремого видання 24-го розділу «Капіталу» Франко написав ще одну передмову, де в короткій і популярній формі виклав в основних ри-

---

[6] К. Маркс. Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 14.

[7] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XIX, К. 1956, стор. 108. Далі цитуємо за цим виданням.

сах зміст першого тому «Капіталу», вказавши на основне в ньому — теорію додаткової вартості.

Франкові належить також переклад розділу з «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса — «Розвиток соціалізму від утопії до науки», який він назвав «Начала і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса».

Перекладений 24-ий розділ «Капіталу» Маркса, передмова до нього, а також переклад розділу з «Анти-Дюрінга» Енгельса були надруковані лише після смерті Франка — в 1926 р. їх опублікував М. Возняк у прогресивному журналі «Культура», який виходив у Львові. В розглядуваний нами період Франко написав значну кількість брошур і статей, присвячених питанням політичної економії, серед яких: «Катехізм економічного соціалізму» (1878 р.) (ця праця відома в бібліографії Франка також під назвою «Про соціалізм»), «Редакція „Правди" в боротьбі з вітряками (замітки на примітки до Шеля в XI вип. „Правди")» (1879 р.), «Чого хоче „Галицька робітницька громада"?» (1881 р.), «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870» (1881 р.), «Про працю» (1881 р.), «Розмова про гроші і скарби» (1883 р.)[8] та інші.

У своїх економічних творах автор розглядає важливі категорії політичної економії. Це цілком зрозуміло, адже економічні категорії, як, наприклад, товар, гроші, капітал, є теоретичним виразом виробничих відносин капіталістичної суспільної формації. Мета «Капіталу» Маркса якраз полягала в тому, щоб розкрити закономірності виробничих відносин саме цього суспільства, а для цього треба було розкрити ці категорії. Тому Франко, популяризуючи «Капітал», не міг не зупинитися на розгляді зазначених категорій.

В працях Франка ми знаходимо грунтовну характеристику товарного виробництва. Чітке визначення категорії товару він дав у передмові до окремого видання 24-го розділу першого тому «Капіталу» Маркса.

Роз'яснюючи марксистське визначення товару, Франко писав, що «коли предмети такі витворюються не для власного вжитку самого витвірця, а для заміни за інші, тоді вони звуться товарами...»[9]. В цьому визначенні товару підкреслена одна з найголовніших його рис, як продукту, виробленого не для власного споживання, а для обміну.

---

[8] Зазначені твори, крім статті «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками» нині увійшли в XIX том творів І. Я. Франка. Стаття «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками» вперше надрукована як додаток до перекладеної праці Шеля «Суспільно-політичні сторонництва в Німеччині», яка вийшла у Львові в 1879 році.

[9] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 227.

При розгляді категорії товару Франко правильно викладає його дві сторони — вартість і споживну вартість.

«На скільки якийсь предмет може заспокоїти яку-небудь потребу чоловіка, на стільки він має ужиткову (тобто споживну — *Р. О.*) вартість»[10].

Правильне визначення споживної вартості товару дане Франком і в його праці «Розмова про гроші і скарби». «Вжиточною» вартістю,— вказує він,— річ стає завдяки її корисності, її властивостям задовольняти які-небудь людські потреби. Вона задовольняє «чи то потреби нашого тіла, як їда, одіж, помешкання, чи то потреби нашого духу, як книжки, образи і т. д.»[11]

Але не всяка річ, що має споживну вартість, є товаром. Щоб річ могла стати товаром, вона повинна бути продуктом праці, тобто мати ще вартість. Розглядаючи вартість, Франко у своїх працях послідовно спирається на трудову теорію вартості. «Вартість товару прямо пропорціональна кількості вложеної праці»[12], писав він в статті «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками». В цій статті письменник, визнавши людську працю єдиним джерелом вартості товару, різко виступив проти намагань представників вульгарної політичної економії «спростувати» Марксову теорію вартості.

Про те, що «людська праця є мірою вартостей товарів»[13] Франко говорив і в брошурі «Про працю». Правда, в другому місці названої книжки він говорить, що «вартість товару більш-менш дорівнює коштам його виготовлення і виявляється тим, що називаємо ціною товару».[14]

Автор приходить до правильного висновку про те, що вартість товару зростає у зв'язку з більшим вкладенням в товар праці. На його думку, величина вартості товару визначається робочим часом: чим більше часу необхідно для виробництва даного товару, тим вища його вартість. Такий розгляд категорії вартості є цілком правильним, він відповідає економічному вченню Маркса.

Але при цьому Франко не бере до уваги суспільнонеобхідний робочий час, який визначає величину вартості. Відомо, що не індивідуальний робочий час, затрачуваний на виробництво товару окремим товаровиробником, визначає величину вартості, а лише суспільнонеобхідний робочий час, тобто час, по-

---

[10] І. Франко. «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками». Львів, 1879, стор. 106.

[11] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 246.

[12] І. Франко. «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками», Львів, 1879, стор. 106.

[13] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 237.

[14] Там же, стор. 234.

трібний для виготовлення якого-небудь товару при середніх суспільних умовах виробництва.

Друге Франкове визначення товару витратами виробництва є неправильним. В дійсності капіталістичні витрати виробництва менші від вартості товару на величину додаткової вартості. Ціна товару — це грошовий вираз вартості і визначається нею, а не витратами виробництва.

В пізніших своїх працях Франко повністю дотримується трудової теорії вартості. Так, в передмові до окремого видання 24-го розділу першого тому «Капіталу» Маркса він правильно пише, що «єдиним джерелом усякої вартості є праця людська, котра з матеріалів сирих, даних природою, і при помочі сил природи витворює предмети, вжиточні для чоловіка»[15].

Вірно підмітивши, що капіталістичний лад базується на товарному виробництві, І. Франко, згідно з вченням Маркса, показує, що «не всяка продукція, де витворюються товари, є вже капіталістична»[16]. Для виникнення капіталістичного ладу потрібно, щоб робоча сила могла стати товаром, в зв'язку з чим все при капіталізмі набирає вигляду товару, всюди панує принцип купівлі-продажу.

Марксистська теорія трудової вартості не була сприйнята Франком в усій її глибині, але розуміння праці як єдиної субстанції вартості, послужило йому основою для висвітлення важливих сторін капіталістичного виробництва. Це дало можливість письменникові зрозуміти в основному і вчення Маркса про додаткову вартість.

В своїх дослідженнях з політичної економії Франко вказував також на те, що в основі обміну лежить рівність еквівалентів. Вказівка на те, що «товари обмінюються лише на товари р і в н о ї вартості...»[17] говорить, що Франко в аналізі закономірностей товарного виробництва спирався на найважливіші риси закону вартості.

Цікавила Франка і теорія грошей, яку він викладає в своєму популярному підручнику «Основи суспільної економії», написаному за Марксом, Чернишевським і Міллем. Цей підручник з політичної економії Франко хотів частинами друкувати в журналі «Нова основа», який мав виходити з кінця 1879 року. Але за браком коштів журнал не побачив світу, у зв'язку з чим і не був надрукований підручник політекономії. Пізніше, переробивши частину підручника, Франко у 1883 р. випустив окрему книжку під назвою «Розмова про гроші і скарби». Ця праця Франка присвячена аналізу грошей.

---

[15] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 227.
[16] Там же.
[17] Там же, стор. 234.

Вдумливо і ясно зумів Франко пояснити малописьменним людям про складну частину марксистської політичної економії.

Другий розділ названої праці присвячений аналізу походження грошей. І. Франко показує, як з розвитком виробництва товарів із товарної маси стали виділятися окремі товари, які виконували роль загального еквіваленту. Письменник показував гроші насамперед як міру вартості.

Розглядаючи функцію грошей як міри вартості в світлі марксистської теорії грошей, Франко вказує, що роль загального еквіваленту може виконувати тільки товар, який має вартість. Тільки золото, або, як виражається автор, «правдиві гроші» і «лиш для того, що мають свою власну вартість..., можуть служити мірою для всіх других вартостей»[18]. При цьому дається досить переконливий приклад для підсилення цього теоретичного положення:

«Роблячи цілий рік на десяти моргах поля, ви добудете, візьмем так, 100 кірців збіжжя. А роблячи так само рік при копальні золота, ви добудете п'ять фунтів золота. *В одно і в друге вложено однаку роботу,— значиться — одно і друге буде мати однаку вартість,* т. є. в нашім прикладі пів фунта золота буде варто то само, що десять кірців збіжжя».[19]

В роботі розглядаються і інші функції грошей, зокрема такі, як засіб обігу, засіб платежу і засіб утворення скарбів. Франко розумів, що гроші як посередник у процесі обігу товарів, виконують функцію засобів обігу. З цієї функції грошей виникла і їх монетарна форма. Він також вірно роз'яснив і те, що розвиток грошового обігу приводить до того, що спочатку повноцінні гроші перетворюються в самому обігу в неповноцінні, потім вони замінюються неповноцінною розмінною монетою і, нарешті, розвиток обігу виявляє можливість заміни грошей знаками, які не мають власної вартості. Цим він показав виникнення паперових грошей. Франко зупинявся на характеристиці і функції грошей як засобу утворення скарбів. Проте його трактовка цієї функції є нечіткою.

В кінці праці говориться про те, як в умовах капіталізму гроші починають представляти собою суспільне багатство і втілювати в собі владу багачів над трудящими. Суспільна сила грошей стає силою окремих осіб, багачів. «Ви, певно, чували,— пише Франко,— о таких багачах: Ротшільдах і др., котрих маєток виносить тисячі мільйонів, котрі позичають гроші царям і державам і від котрих не раз залежить спокій або війни на світі. Аж в їх руках, в таких величезних купах нагромаджені гроші показують всю свою силу».[20]

---

[18] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 254.
[19] Там же, стор. 250.
[20] Там же, стор. 260.

Дослідження виробничих відносин капіталістичного суспільства в їх виникненні й розвитку і неминучій загибелі становить головний зміст «Капіталу» Маркса. Франко в основному розумів марксистську теорію додаткової вартості, яка до кінця розкриває суть виробничих відносин капіталізму.

В своїх працях, зокрема таких, як «Катехізм економічного соціалізму», «Про працю», «Мислі о еволюції в історії людськості» та інших, він зупиняється на питанні, як постала наймана праця, при яких умовах робітник примушений продавати свою робочу силу, показує, як здійснюється експлуатація найманої праці капіталом. Пояснивши згідно з марксизмом виникнення найманої праці в капіталістичному суспільстві, Франко показав, що виникнення найманої праці є результатом того, що робітники позбавлені знарядь і засобів виробництва, а капіталісти концентрують їх в своїх руках.

Розвиток капіталізму веде до утворення двох, ворожих одна одній, суспільних сил: з одного боку, «капіталісти, як власники знарядь виробництва, отже, господарі промислу, а з другого — трудящий люд, який, не маючи знарядь виробництва, не зможе самостійно виконувати промислу і змушений буде продавати свої руки тим господарям»[21].

Розглядаючи питання первісного нагромадження капіталу, Франко посилає читача на «вельми цікавий уступ в Марксовім «Kapital» п. н. «Accumulationsproces des Kapitals»[22] («Процес нагромадження капіталу» — *Р. О.*).

В своїх творах Франко підходить до розуміння капіталу як виробничого відношення між класом капіталістів і робітничим класом, яке полягає в тому, що капіталісти як власники знарядь і засобів виробництва експлуатують найманих робітників, які створюють для них додаткову вартість.

«Щоб мати капітал,— писав Франко,— не досить мати гроші, машини, фабрики, сировину, тощо, але ці речі мусять давати прибуток і збільшувати капітал, себто в країні мусять бути люди без капіталу, що для прохарчування мусять працювати на капіталістів і власників. Без робітників нема капіталу»[23].

В передмові до окремого видання 24-го розділу «Капіталу» Маркса письменник також підкреслював, що «гроші... тоді тільки стають капіталом, коли за них купується на торзі робоча сила»[24].

В ряді праць Франко показує умови, необхідні для того, щоб робоча сила могла виступати на капіталістичному ринку

[21] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 233.
[22] Там же, стор. 104.
[23] Там же, стор. 7.
[24] Там же, стор. 227.

як товар. Правда, автор не наводить чіткої різниці між працею і робочою силою. Він пише, що робітник «продає працю», хоч місцями говорить, що «робітник має силу і охоту до праці, але не має верстату, не має матеріалів до оброблювання»[25] і таким чином мусить продавати свої робочі руки капіталісту. В іншому місці зустрічаємо вираз «продаж робочої сили». Вживання терміну «продаж праці», можливо, зв'язане з тим, що в ранніх творах Маркс вживав також подібний вираз, зокрема в «Маніфесті Комуністичної партії». Пізніше на основі глибокого аналізу Маркс замінив цей термін «продаж праці», як неправильний, терміном «продаж робочої сили».

Хоч Франко говорить про «продаж праці», а не робочої сили, проте в поняття вартість робочої сили він вкладає правильний зміст. Так, в передмові до окремого видання 24-го розділу «Капіталу» він писав: «Торгова ціна праці, так як і ціна кожного товару, означена звичайними економічними правилами, з котрих найважніше — кошт витворення товару, т. є. в тім разі — кошт удержання робітника і його робочої сили»[26]. В «Катехізмі економічного соціалізму» зазначається, що «як ціна всякого товару мусить складати бодай стільки, скільки коштувало витворення цього товару, то й ціна робітникової праці становитиме стільки, скільки конче треба на витворення робітника»[27].

У Маркса це положення сформульоване так: «Вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, необхідним для виробництва, а значить, і відтворення цього специфічного предмета торгівлі»[28].

Процес капіталістичної експлуатації в працях І. Франка поданий за Марксом. Письменник показує, як робочий день і відповідно праця робітника на капіталістичному підприємстві поділяються на дві частини. Одна частина робочого часу і праці робітника потрібна для відтворення вартості робочої сили робітника, друга — для створення додаткової вартості.

Щоб показати, що джерелом додаткової вартості є неоплачена праця робітника, Франко в загальнодоступній формі пояснює різницю між вартістю робочої сили і вартістю, створюваною в процесі її споживання. Відмінність цих двох величин є необхідною передумовою капіталістичної експлуатації. «Робітник, — пише І. Франко в «Катехізмі економічного соціалізму»,— виробить денно товарів, наприклад, на 5 зол. вартості, а одержує платні 1 зол., тобто роботодавець 4 зол. його заробітку ховає до своєї кишені. Славетний німецький

---

[25] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 234.
[26] Там же, стор. 227.
[27] Там же, стор. 10.
[28] К. Маркс. Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 172.

соціаліст Карл Маркс ясно довів, що саме з таких тільки додаткових вартостей урваних від робітників, постали всі капітали».[29]

Франко також розуміє і те, що капіталіст не може платити робітникам усю вартість, створену робітниками, бо в іншому разі без привласнення частини вартості, яку створює робітник, не міг би існувати капіталістичний спосіб виробництва. Мета капіталістичного виробництва, на його думку, полягає у виробництві додаткової вартості. Особливо чітко ця думка висловлена Франком в його передмові до 24-го розділу першого тому «Капіталу», де він пише: «Уся капіталістична продукція полягає на твореннi надвишки (додаткової вартості — *Р. О.*), котра задарма дістається капіталістові. Цілий розвиток економічний капіталістичної продукції полягає на тім, що капіталісти всіма силами старалися до крайньої можності вбільшити тоту надвишку (додаткову вартість — *Р. О.*)».[30] Ця думка Франка аутентична з висловленою думкою Маркса в першому томі «Капіталу»: «Виробництво додаткової вартості або нажива — ось абсолютний закон капіталістичного способу виробництва».[31]

Кожний капіталіст намагається збільшити додаткову вартість шляхом підвищення ступеня експлуатації. Це збільшення додаткової вартості досягається двома основними способами. В заключній частині передмови Франко за Марксом показує два способи, за допомогою яких капіталісти збільшують додаткову вартість. «Вбільшити її (додаткову вартість — *Р. О.*) можна було двома способами: або продовжуючи день робочий (надвишка абсолютна), або приневолюючи робітників в коротшім часі працювати з більшою натугою (релятивна надвишка). Оба ті способи витребували капіталісти, і то перший з них (продовження робочого дня) до такої крайності, що аж уряд, затривожений робітницькими рухами, мусив вдатися в те діло і ограничити стало довготу робочого дня. Відтоді капіталістична продукція досі пре в другий бік,— старається той означений правно день робочий якнайдосконаліше використати, раз у раз заводячи нові машини, котрі до крайності упрощують і прискорюють продукцію...»[32]

Буржуазна наука старалася «спростувати» марксистську теорію додаткової вартості і тим самим виправдати капіталізм. Вульгарні буржуазні економісти почали висловлюватись, що ніби-то капіталісти є теж «трудящим класом» і за свою працю одержують винагороду.

---

[29] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 8.
[30] Там же, стор. 227—228.
[31] К. Маркс. Капітал, т. І. Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 619.
[32] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 228.

Франко піддав критиці в своїх творах твердження буржуазних економістів нібито капіталісти є трудящим класом, показав експлуататорську суть і паразитизм буржуазії. Висміюючи буржуазних економістів щодо так званої «трудолюбивості» капіталістів, письменник писав: «Спинимося хвилину над «працею» великих земельних власників, підприємців, фабрикантів тощо. Припустимо, що їх заняття — це дійсно до якогось ступеня праця. Чи ж тільки з цієї праці були б вони в силі вижити (а вже не говоримо зовсім про нагромадження маєтків), якби...— от якби на них попросту не працювали інші. Що ж зробить така людина із своїми спекуляціями й обрахунками, коли не буде кому їх виконувати? Над ким же вона наглядатиме, коли не стане робітників? От сконає з голоду, незважаючи на найкращі ідеї і спекуляції, бо її маєток, замість рости, зменшуватиметься що раз більше, аж поки не стане його на життя... А якщо знесилюється в комбінаціях і обрахунках, то тільки з тією метою, щоб ще більше збагатитися. Коли б йому не йшлося про це, то, може, крім ручних робітників, найняв би собі ще й таких білих негрів, що за мізерну винагороду будуть за нього думати, підраховувати, записувати й наглядати; інтерес ітиме, як добре наладжена машина, а наш пан може лежати собі догори животом і згортати від часу до часу золото, що впливає, або банкові папірці — ось і вся робота!».[33] Франко викрив паразитизм класу капіталістів, а також буржуа-рантьє, які живуть з процентів, і землевласників, які живуть виключно з ренти.

В своїх економічних дослідженнях і художніх творах письменник дав яскраву характеристику становища робітничого класу в умовах капіталізму. Великий Каменяр писав, що «нинішній робітник!—справжній невільник капіталу, білий негр... Робітником можна назвати тільки того, хто, не маючи власності ані у вигляді землі, ані у вигляді капіталу, змушений найматився до капіталістів, тобто продавати їм свою працю[34] за ціну, якої повинно вистачити на покриття коштів на своє утримання».[35]

Стаття Франка «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата в р. 1870», опублікована в січні 1881 р. в журналі «Світ», безпосередньо присвячена аналізу становища робітничого класу Галичини. В цій статті досить яскраво, з наведенням цілого ряду статистичних даних показуються тяжкі умови праці і життя робітників на різних підприємствах.

---

[33] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 229—230.

[34] Вислів «продавати свою працю» невірний. Можна говорити лише про продаж робочої сили, бо праця вартості не має (примітка наша — *Р. О.*).

[35] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 230.

У 80-х роках XIX ст. в Галичині робочий день на фабриках і заводах тривав не менш як 12—13 годин, а на пивних заводах доходив до 14—18 годин, на спиртових заводах (гуральнях)—до 15—16 годин. Широко застосовувалась експлуатація жіночої і дитячої праці. Заробітна плата робітників була непомірно низька. Фабриканти часто обраховували робітників. Так, з мізерного заробітку робітника вираховували через касу на користь фабрикантів так звані «касієрні», примушували купувати в крамницях фабриканта продукти втридорога, грабували робітників за допомогою штрафів. У згаданій статті Франко дав марксистський аналіз становища робітничого класу в Галичині.

Для з'ясування питання про висвітлення Франком становища робітничого класу в Галичині, крім праці «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата в р. 1870», значне місце займають такі праці, як: «Катехізм економічного соціалізму», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Дещо про Борислав», «Чого ми хочемо?», «Чого вимагаємо?», «Про працю» та інші. Велике значення мають також художні твори письменника: «На роботі», «Ріпник», «Обернений грішник», «Каменярі» та інші.

Тема становища робітничого класу особливо висвітлена Франком в його оповіданнях, новелах і повістях так званого бориславського циклу: «Бориславські оповідання», «Boa constrictor», «Борислав сміється». Ці твори значно збагатили українську і світову літературу темою становища робітничого класу. В них вперше в українській літературі показано економічне і політичне становище робітничого класу за капіталізму, який тоді розвивався в Галичині, показано революційну боротьбу пролетаріату проти експлуататорів.

В творах Франка робітник висвітлений як справжній «герой наших днів».

М. Коцюбинський відзначав, що центральною темою творчості І. Франка була «боротьба капіталу з працею і її обстанова», що в творах Франка «люди поділяються на два табори — гнобителів, проти яких він гострить, як меч своє слово, і пригноблених, яким він віддає своє серце» [36].

У повісті «Борислав сміється» (1881—1882 рр.), присвяченій відображенню боротьби молодого робітничого класу Галичини проти капіталістів, змальована яскрава картина народних злиднів, що є найважливішим джерелом прибутку для капіталістів. Про це цинічно говорить підприємець Герман Гольдкремер: «Сонце — то мій вірний атаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює

[36] М. Коцюбинський. Вибрані твори, т. 2, К., 1950, стор. 354

для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик» [37].

Аналізуючи становище робітничого класу, Франко дав наукове марксистське пояснення злиднів робітничого класу в умовах капіталізму. В своїх працях він чітко показав, що причиною злиднів є капіталістичний спосіб виробництва. «Винен лише весь суспільний лад,— вказує Франко,—лад, слушно названий капіталістичним, бо ж капітал у ньому грає першу роль. Доки існує цей лад,— нема чого й думати про поліпшення становища на користь робітника... Доки знаряддя виробництва не стануть власністю всього трудящого громадянства» [38], доти будуть існувати злидні і пригнічуюче становище робітничого класу. Із сказаного Франко робив правильний висновок про необхідність заміни капіталістичного ладу іншим новим ладом, де знаряддя виробництва стануть суспільною власністю.

В цілому правильно популяризуючи марксове вчення, Франко допускає місцями нечіткі положення.

Подібно до Лассаля, він зарахував до одного класу і робітників, і ремісників, і селян. Але якщо Лассаль проповідував ідею класового примирення, усунення антагонізму в капіталістичному суспільстві, то І. Франко вказує, що інтереси робітничого класу і буржуазії непримиренні.

Солідаризуючись з Марксом, Франко пояснює і поширює його виклад загального закону капіталістичного нагромадження, показуючи як розвиток капіталізму веде до нагромадження капіталу на одному полюсі буржуазного суспільства, де зосереджуються величезні багатства, зростає розкіш, паразитизм, марнотратство експлуататорських класів, а на другому полюсі посилюється експлуатація пролетаріату, який своєю працею створює багатства. Ця думка відбита в серії статей Франка, опублікованих у Львівській газеті «Рraca» (№ 3 за 1879 р.) під назвою «Чого вимагаємо?» та в брошурі «Про працю», де підкреслюються суперечності капіталізму, неминуче погіршення в процесі його розвитку умов життя робітничого класу і всіх трудящих.

Письменник вказує, що коли подивитись на капіталістичне суспільство, то в першу чергу вражає той «незаперечний факт, що в цьому суспільстві одні дуже мало або й зовсім нічого не роблять, а споживають багато, інші — працюють важко, часто над силу, а мають ледве стільки, скільки їм необхідно для життя. Одні опливають в розкошах, інші гинуть з голоду» [39].

---

[37] І. Франко. Твори, т. IV, стор. 335.
[38] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 239.
[39] Там же, стор. 207.

В статті «Поза межами можливого», дещо пізніше надрукованій в «Літературно-науковому віснику» (ЛНВ, 1900 р.), Франко яскраво відтворив положення Маркса про загальний закон капіталістичного нагромадження.

«Соціальна динаміка нашого часу,—писав Франко,—показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубоження народної маси, а число збагачених одиниць у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багачів у центрі, тим більше бідноти довкола; чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас»[40].

Таким чином, Франко правильно з'ясовує суть відкритого К. Марксом загального закону капіталістичного нагромадження. Але він не зрозумів тих великих революційних висновків, які вивів Маркс із цього закону.

Капіталістичному ладові, основаному на приватній власності на засоби виробництва і експлуатації одних класів суспільства іншими, І. Франко протиставляє соціалістичний лад, оснований на суспільній власності на засоби виробництва і вільний від експлуатації людини людиною.

До соціалістичного ідеалу письменник прийшов уже в 1878 році. Першим твором, що в художній формі відобразив соціалістичні елементи світогляду І. Франка, є оповідання «Моя стріча з Олексою». В цьому оповіданні письменник викладає суть майбутньої суспільно-економічної формації — соціалізму.

«Соціалізм,—читаємо в оповіданні,—то така наука, щоби, от для прикладу,— що мають люди обробляти поле по кусничкові, кождий окремо для себе,— то щоби обрабляли разом,— ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом,—що ся вродить, також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділить кождому після того, як робив: робив більше, більше дістає,— робив менше, то й менше дістає»[41].

Але в думках Франка про майбутній суспільний лад в оповіданні мають ще місце утопічні уявлення про майбутнє суспільство, запозичені з «Що робити?» Чернишевського.

В ряді своїх економічних праць, як от: «Катехізм економічного соціалізму», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ?» та інші Франко намагався обгрунтувати ідеал соціалізму, виходячи з розуміння історичної необхідності всього попереднього розвитку історії людства. В своїх творах Франко показав основні принципи, які повинні лягти

---

[40] І. Франко. Поза межами можливого, ЛНВ, 1900, кн. X, стор. 5.
[41] «Дзвін», Галицько-українська збірка, Львів, 1878, стор. 293.

в основу майбутнього суспільства. Він писав, «що ідеал будущого, понятий оскільки можна досконало і науково, мусить стати тим високим стягом, около котрого загромадяться сили робітницькі до великого бою — про се, здається, й говорити багато ніщо»[42].

З матеріалістичних позицій Франко роз'яснює, що історія суспільства розвивається не в інтересах яких-небудь ідеалів, породжених в людських головах, а зумовлюється обставинами дійсного життя.

«Ідеал робітників тим великий і важний, їх основні принципи тим живі і оживляючі, що виробилися іменно з критики існуючого ладу, з почуття і розуміння потреб народних і розвитку історичного; се не платонівські або які-небудь другі утопії,— се тільки вивід з дотеперішніх історичних даних, вивід, котрий мусить ввійти в життя, чи ми будем за ним, чи проти нього, чи він нам приємний, чи прикрий»[43]. Проте Франко вважає можливим здійснення переходу від капіталізму до соціалізму без «насильних і кривавих потрясінь»[44]. Разом з тим, він там же зазначив, що буржуазія не віддасть добровільно у спільну власність багатства, створені працею трудящих, а тому треба буде експропріаторів експропріювати[45]. Слід сказати, що питання про шляхи переходу від капіталізму до соціалізму Франкові було тоді ще недостатньо ясним, і вирішення його він залишив практиці.

В пізніших своїх працях Франко чіткіше уявляє собі перехід до майбутнього суспільства. І хоч він ще не говорить прямо про революцію, але його думки, висловлені в праці «Що таке поступ?» (1903 р.), про те, «коли в масах народиться почуття своєї кривди, своєї класової єдності і своєї сили, тоді виб'є остання година капіталістів. Ті, що досі інших позбавляли власності, будуть тепер самі позбавлені власності; величезні багатства, здобуті працею мільйонів бідних робітників, стануться збірною власністю мільйонів, спільним добром усього робочого люду»[46], свідчать, що письменник близько підходив до ідеї революційної боротьби робітничого класу з буржуазією за встановлення нового ладу.

В ряді економічних праць Франка викладена основна марксистська позиція про соціалістичне суспільство. «Соціалізм,— пише він,— це змагання усунути всяку суспільну нерівність, усякий визиск і всяке вбожество, запровадити справедливіший, щасливіший від теперішнього лад, а саме

---

[42] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 109.
[43] Там же.
[44] Там же.
[45] Там же, стор. 108.
[46] Там же, стор. 190.

таким способом, щоб теперішній продукційний капітал, себто грунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а так само всяка сировина, замість бути приватною власністю кількох людей має перейти у власність загалу»[47]. Франко розумів, що для досягнення справжньої свободи, рівності і справедливості потрібне, насамперед, здійснення економічної рівності. Щоб знищити економічну нерівність між людьми, вказував він, треба усунути суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення, треба «аби *спільній праці відповідало спільне вживання випрацьованого добра... Спільна праця і спільна власність*, се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад»[48].

Таким чином, Франко правильно робить висновок, що тільки шляхом заміни приватної власності суспільною можна буде побудувати нове, справедливе соціалістичне суспільство.

Свою кипучу енергію в справі поширення ідей наукового соціалізму Франко розгорнув в період, коли на грунті зростання робітничого руху в Росії почали виникати марксистські організації. Зв'язки Франка з революційно-визвольним рухом в Росії були однією з головних причин його інтересу до творів Маркса і Енгельса. Потяг до революційної Росії кінця XIX і початку XX ст. був заснований також на глибокому переконанні, що український народ зможе визволитись від соціального і національного гніту лише в тісному союзі і спільно з російським народом.

Іван Франко був популяризатором і пропагандистом не тільки економічного вчення Маркса і Енгельса, але й популяризатором російського революційного руху. Йому була відома в цей час діяльність організатора російської марксистської групи «Визволення праці» Г. В. Плеханова, а також деякі праці, які видавала ця група в Женеві.

Г. В. Плеханов деякий час в 1885—1886 рр. листувався з Г. Вислоухом, редактором прогресивного польського журналу «Przegląd społeczny», на сторінках якого друкувались твори Плеханова. Франко був в близьких стосунках з Г. Вислоухом, тому, очевидна річ, він був знайомий із змістом цього листування.

Бонч-Бруєвич в своїх спогадах вказує, що Плеханов підтримував зв'язки з Павликом і Франком. Плеханов в розмові з Бонч-Бруєвичем казав: «Я листувався з ними, але, на жаль, неакуратно: дуже вже я зайнятий»[49].

---

[47] І. Франко. Твори, т. XIX, стор. 7.

[48] Там же, стор. 187.

[49] В. Бонч-Бруєвич. Моє листування з І. Франком. «Вітчизна» № 12, 1952, стор. 155.

Г. В. Плеханов в розмові з В. Бонч-Бруєвичем зазначив: «І. Франко дуже цікава людина... дедалі все більше схиляється до соціал-демократії, вивчаючи марксизм, а його близький товариш Павлик пильно вивчає марксистську теорію і навіть видав «Ерфуртську програму» російською мовою в своєму перекладі»[50].

І. Франкові була відома діяльність Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», створеного В. І. Леніним у 1895 році. Говорячи про успіхи, досягнуті під керівництвом Петербурзького «Союзу боротьби», він вказував, що життя спростовує народницькі твердження про «неможливість розвитку капіталізму в Росії» і далі підкреслював, що капіталізм розвивається і веде за собою, як скрізь, де він панує, свого найзлішого ворога—робітницький рух і соціалізм. Найсильніше робітницький рух проявляється в Петербурзі, де грунт для нього найбільш придатний»[51].

В журналі «Житє і слово» Франко докладно описує масові політичні страйки в Петербурзі в 1895 р. Він коментує листівку В. І. Леніна до робітників і робітниць фабрики Торнтона в Петербурзі, а також повідомляє про вихід у світ *нелегальної брошури* В. І. Леніна — «Пояснення закону про штрафи, що стягуються з робітників на фабриках і заводах».

Франкові була відома «Искра», яку в 1901—1903 рр. йому надсилав з Женеви В. Бонч-Бруєвич, а також усі найголовніші видання революційної соціал-демократії, в тому числі твори В. І. Леніна «Що робити?» і «Крок вперед, два кроки назад».

Таким чином, праця І. Франка над марксистською літературою, перші спроби популяризації економічного вчення Маркса, вся громадсько-політична і літературно-наукова діяльність, а також його зв'язки з російською соціал-демократією переконливо свідчать про те, що письменник поділяв в основних питаннях вчення Маркса і Енгельса і був його палким популяризатором і пропагандистом.

Проте, живучи у відсталій в економічному відношенні Галичині, Франко не став марксистом, хоч перший з позицій, близьких до марксизму, показав становище робітничого класу в Галичині.

Щоб стати марксистом, треба було не тільки сприйняти ідеї марксизму-ленінізму, але й зрозуміти їх практичне значення для революційного руху. В соціально-економічних працях І. Франка не було ще чіткого розуміння головного в марк-

---

[50] В. Бонч-Бруєвич. Моє листування з І. Франком. «Вітчизна» № 12, 1952, стор. 154.

[51] І. Франко. Вісті з Росії, журн. «Житє і слово», кн. 2, 1897 р., стор. 109.

сизмі — вчення про диктатуру пролетаріату і пролетарську революцію, розуміння великої історичної місії пролетаріату і ролі його партії як керівника всіх трудящих мас у боротьбі за соціалістичне суспільство. Причиною цього були ті економічні умови, в яких перебувала Галичина, будучи колонією Австро-Угорської імперії.

Своєрідні соціально-економічні умови Галичини, переважання класу дрібних товаровиробників були причиною того, що Франко не зміг зрозуміти провідної історичної ролі пролетаріату як керівника трудящих мас, і в своїх поглядах орієнтувався на трудящі пролетарізовані і напівпролетаризовані маси селянства, як на провідну силу.

Але Іван Франко завжди був виразником інтересів трудящих мас, і та велика робота, яку він провів у справі популяризації марксизму і ознайомлення трудящих з російським революційним рухом, мала величезний вплив на розвиток революційного робітничого руху Галичини.

А. ПАШУК

РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ І. ФРАНКА 70—80-х рр. XIX ст.

З кінця 70-х років І. Франко активно включається в робітничий рух. Він популяризує твори основоположників марксизму серед робітників, а в 1879—1880 рр. викладає політичну економію в робітничих гуртках самоосвіти. В 1879 р. він написав підручник політичної економії, який мав намір частинами надрукувати в журналі «Нова основа», і в додатку до підручника подати свій переклад 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса—«Так зване первісне нагромадження капіталу». Але журнал, а, отже, і підручник, не побачили світу.

Спроба Франка видати свій переклад розділу «Капіталу», а також переклади деяких розділів з «Анти-Дюрінга» Ф. Енгельса під назвою «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса», в «Дрібній бібліотеці» закінчилась невдачею, бо видання «Дрібної бібліотеки» було швидко припинене.

Публіцистика І. Франка 70—80-х років XIX ст. є найяскравішим показником благотворного впливу марксизму на його громадсько-політичну діяльність і соціалістичні погляди, на його боротьбу за визволення трудящих мас з капіталістичного рабства.

Ще в 1878 р. І. Франко написав «Катехізм економічного соціалізму», в якому він викладав свої соціалістичні погляди. В кінці 1878 р. львівські робітники обрали І. Франка за редактора свого органу «Praca». Співробітництво І. Франка в редакції «Praca» мало серйозний вплив на її діяльність: «Praca» стала органом робітників, трудящих. В робітничій газеті І. Франко помістив ряд своїх статей: «Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących» (1878), «Solidarności!», «Co nas łączy, a co nas dzieli», «Robotnicy i pracownicy», «Stanowisko robotnicze angielskie», «Czego my chcemy?» (1879), «W sprawie domowej», «Czego żądamy» (1880), «Pytanie robotnicze» (1881). В цих статтях він викладав соціалістичні ідеї

і показував становище робітничого класу, популяризував серед робітників вчення наукового соціалізму. Дуже важливе значення мають інші публіцистичні твори І. Франка, зокрема такі, як: «Чого хоче Галицька робітнича громада?» (1881 р.), «Мисли про еволюцію в історії людськості» (1881 р.), «Чи ми хоч тепер прокинемось?» (1882 р.) та ряд інших. Заслуговує уваги також написана в 1880 р. і надрукована в 1881 р. спільно І. Франком і Болеславом Червєнським соціалістична програма «Program socjalistów galycyiskich».

Публіцистика І. Франка 70—80-х років XIX ст. в значній мірі охоплює питання робітничої і соціалістичної тематики. В своїх ранніх публіцистичних творах І. Франко висвітлює різні питання, тісно зв'язані з соціально-економічним і політичним становищем робітничого класу і селянства в Галичині, нещадно викриває і гостро критикує експлуататорські капіталістичні відносини, жахливе соціально-політичне і національно-культурне безправ'я трудящих мас, викриває експлуататорів і гнобителів, показує безправне становище жінки при капіталізмі, нелюдські умови праці.

Ці прогресивні ідеї І. Франко викладає не тільки в публіцистиці розглядуваного періоду, але також і в своїх художніх творах, як наприклад: «Boa constrictor», «Борислав сміється» та інших. Він перший в українській літературі показав боротьбу робітничого класу проти буржуазії і зробив постать робітника одним із основних літературних образів у своїй художній творчості.

Публіцистична і художня творчість І. Франка пройнята революційно-демократичними ідеями. І. Франко продовжив і далі розвинув революційно-демократичні традиції Т. Г. Шевченка в нових історичних умовах, коли з розвитком капіталізму зростав і міцнів пролетаріат і появилося єдино наукове вчення — марксизм.

Велика історична роль І. Франка в розвитку революційної боротьби українського народу полягає в тому, що він в 70-х роках XIX ст. висуває робітниче питання на перший план, стає на захист не тільки пригноблених мас селянства, але й в першу чергу робітничого класу. Відомо, що робітниче питання різні ідеологи розглядали по-різному, виходячи з інтересів тих чи інших суспільних верств і класів. З особливою ненавистю ставилися до робітничого класу буржуазія та поміщики і їх ідеологи. Вони вбачали в робітниках, писав І. Франко, злочинців, паліїв.

«Соціаліст і палій, робітник і рабівник в них є однозначним поняттям»[1].

---

[1] I. Franko. Czego my chcemy? «Praca», № 12, 1879.

Що ж являє собою робітник і які його становище, роль і значення в суспільному житті?

І. Франко аналізує капіталістичні відносини і в міру свого розуміння суспільно-історичного розвитку дає відповідь на ці питання.

В ряді своїх статей І. Франко, аналізуючи і вивчаючи капіталістичне суспільство, показує, що капіталізм виник на певному ступені розвитку суспільства і приніс з собою нові суперечності, експлуатацію, злидні та безправ'я для робітничого класу і широких народних мас суспільства. «Передусім мусить вразити нас незаперечний факт, що в цьому суспільстві одні дуже мало, або зовсім нічого не роблять, але розкошують, а інші тяжко працюють, часто понад сили, але мають заледве стільки, скільки їм крайньо необхідно для життя. Одні потопають в достатках, інші гинуть з голоду. Одні виховуються, вчаться і розкошують в мистецтві і науці, інші заледве мають час і засоби, щоб навчитись писати. Перших, тобто тих, що насолоджуються, є дуже мало, інших, тобто тих, що працюють, є величезна маса»[2].

Все це пояснюється приватною власністю, яка лежить в основі капіталістичного ладу. І. Франко підкреслює, що французька революція 1789 р. знищила феодальні відносини і привілеї: зникло кріпацтво, панщина та цехи і утвердилася так звана вільна конкуренція. Але все ж таки основи експлуатації не були ліквідовані, оскільки приватна власність залишилася недоторканою. А це значить, що «...робітник не мав капіталів, бо вони і надалі залишилися в руках давніх панів. Отже, робітник наперед був знову приречений на неволю, мав свободу «конкуренції», але не мав чим здійснювати цієї свободи, був наперед зовсім побитий! Що ж мав починати без капіталу, без знарядь праці?»[3]

Капіталістичне суспільство, основане на капіталістичній приватній власності на знаряддя і засоби виробництва, являє собою єдність двох антиподів: капіталу і праці, капіталістів і робітничого класу. І. Франко з цього приводу пише: «Ось бачимо, що земля, фабрики, машини, гроші, словом: все, що є знаряддями праці або капіталом, без якого праця рук ні на що людям не придалась би, що все це є в руках тільки однієї частини людей і то меншої частини. Називають їх також капіталістами. Ці капіталісти, маючи в руках, як ми вже сказали, знаряддя праці, є тим самим панами всієї продукції, бо добре знають, що вона без них не може обійтись. Але величезна більшість людей, яка нічого не має, крім рук і голов до праці, одним словом: всі робітники стають через те

[2] I. Franko. Czego żądamy. «Praca», № 1, 1879.
[3] I. Franko. Pytanie robotnicze. «Praca», № 6, 1881.

залежними від капіталу, стають невільниками. Бо як-що хочуть жити, мусять працювати, а якщо хочуть отримати працю, мусять звертатися за нею до тих, які мають знаряддя праці, а отже, до капіталістів»[4].

В умовах капіталізму, де на одному полюсі нагромаджений капітал, а на другому — праця, власник праці[5] — робітник, щоб не згинути з голоду і дати хоч би злиденне утримання своїй сім'ї, мусить її продавати як товар капіталістові, який її купує, щоб здійснити виробничий процес. І. Франко справедливо підкреслює, що робоча сила стала товаром, який, як і інші товари, підлягає законам обміну.

Вважаючи, що людська праця є єдиним джерелом вартості товару, І. Франко підкреслює, що капіталіст не може повернути робітникові у вигляді заробітної плати витрачену тим же робітником вартість, бо в такому разі капіталіст не мав би ніякого прибутку. Йдучи за «Капіталом» К. Маркса, І. Франко вказує на додаткову вартість, як на джерело і суть капіталістичної експлуатації робітничого класу і збагачення капіталістів. «Чи робітник тепер має плату, що відповідає всій вартості його праці? Отже, ні! Робітник отримує за свою працю тільки її *ринкову ціну,* тобто стільки, скільки необхідно на життєві потреби, без огляду на те, скільки вартості додав він своєю працею товарові. За цю злиденну плату капіталіст каже йому працювати 10, 12, 14 або і 16 годин щоденно. В тому часі робітник витворює нову вартість, що відповідає 10-, 12-, 14- або 16-годинній праці, а вартість плати, яку він повернув, рівняється ледве, припустимо, 5-годинній праці; капіталіст, отже, зискав на цьому вартість *незаплаченої праці* протягом 5, 7, 9 або 11 годин і це становить його прибуток. З цього прибутку капіталіст мусить частину відступити купцеві, який в нього купує товар з наміром «заробити на ньому», а частину *урядові у формі податків*, які ідуть передусім на сплачування війська і багато інших подібних речей»[6].

В своєму творі «Катехізм економічного соціалізму» І. Франко писав: «Великі капітали в руках таких одиниць могли повстати тільки через визиск праці інших, себто через частинне привласнення того, що виробили інші... Робітник виробить денно товарів, напр., на 5 зол. вартості, а одержує плати 1 зол., тобто роботодавець 4 зол. його заробітку ховає до своєї кишені. Славетний німецький соціаліст Карл Маркс ясно довів, що саме з таких тільки «додаткових вартостей», урваних від робітників, постали всі капітали»[7].

---

[4] I. Franko. Czego żądamy. «Praca», № 7, 1879.
[5] Тут поняття «праця» І. Франко вживає в розумінні «робочої сили».
[6] I. Franko. Pytanie robotnicze. «Praca», № 8, 1881.
[7] І. Франко. Катехізм економічного соціалізму. Див. М. Возняк.

Підсумовуючи аналіз капіталістичної експлуатації, Франко висловлює таку думку: «Отже, бачимо, що всі прибутки фабриканта або підприємця, купця, перекупщика і т. д., як і також податки, які вони всі оплачують, походять з праці робітника. Робітник мусить працювати на поміщиків, фабрикантів, купців, торгівців, на військо і на різних дармоїдів, а сам за це дістає *кусок разового хліба!*»[8].

Ми бачимо, що І. Франко правильно зрозумів капіталістичні відносини як експлуататорські, в основі яких лежить капіталістична приватна власність на знаряддя і на засоби виробництва, сконцентрована в руках капіталістів, а також правильно показує суть додаткової вартості як джерела капіталістичної експлуатації робітників.

І. Франко показує, що робітники тяжко працюють, але все своє життя недоїдають, ведуть напівголодне життя: «Робітник вирабляє шовки і оксамити, полотна і чудові мережива, але сам ходить в лахах, будує палати, а мешкає в печерах, сіє пшеницю, а їсть висівки»[9]. Всілякі здирства, явні і приховані грабунки, штрафи і т. д. роблять невимовно важкими умови життя робітників.

На робітничий клас падають величезні податки. «Платить він відносно десять раз більший податок від розкошуючого магната, а які ж права дано йому за те, що несе так великі тягарі? Ніякі!»[10]. Крім усього цього, мілітаризм висисає з робітничого класу величезні суми грошей і руйнує його.

З винятковою силою показує І. Франко політичне безправ'я робітників і трудящих мас при капіталізмі. Він розкриває економічні основи буржуазного принципу свободи особи, показуючи, що це свобода лише для багачів і капіталістів, які, спираючись на своє економічне панування, здійснюють своє панування і свою свободу в області політичних прав, культури, освіти і т. д. Він підкреслював, що, «основуючись на *свободі*, капіталістичний устрій односторонно понимає ту свободу, то є дає свободу дійсно тільки маючим, богатим, а вбогим за титулярну свободу дає незавидну долю пролетарія — робітника, котрий за нужденне прокормлення мусить продавати себе самого і коштом власного вбожества дороблять і збогачувати предприємця — капіталіста, *мусить*, під карою голодової смерті»[11].

Показуючи буржуазну рівність як рівність перед законом,

Нариси про світогляд І. Франка. Вид. Львівського університету, 1955, стор. 164.

[8] I. Franko. Pytanie robotnicze. «Praca», № 8, 1881.

[9] Там же.

[10] I. Franko. Czego my chcemy? «Praca», № 12, 1879.

[11] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости. Журн. «Світ», Львів, 1881, стор. 205.

І. Франко писав, що «теперішня рівність перед законом виглядає так, неначе хто потішає голодного тим, що він має право бути ситим, не даючи йому хліба; що нам із того, що на папері пообіцяно рівність перед законом, коли в житті на кожному кроці бачимо, що це неправда, що на багатого нема рівного права, що бідний не може поскаржитись за свою кривду, й що за такий самий вчинок бідного карають вдвоє тяжче, ніж багатого...»[12].

І. Франко підкреслює, що буржуазна конституція також не гарантує ні свободи, ні рівності для трудящих, це — свобода на папері, а в дійсності всіма благами свободи користуються капіталісти, експлуататори. «Конституціоналізм, так як і капіталізм, опираєсь на свободі, але він ще не свобода. Свобода ту тілько ще в теорії, рівність ту тілько ще в букві права, а на ділі гнет сильнішого над слабшими, нерівність економічна. В теорії капіталізм знає тілько вольні одиниці, конституціоналізм знає тілько вольних горожан, а на ділі бачимо зовсім не те, бачимо богачів і бідних, т. є. економічно сильних і слабих, два ворожі табори, т. є. вольних і невільників»[13].

І. Франко тісно пов'язує політичне безправ'я трудящих мас з їх економічним безправ'ям. Рівність перед законом без економічної рівності — це пусті слова. «Що значить рівність перед правом без рівності економічної і рівного образования. А братерство ситих з голодними — се попросту фраза, гірка насмішка, та й годі»[14].

Економічне і політичне поневолення робітничого класу не дає йому, говорить І. Франко, ніяких можливостей розвиватися духовно. Трудящі не мають можливостей вчитися, інтелектуально розвиватися, бо вони весь свій продуктивний час, сили і енергію віддають в розпорядження експлуататорів за дуже низьке винагородження. «Робітник не може тішитися ні природою, ні творами мистецтва, бо груба праця приковує його до повсякденного життя і придушує своїм тягарем його духовний розвиток. Робітник не може вчитися, *бо це коштує*, не може зрештою тому, що *не має часу*. Чи по 12, 14 або 16 годинах чорної роботи можна вимагати від людини, щоб ще була здатною до розумової праці?»[15]. В іншому творі І. Франко пише: «Робітник, який має завжди лише стільки доходу, скільки йому найнеобхідніше потрібно для

---

[12] І. Франко. Катехізм економічного соціалізму. Див. М. Возняк. Нариси про світогляд І. Франка, стор. 168.

[13] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости. Журн. «Світ», Львів, 1881, стор. 206.

[14] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости. Журн. «Світ», Львів, 1882, стор. 247.

[15] І. Franko. Pytanie robotnicze. «Praca», № 9, 1881.

виживлення себе і родини, не може, очевидно, старатися про задовільне виховання і моральне піднесення як себе самого, так і своїх дітей, а звідси — то низький стан освіти і навіть, на жаль, моральний упадок в світі робітників. Легко-то бути освіченою і моральною людині, якій від колиски дорога стелиться до найкращого, яка має забезпечене існування, часто навіть в достатках потопає, виросла серед приємних домашніх відносин, на лоні щасливої родини і ніколи не знала тієї гіркої боротьби за єдиний кусок хліба. Але робітник, який заледве перестав бути дитиною, вже вигнаний в світ далекий і запряжений в ярмо, щоб на життя заробити, що все своє життя день-у-день бореться за найнеобхідніші потреби життя і весь свій час, всю свою силу продає на ринку, щоб мати що їсти,— не дивно, що такий робітник небагато дбає про свій моральний стан і часто-густо спотикається на шляху життя» [16].

І. Франко підкреслює, що це тяжке соціально-економічне, політичне і культурне життя трудящих доповнюється ще й тим, що капіталізм руйнує їхнє родинне життя. Нагромадження багатств в руках капіталістів і злидні серед трудящих є причиною морального розкладу, проституції.

Так І. Франко характеризує суспільно-економічне, політичне і культурне становище робітничого класу і взагалі трудящих в умовах капіталізму. Робітники, які «причиняються до поступу людства і сьогодні є фактором цівілізації, і то *найважнішим*, бо капітал без праці нічого не значить» [17], позбавлені елементарних прав людського існування в суспільстві. Але великими здобутками людської цивілізації, створеними народом, трудящими, користуються експлуататори, причому «пани капіталісти з гордістю б'ють себе в груди, ніби говорячи: «Ось наше діло, ми цей поступ здійснюємо!», забувають, що без робітничих рук цього всього не було б» [18]. Отже, дійсні творці всіх суспільних багатств — позбавлені їх. Багатствами користуються ті, які їх не творили, і то на тій основі, що вони є власниками — капіталістами.

І. Франко не тільки викриває і критикує ці пороки капіталізму, але він дошукується причин всіх цих соціальних нещасть, які всім своїм тягарем падають на плечі трудящих мас. Він показує із всією ясністю, що саме капіталістичні відносини є тією причиною, яка зумовлює економічне і політичне поневолення трудящих, їх духовне відставання, не дає їм можливості подбати про своє виховання і моральне піднесення.

---

[16] I. Franko. Czego żądamy. «Praca», № 8, 1879.
[17] I. Franko. Czego żądamy. «Praca», № 9, 1879.
[18] I. Franko. Pytanie robotnicze. «Praca», № 9, 1881.

Розуміючи, що не одиниці винні в такому важкому становищі трудящих мас, І. Франко підкреслює, що *«винен тільки весь суспільний лад, справедливо названий капіталістичним,* бо в ньому капітал відограє першу роль»[19]. А тому, «доки цей лад існує, про політичне поліпшення становища в користь робітника (тобто про безумовне і остаточне поліпшення) нема що думати»[20]. І. Франко питання про суспільно-економічне, політичне і культурне становище трудящих мас не ставить в залежність від діяльності окремих осіб, а вважає, що тут вирішальну роль відіграє вся система капіталістичних відносин, і, щоб визволитися, треба знищити капіталістичний лад і створити вищий суспільний лад.

Важкі соціально-економічні умови і політичне безправ'я, експлуатація і гноблення збуджують робітників до боротьби. В розгортанні цієї боротьби почав організовуватися робітничий клас. «Товариства, союзи товариств, спілки, сіндікати, палати робітницькі, каси, а також такі боєві засоби, як преса, література, страйки і т. п., ось оружжя, які витворила собі робітницька верства в тій боротьбі й якими навчилася володіти з подиву гідною витривалістю»[21].

І. Франко підкреслює, що саме становище робітників єднає їх в єдине ціле. «Спільна праця по фабриках та при машинах, спільна нужда та боротьба за щоденний хліб зводить їх до купи, єднає до купи, разом, злучає в товариства і спілки». І далі продовжує: «Пролетарі сходяться чим раз тісніше. Фабрика, праця щоденна вчить їх спільності, рівності, дружності: робітницькі товариства місцеві, краєві, народні і межинародні стаються центрами і двигачами робітницької мисли і робітницького братерства»[22].

Треба підкреслити, що І. Франко розумів потребу організації робітників як в національному, так і в міжнародному масштабі. Він не відриває розвитку робітничого руху від національного грунту. «Робітничий рух, як рух народний, мусить обов'язково спиратися на народність. Кожний нарід має свої відрубні особливості, які треба знати і враховувати, бо інакше весь рух, що не може якимсь чином увійти в кров народу, як чужий йому, не пустить коріння і буде звихнений. Тому народність є основою і точкою виходу всякого народного руху, а всякі балачки, що ніби робітничий рух виступав вороже від-

---

[19] I. Franko. Pytanie robotnicze. „Praca", № 9, 1881.

[20] Там же.

[21] І. Франко. Питання жолудка і питання прав політичних. «В наймах у сусідів», т. І. Статті на суспільно-політичні теми, писані 1886—1890, стор. 329.

[22] І. Франко. Мисли о еволюції в історії людскости. Журн. «Світ». Львів, 1881, стор. 206.

носно народності, є навмисна брехня, або також походить з простого неуцтва»[23]. Але розвиток робітничого руху в національних рамках І. Франко підпорядковує інтересам інтернаціоналізму. «Ворог пролетаріату всюди є той самий, отже, перемогти можна його тільки спільними силами. Ця думка знайшла вираження в заснуванню «Міжнародного Товариства Робітників», її логічність вже доказав «Комуністичний Маніфест» Маркса і Енгельса 1847 р., який закінчується закликом: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»[24].

Виходячи з цього, І. Франко в ряді своїх статей підкреслює думку про спільність інтересів робітників усіх національностей, що населяли Галичину, вказує на необхідність єднання всіх робітників, щоб вести боротьбу єдиним фронтом, монолітно, солідарно. Тільки солідарність робітників є запорукою успіху в їх боротьбі проти капіталізму. І. Франко зазначає, що українські робітники і трудящі взагалі зможуть добитися своїх прав, соціального і національного визволення тільки на базі спільності дій з трудящими інших націй, а для цього треба боротися за інтернаціональну єдність і дружбу між трудящими різних національностей, які населюють Галичину.

Щоб досягнути найтіснішої єдності і згуртованості всіх трудящих, І. Франко вважає потрібним вжити таких заходів: «Вказувати працюючим класам в доступній формі головні істини і погляди, здобуті новою наукою,— це перше, і по-друге, допомагати, щоб вони якнайближче порозумілися між собою, щоб пізнали власне життя, власні щоденні потреби і недомагання, власні погані і добрі сторони, оскільки ніщо більше як лише таке докладне пізнання допомагає зближенню і солідаризуванню людей»[25]. Робітники не повинні мовчати про своє тяжке становище, про визиски і зловживання з боку експлуататорів, і це приведе «1) до взаємного ознайомлення їх з своїм життям, 2) до підтримання їх справедливих вимог на майбутнє і 3) прокладення шляху, по якому єдино можливе єднання і співробітництво наших робітників з робітниками інших країн»[26].

Важливу роль в поширенні серед робітників Галичини найголовніших досягнень сучасної науки і прогресивних ідей, в повідомленні про закордонний робітничий рух, в ознайомленні з внутрішніми подіями Іван Франко відводить газеті «Praca». Накреслюючи програму цієї газети, І. Франко писав: «Її програмою і надалі буде та думка, яку неодноразово ми висловлювали на сторінках теперішнього річника: ознайом-

---

[23] I. Franko. W sprawie domowej. «Praca», № 6, 1880.
[24] Program socialistów galicyjskich, стор. 6—7.
[25] I. Franko. Solidarności! «Praca», № 1, 1879.
[26] I. Franko. Co nas łączy, a co nas dzieli, «Praca», № 2, 1879.

лення загалу працюючих класів з найважливішими здобутками людської думки і науки і разом з тим відкритий захист інтересів цих класів, особливо економічних і товариських інтересів. Наша газета і надалі радо поміщатиме все, що в чесний і сумлінний спосіб може спричинитися до ближчого пізнання нашого життя і інших відносин, до збільшення солідарності і товариськості серед працюючих класів, підтримує разом з тим всякі шляхетні прагнення до усунення недоліків і поліпшення відносин, серед яких живемо»[27]. Як відомо, І. Франко сам брав активну участь у виданні цієї газети, поміщав цілий ряд своїх статей. Крім того, І. Франко, як він сам про це писав, мав намір популяризувати революційні ідеї в інших журналах і газетах, які повинні були виходити у Львові[28].

На початку 80-х років XIX ст. І. Франко говорить про потребу створення робітничої партії, яка повинна організувати на основі принципу інтернаціоналізму в єдине ціле робітників всіх національностей, що населювали Галичину. Він підкреслює, що в Галичині досі небагато робилося для того, щоб поширювати передові ідеї серед робітничого класу і не було навіть думки про створення робітничої партії, яка б організувала робітників і спрямовувала їх діяльність. «Аж 1881 року думка тота і у нас принялася міцно і найшла щирий відклик меже робучими людьми, так що в недавнім часі можемо надіятися, що й у нас, в Галичині, буде впорядкована явно «Громада (партія) робітницька» з робітників руської, польської, єврейської і всякої другої, в Галичині жиючої, народності, сільських і міських. Тілько така Громада може збудити живий рух серед нашого робучого люду, може живо ширити нові думки по всіх усюдах, може єднати силу й працю всіх робучих людей для того, щоби в разі потреби повернути її туди, куди самим тим людям її запотребиться повернути»[29].

Ще більш чітко проводить І. Франко думку про необхідність організації соціалістичної робітничої (людової) партії з робітників усіх національностей, що населяють Галичину, в статті «Чи ми хоч тепер прокинемось?» (1882 р.). Підкреслюючи важливість інтернаціональної єдності і дружності між робітниками різних національностей для загальної справи їх боротьби, І. Франко в цій статті вказує на необхідність «організувати нову, чисто людову партію в східній Галичині на осно-

---

[27] I. Franko. Od redakcij «Praca», № 1, 1879.

[28] Див. М. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, стор. 173; Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. І. Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ, 1928, стор. 32—33.

[29] І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»? Див. М. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, стор. 185.

вах федеральних, т. є. партію, до котрої би з застереженням і забезпеченням усіх відрубних національних інтересів, а для спільної боротьби в ділах правно-політичних і суспільних мусіли б приступити всі робучі люде із Русинів і з Поляків і з Євреїв і з Німців, замешкуючих східну Галичину»[30]. Цінним тут є не тільки те, що підкреслюється необхідність організації соціалістичної партії, але й те, що така партія повинна грунтуватися на принципі інтернаціоналізму. І. Франко виступає за інтернаціональну єдність робітників при врахуванні особливостей кожної національності, за їх солідарність у боротьбі за свої права і визволення.

Питання про солідарність та інтернаціональні зв'язки і єдність робітників, про необхідність організації робітничої партії на принципах інтернаціоналізму представляли собою велике досягнення революційної думки 70—80-х років XIX ст. в Галичині. І. Франко ставив завдання надати робітничому рухові певної організаційної форми і спрямованості дій, єдності і монолітності його рядів, поставити на його чолі робітничу партію.

Але, з другого боку, ці погляди І. Франка характеризуються історичною незрілістю, яка полягає в тому, що І. Франко не зрозумів до кінця значення політичної боротьби і ролі пролетарської партії в цій боротьбі за визволення робітничого класу і всіх трудящих.

І. Франко в I Інтернаціоналі не підкреслює саме головного — його політичної сторони, його політичної діяльності. Діяльність I Інтернаціоналу, на думку І. Франка, зводиться переважно до економічно-просвітянської роботи на користь робітників[31].

Звичайно, І. Франко підкреслював необхідність поєднувати економічну і політичну форми боротьби, виступаючи проти однобічності економічної боротьби, причому вказував на необхідність активної політичної діяльності робітничого класу, бо без цього він не зможе добиватися успіху в своїй боротьбі за краще життя. Робітничий клас повинен брати активну участь у політичному житті країни, домагатися права загального голосування, посилати своїх представників в парламент, щоб тим самим задоволення своїх вимог і поліпшення умов життя поставити в більш широкому плані,— заявити про це і домагатися цього з висоти парламентської трибуни[32].

---

[30] І. Франко. Чи ми хоч тепер прокинемося? Журн. «Світ», Львів, 1882, стор. 331.

[31] Див. І. Франко. Чого хоче «Галицька робітницька громада»? Див. М. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, стор. 181.

[32] Див. І. Franko. Czego my chcemy? «Praca», № 12, 1879. І. Франко. Питання жолудка й питання прав політичних «В наймах у сусідів», т. І.

Але, говорячи про поєднання цих двох форм класової боротьби, І. Франко не піднявся до розуміння вирішальної ролі політичної форми класової боротьби у визволенні пролетаріату. Тому він розглядає ці дві форми класової боротьби як рівнозначні, тобто політичну боротьбу не підіймає до рівня завдань ліквідації експлуататорського ладу і встановлення диктатури пролетаріату.

Правильно з'ясовуючи питання важких умов життя робітників і розкриваючи суть капіталістичної експлуатації, І. Франко разом з тим ще не до кінця зрозумів суть робітничого класу як певної суспільно-політичної сили, яка є історично зв'язана з певним способом виробництва, з певними історичними матеріальними умовами життя суспільства.

І. Франко правильно підкреслює, що «робітником можна назвати тільки того, хто, не маючи ні земельної власності, ні капіталу, змушений найматився в капіталістів, тобто продавати їм свою працю за ціну, яка мусить йому вистачити на покриття витрат свого утримання».[33] Але І. Франко не дотримується послідовно цієї думки і тому зачисляє до робітничого класу ті суспільні групи, які за своїм положенням не можуть входити в робітничий клас, не можуть розглядатися як пролетарії.

Так, І. Франко вважає, що до робітничого класу належать також і розумові працівники, але «лише остільки, оскільки працюють дійсно на користь загалу, а не тільки на свою власну користь або на користь якогось привілейованого класу».[34] Безперечно, неправильним є зачислення до робітничого класу інтелігента, хоч би й як він виділявся своєю прогресивністю і служінням народу. Інтелігенція — це певний суспільний прошарок, але не клас.

Неправильним є твердження І. Франка, що до робітничого класу відносяться також дрібні виробники, власність яких грунтується на їх індивідуальній праці. Він писав, що «кілька-морговий селянин і малий майстер-ремісник однаково ж є робітниками, є пролетаріатом».[35]

Підкреслюючи як характерну рису робітничого класу відсутність в нього власності на знаряддя і засоби виробництва, І. Франко разом з тим не розумів до кінця того, що дрібний власник і пролетар — це різні соціальні категорії, хоч їх єднає те, що вони працюють, не наймають і не експлуатують робочої сили. І. Франко не розумів істотно важливої різниці між робітничим класом і дрібними власниками, яка полягає в тому, що вони по-різному ставляться до власності на засоби

[33] I. Franko. Pytanie robotnicze. «Praca», № 2 і 3, 1881.
[34] Там же.
[35] Там же.

виробництва. В дрібному власникові І. Франко бачить більше трудівника, ніж власника, що згладжує його відмінність від пролетаря. Тому І. Франко включає в категорію робітничого класу і трудівника, який не має власності на засоби виробництва, і трудівника, який є дрібним виробником, власність якого грунтується на його індивідуальній праці. Дрібний же власник не є експлуататором — він є трудівником, але він не є пролетарем, бо він має дрібну власність.

Ця непослідовність розуміння робітничого класу як певної історичної сили, зв'язаної з певним відношенням до знарядь і засобів виробництва, зумовила й те, що І. Франко в 70—80-х роках XIX ст. не міг піднятись до розуміння історичної ролі пролетаріату як найреволюційнішого класу і єдино послідовного борця і керівника всіх трудящих в справі знищення капіталізму і побудови нового суспільного ладу.

Отже, І. Франко, з одного боку, ставить питання про організацію робітничого класу, про створення робітничої партії, про розгортання і поєднання економічної і політичної боротьби робітників за свої права, про поширення наукових, соціально-економічних і політичних поглядів серед робітників, але, з другого боку, не піднявся до розуміння того, що саме політична боротьба — це основна форма боротьби робітничого класу, яка повинна розв'язати питання його визволення, виявив незрілість розуміння дійсної ролі революційної теорії та ідеології і ролі революційної пролетарської партії в керівництві всією революційною діяльністю робітничого класу, в підготовці і здійсненні його визволення.

Хоч І. Франко виявив незрілість розуміння ролі робітничої партії і революційного політичного виховання робітничого класу, оскільки він говорив головним чином про культурно-просвітянську діяльність (тобто про поширення найновіших досягнень науки, соціально-політичних і економічних поглядів, роз'яснення становища, значення і завдань робітників, їх боротьби за суспільно-економічні, політичні і культурні права, що, в свою чергу, також було потрібне), проте він відіграв важливу історичну роль у розвитку робітничого руху в Галичині. Він поставив питання про необхідність організації робітничої партії на основі принципу інтернаціоналізму, підкреслив необхідність внесення в ряди робітничого класу ідей соціалізму. І. Франко зі всією силою революціонера викрив і засудив капіталістичні відносини, капіталістичну експлуатацію і гноблення, соціальне і національне безправ'я трудящих мас Галичини.

І. Франко перший на світанку робітничого руху в Галичині виділив робітників як клас, перший виступив перед робітничим класом як пропагандист ідей марксизму і був першим пе-

рекладачем на українську мову творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

На історичну арену Франко виступив в кінці XIX і на початку XX ст. Це була нова історична епоха, яка характеризувалася переростанням капіталізму вільної конкуренції в його останню стадію — імперіалізм, розвитком і зміцненням пролетаріату, розвитком і поширенням марксизму. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса мали вплив на розвиток його революційно-демократичної ідеології в бік марксизму. Хоч І. Франко, в силу історичної відсталості Галичини і відсутності розвиненого робітничого класу не міг повністю зрозуміти вчення марксизму і стати марксистом, проте в 70—80-х роках він неухильно йшов до марксизму.

Як революціонер-демократ, І. Франко всю свою творчу і революційну діяльність тісно пов'язував з життям і боротьбою робітничого класу і трудящих мас. Виходячи з інтересів і прагнень широких народних мас Галичини, І. Франко розвивав свої погляди на робітничий клас і соціалізм, підпорядковуючи їх благородній справі визволення експлуатованих і пригноблених мас з капіталістичного рабства. Ставши з середини 70-х років на чолі революційної течії в суспільному русі Галичини, І. Франко до кінця залишився вірним революційно-демократичним переконанням. Він ніколи не відступав від боротьби проти експлуататорів і гнобителів, за визволення трудящих, за встановлення справедливого суспільного ладу.

Я. ТОВСТУХА

ІВАН ФРАНКО ПРО РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ СЕЛЯН БУКОВИНИ В 40-х РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ

Іван Франко, глибоко усвідомлюючи прогресивне значення революційного руху в історії розвитку суспільства, приділяє йому в своїй творчості постійну увагу. Зокрема, великий інтерес викликає у письменника революційний рух закріпаченого селянства Буковини в 40-х роках XIX ст. Цими подіями Ів. Франко зацікавився ще в 1878 р., прочитавши поему буковинського поета Юрія Федьковича «Лук'ян Кобилиця».

Аналізуючи розвиток суспільно-політичного життя періоду революції 1848 р. в Австрії і на західноукраїнських землях, письменник заявив, що серед усіх подій того часу особливої уваги заслуговують повстання селян на Буковині під проводом Лук'яна Кобилиці. Ця революційна боротьба трудящих мас Гуцульщини за соціальне і національне визволення набрала, за словами Ів. Франка, величезного розмаху і слава про неї йшла далеко поза межами Буковини. Про цю боротьбу писали свої дослідження історики різних народів. Про неї в 1848—1849 рр. друкувалися звістки «в польських, руських і німецьких газетах», і «сам гуцульський народ» складає про неї пісні та героїчні легенди і по сьогоднішній день не забуває її героїв.[1]

На протязі довгих років Іван Франко збирав і грунтовно вивчав матеріали революційних подій цього періоду. В 1902 р. він написав розвідку «Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в.», яка й була до недавна єдиною працею в українській історіографії про селянські повстання на чолі з Лук'яном Кобилицею.

Незважаючи на те, що австрійська адміністрація не допускала дослідника до найцінніших архівних документів,

[1] І. Франко. Лук'ян Кобилиця. Епізод із історії Гуцульщини в першій половині XIX в. Журн. «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. XLIX, Львів, 1902, стор. 2 (далі — І. Франко, Лук'ян Кобилиця).

боячись, щоб він не використав їх як зброю проти пануючих класів, Ів. Франко і за допомогою доступних йому матеріалів зміг вірно визначити причини виникнення і класову суть селянських повстань.

«Аби зрозуміти появу і діяльність Кобилиці, — заявляв письменник-історик, — треба доконче кинути оком на ті соціально-економічні відносини, серед яких він жив і яких розвій виніс його на історичну арену» [2].

Дослідник правильно розумів основні історичні процеси в розвитку феодально-кріпосницького суспільства, правильно уявляв хід поступового зростання панщини і різних феодальних повинностей, а також ясно усвідомлював, що такі соціально-економічні умови могли привести лише до посилення опору закріпачених проти соціального і національного поневолення.

Буковина довгий час перебувала під владою молдавського князівства, а з останньої чверті XVIII ст., як і всі західноукраїнські землі, несла тяжке ярмо австрійської монархії. З кінця XVIII ст. і особливо в першій половині XIX ст. в австрійській імперії, і зокрема на Буковині, наступив період хоч і повільного, але невпинного розкладу феодально-кріпосницької системи. В країні розвивалися капіталістичні відносини, поширювалися внутрішні і зовнішні торговельні зв'язки.

Певну роль у розширенні потреб на різні продукти відігравало й те, що тут швидкими темпами зростало населення. Якщо на час загарбання краю Австрією населення Буковини складало 75 тис. чоловік, то в 1800 р. воно становило 190 тис. чоловік, збільшившись, таким чином, за 25 років більше, ніж в два з половиною рази[3]. Населення Буковини зростало головним чином за рахунок утікачів з Галичини, які шукали порятунку від неймовірних тягарів панщини.

«Економічні відносини тимчасом значно змінилися, — порівнює Ів. Франко ці часи з останніми роками перебування Буковини під владою молдавських господарів, — народу намножилося, землі управної прибуло, ліси через сплавлюване дерева Черемошем набрали вартості». Навіть у гірських місцевостях по селах пани «почали заводити панщину, а чинші й данини щораз більше зростали»[4].

З кожним роком в Буковині на внутрішньому і зовнішньому ринку все більше зростав попит на сільськогосподар-

---

[2] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 4.

[3] Ф. П. Шевченко. Передмова. Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», Київ, 1949, стор. 14 (далі — Передмова).

[4] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 5.

ські знаряддя, на ліс і ремісничі вироби, все глибше в життя краю проникають гроші, викликаючи серед панівної верхівки суспільства гонитву за прибутками.

Поміщики силоміць захоплювали у селян землі, ліси і пасовиська, що споконвічно були в користуванні сільських громад, збільшували панщину і різні грошові і натуральні феодальні повинності.

«Пани, — зауважує про ці часи Ів. Франко, — починають щораз більше обмежати волю підданих, ріжними способами витискаючи від них то нові данини, то служебности. Дарунки, які по давньому патріархальному звичаю приносили селяни новому пану при його вступі в володіне маєтністю, перемінюються на постійні данини. Загальне змаганє йде до того, щоб обов'язки нормовані доси традицією або усними умовами, переносити на папір. Укладаються угоди між панами й підданими нібито для пам'яти, але швидко показується, що ті угоди понакладали на селян такі тягарі, яких не знали їх батьки й діди»[5].

Селянство пам'ятало ще про закони молдавських господарів, зокрема про так званий хризов (грамота), виданий в 1766 р. господарем Григорієм Гікою, в якому було записано, що селянин-кріпак мусить відробити панові лише дванадцять днів панщини на рік. І селяни чинили опір усяким спробам збільшити панщизняні дні і феодальні повинності, тим більше, що ці закони, успадковані від молдавських господарів, як стверджує Ів. Франко у своїй праці про Лук'яна Кобилицю, офіціально не були скасовані австрійським урядом.

Уже в останні роки XVIII ст. панщина на землях Буковини досягала 70—80, а в деяких місцевостях доходила і до 100 днів на рік[6]. Ще більш швидкими темпами посилювалась панщина і збільшувались різні феодальні повинності на протязі всієї першої половини XIX ст. аж до революції 1848 року. Про це свідчить багато документів, опублікованих у згаданій уже збірці «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.».

В угоді між панами Флондорами та їх підданими с. Путилова від 1803 р. було записано, що селяни зобов'язані перед паном виконувати такі повинності: платити готівкою по 2 флорини на рік від кожної хати, натурою давати десятину овочів і різного збіжжя, з кожного сажня сіна, як плата за сіножаті й пасовиська, 3 крейцари, платити дичиною й рибою за полювання й рибальство в панських лісах і ріках, давати щорічно один смушок та вовну з однієї вівці за ко-

---

[5] Див. І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 5.

[6] «Вісник Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки», № 10(179), Київ, 1951, стор. 54.

ристування гіллям з дерев для годівлі овець і кіз, за користування полонинами платити бринзою. В угоді зазначалося, що усі повинності натурою могли сплачуватись грішми. Селяни, які мали коней, повинні були возити з інших місцевостей горілку до панської корчми, піддані також повинні були ремонтувати й тримати в належному стані панські млини та корчми[7].

Ів. Франко з приводу посилення панщини і феодальних повинностей у цей період пише: «В 1803 р. жалуються громади Довгополе, Яблониця, Конятин і Спетки на свойого дідича Айваса, що домагається від них данини бриндзею, сиром, повісмами, овечими шкірами і до того панщини. В тім самім році жалуються піддані іншого пана Джурджована на подібні здирства; нові процеси йдуть у рр. 1814, 1815 і 1825»[8].

Про невпинне зростання панщини і феодальних повинностей довідуємось також із численних селянських скарг на панів. В скарзі селян-кріпаків, що була подана в 1817 р. самому цісарю на панів Ромашкана, Гафенка, Джурджувана, писалось, що податок за землю пани підвищили в десять разів. Скаржились також на різні здирства і знущання, що їх чинили пани над покріпаченим селянством. В скарзі з Русько-Кимполунзької округи, яка була подана в 1842 р. на ім'я Львівської крайової влади, селяни писали, що їх предки були «повними власниками всіх лісів», а коли населення в окрузі збільшилося, то вони «повинні були корчувати ліси для того, щоб мати пасовиська». Тепер же, пишуть піддані, пани «силою присвоїли собі ліси, наклали на нас великі податки, завели панщину». В скарзі також описувалися утиски і знущання, що їх чинили пани і місцева адміністрація над закріпаченим селянством[9].

Ці скарги десятки років пролежували в канцеляріях і нарешті розв'язувалися в переважній своїй більшості на користь панів, а коли й траплялися випадки, що скарга вирішувалася на користь селян, то поміщики у згоді з місцевою владою цього рішення не виконували.

На допиті по розправі над учасниками селянських заворушень 1843—1844 рр. в Русько-Кимполунзькій окрузі «головний бунтар Лук'ян Кобилиця», як зазначається в протоколі слідства, заявив, що громади цієї округи колись розпоряджалися своєю землею, лісами і пасовиськами, як хотіли, а тепер на них накладені дуже великі земельні податки. В своєму свавіллі поміщики дійшли до того, продовжує

---

[7] Див. Ф. П. Шевченко. Передмова, стор. 27.
[8] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 5.
[9] Ф. П. Шевченко. Передмова, стор. 28, 30.

Лук'ян Кобилиця, що позбавили селян «права рубати навіть ті дерева, що повиростали на наших зрубах, якими ми здавна користувалися і які ми обгородили тином».

За свідченням селянського ватажка, закріпачене селянство терпить від своїх панів-кріпосників неймовірні здирства і глумління. Особливо жорстоко мстять кріпосники підданим за скарги. «Дідичі гноблять всі громади ще й тим, — продовжує селянський заступник,— що змушують їх платити надмірні податки не лише за ті землі, які є зараз в користуванні громад, але ще й за ті землі, які дідичі Айвас, Ромашкан, Джурджуван та граф Логофетті в них відібрали» [10].

Письменник, спираючись на доступні йому документи і свідчення сучасників, заявляв: «Селяни жалувалися, що їм забороняють рубати дрова навіть у їх власних лісах, жалувалися на овечу данину, на високі чинші... на данину бриндзею та на те, що пан силує їх до панщини. Особливо за ліс ішла найзавзятіша сварка; се стверджують і досі заховані в пам'яти спомини місцевих старих людей» [11].

Ів. Франко говорить, що пани «своєю жорстокістю та утисками» викликали проти себе «завзяту ненависть підданих», яка ще й до цього часу лунає в народних піснях і переказах. Ця народна ненависть і була джерелом нестихаючих селянських заворушень.

Письменник в своїй праці наводить уривок одного документа, в якому писалось, що «Буковина при загальнім заколоті думок уже в рр. 1838—1839 була близька до такої катастрофи, яка в 1846 р. трапилася в Галичині» [12].

Селяни пересвідчилися, що ні австрійський уряд на чолі з цісарем, ні місцева адміністрація нічого не робили для поліпшення їх становища, і вони піднімалися на боротьбу, намагаючись знищити ненависні феодально-кріпосницькі порядки.

Іван Франко зазначає, що заворушення 1838—1839 рр. послужили поштовхом до селянського повстання, що вибухнуло в 1843 році: «Розворушене, викликане тими подіями, довело до селянського бунту, що вибух у Путилові 1843 р.» [13].

В 1843—1844 рр. на Буковині, особливо в Русько-Кимполунзькій окрузі, широко розгорнувся селянський рух. Як свідчать дані протоколу розслідування, селяни відмовлялися підкорятися владі поміщиків і місцевої адміністрації. З лісів вони виганяли панських лісничих, заявляючи, що «ліси є нашою власністю, і ми не хочемо бачити в лісі жодного лісничого, а

---

[10] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 134 — 135.

[11] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 8.

[12] Там же, стор. 7.

[13] Там же, стор. 8.

котрий з них з'явиться — ми його вб'ємо». Іван Франко пише, що «збунтовані селяни допускалися збитків на панських побережниках (лісничих — *Я. Т.)*»[14]. Селяни відмовлялися відбувати панщину і виконувати різні повинності, переобирали сільських війтів, поставлених панами, замінюючи їх довіреними людьми. Вони влаштовували збори, на яких обмірковували розпорядження обласної адміністрації і тлумачили їх посвоєму, проводили агітаційну роботу по згуртуванню селянських мас навколо висунутих ними вимог[15].

Для придушення селянських повстань австрійський уряд вдавався до військової сили. По селах Буковини були розташовані військові загони, що не лише харчувались за рахунок селян, а й грабували їх. Ів. Франко на підставі селянських переказів пише, що «вояки різали воли: шкіру лишали, а м'ясо варили й їли. Не задовольняючись цим, вони забирали й з хат усякі віктуали» (продукти — *Я. Т.*)[16].

З повстанцями жорстоко розправлялися. У згадуваному вже протоколі слідства по справі цього селянського повстання докладно записано кого з селян, за що і як було покарано. Декого били киями, інших — різками. Використовуючи матеріали спогадів сучасників, письменник пише: «...били людей, так били, що коло лавки кров люцку пси хлептали»[17].

Селянські повстання 1843—1844 рр. були жорстоко придушені, але причини, які викликали їх, не були усунуті.

Посилаючись на праці Р. Ф. Кайндля[18] і О. Колесси[19], Ів. Франко зазначає, що селяни в 1844 р. примушені були укласти з панами угоду, повинні були і далі нести тяжкі панщизняні тягарі. «Але угода, зроблена під вражінєм свіжого усмирення та під панським тероризмом не могла бути тривка. Вже в 1845 р. починаються скарги. Піддані Ромашкана знов скаржаться, що пан забороняє їм пасти худобу на їх власних пасовиськах і рубати в їх власних лісах»[20].

---

[14] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 8.

[15] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 46—47.

[16] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 9.

[17] Там же.

[18] Кайндль Р. Ф. (1866—1930) — професор Чернівецького університету, австрійський історик Буковини.

Prof. R. F. Kaindl. Das Unterthanswesen in der Bukowina (Archiv für ocsterreichische Geschichte, 1886, B. 2) (Устрій нижчої палати на Буковині. Архів для австрійської історії, 1886, т. 2,— *Я. Т.*); Die Bukowina in den Jahren 1848—1849. (Ocsterreichisch — Ungarische Revue. Monatsschrift für die gesammten Culturinteressen Ocsterreich—Ungarns, 1899, B. XXV). Буковина в роках 1848—1849 (австрійсько-угорський огляд. Місячник для спільних культурних інтересів Австрії і Угорщини, 1899, т. XXV — *Я. Т.*).

[19] Ол. Колесса. Юрій Коссован (Зоря, 1893, стор. 15).

[20] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 11.

Про неймовірно тяжкий стан селян в цей період говориться і в скарзі підданих Русько-Кимполунзької округи до цісаря, датованої 20 травня 1846 року. Селяни писали: «В безмежності нашого горя стоїть заклопотано сльоза в нашім оці, а нашому життю загрожує така небезпека, що ми змушені тікати за кордони, щоб там, бодай в Сибіру, вимолити собі притулок»[21].

Серед селян розповсюджувались чутки про неминуче скасування панщини, які живили революційні рухи.

Чутки про селянське повстання, яке виникло в 1846 р. в Західній Галичині і ввійшло в історію під назвою Мазурського повстання, викликали заворушення і серед буковинських селян.

Носіями чуток про повстання в Галичині були селяни, які гнали худобу на Буковину або йшли туди на заробітки. Так, Ів. Франко посилається на розпорядження місцевої влади, в якому вимагалось, щоб селяни, які гонять худобу або йдуть на заробітки «не сміли заходити в які-будь розмови про західногалицькі події», тобто про повстання Мазурського селянства. Але, зазначає далі дослідник, ясно також і те, що такими розпорядженнями «годі було спинити вість про страшні події на Мазурщині...»[22].

Взаємовплив і взаємозв'язок селянських рухів різних районів і областей і навіть країн Ів. Франко також стверджує історичними фактами. Маючи на увазі відгуки на Буковині на селянські повстання в Галичині 1846 р., автор зауважує: «Маємо звістки, що і в Русько-Кимполюнгській околі в часі великого посту 1846 р. йшли живі наради. Гуцули збиралися в лісах, «у бутинах», де зимовою порою рубають дерево на сплави. Приражено вислати Кобилицю до Відня»[23].

Ів. Франко наводить із спогадів сучасника факти, які говорять про те, що для поїздки Лук'яна Кобилиці до Відня селяни в Галичині також збирали гроші, доручаючи йому від себе листи, в яких писалося і «про їх кривди».

На підставі документів, народних пісень і свідчень сучасників дослідник показує, як збуджували буковинське селянство чутки про те, що нібито Лук'ян Кобилиця привіз з Відня патент, згідно з яким селянам повертаються права тих часів, коли панщина була далеко легшою, що «від тепер пани не мають права судити ані бити селян, що всі ліси і полонини мають належати до громад, а панщини не сміє бути більше, як 12 день у році»[24].

---

[21] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 169.

[22] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 12.

[23] Там же.

[24] Там же.

Селяни Буковини цілими гуртами йшли до Лук'яна Кобилиці, щоб на власні очі побачити цей патент і особисто розпитати про його зміст і значення. Вплив цих подій на закріпачених селян був настільки великий, що «вони цілими громадами почали спротивлятися панам, не хотіли робити панщини, самовільно врубувалися в ліси, випасали панські полонини і ставилися аж раз грізніше не лише до панів, але й до камеральних урядників»[25].

Буковинських поміщиків, зазначає автор, дуже турбували ці події. Вони вимагали від влади негайного заарештування Лук'яна Кобилиці, бунтівника селян, за поширення «тривожних слухів». Поміщики домоглися арешту Лук'яна Кобилиці, якого «засудили на кількамісячну в'язницю»[26].

В умовах безперервного наростання революційного руху народних мас, «коли, — за висловом Ів. Франка, — в повітрі пахло хлопськими розрухами»[27], польські пани виношували надію позбавитися в Галичині влади австрійських верхів, щоб самим бути тут повними володарями[28]. Але в той же час серед польської шляхти не було єдиної думки щодо шляхів досягнення цього. Коли, за твердженням письменника-історика, дрібношляхетські службовці та деяка частина студентів трималися тої думки, що боротьба за скинення панування іноземних загарбників може мати успіх лише за тих умов, коли, не шкодуючи ніяких обіцянок, заручитись в цій справі підтримкою широких народних мас, то великі польські магнати не хотіли про це й слухати, добре розуміючи, що повсталі селяни в першу чергу піднімуть зброю проти них — своїх безпосередніх гнобителів[29].

Поруч з тим Ів. Франко переконливо довів, що серед українського і польського селянства Галичини в той час настирливо ходили чутки про те, що панщина в найближчі роки мусить бути скасована, але селянство також було впевнене і в тому, що польська шляхта панщини добровільно ніколи не ліквідує.

В таких обставинах 40-х років XIX ст. кожний з ворогуючих таборів—польська шляхта, з одного боку, і австрійська бюрократія, з другого, наперебій, на думку письменника, намагалися обіцянками про скасування, або хоч полегшення

---

[25] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 13.

[26] Там же, стор. 12—13.

[27] І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. стор. 116.

[28] І. Франко. Bronisław Loziński. Dwa upiory historyczne, generał Benedek і starosta Breine (Galicya w roku 1846), ЗНТШ, т. LII, Львів, 1903, стор. 26—27.

[29] Див. І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 128.

панщизняних обов'язків, що падали на плечі закріпаченого селянства, привернути його на свій бік. Але, підкреслює далі автор, ні одна з сторін не думала серйозно про скасування панщини.

Хоч і багато в той час сипалося з боку обох таборів різних проектів на поліпшення панщини, але це була лише одна балаканина, щоб посіяти заспокоєння серед закріпачених мас. З приводу цих проектів Ів. Франко з сарказмом заявляв, що їх долю вирішили могутні селянські повстання[30], що, як образно він висловлювався, на цих проектах латання феодально-кріпосницької системи авторитетну резолюцію поставили «хлопські, мазурські сокири та ціпи»[31].

У відповідь народ підняв ще нечуване досі за своїм розмахом повстання. Ів. Франко з цього приводу писав: «Давнє невдоволенє між підданими й панами вибухло страшною кровавою пожежою, вибухло як раз на польській землі. Шляхту огорнув загальний переполох»[32]. Але, зазначає він далі, «польське повстання 1846 р. захопило також значну часть галицько-руської території, і то крім Львова головно пограничну, західну часть краю, де руська людність стикається з польською»[33].

Події 1846 р., пише Франко, показали урядові, що феодально-кріпосницькі порядки залишатися в такому вигляді далі не можуть. Їх треба коли не зовсім скасувати, то, принаймні, «поліпшити», пристосувати до нових умов суспільно-політичного життя[34].

Австрійський уряд більш за все боявся нових селянських повстань, а тому шукав заходів запобігти їм. Це, на думку автора, і було причиною створення ряду проектів в справі «поліпшення», або, як офіційно говорилося, — для «регуляції» панщини. Але «для підданих се ще зовсім не була давно ожидана воля»; а «пани бачили в тих урядових уступках селянам урядову заплату за різню»[35].

Отже, під грізними ударами селянських повстань всі пануючі верстви суспільства носилися з проектами «полегшення» становища трудящих, але, зазначає Ів. Франко, «шляхетні

---

[30] Див. І. Франко. M. Stecka—Edward Dembowski. Львів, 1911. ЗНТШ, т. CV, Львів, 1911, стор. 216.

[31] І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, стор. 124.

[32] І. Франко. Галицька індемнізація. Збірник. «В наймах у сусідів». Львів, 1914, стор. 272.

[33] І. Франко. M. Stecka—Edward Dembowski. Львів, 1911. ЗНТШ, т. CV, 1911, Львів, стор. 214.

[34] І. Франко. Батько й дочка (Із паперів Івана Федоровича) ЗНТШ, т. XCIII, 1910, Львів, стор. 79.

[35] Див. І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. ь Галичині. стор. 149, 134 та 135.

панове сміло й рішучо домагалися такої зміни, щоб і вовк був ситий і коза ціла».[36]

Зусиллями реакції, очолюваної австрійською монархією, селянські повстання були потоплені в крові, але панівні класи розуміли, що співвідношення класових сил в країні змінилося. Вони розуміли, що коли сьогодні їм вдалося придушити народне повстання, то завтра воно може вибухнути ще з більшою силою і на ширшій території, бо залишаються незміненими ті умови, що породжують їх.

Селянські заворушення 1843—1844 рр. на Буковині і повстання 1846 р. в Галичині хоч не ліквідували кріпосницькі порядки, але дедалі більше розхитували і послаблювали феодально-кріпосницьку систему.

Грунтовне вивчення епохи і причин виникнення народних рухів першої половини XIX ст. дало можливість письменникові правильно зрозуміти дальший розвиток історичних подій. Він глибоко усвідомлював, що країна йшла до неминучого революційного вибуху.

Якщо «наука дана шляхті кровавим пущенем була зовсім даремна»[37] і нічому її не навчила, то, застерігав Ів. Франко, час історичного розвитку змете її «з лиця землі». І не довго довелось чекати того часу, коли «з заходу заревіла буря, що відразу змела з лиця землі і Меттерніха й регуляцію й шляхетські мрії про вічне очиншованє, і саму панщину».[38] «Впала струпішіла будова Меттерніхового абсолютизму»[39] під ударами революційного руху народних мас і неминучого, наступального розвитку капіталістичних відносин.

11—13 березня 1848 р. у Відні революційні маси вийшли на вулиці з вимогами свободи. Перші звістки про віденські події з блискавичною швидкістю перекинулися на західноукраїнські землі. Вже 17 березня у Львові рознеслися чутки про віденські події, а наступного дня, кваплячись, щоб не випустити з-під свого впливу народні низи і не допустити з їх боку революційних виступів, шляхетська і ліберально-буржуазна верхівка почали виробляти петицію — адрес для подачі австрійському імператору, яку вже 19 березня запропонували підписати населенню міста Львова.

Як справедливо говориться в праці «История Польши», адрес складали представники буржуазії і ліберальних поміщиків у такому тоні, щоб він був не лише «виразом союзу між польською ліберальною буржуазією і ліберальними помі-

---

[36] І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Львів, 1913, стор. 136.

[37] Там же, стор. 138.

[38] Там же, стор. 150.

[39] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 13.

щиками», а хоч тимчасово задовольнив українську буржуазію і подав їй деякі надії та створив у польських та українських трудових масах ілюзії на поліпшення їх становища і цим зміг «не допустити революційного виступу мас, втримати їх під своїм впливом».[40]

У своїх працях Ів. Франко стверджував, що 19, 20, 21 березня у Львові відбулися вуличні демонстрації, «повні нечуваного в історії Львова запалу». Тут же автор зазначає, що на перший погляд складалося таке враження, нібито все населення Галичини в той час розпадалося на два ворожі табори: один табір — увесь народ як український, так і польський, «скупчений під гаслом: свобода, рівність і братерство», а другий — реакційні поміщицько-клерикальні кола на чолі з австрійською монархією. До того ж здавалося, додає письменник, що другий табір крок за кроком терпить поразку за поразкою і «незабаром мусить розпастися та щезнути безслідно». «Тим часом,—продовжує він,—ті погляди вже по перших днях упоєння, показалися злудними».[41] «Народний табір зовсім не був такий одностайний та однодушний, як се здавалося в першій хвилі».[42]

Іван Франко, отже, бачив майнову нерівність серед міського населення і неоднакове ставлення його до лозунгів, висунутих революцією. Навівши уривок з безіменної записки львівського міщанина, очевидця революційних подій у Львові, він показує, що хоч, на перший погляд, власники міських будинків та грунтів брали активну участь у революційних подіях, насправді вони далекі були від того, щоб у всьому підтримувати рух народних мас і особливо далекі були «від охоти боротися за свободу, або хоч би тільки сміло та мужно боронити того, що вибороли вже інші».

Ів. Франко не зупиняється, однак, лише на констатації факту. Він прослідкує, як у ході розвитку революції розшаровується прогресивний табір, який, здавалось би, так одностайно вступав у перші дні революції. «Та се,— звертає нашу увагу письменник,— був лише початок. Кожний день приносив нові роздвоєння в таборі «народовім», кожде нове питання, що виринало в тій повени змін, родило ріжні погляди, зачіпало суперечні інтереси».[43]

Під тиском революційних народних мас реакція на чолі з австрійською монархією мусила піти на деякі поступки, тим більше, що між австрійськими і польськими панівними класа-

---

[40] История Польши, т. II, вид. АН СРСР, М., 1956, стор. 59.

[41] Злудний — нереальний.

[42] І. Франко. Задушні дні у Львові 1848 р. Збірник «В наймах у сусідів». Львів, 1914, стор. 179— 180.

[43] Там же.

ми, з одного боку, і польськими шляхетсько-демократичними елементами — з другого, на території Галичини йшла шалена боротьба за те, чи народні маси стануть на боці польської шляхти і підтримуватимуть її в боротьбі за відбудування незалежної панської Польщі, чи австрійська монархія приверне їх на свій бік і використає в боротьбі проти польської шляхти, проти її планів, спрямованих на підрив єдності австрійської імперії.

Лише цим складним становищем, що виникло внаслідок класової боротьби і боротьби між різними таборами панівних класів західноукраїнських земель і можна пояснити, на думку Ів. Франка, те, що вже 17 квітня 1848 р. австрійський уряд мусив поквапно ліквідувати панщину, поки що тільки в межах Галичини. Ліквідація ця була продиктована інтересами австрійських поміщицько-буржуазних кіл і бюрократів, які думали запобігти цим проти дальшого розгортання революційного руху і надіялись таким чином ліквідувати вплив демократичних верств польської шляхти на селянство.[44]

Автор показує, з якою швидкістю розповсюджувалися по західноукраїнських землях відомості про всі заходи австрійського уряду, про його поступки під революційним тиском.

Ще в 1846 р., зауважує Ів. Франко, в аграрних справах Буковина була відокремлена від Галичини, але вістка про скасування панщини в Галичині блискавично дійшла до Буковини. Галицьких селян охопив нечуваний ентузіазм, який, очевидно, захоплював і селянські маси Буковини.

«Так буковинська людність,— зазначає письменник,— сильно заворушилася тим, що сталося в Галичині. Ніякі докази не могли переконати селян, що панщина скасована лише в Галичині... По буковинських селах пішов гомін, посипалися погрози на панів».

Селянство Буковини, продовжує Ів. Франко, хвилювалося, погрожуючи панам. Але поміщики, ще й у цей насичений революційними подіями період, вживаючи найсуворіших заходів, намагалися затримати остаточний розвал феодально-кріпосницької системи. Ів. Франко наводить факти, які свідчать про те, що навіть «при кінці мая дідич Гондур у Глиниці всім селянам, що не хотіли йти на панщину, велів, як висловляється один кореспондент, поляк «odliczyć po 50 konstytucyjnych kijów». Такі випадки бувають майже всюди»,[45]— додає письменник, спираючись на свідчення кореспондента.

Незважаючи на шалений опір реакційних сил, революція в країні брала верх. Могутня хвиля революційного піднесен-

---

[44] Див. І. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Львів, 1913, стор. 155—159.

[45] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 13—14.

ня народних мас змушувала панівну верхівку йти на деякі поступки.

Під впливом скасування панщини в Галичині й серед буковинських поміщиків, твердить письменник, захиталася віра в довговічність панщини. Для «заспокоєння народу» більш далекоглядні поміщики, як наприклад Вашковець, брати Петріно й ін., самі по своїй волі дарували своїм селянам панщину.

Викриваючи справжню суть цих «добродійних» вчинків поміщиків, дослідник з сарказмом заявляє: «Се було повторення тактики польських дідичів у Галичині: зректись того, що й так уже виковзло із рук, і здобути собі титул філантропів та добродіїв народа». Але, зауважує далі, поміщики спізнилися із своєю тактикою, бо селяни вже не хотіли вірити і не вірили в існування панщини.

Під тиском революційних подій, що розвивалися неймовірно швидко, уряд призначив на червень місяць 1848 р. парламентські вибори, навколо яких розгорнулася запекла боротьба за оволодіння депутатськими місцями.

На прикладі Грималівського ключа, яким володів український поміщик Федорович, Іван Франко показує, яких зусиль докладав цей «патріот», щоб до нового парламентського органу, покликаного до життя революційними подіями, була обрана більшість депутатів, слухняних поміщицькому класові.

Письменник наводить уривок з листа Федоровича до грималівського мандатора [46] від першого червня 1848 р., в якому поміщик іменем Тернопільської окружної ради викладає інструкцію про те, що мандатор повинен робити і як поводитися під час підготовки і проведення виборів до австрійського парламенту, щоб забезпечити обрання відповідного депутата. В листі-інструкції говориться, що мандаторові доручається розгорнути якнайширшу діяльність по підготовці до виборів. Всі останні справи і особисті міркування «відложіть тепер на бік», попереджає поміщик, бо всю увагу треба звернути на те, щоб забезпечити обрання «тільки найгідніших» кандидатів. Для цього необхідно слідкувати за кожним кроком ворожих партій і старатися знешкоджувати всі їх заходи. В кінці, боячись, щоб не відкрили його мерзенних заходів, Федорович попереджає мандатора, що «ся інструкція прислугує тільки тобі самому і маєш її в своїм часі на жадане звернути».[47]

З такою, за виразом Ів. Франка, «завзятою» агітацією виступали на виборах панівні класи всіх народностей, що населяли західноукраїнські землі, і їх агітація, як переконливо по-

[46] Мандатор — найнижча адміністративна влада на селі.

[47] І. Франко. Причинки до історії 1848 р., ЗНТШ, т. LXXXVIII. 1909, Львів, стор. 111.

казано в наведеному письменником листі Федоровича, була спрямована на те, щоб «були вибрані тільки такі люди, яких минувшість незаплямлена, теперішня публична опінія, освіта, розум і весь характер можуть дати запоруку, що будуть усіма силами ділати для добра нашої батьківщини в нашім дусі».[48]

Незважаючи, однак, на це, до австрійського парламенту ввійшла значна кількість представників від селянства і буржуазії. Особливо разючим був успіх селянських революційних мас у виборах в українській частині Галичини. З 35 депутатів, яких вибирали на цій території, було обрано 23 селянина.[49] Ця знаменна подія справила велике враження на всі кола суспільства країни.

Ів. Франко наводить уривок з листа одного австрійського офіцера, військова частина якого була розташована в Чернівцях. В цьому листі офіцер висловлює своє презирство до новообраного парламенту і, розважаючи свого друга, щоб той не журився, що його не обрали до парламенту, тут же додає: «Що б Ви там робили між хлопами, анархістами, одурілими радикалами і політично п'яними студентами?».[50]

Аналогічна боротьба навколо виборів до австрійського парламенту точилася і на Буковині. Іван Франко, навівши гуцульську народну пісню про перші вибори до австрійського парламенту, робить зауваження, що народні маси хотіли вибрати до парламенту лише таких представників, які б віддано захищали їх інтереси. «Депутат,— передає письменник-революціонер народну думку,— має заступати інтереси громади супроти панів», а тому в розумінні народних мас, підкреслює автор, склалася цілком вірна думка, що депутатом «не міг бути пан, лише селянин»[51]. На виборах від сільських округів Буковини депутатами обрано тільки селян.

Рух народних мас в період свого піднесення висував з селянського середовища своїх керівників. Селянство Буковини в 40-х роках XIX ст., в період жорстокої боротьби за соціальне і національне визволення висунуло своїм ватажком, виразником і захисником своїх інтересів простого, неписьменного селянина — кріпака Лук'яна Кобилицю. Іван Франко зазначав, що «майже безпосередньо по виході з тюрми хвиля бурхливого року винесла Кобилицю на становище, про яке він перед кількома місяцями певно не смів і думати»[52].

В запеклій передвиборній боротьбі реакційні сили Буковини, щоб скомпромітувати кандидатуру Лук'яна Кобилиці,

---

[48] Там же, стор. 110.

[49] Див. Історія Української РСР, т. I, Київ, 1953, стор. 439.

[50] І. Франко. Причинки до історії 1848 р., ЗНТШ, т. LXXXVIII, 1909, Львів, стор. 114.

[51] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 15.

[52] Там же.

кричали скрізь і всюди, що він карний злочинець, маючи на увазі засудження його австрійським судом за участь у селянських рухах 1843—1844 рр. Але, зауважує письменник, «в очах народа ся кара була для нього найбільшою честю»[53].

Незважаючи на шалену боротьбу реакції проти кандидатури Лук'яна Кобилиці в депутати до австрійського парламенту, кандидатури, яка, за висловом Ів. Франка, вражала «буковинських шляхтичів дужче, ніж вибір якого будь іншого селянина»[54], волею народних мас Прикарпаття, всупереч усім намаганням реакції Буковини ватажок народних низів Лук'ян Кобилиця був обраний депутатом до першого австрійського парламенту.

В новообраному парламенті виступили одна проти одної основні класові сили тогочасного суспільства. На боротьбу проти феодально-кріпосницьких кіл піднялися ті сили, «які,— за словами Ів. Франка,— досі під тиском абсолютизма тільки потаємно могли проявлятися, а в повній своїй силі визначилися були тільки раз і тільки в деяких околицях Галичини елементарним вибухом 1846 р.»[55].

Лук'ян Кобилиця, як виразник мрій і волі широких народних мас, в парламенті весь час «належав до т. зв. лівиці, тобто до демократично-радикальної части сойму. В найважливішій справі, ухваленій у Відні, в справі знесення панщини... він разом з більшою частиною галицького й буковинського селянського посольства голосував радикально — за знесенєм панщини без відшкодовання панам»[56].

Пізніше, показуючи ставлення селянських депутатів західноукраїнських земель до основного питання революції, питання про ліквідацію панщини, Франко зауважує, що селянські депутати в цьому питанні пішли набагато далі по шляху демократичної революції, ніж про це сказано в цісарському патенті від 19 квітня 1848 р. В патенті ясно записано, що поміщикам за втрати, яких вони зазнали внаслідок ліквідації панщини, належить відшкодування, або так звана індемнізація, тоді як селянські депутати через свого представника, депутата Івана Капущака, авторитетно заявили з трибуни австрійського парламенту, що «панам не належиться ніяка індемнізація»[57].

Різні офіційні документи, народні перекази, пісні і свідчення сучасників красномовно говорять про те, що селянські

---

[53] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 13.

[54] Там же, стор. 15.

[55] І. Франко. Причинки до історії 1848 р., ЗНТШ, т. LXXXVIII, 1909, Львів, стор. 110.

[56] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 17.

[57] І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 126.

депутати в австрійському парламенті 1848 р., а особливо Лук'ян Кобилиця, проводили велику роботу в справі викриття кріпосницьких намірів поміщиків Буковини, подаючи до парламенту селянські скарги.

В листі путилівських селян від 28 вересня 1848 р. до свого депутата в австрійському парламенті Лук'яна Кобилиці, який перебував у той час на засіданнях парламенту у Відні, говорилося, що вони зазнають від поміщиків неймовірних утисків і знущань, що поміщики самовільно виганяють на їх толоки й пасовиська свою худобу й коней і цим нищать велику кількість сіна[58].

Подібні скарги від селян до депутатів плили безперервним потоком. Лук'ян Кобилиця, говорить Ів. Франко, велику кількість таких скарг, пересланих на його ім'я від громад Буковини, «з жалями на панські кривди, на відбиранє грунтів, полонин і лісів», подавав на розгляд парламенту. Про це свідчать реєстри скарг, опублікованих при стенографічних протоколах засідань парламенту, на які посилається дослідник[59].

Про найдемократичніший на той час напрям у діяльності селянського депутата Лук'яна Кобилиці свідчить і те, що він, за словами письменника, «німий (не розумів німецької мови, якою велася вся робота парламенту — *Я. Т.*), але консеквентний противник панських привілеїв»[60], під час свого перебування у Відні був у близьких стосунках з демократичними колами. Про це свідчить не лише Ів. Франко, а й політичні листівки і радикальні газети, знайдені при конфіскації паперів, що належали Лук'яну Кобилиці[61].

Для підтвердження послідовно демократичної лінії, яку проводив депутат Лук'ян Кобилиця, письменник наводить факт, що коли обговорювалось в парламенті питання про те, чи допустити угорську делегацію на засідання і чи вислухати її думку в справі посередництва парламенту між революційною Угорщиною і австрійським цісарем, «Кобилиця був майже одинокий посол-селянин, який голосував прихильно до мадярів»[62] разом з іншими демократичними силами парламенту.

Іван Франко ставить законне і суттєве питання про те, як же впливали на Лук'яна Кобилицю бачені і пережиті ним віденські події? Перш за все, підкреслює письменник, ці події — бої між революційними військами і військами помі-

---

[58] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», Київ, 1949, стор. 174—175.

[59] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 16.

[60] Там же, стор. 17.

[61] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 207—208.

[62] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 18.

щицько-клерикальної австрійської монархії — викликали у Лук'яна Кобилиці спогади про рідну Буковину, про її трудовий народ, про те, як поміщики і бюрократія знущалися над його братами, гуцульськими селянами, нещадно розправляючись з тими, хто посмів підняти голос протесту проти непосильної експлуатації.

Ці бої на вулицях Відня нагадали Лук'яну Кобилиці й про те, що він сам «бачив або чув, як путилівські гуцули клякали перед військом і як під лавками, де їх потім січено, пси хлептали їх кров»[63].

У віденських подіях Лук'ян Кобилиця бачив приклад того, що саме таким шляхом його рідна Гуцульщина може звільнитися від соціального і національного поневолення. Спостерігаючи увечері з вежі віденської астрономічної обсерваторії хід боїв за місто Відень, він не міг спокійно дивитися на розриви бомб, лускання в повітрі ракет і сяйва від величезних пожеж і не поділитися своїми враженнями з присутніми. Галицький шляхтич, до якого звернувся тоді Лук'ян Кобилиця, побачив, що «в його очах меркотів якийсь дивний огонь, а на устах був усміх». А коли шляхтич запитав Кобилицю, чи не страшно йому дивитися на все це, то той з усмішкою на устах махнув рукою і промовив: «А що, панцю, як би ми таке в наших горах (тобто на Буковині — *Я. Т.*) зробили»[64].

В одному з своїх доносів на ім'я крайової адміністрації вижницький піп характеризує Лук'яна Кобилицю як людину, фанатично віддану інтересам народних мас. «Він (Лук'ян Кобилиця — *Я. Т.*),— заявляє агент австрійської адміністрації,— ще в 1844 році, як проводир-бунтівник, був засуджений і покараний тюрмою і тілесною карою, а тепер настільки напрактикувався у віденському рейхстазі в своєму мистецтві, що викликав в гірських місцевостях справжню анархію»[65].

Ів. Франко цілком правильно і переконливо показував, як у революційній боротьбі зростав і гартувався Лук'ян Кобилиця як ватажок селянських мас Буковини. Перебуваючи у Відні на засіданнях парламенту, під час революційних боїв на вулицях столиці Австрії в жовтневі дні 1848 р. «у перве він побачив, що то значить новочасна боротьба за народні права, як виглядає горожанська армія і якими силами розпоряджає реакція»[66]. Франко, отже, підкреслив, що Лук'ян

---

[63] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 18—19.

[64] Там же.

[65] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 182.

[66] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 18.

Кобилиця побачив на власні очі, які класові сили служать опорою для реакції.

Революційні бої, пережиті Лук'яном Кобилицею у Відні, не пройшли для нього, на думку Ів. Франка, безслідно, вони послужили йому школою боротьби проти соціального і національного поневолення. Коли він під час перерви в засіданнях парламенту повернувся до свого рідного села Плоска на Буковині, то до «батька Кобилиці почали йти люди як на прощу з близька і з далека»[67], щоб розказати йому про наболілі кривди, яких вони зазнавали від панів, розпитати про новини, що сталися у Відні, і попросити у нього поради й допомоги.

Збагачений революційним досвідом і окрилений піднесенням руху селянських мас, Лук'ян Кобилиця скликає збори, або, як їх називає письменник, сесії, на які сходились селяни або їх представники з далеких околиць і навіть з Галичини.

З різних документів австрійської адміністрації на Буковині, що збереглися в архівах, а тепер опубліковані, видно, що селянський рух на Буковині восени 1848 р. набрав широкого розмаху. Обласний комісар Сиржистий доносив Буковинському обласному управлінню, що на початку листопада громада с. Вашківці над Черемошем «прогнала панські плуги, що були на оранці». З цього видно, що революційне селянство ставило вже питання про захоплення бодай тих поміщицьких земель, що недавно були загарбані поміщиками у селян. Далі в документі зазначається, що після Вашківців комісар побував у селах Банилів, Мліїв, Іспас, Вижниця і переконався, що й ці села «тепер були збунтовані».[68]

З усього баченого комісар робить висновок, що особливого піднесення рух селян набрав після зборів, скликаних Лук'яном Кобилицею. Збори ці, як свідчать документи, були дуже багатолюдні. Коли на перших зборах, що відбулися 16 листопада 1848 р. на горі Глєдові коло Вижниці під відкритим небом, зібралося, за даними згаданого документа, коло 2600 чоловік, то вже на других зборах, що відбулися 21 листопада того ж року біля Путилова Сторонця в місцевості, що носить назву Панчена, присутніх було набагато більше. На 15 грудня скликано треті збори, але при появі австрійських військ селяни, що почали з'їжджатися, розбіглися.

Лук'ян Кобилиця виступав на зборах з промовами, закликаючи селян до боротьби з експлуататорами. На перших зборах він закликав селян до непокори поміщикам, «бун-

---

[67] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 20.

[68] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 178—179.

туючи громади проти дідичів та закликаючи їх не коритися домініям». Звертаючись до селянських мас, що з жадобою слухали його, Лук'ян Кобилиця говорив: «Ви можете вибирати нових війтів громад, якщо ви вашими незадоволені, і вибирайте таких, які не йдуть рука в руку з панами».[69]

Силу і могутність масового селянського руху, що набирав все ширшого розмаху, Іван Франко бачив у тому, що Лук'ян Кобилиця, добре знаючи бажання і прагнення народних мас, кидав у маси бойовий заклик: «Не бійтеся нічого, ліси, полонини та пасовиська всі будуть ваші».[70]

Але й реакційні кола Буковини й усієї австрійської імперії не дрімали. Старший стрілець Завадинський[71] в зв'язку з наростанням революційного руху, викликаним зборами, організованими Лук'яном Кобилицею, пропонує буковинській обласній адміністрації перевірені методи боротьби з непокірними народними масами. В донесенні він, плямуючи непокірність народних низів, що не зважають ні на які заклики панівних класів, рекомендує розкладати рух народних мас з середини через підісланих довірених агентів.[72]

Недаремно Лук'ян Кобилиця, як стверджує Ів. Франко, неодноразово в своїх промовах нагадував повсталим масам, щоб вони береглися зради.[73]

Події розвивалися швидко, зростало революційне піднесення мас. Коли на перших зборах Лук'ян Кобилиця, за свідченням письменника, закликав революційні маси до непокірності лише поміщикам, то на других він уже «виступив різко не лише проти панів, але й проти урядників». Селянський ватажок, отже, стверджує дослідник, до класових ворогів селянства зачислював не лише поміщиків, а й органи влади австрійської монархії на місцях. «Від тепер,— звертається він до народу,— гуцули не повинні слухати ніяких урядників, комісарів, старостів ані навіть губернатора, нікого крім нього одного. Всі скарбові й панські грунти мають належати до самих селян, які від тепер мають стати зовсім самостійними властителями».[74]

Хід революційних подій давав змогу Лук'яну Кобилиці, за твердженням Ів. Франка, зрозуміти, що поміщики і австрійська адміністрація Буковини мають надію, що «коли посли Тиміш і Кобилиця виїдуть на засідання Сойму, то рух

---

[69] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 178—179.

[70] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 20.

[71] Начальник гірської поліції.

[72] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 181—182.

[73] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 23, 38.

[74] Там же, стор. 21—22.

сам собою притихне», і тому вони дуже хотіли, щоб селянські депутати якнайшвидше виїхали до Кромержа.[75] Лук'ян Кобилиця, однак, вдруге на засідання австрійського парламенту не поїхав, і це говорить про нього як про видатного керівника селянського руху, що розумів, як реакція хотіла використати і використала в своїх інтересах балаканину в парламенті.[76]

Нестримне піднесення революційного руху мас на Буковині призвело до паралізування дій австрійської адміністрації і поміщиків. Поміщики Буковини в заяві до крайової президії били на сполох, зазначаючи, що, незважаючи на те, що міністерство дало вказівки щодо наведення порядку в країні, останнім часом революційний рух не лише не зменшився, а поширився ще більше, так що вже дійшло до захоплення поміщицьких лісів і пасовиськ.

«Таке становище,— писали налякані поміщики,— загрожує одним ударом повалити цілу існуючу до цього часу власність і поділити правом закріплену панську власність між мужиками».[77]

В листі підкреслювалось, що «не можна передбачити на чому зупиниться цей переворот», бо рух набрав такого широкого розмаху, що повстанням охоплені громади за Серетом і Черемошем.[78]

В циркулярі старости Буковини Баха до всіх поміщиків і духівництва говорилося, що на буковинських землях, крім Лук'яна Кобилиці, «діють між народом ще й інші особи», які «сіють недовір'я і незадоволення» серед народу, а їх роботі сприяють «легковірність та груба вдача сільського населення»,[79] тобто, що селянство дуже податливе на агітацію Лук'яна Кобилиці і його однодумців.

Посилаючись на австрійських істориків Р. Ф. Кайндля і Й. О. Гельферта,[80] Ів. Франко стверджує, що під впливом селянського руху на чолі з Лук'яном Кобилицею, революційний рух поширився й на інші села Буковини. Селянський депутат Юрій Тиміш, за прикладом Лук'яна Кобилиці, почав і у себе організовувати селян, відбираючи у поміщиків ліси й пасовиська. Цей приклад наслідували в своїх громадах і селяни Ілько Щербан, Михайло Тудан, Василь Грінчук і Ми-

---

[75] Кромериж (Кремзір) — місто Австрії, куди переведено засідання парламенту після розгрому жовтневого повстання у Відні 1848 р.

[76] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 24—25.

[77] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 188.

[78] Там же, стор. 188—189.

[79] Там же, стор. 201.

[80] Й. О. Гельферт (1820—1910) — австрійський юрист, історик. Депутат парламенту в 1848 р.

хайло Гайчук у Костівцях, Юрій Яцко, Григорій Янко та Іван Рудницький у Станіславцях над Черемошем і т. д.[81]

«Щоб надати рухові одноцільність і більшу силу», Лук'ян Кобилиця в цей період найвищого піднесення революційного руху, скликав 15 грудня того ж року ще й треті збори на «Краснім Ділу» біля Плоскої, але, як тільки почалися збори, з'явилась військова каральна експедиція і розігнала їх.

Революційний рух селянських мас настільки посилився й поширився, що за свідченням очевидця Штавфе-Сімігіновича,[82] навіть адміністративний центр Буковини м. Чернівці перестав бути безпечним для експлуататорських класів місцем, бо навіть тут ходили тривожні чутки, що в базарні дні «селяни з довколичних сел мають намір з косами, вилами, ціпами та сокирами напасти в ночи на Чернівці й запалити місто».[83]

В заявах і донесеннях поміщиків і різних представників австрійської адміністрації на Буковині з усіх кінців надходили тривожні вісті про те, що ніякі заходи обласної адміністрації для заспокоєння селянства не мають успіхів, а тому адміністрація мусить обережно відступити від своїх намагань. Селянство, підкреслюється в одному з документів, нікому і нічому не вірить, вірить лише Лук'янові Кобилиці та його однодумцям.

Щоб встановити знову порядок, тобто примусити селянські маси коритися поміщикам, потрібно, на думку путилівського мандатора Ласковського, щоб сам Лук'ян Кобилиця відмінив попередні свої розпорядження і закликав селян до послуху, бо адміністрація зовсім безсила.[84]

Австрійська імперія не мала в той період стільки сили, щоб втихомирити, придушити, втопити в морі крові розбурхане селянство, і тому окремі представники австрійської адміністрації були змушені будувати з цього приводу різні наївні плани, і може навіть надіялись на підкуп ватажка народних мас, а «Кобилиця,— з гордістю підкреслює Іван Франко,— й далі їздив по селах та робив по своєму порядки».[85]

Розпорядження Лук'яна Кобилиці. як говориться в багатьох документах, були для трудящих Буковини законом. В згаданій вище заяві буковинських поміщиків говорилося, що

---

[81] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 23—24.

[82] Штавфе-Сімігінович (1832—1897) — німецький письменник і педагог, що жив у Чернівцях.

[83] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 23—24.

[84] Див. Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», Київ, 1949, стор. 182—186, 188—190, 201.

[85] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 26. Див. також збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.». стор. 182—184.

Лук'ян Кобилиця і Юрій Тимош були людьми темними, «без жодного почуття права», але їм вдалося ввійти в довір'я народних мас, і вони «вже раніше висувалися як носії вимріяних прагнень народу».

Про безмежне довір'я і непохитний авторитет Лук'яна Кобилиці серед народних мас свідчить і той факт, наведений письменником, що коли австрійська військово-поліційна влада полювала за Лук'яном Кобилицею і окружний комісар Канне звернувся до одного уніатського попа, у якого часто бував Кобилиця, щоб піп допоміг йому зловити ватажка повсталого народу, той під страхом смерті відповів, що ні за що «ніякий гуцул вам не видасть Кобилиці». Коли б повстанці довідалися, що про це була лише розмова, продовжував далі піп, «то певно повісили би мене на першій ліпшій гилляці».[86]

Ніякі заходи комісара не призвели до бажаних наслідків. Лук'ян Кобилиця з своїм загоном наводив жах на поміщиків і австрійську адміністрацію Буковини, закликаючи селян відбирати у поміщиків ліси й пасовиська. Звернувшись вдруге до попа з таким проханням, комісар вдруге одержав відповідь, що «за один волос Кобилиці пожерли би мене птиці».[87]

Іван Франко показує, що на той час Лук'ян Кобилиця був серед народних мас у такій пошані, користувався таким великим авторитетом, що під час других зборів Путилівський загін австрійської поліції, що набирався з селян, перейшов на бік повсталих і став військовою силою Лук'яна Кобилиці, або, як називає її письменник, — «прибічною гвардією» Кобилиці. На підставі свідчень очевидців дослідник констатує, що коли після поразки революційних сил у жовтневих боях у Відні і листопадових у Львові і Кракові реакція прийшла до влади і почала збройну боротьбу з селянським рухом, очолюваним Лук'яном Кобилицею, то його повстанський загін, до складу якого входили озброєні селяни, вже нараховував понад 300 чоловік.[88]

Аналізуючи народну пісню «Лук'ян Кобилиця», Ів. Франко з гордістю підкреслював народну думку про те, що «Лук'ян Кобилиця був послом на сейм конституційний 1848 р. у Відні, відтак в осени того ж року счинив розрух на буковинській Гуцульщині».

В пісні письменник бачить повагу народних мас до ватажка революційного руху за те, що він не лише вносив до парламенту різні селянські скарги, а й зумів захищати інтереси народних мас, і навіть «вніс в осени 1848 р. до Кромерижа

[86] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 31.
[87] Там же, стор. 33.
[88] Там же, стор. 23.

петицію про сполученє Буковини з Галичиною і о уригульованє буковинських відносин».[89]

Пошана з боку народу—це, на думку Ів. Франка, найвища нагорода для революційного діяча і керованого ним народного руху. «Сам гуцульський народ,— підкреслює письменник,— звеличає його (Кобилиці — *Я. Т.*) пам'ять у піснях і не забув його імені й доси, нав'язавши до нього ріжні легенди, а талановитий буковинський поет Федькович звеличав його пам'ять у поемі, яка в часі її написання видалася так смілою і революційною, що її більше як 20 літ не сміли не то друкувати, але навіть переписувати».

З великою симпатією описує письменник особу ватажка селянських мас. Щоб показати, що Лук'ян Кобилиця — це нероздільна частка народу, плоть від плоті і кров від крові народних низів, автор підкреслює, що цей «простий, неписьменний селянин, що завдяки надзвичайним обставинам бурхливих років заняв деяке місце в історії того часу»,[90] був не зовсім звичайним гуцулом.

Лице в нього «добродушнє та при тім поважнє, з великими, блискучими очима», — пише Франко і наводить із спогадів Федоровича про Лук'яна Кобилицю такі слова: «Усе задуманий і не скорий до розмови, Кобилиця в течію загального розговору рідко вкидав свої два три слова, але ті слова все свідчили про його розум, енергію та скуплену думку».[91]

Проаналізувавши величезний матеріал, письменник приходить до висновку, що сила селянських рухів і зокрема руху, очоленого Лук'яном Кобилицею, була в його масовості, в його сесіях, на яких велася широка агітація за боротьбу проти кріпосницького гніту, а Лук'ян Кобилиця закликав не слухати «ані панів, ані урядників» і виступати на боротьбу проти соціального і національного поневолення. Але в той же час Ів. Франко розумів і слабкість цих рухів, що полягала в їх слабкій організації і в царистських настроях селянства і їх ватажків.[92]

Важливе значення для вияснення революційного кругозору Лук'яна Кобилиці має також питання про його ставлення до подій в революційній Угорщині 1848 — 1849 рр. Коли проаналізуємо історичні факти, то переконаємося, що всі вони говорять про те, що ватажок селянських мас Буковини прихильно ставився до цих подій.

---

[89] І. Франко. Із уст народа. Журн. «Житє і Слово», т. І, Львів, 1894, стор. 143—144.

[90] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор 2.

[91] Там же, стор. 3.

[92] Див. там же, стор. 38—39.

Так, багато документів і донесень офіційних осіб ясно свідчать про зв'язки між буковинськими і угорськими повстанцями,[93] про це говорить згаданий уже Ів. Франком факт голосування Лук'яна Кобилиці на користь допущення угорської делегації на засідання австрійського парламенту, а також наведені письменником свідчення депутата парламенту Івана Федоровича про те, що Федоровича в приміщенні готелю, де жив у нього і Лук'ян Кобилиця, відвідала угорська делегація. Тут, за припущенням дослідника, міг також зустрітись з нею і Лук'ян Кобилиця.[94] Все це стверджує той безперечний факт, що між селянським рухом на Буковині, керованим Лук'яном Кобилицею, і революційною Угорщиною існували зв'язки і не могло їх не існувати.

Нам здається, що факти, наведені вище Ів. Франком, як і дані документів переконливі і мають серйозне суспільно-політичне значення. Ці факти говорять самі за себе і свідчать про те, що й сам Ів. Франко був переконаний у тому, що такі зв'язки мусили бути.

Що ж стосується твердження Ф. П. Шевченка,[95] основаного на зауваженні письменника, що нібито саме припущення про зв'язки Лук'яна Кобилиці з угорськими повстанцями є «недоладністю», то це зауваження ще не переконує нас у тому, що Ів. Франко в дійсності заперечував такі зв'язки, бо зауваження це важко погодити з наведеними Франком фактами, що свідчать про можливість таких зв'язків.

Політичні обставини, що існували на той час на колоніально залежних західноукраїнських землях, вимагали від письменника формального заперечення подібних зв'язків, і тому наведена Франком низка фактів, що повинні нібито заперечувати ці зв'язки, носить формальний характер.[96]

Нанизування дослідником негативних доказів мало одну ціль — заперечення тези польсько-румунських колонізаторських кіл про те, що всякі заворушення народних мас західноукраїнських земель завжди були зрадницьким рухом.

Реакційні кола польської шляхти і румунських бояр завжди і всюди старалися використати навіть найдрібніші факти ворожого ставлення українського населення до австро-угорського колоніального режиму з тим, щоб цим ще більше нацькувати панівну верхівку Австрії проти будь-яких проявів соціального і національно-визвольного руху українських трудящих мас. Це й змусило Ів. Франка стати на шлях фор-

---

[93] Див. Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 192—193, 200—204, 228, 239—243.

[94] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 18.

[95] Ф. П. Шевченко. Передмова, стор. 38.

[96] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 28—34.

мального заперечення зв'язків між революційними масами Буковини і Угорщини, щоб не ставити під удар визвольний рух народних низів.

Основним аргументом письменника, що свідчить проти таких зв'язків, є факт, що після довготривалого слідства над Лук'яном Кобилицею австрійські органи засудили його до дуже легкої кари, а це, твердить автор, мало б бути свідоцтвом того, що Лук'ян Кобилиця не мав зв'язків з революційною Угорщиною. Така думка здається нам наївною. Факт, що Лук'ян Кобилиця керував революційним рухом селян Буковини, загальновідомий і незаперечний, і військовий суд засудив його тільки «на один місяць арешту» лише тому, що, як стверджує ніби мимохідь сам Ів. Франко, австрійська влада боялась «нових забурень спокою» і «зробила з ним (Лук'яном Кобилицею — *Я. Т.*) те саме, що з ватажком Мазурської різні Шелею».[97] Отже, щоб не викликати обурення серед народних мас, Кобилицю засудили на дуже легку кару, але після відбуття покарання його виселено за межі Буковини, щоб ізолювати тим самим ватажка повстання від народних мас.

Не досить того, заявляє автор, що реакційні кола Буковини і їх преса намагалися показати селянські рухи як розбійницькі рухи дурних і тупих селян, а Лук'яна Кобилицю обзивали «кримінальним злочинцем», а для того, щоб кинути тінь на протест селянських депутатів у парламенті проти відокремлення Буковини від Галичини, готові були до будь-яких наклепів. «Для ліпшого. поборення антиавтономістичних змагань руських селян,— підкреслює дослідник,— треба було подати в підозрінє їх лояльність супроти Австрії, зробити їх бунтівниками, зрадниками краю».[98]

Усе це спонукало Ів. Франка виступити з формальним запереченням зв'язків революційних мас Буковини з угорськими подіями.

Австрійський уряд разом з польською шляхтою, румунськими та українськими поміщиками жорстоко придушили селянський рух на Буковині 40-х років XIX ст., очолений Лук'яном Кобилицею. Збереглося багато документів, з яких ми дізнаємося про те свавілля, яке чинили панівні класи над трудящими масами, що посміли підняти голос проти феодально-кріпосницького ладу.

В скарзі селян Буковини до Галицької генеральної військової команди говориться про те, що на села нагрянула військова каральна експедиція і населення мусило «перед

---

[97] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 34.
[98] Там же, стор. 28.

озвірілими солдатами утікати» світ за очі. Розгнуздана помста не мала меж. Обласний комісар барон Канне шукав повстанців, «а тимчасом військо було розквартироване і чинило багато насильств, вибивало вікна в хатах, розбивало двері і хати, грабувало і забирало худобу, різало її та самовільно робило різні насильства»[99].

Розповідь Ів. Франка про те, як по-дикунському війська пограбували все майно Лук'яна Кобилиці, а сім'ю його піддали нелюдським знущанням, цілком збігається з описом цих подій у вищезгаданій скарзі селян. В скарзі описується також жахлива картина звірячої розправи над громадським писарем Дашкевичем[100], до хати якого серед глухої ночі ввірвалося військо і знущалося над ним, «б'ючи прикладом рушниці, потім закувало його в залізо і під охороною 12 чоловік відправило його через Вижницю до Чернівець».

В інших документах говориться про те, що пани, відчувши свою силу, рубають ліси на власних грунтах селян, забирають громадські грунти і чинять багато інших неподобств і насильств. В часи розгнузданої реакції дуже часто можна було почути від панів погрозу селянам: «Я всіх вас пожену туди, де сонце не світить» [101].

Про цей період наступу панівних класів проти революційних мас народу Іван Франко говорив, що австрійський уряд разом з поміщиками і буржуазією всіх земель, справившись з повстаннями трудящих мас в центральних містах країни, розпочав наступ проти селянського руху на периферії. Коли 15 грудня 1848 р. військова каральна експедиція під командуванням окружного комісара Сиржистого розігнала треті збори, скликані Лук'яном Кобилицею в Плоскій, реакція набралася більшої сміливості й розпочала наступ на революційні маси по всій Буковині. Почалися масові арешти [102]. Трохи пізніше було заарештовано і керівника селянського руху Лук'яна Кобилицю і тяжко покарано його за відданий захист інтересів поневоленого селянства.

Але значення цього руху в історії боротьби українських працюючих мас за соціальне і національне визволення було величезне. Це добре усвідомлював великий син українського народу Каменяр і так яскраво, з такою любов'ю змалював

---

[99] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 196—200.

[100] Іван Дашкевич — брат українського поета Юрія Федьковича, що брав активну участь у революційному русі селян Буковини в 1848—1849 рр.

[101] Збірник документів «Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.», стор. 191—192.

[102] І. Франко. Лук'ян Кобилиця, стор. 26—27, 30—31.

основні моменти селянського руху і образ його ватажка Лук'яна Кобилиці, виразника дум і сподівань покріпаченого селянства західноукраїнських земель.

Цим ще й ще раз великий революційний демократ Іван Франко довів свою любов до українського трудового народу, до його героїчного минулого.

В. ЛЕСИК

ПРОБЛЕМА НАРОДНОСТІ ЛІТЕРАТУРИ В ЕСТЕТИЦІ ІВАНА ФРАНКА

Естетика Івана Франка являє собою глибоку змістом, широку й багату за обсягом наукових проблем систему матеріалістичних понять і уявлень про суспільну природу і суть мистецтва та літератури, про їх зв'язок з життям, про специфічні риси і властивості художніх творів та про їх значення і роль в культурному і політичному розвитку суспільства.

Особливо важливими в системі естетичних поглядів Франка є великі ідеї служіння мистецтва й літератури народові, ідеї послідовного захисту його інтересів і прав, найповнішого задоволення його культурних потреб і духовних прагнень. Протягом всього свого творчого шляху, сповненого гострою боротьбою з буржуазною ідеалістичною естетикою, Франко невтомно працював над розв'язанням і всебічним висвітленням питань народності літератури.

Проблема народності літератури поруч з проблемами реалізму, художності й тенденційності мистецтва належить до провідних проблем естетичної системи великого письменника.

Радянські дослідники спадщини Івана Франка вже розпочали плодотворне вивчення його суспільно-політичних, філософських та естетичних поглядів. В їхніх розвідках і статтях відзначені та широко прокоментовані й з'ясовані окремі висловлювання видатного письменника й критика про значення літератури у визвольній боротьбі народу. Однак спеціальних праць, присвячених проблемі народності літератури в естетиці Ів. Франка, до цього часу ще не появилось. Для вивчення цієї проблеми, як і взагалі світогляду письменника, досі притягалися переважно його літературно-критичні та публіцистичні твори й листи. Дослідники здебільшого обминають одно з найважливіших джерел для вивчення філософії та естетики письменника — його художні твори. А тимчасом в художніх творах Франка, в поезіях, а також в прозі та драматургії в переконливій образній формі часто подаються не

менш глибокі й важливі естетичні та філософські думки, ніж у його теоретичних статтях. В систему образів втілені узагальнені поняття й категорії, що мають не лише художній, але й безсумнівний науковий сенс. Саме в *органічному синтезі поезії й науки* криється одна з характерних рис різносторонньої, багатющої літературної спадщини Івана Франка.

В цій статті ми маємо на меті дати короткий систематизований огляд думок Франка, його найважливіших теоретичних положень, зв'язаних з проблемою народності літератури, на основі його критичних статей і художніх, зокрема поетичних, творів.

Важливо нагадати спочатку, що сам Франко в багатьох автобіографічних статтях, спогадах, передмовах, а також у поетичних творах не раз із справжньою гордістю називав себе сином народу. Знамениті слова «Я син народу, що вгору йде...» («Декадент») в устах поета були не безвідповідальною заявою чваньковитої людини, а найглибше усвідомленим, тверезим виявом почуття кровного зв'язку з трудовими масами селян і робітників, виявом невгасимого почуття обов'язку перед народом. Франко ніколи не позував, не хвалився своїм мужицьким походженням, але в промові на ювілейному святі 1898 р. згадав, що він вигодований твердим мужицьким хлібом лише для того, щоб пояснити, які обставини породили і закріпили в його душі ідею служіння народові. Франко до останніх днів свого життя зберігав чисте, благородне, священне почуття обов'язку перед народом. Воно, оте палке, невгасиме, дійсно священне почуття, давало йому натхнення, силу і волю титана праці, титана творчої думки, титана революційної поезії.

Неухильне служіння народові було нелегким завданням для письменника, тому Франко іноді називав його «почуттям собачого обов'язку» та «тяжким ярмом», якого не можна зняти з себе. Та він мужньо і непохитно ніс те ярмо, самовіддано виконував своє високе призначення, вірячи в могутні життєві сили свого народу, в його безсмертну свободолюбиву душу, в його здатність здобути собі кращу долю. Тому одночасно з палким визнанням обов'язку перед народом великий Каменяр проголосив і свою глибоку віру в нього:

«Мій руський патріотизм, — говорить він у автобіографічній замітці «Дещо про себе самого», — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу стиха проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І коли що полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу, як руський народ, хоч він гноблений,

затемнюваний і деморалізований довгі віки, хоч і сьогодні він бідний, недолугий і непорадний, всетаки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу і ніяка праця не піде на марне»[1].

Природні й закономірні для ковальського сина, послідовного демократа почуття кровного зв'язку з трудящими та усвідомлення високої відповідальності перед народом допомогли Франкові знайти і визначити головні принципи, основні положення його естетичної системи.

Керуючись революційно-демократичними ідеями соціальної справедливості, ідеями свободи і прогресу, Франко понауковому розв'язував корінні питання естетики: питання про місце й роль поезії в суспільному житті, про взаємини поета й народу, про національне й інтернаціональне в літературі, про критерії і ступінь народності літературних творів тощо.

Грунтовні відповіді на найважливіші питання естетики Франко дав ще в ранніх літературно-критичних виступах у журналі «Друг», зокрема у статтях із циклу «Літературні письма» (1876 р.). Більш розвинені, завершені думки і остаточно сформовані погляди він виклав згодом у теоретичних статтях синтетичного характеру: «Література, її завдання і найважніші ціхи» (1878), «Із секретів поетичної творчості» (1898), «З чужих літератур» та інших, а також в ряді оглядів творчості окремих авторів та в рецензіях, серед яких особливий теоретичний інтерес для нас мають статті про Шевченка та про Лесю Українку.

Як в публіцистичних, так і в художніх творах Франко висловив глибоке розуміння ролі народних мас в історії, у створенні матеріальної і духовної культури, в загальному розвитку суспільства. Народ завжди був провідною, вирішальною силою у боротьбі з іноземними загарбниками та в національно-визвольних рухах і революційних повстаннях. Відрив від народу, невміння організувати і повести його за собою, нерозуміння надій і прагнень народу приводили багатьох політиків і полководців до поразки, до краху їхніх планів і намірів. Такі й близькі до них ідеї випливають із системи образів ряду творів Франка. Згадаємо, наприклад, такі його твори, як повість «Захар Беркут», драма «Сон князя Святослава», поема «Мойсей» та інші.

Зрозуміло, що художні, творчі принципи письменника не є простим, механічним перенесенням його суспільно-політичних поглядів із галузі соціології в царину естетики. А проте

---

[1] І. Франко Твори, т. І, К., 1955, стор. 28.

не можна недобачати закономірного зв'язку між політичними і філософськими ідеями автора та його творчими, мистецькими настановами. При цьому, певна річ, врахування близькості й спорідненості різних галузей діяльності письменника не мусять закривати перед нами специфічних якостей і властивостей кожної ділянки ідеології.

З розумінням місця й ролі народу в житті й розвитку суспільства було зв'язане Франкове шукання основного героя літературних творів і надання переваги образам простих, але мужніх, морально чистих, відданих громаді, вірних спільній народній справі людей перед образами князів, вельмож, отаманів та інших героїв модної в Галичині в часи Франкової юності дворянсько-буржуазної літератури.

Так, вже в ранніх статтях «Словце критики» та «Літературні письма» Франко, аналізуючи віршовані епічні й драматичні твори галицького поета, пасивного романтика Корнила Устияновича «Іскоростень», «Святослав Хоробрий» і «Олег Святославич Овруцький», справедливо зауважив, що ці твори перевантажені непотрібними романтичними прикрасами, взятими з міфології та з казок, що автор у них «грішить проти штуки або правди історичної», зображаючи ідеалізованих або наділених демонічними чи просто звірячими рисами князів та розбійників, але не звертаючи уваги на життя й діла простого люду, на героїв з народних низів.

І молодий критик Франко радить поетові відмовитись від оспівування стародавніх княжих часів та напівфантастичних стародавніх героїв, а перейти до сучасних сюжетів, бо аналіз творів К. Устияновича переконав його, «що старинна, середньовікова мертвеччина, історії про князів та панів, не то його, а й писателів з сильним, об'єктивним талантом спосібні завести на хибні дороги».[2]

Такими «хибними дорогами» в літературі Франко вважав принципи пасивного романтизму, які проявлялись у відмові від гострих проблем сучасності, в надмірному замилуванні старовиною та у свідомому ігноруванні пекучих проблем народного життя.

Реакційній своєю суттю літературі пасивного романтизму з штучною, неприродною і непереконливою колоритністю, казковістю та незвичайністю постатей і картин Франко протиставляв твори нового реалістичного напрямку, що давали правдиві, типові картини сучасного народного життя і образи справжніх героїв свого часу — селян-бунтарів, наймитів, заробітчан та робітників. Так, наприклад, зразу ж після виходу в світ повісті Нечуя-Левицького «Микола Джеря» Франко

---

[2] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 170.

звернув увагу на цей твір, дав докладний аналіз і високо оцінив його саме тому, що в ньому знайшов правдиві картини з життя сільського люду і «один із світлих лицарських типів» свідомого селянина—борця за соціальну справедливість.

Він з задоволенням відзначав поширення і перемогу прогресивних реалістичних тенденцій в сучасній йому художній прозі не тільки в західних літературах, але й в українській літературі.

«Белетристика стала тепер,— писав Франко 1876 р.,— не виразом розбуялої фантазії, мрій та забагів дармуючих людей, а прийняла на себе далеко важнішу роль: скопіювати доразу життя народів у всіх верствах і відносинах,— показати світу його потреби, хиби і нестатки, а заразом вказати всюди живі й здорові елементи, котрі можуть послужити за підвалину до будівлі свобідної і щасливої будущини мільйонів»[3].

Не випадковим для Франка є також те, що вже в цей ранній період своєї літературної діяльності він заперечував примітивні постаті романтичних героїв і утверджував образи реальних героїв з народу не лише засобами літературної критики, але використовував для цієї мети і художню форму, поетичні жанри. В тому ж 1876 р., коли появилися «Літературні письма», Франко написав сатиричний вірш «Передмова», в якому глузував з тих письменників, своїх сучасників, які прагнули, щоб у їхніх поемах і драмах найбільше говорилося про князів та бояр, щоб було описано найбільше коней, зброї, війська, а про люд і про життя його щоб згадувалось хіба що тільки в примітках. Легко догадатись, що Франко в цьому сатиричному творі мав на увазі пасивних романтиків, подібних до Корнила Устияновича.

Ще більше значення, чим літературно-критичні виступи, для утвердження нового сучасного героя в українській літературі мали художня практика Франка, його численні оповідання, повісті, поеми і драми, центральне місце в яких зайняли образи простих трудових людей, що найповніше виражали народні прагнення і мрії, народну душу.

Почавши з найелементарнішої вимоги — зображати в літературі правдиві картини з життя простого люду, народних мас, виводити в творах реальні образи представників народу, його «світлі типи», Франко згодом перейшов до більш складних проблем. Від 1878 р. видатного українського критика все більше цікавлять питання про взаємний зв'язок літератури і народу в їх історичному розвитку та про роль літератури в духовному піднесенні, в культурному житті суспільства.

---

[3] І. Франко. Твори, т. XVII, 1955, стор. 162.

Далі він прагне відповісти на основні, провідні питання сучасної йому матеріалістичної естетики: що таке література? Які її завдання, «до чого вона має служити»? Які риси, які особливості її є найважливіші? Розв'язуючи ці питання, Франко разом з тим з'ясовував,— у чому полягає народність літератури, які є ознаки або критерії, за якими слід визначати ступінь народності творів мистецтва.

Як відомо, висвітленню всіх цих корінних питань естетики Франко присвятив блискучу полемічну статтю «Література, її завдання і найважніші ціхи», надруковану в журналі «Молот» в 1878 році. Тому, що стаття «Література, її завдання і найважніші ціхи» була предметом багатьох досліджень наших франкознавців і належить до найширше популяризованих Франкових теоретичних статей, ми не будемо зупинятись на генезисі її і не характеризуватимемо причин та історико-літературних обставин, що обумовили її появу. Ми також не будемо переповідати всіх положень статті Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування» та тих дотепних, глибокозмістовних і влучних заперечень, які висунув проти Нечуєвих тезисів Франко. Нам важливо підкреслити тут лише те, що вже саме поняття «література» у Франка включало в себе думку про необхідність, доконечність зображення в ній життя народу.

Відмовившись від догматичних визначень літератури, він пояснює головний зміст, суть цієї «свідомої, розумної праці», звертаючись до прикладів. «Замість ставити згори дефініцію, мов яку догму, — каже Франко, — погляньмо вперед на факти, на приміри всіх літератур образованих народів і спитаймо себе: чим ми вважаємо ті літератури? Що ми цінимо в них? Уважаємо їх більше або менше докладними і живими відбитками сучасного життя народного; цінимо їх тим вище, чим ясніше і свідоміше вони виказують тото життя»[4].

Отже, література, за Франком,— це, передусім, живе відображення народного життя. Розуміючи так основний зміст прогресивної літератури кожного народу, Франко далі чітко і ясно сформулював завдання художньої словесної творчості. Він розглядає її як знаряддя боротьби за передові суспільні ідеали. Література «повинна бути робітницею на полі людського поступу»; «ціль літератури — служити народові». Ці стислі афористичні вислови із статті «Література, її завдання і найважніші ціхи» в «Критичних письмах о галицькій інтелігенції» доповнюються і поглиблюються гострою політичною думкою про те, що література повинна «підносити сміло і ясно голос про права народу та про гніт його і пониження»[5].

[4] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 11.
[5] Там же, стор. 39.

Нарешті зазначимо, що питання про найважливіші риси та особливості літератури Франко теж висвітлив надзвичайно глибоко, як для свого часу, в тісному зв'язку з вирішенням проблеми народності. У тій же програмній статті («Література, її завдання і найважніші ціхи») він доводив, що для того, щоб література могла виконати своє головне призначення—служити народові—вона повинна не лише бути зрозуміла і доступна йому, не тільки описувати явища життя і показувати їх в неспотвореному вигляді, такими, як вони є. Вона мусить, крім того, пояснювати факти і явища життя, давати їм оцінку. «Література повинна бути реальна»,—це положення у Франковій інтерпретації мало глибокий теоретичний зміст, що випливав з його естетичної концепції. Реалістична література, на думку Франка, не просто правдиво описує факти, вона одночасно з реалістичним описуванням глибоко аналізує змальовувані явища, вияснює причини, що їх породили, показує неминучі наслідки тощо. Мета реалістичної літератури — «вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку». В цьому Франко вбачає причини того, що твори справжніх реалістів при всій правдивості завжди бувають глибоко тенденційні. А виразна суспільна настанова, свідома тенденція веде до партійності літератури. І. Франко рішуче відстоює і цю закономірну особливість реалістичної творчості. Відповідаючи на нервозні крики буржуазних «естетиків-писальників» про надкласовість літератури, він спокійно й упевнено заявляв їм: «Література, стояча понад партіями,— се тільки ваш сон, се ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи»[6].

Таким чином, до найважливіших рис і властивостей прогресивної літератури, яка є «робітницею на полі людського поступу», Франко зараховував народність, реалізм, тенденційність та партійність її. Видатний теоретик мистецтва слова не протиставляв народності літератури її тенденційності та партійності, а, навпаки, вказував на спорідненість, близькість і зв'язок цих особливостей її. *Глибоке розуміння органічної єдності народності, реалізму й тенденційності в творах передової літератури слід вважати одним з найвищих досягнень Франкової естетичної думки.* Воно найбільш переконливо свідчить про революційно-демократичне спрямування цілої системи поглядів письменника на літературу і мистецтво.

Тільки тому, що з середини 70-х років, ставши студентом Львівського університету, Франко внаслідок самостійної праці глибоко засвоїв провідні матеріалістичні принципи естетики російських революційних демократів, він зміг так швидко

---

[6] І. Франко. Твори, т. XVI, 1955, стор. 12.

виробити і своє революційно-демократичне кредо в галузі естетики і суспільної думки і вже в 1878 р. молодим 22-річним критиком так сміливо і рішуче виступити проти визнаних літературних авторитетів, проти редакції журналу «Правда» і автора програмної статті в цьому журналі Нечуя-Левицького. Відповідь молодого Франка на статтю журналу справді вражає силою переконання, логікою фактів і думки, пристрастю полеміки.

Чому Іван Франко так пристрасно, з таким молодечим запалом виступив проти статті Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування»? Адже Нечуй-Левицький теж не заперечував ні народності, ні реалізму, а, навпаки, проголошував їх «принципами» для сучасної української літератури. Чи не зайвими були отой запал і войовничість у відповіді І. Франка?

Грунтовне ознайомлення з статтею І. Франка «Література, її завдання і найважніші ціхи» покаже кожному, хто читатиме її без упередження, що гострота і пристрасність Франкової полеміки походили не від молодечого запалу, а від глибокого усвідомлення важливості естетичних і суспільних питань, що їх порушував автор «Сьогочасного літературного прямування», та від тривоги, породженої розумінням тої великої шкоди, якої завдавали розвитку української демократичної літератури і всієї української культури буржуазно-націоналістичні настанови тієї статті. Справа в тому, що Нечуй-Левицький давав спотворене, реакційне трактування суті народності літератури, ставлячи умовою народності національну обмеженість і відгородженість української літератури, зокрема так звану «відрубність» її від літератури російської. Так само він обмежував і збіднював та спотворював поняття реалізму, вважаючи «реальною» тільки ту літературу, яка служить лиш дзеркалом, «в котрому б одсвічувалась правдива жизнь, хоч і тонка, похожа на мрію, як самий одсвіт», а до того ж така «реальна» література мусить бути пройнята «пишним духом ідеалізму». І в тлумаченні суті реалізму Нечуй-Левицький виходив з тих же націоналістичних позицій, заперечуючи вартість прогресивної, справді реалістичної російської літератури XIX століття, яка грунтувалась на матеріалістичному світорозумінні. Він зневажливо називав її «ультрареальною» літературою, а твори її знецінював за те, що «од їх не дише пишним духом ідеалізму, фантазії, серця, пишним духом щирої поезії»[7].

Франко, хоч і різко, але справедливо відповів редакції журналу «Правда» і авторові передової статті, що таке тлу-

---

[7] Журн. «Правда», 1878, т. II, стор. 13—14.

мачення реалізму веде назад до старого ідеалізму і старої фантастики, а не до «нових прямувань» у літературі, що всі ті «пишні духи», то «старе і зужите сміття, і нікого тепер не заведуть наперед».

Послідовно викриваючи і заперечуючи реакційні концепції народності, «теорію чистого мистецтва» та інші буржуазні ідеалістичні теорії, які відмовлялись від ідеї служіння поезії трудящим, Франко водночас завжди підтримував дружнім словом заохочення і редакторською допомогою тих молодих письменників, які усвідомлювали свої священні обов'язки перед народом і прагнули віддати йому свій літературний хист. Він не забував відзначити в творах інших письменників, — своїх соратників і послідовників, правильні думки, глибокі естетичні ідеї, висловлені в науково-критичній або і в художній поетичній формі. Творам, в яких Франко знаходив передові погляди на роль поета і значення поезії в житті народу, він приділяв особливу увагу, грунтовно аналізував їх і пояснював. Так, наприклад, він досить уважно розглянув і пояснив ідейну суть поеми Лесі Українки «Давня казка», зупинившись на її аналізі у відомій статті про геніальну українську поетесу. Зрозуміло, що в поемі Леся Українка не робить довгих філософсько-естетичних теоретичних відступів і не розгортає спеціальних міркувань про значення поезії в суспільному житті, про її роль у визвольній боротьбі народу.

І хоч прямих висловлювань на теми «поет і народ», «поезія і народне життя» в творі є небагато, однак з цілого твору, з його сюжету й образів випливають виразні і ясні думки, які Франко назвав тверезими та здоровими поглядами на завдання і вагу поезії. Зважаючи на те, що це були погляди не тільки Лесі Українки, але й самого Франка, що вони передані Франковими словами та що в них вдало сказано, в чому полягає народність літератури, ми наведемо ці міркування повністю. Франко так викладає погляди Лесі Українки на народність поезії на підставі її поеми «Давня казка»: «По її думці, поезія для маси робучого народу — потіха в горю, спочинок по праці, для кожного чоловіка — природний вираз розбудженого почуття і вищих змагань, для всієї громади — заохота в боротьбі і докір усякій нікчемності; для пригноблених вона — гарячий поклик до бою за волю і людські права, а для кривдників — грізний месник. Все і всюди поезія — слуга життєвих потреб, слуга того вищого і ідейного напрямку, що веде людей до поступу, до поправи їх долі. І коли вразу вона служить інколи розривкою і забавою вищих верств, то до найвищої сили і гідності доходить тільки тоді, коли робиться виразом життя і боротьби найширших народних мас і

заразом бойовим окликом за найвищі людські і громадські ідеали — свободу, рівність і братерство всіх людей»[8].

Протягом всього свого свідомого творчого життя Франко прагнув до того, щоб і його власні твори відігравали високу, благородну роль у політичному і культурному розвитку українського народу, щоб вони були «виразом життя і боротьби найширших народних мас», щоб вони стали «бойовим окликом за найвищі людські і громадські ідеали».

Як уже згадувалось, свої естетичні погляди І. Франко висловив не тільки в теоретичних розвідках та літературно-критичних статтях. Дуже часто його естетичні ідеї, його розуміння завдань літератури і значення поезії в громадському житті подаються у вступах до поем, у присвятах і звертаннях до читачів та у ліричних роздумуваннях типу медитацій і в інших поетичних формах. Про народність літератури, про непохитну вірність письменника народові та про велику силу натхненного поетичного слова, яке звернене до народу, Франко теж залишив чимало віршованих висловлювань. Загальновідомо, з яким пафосом він прославляє «вічного революціонера», народний бунтарський визвольний дух, що «словом сильним, мов трубою, міліони зве з собою». Ту ж думку і навіть подібними словами поет повторив у знаменитому пролозі до поеми «Мойсей», прагнучи створити палку, натхненну пісню, «що міліони порива з собою, окрилює, веде на путь спасенну».

Іван Франко ніс в народ, вкладав у його свідомість, в його могутню безсмертну душу найкращі, найвищі суспільно-політичні ідеї, найблагородніші мрії про майбутнє справедливе суспільство. Наші сучасні літературні критики й публіцисти часто цитують рядки з поеми «Мойсей», в яких герой твору говорить про те, що він всі свої сили віддав рідному народові. При цьому Мойсея звичайно порівнюють з самим Франком. І треба визнати, що перенесення змісту тих рядків з героя твору на автора поеми в цьому випадку є цілком слушним.

Рідше згадуються в працях про Франка інші його твори, в яких теж у віршованих рядках сформульовані думки про служіння літератури народові, про те, що справжня демократична поезія живить і підносить його вільнолюбивий дух. З таких Франкових творів заслуговує на увагу поема «Панські жарти». В 1893 р., видаючи цю поему окремою книжкою, Іван Франко додав до неї віршовану посвяту. Він присвятив її пам'яті свого батька Якова Франка, простого сільського коваля, вшановуючи його за те, що він захищав громадське діло та навчив і свого сина чесною працею «братам служити».

---

[8] І. Франко. Твори, т. XVII, стор. 250.

Присвята закінчується рядками, в яких поет говорить, звертаючись до батька, для кого призначає він свій твір:

Тож най ся пісня невесела
З твоїм ім'ям у світ іде
В курні хати, в убогі села,
Де горе дармо втіхи жде.

Най там і сіє, і скріпляє
Той вольний дух, що не тремтить,
Що всіх любов'ю обіймає
І над всі скарби правду чтить.

Ідея праці на благо народу та ідея захисту його прав і інтересів засобами художнього слова нерозривно зв'язані у творах Франка з ширшими політичними ідеями — ідеями свободи і рівноправності народів, ідеями патріотизму тощо. Через те мотиви народності поезії, мотиви відданості поета простому трудовому люду завжди йдуть у Франка поруч з мотивами любові до людей праці, до їх пісні та мотивами любові до рідного краю. Ці мотиви бринять в десятках віршів Франка, особливо в збірках «Мій Ізмарагд» і «Семпер тіро». Однак ми не можемо тут розглядати всіх тих мотивів його поезії, бо це не входить в завдання нашої основної теми.

* *
*

В радянському франкознавстві вже досить широко висвітлене питання про успадкування ідей російських революційних демократів і прогресивних письменників-реалістів у літературно-критичних і художніх творах Івана Франка. Для ствердження цього факту згадаємо відомі грунтовні праці М. С. Возняка, М. М. Пархоменка та Є. П. Кирилюка, присвячені згаданому літературознавчому питанню. Проблема зв'язків Івана Франка з передовою російською літературою, без сумніву, розроблена і висвітлена значно докладніше, ніж питання художньої майстерності творів письменника та проблеми його поетики і естетики.

Навіть у ювілейному для Франка 1956 році праць з питань поетики і естетики письменника та про художню майстерність його творів появилось зовсім мало. Із значних робіт на ці теми можна назвати тільки одну книжку С. М. Шаховського «Майстерність Івана Франка», до того ж і ця єдина книга містить спостереження лише над поезіями Каменяра.

Все це, зрозуміло, не значить, що проблема творчих взаємозв'язків Франка з російською літературою вивчена на-

стільки, що не потребує нових досліджень та глибшого з'ясування уже порушуваних питань. Ні, до цієї теми дослідникам спадщини Франка треба звертатися знову і знову не тільки для того, щоб повідомити нові факти, навести нові приклади чи цитати, але й для того, щоб уточнити і удосконалити окремі положення і висновки попередніх авторів.

Про значення ідей російських революційних демократів для формування естетичних поглядів Франка, зокрема для його розуміння народності літератури, теж необхідно говорити не тому, що про це досі ніхто не писав, а тому, що не все, що писалося раніше, особливо перед ювілеєм Каменяра, можна прийняти сьогодні без застережень. Поруч з названими нами грунтовними працями на цю тему було опубліковано немало газетних і журнальних статей, переважно публіцистичного характеру, автори яких нерідко висвітлювали проблему зв'язків Франка з російською літературою дуже спрощено, примітивно, зводячи всю складну естетичну систему письменника до суми впливів та прямих механічних запозичень.

Автори таких статей не дотримувалися марксистсько-ленінського принципу історизму при розв'язанні питання про запозичення і впливи, не враховували того, що на всіх геніальних майстрів слова впливали не тільки їхні ідейні попередники, але й сучасне їм життя, сучасний досвід суспільно-літературної боротьби.

Тому ще й тепер, після появи ряду книг та багатьох статей і розвідок про Франка, які були опубліковані в зв'язку з ювілеєм письменника і широко висвітлюють основні питання його творчості, не можна ігнорувати таких питань, відповіді на які потребують уточнень та додаткових роз'яснень. Це такі, наприклад, питання: чи в усьому думки і міркування Каменяра про народність літератури були цілком тотожні з поглядами його попередників, російських і українських революційних демократів — Бєлінського, Чернишевського і Шевченка? Чи враховував Франко, розв'язуючи проблему народності літератури, свій життєвий і літературний досвід, сучасні йому історичні умови й обставини розвитку літератури? Як і в чому великий Каменяр розвивав традиції своїх попередників, доповнював і розширював їхні естетичні поняття? Грунтовних відповідей на ці питання дослідники спадщини І. Франка ще не дали, над висвітленням їх радянські франкознавці повинні й далі уважно працювати.

Немає сумніву, що твори великих російських критиків—революційних демократів Бєлінського, Чернишевського та Добролюбова відіграли дуже важливу благотворну роль у формуванні літературно-естетичних поглядів і всього світогляду Івана Франка. Особливо енергійно і інтенсивно засвоював

Франко основні положення естетики революційних демократів у 70-х роках, коли він закінчував Дрогобицьку гімназію та був студентом Львівського університету. Не переставав він черпати великі літературно-критичні ідеї із спадщини революційних демократів і пізніше — аж до кінця свого життя, але все більше доповнюючи їх думки новими фактами і висновками, а також новим, ширшим розумінням естетичних понять і категорій. Так було і з поняттям народності літератури, з визначенням його суті як естетичної категорії.

Вже в ранніх літературно-критичних статтях Франко не раз посилається на авторитет Бєлінського. Франкові, напевно, було відоме визначення суті народності літератури, яке дав Бєлінський в «Литературных мечтаниях» та в працях, присвячених аналізові й оцінці повістей Гоголя, байок Крилова, віршів і прози Пушкіна і Лермонтова та інших письменників.

Народність в літературі, за визначенням Бєлінського, це, передусім, вираз свідомості народу, відображення його характеру, духу внутрішнього і зовнішнього його життя з усіма типовими рисами, відтінками, фарбами та пережитками. Справжній поет, справжній талант не може не бути народним, якщо він буде співчувати своїй батьківщині, своєму народові, поділяти його надії, боліти його болями і радуватись його радощами. Талановитого письменника треба вважати народним не за його походженням, а за духом і складом його розуму, за його почуттями, за його поглядами на життя. Беручи за приклад роман Пушкіна «Євгеній Онєгін», Бєлінський вбачає всі елементи народності цього твору «в думках і почуттях самого автора» (стаття «Ничто о ничом»)[9].

Іван Франко знав і глибоко засвоїв ці основні положення великого російського критика, хоча він не повторював дослівно і не цитував їх. Та й не було ніякої необхідності Франкові списувати готові формули і визначення, бо він сприймав і творчо осмислював естетичну концепцію російських революційних демократів, а не окремі їх фрази й формулювання. Про це переконливо свідчать «Літературні письма», зокрема стаття друга з цього циклу, яка, як встановив академік М. С. Возняк, належала також І. Франкові.

«Головною ціхою майже всіх новіших літератур *є народність*,— говорить І. Франко в цій статті. — Люди щирої думки зарана пізнали, що тоді лиш література стане ділом серйозним, вийде з меж забавки, коли віддасться на пожиток цілих мас народу, стане їх помічницею і порадницею, для них зрозумілою і їм корисною. Вісімнадцятий вік зродив ту гадку,— дев'ятнадцятий увів її в життя. І наша нова література —

---

[9] В. Белинский. Полное собрание сочинений, т. II, 1953, стор. 23.

переважно народна. Квітка, Шевченко, Марко Вовчок, виховують нинішні покоління».

А трохи нижче, в тому ж «Літературному письмі» II, Франко подає ще більш близьке до положень Бєлінського розуміння суті народності літератури. Критикуючи недотепні ліберально-буржуазні гумористичні видання, Франко доводить, що необхідно створити новий гумористичний часопис, народний своїм духом і спрямуванням. «Гумористичний часопис у нас — то потреба дня, подібно, як політичний,— та треба лиш, щоб узялися за його редагування люди совісні, щоб він був дзеркалом народного світогляду і не зображав хлопа, як усі дотеперішні, як якусь напівідіотичну фігуру, котрій десь-десь, у ряди-годи вирветься якесь наївно-дотепне слово»[10].

Подібно до своїх попередників — революційних демократів головною вимогою народності літературних творів Франко вважав відображення в них народних поглядів на життя,— мрій і прагнень простого працюючого люду. Твір має бути «дзеркалом народного світогляду», виразом найглибших потаємних дум народу, а разом досконалою з мистецького погляду, високохудожньою річчю, зрозумілою і цікавою для найширших мас,— лише тоді він заслуговуватиме на високу оцінку і почесну назву народного твору. Керуючись цими критеріями народності, Франко добре орієнтувався в літературному процесі і вмів правильно визначити місце й роль письменника або якогось видатного твору в розвитку літератури.

Високий титул справжнього народного поета серед українських письменників І. Франко, як і Добролюбов, беззастережно надавав Шевченкові. Народність Шевченка він вбачав насамперед у тому, що Шевченко дивився на життя з позицій народу, його очима. У «Причинках до оцінення поезій Тараса Шевченка», в статті «Тарас Шевченко і його заповіт» та в інших працях про славетного Кобзаря Франко ставить в заслугу великому українському поету те, що він показав, як «освічувати всі історичні факти знизу, не згори, з становища люду, не панів»[11], що в його творах найвищі ідеї, найрадикальніші думки мають народний зміст.

Франко, як і російські критики — революційні демократи, визначав народність письменників не тільки за змістом, але й за формою їх творів. Тому до ознак народності він зараховував поряд з високою демократичною ідейністю та демократичними поглядами на життя і демократичність форми, її ясність і доступність для найширшого кола читачів.

Наведені нами висловлювання Франка про суть і способи вияву народності в літературі свідчать про те, що Франкове

[10] Журн. «Друг» № 20, 1876.
[11] «Світ» № 8, 1881, стор. 159.

розуміння цієї естетичної категорії не суперечить тому основному змістові, який вкладали в поняття народності російські революційні демократи і Шевченко. Франко не відходив від кращих традицій своїх попередників, не відхилявся від їхніх принципових настанов у питаннях зв'язків літератури з життям народу та виразу в ній його характеру і свідомості.

І все ж Франкове розуміння народності літератури не було і не могло бути цілком тотожним з розумінням його попередників. Справа в тому, що поняття народності в кожну епоху має свій конкретний історичний зміст. Воно не залишалось незмінною догмою і протягом XIX ст., а розширювалось і збагачувалось змістом відповідно до розвитку і розширення соціальної основи і складу народу та його ролі в усіх суспільних процесах. Тому різні покоління революційних демократів мали не однакові поняття про літературу, призначену для народу, про її ідейний зміст і суспільно-історичні завдання. Підхоплюючи думки Бєлінського про народність літератури, Добролюбов і Чернишевський ставили їх на ширшу, сучасну їм суспільно-політичну основу, прагнучи згуртувати письменників, які б становили «партію народу» в літературі.

Отже, немає нічого незвичайного і в тому, що Франко теж пов'язував свої естетичні уявлення з сучасними йому історичними умовами життя трудящих та з сучасним розвитком мистецтва і тому не обмежився такими поняттями про народ і народність літератури, які були в його попередників. Адже саме слово «народ» для Франка значило не те саме, що для Шевченка, Бєлінського, Чернишевського і Добролюбова.

Попередники Франка, революційні демократи сорокових—шістдесятих років, народом називали передусім закріпачене селянство. Деколи вони звертали увагу і на сільських та міських ремісників, на сільських і міських наймитів та голоту, зараховуючи і їх до народних мас. В повістях Шевченка і Герцена та в поетичних творах Некрасова є образи знедолених інтелігентів-різночинців, яких попередники Франка теж вважали представниками народу. Однак у Франка поняття про народ має значно ширший зміст і охоплює собою значно більше коло суспільних груп і прошарків трудящих.

Для Франка народ — це не тільки селянські маси, не тільки дрібні ремісники і знедолені інтелігенти. Франко знав і з усіх українських письменників XIX — початку XX ст. найбільш повно показав життя промислових робітників. Народ у розумінні Франка — це і ріпники, і мулярі, столярі та інші будівельні робітники, виведені ним в циклі «Бориславські оповідання» та в славнозвісних повістях «Борислав сміється» і «Боа констріктор», це й фабричні робітники, змальовані в

оповіданні «Задля празника», і багато інших груп пролетаріату різних професій і соціальних категорій, що їх письменник блискуче зобразив на сторінках своїх творів.

Не відділяв від народу Франко і переслідуваного поліцією студента Андрія Темеру з оповідання «На дні», і сільського учителя Омеляна Ткача з п'єси «Учитель», і залізничного сторожа з одноактної драми «Будка ч. 27». Народ у зображенні Франка — це численна і різноманітна своїм складом, могутня суспільна сила.

Франкове уявлення про народ відрізнялося від уявлень Бєлінського, Шевченка, Чернишевського та Добролюбова найбільше тим, що Франко зараховував до народу промислових робітників — той новий, найбільш революційний клас, який був ще невідомий російським і українським революційним демократам першої половини і середини XIX століття.

Але не слід замовчувати і того факту, що не завжди Франко надавав однакового значення робітникам у громадсько-політичному житті і у визвольному рухові трудящих. В довгому й складному творчому житті Каменяра бували тимчасові моменти та поодинокі виступи, коли він провідною суспільною силою, до якої має звертатися революційно-демократична інтелігенція і на яку мусять орієнтуватись передові українські письменники, вважав не робітників, а селянські маси. Одним з таких виступів Франка була його стаття «З кінцем року», надрукована в «Житті і слові» 1896 року. Невипадково ця стаття викликала глибоку змістом, політично загострену полеміку між ним і Лесею Українкою.

На статтю І. Франка «З кінцем року» Леся Українка відповіла статтею «Не так тії вороги, як добрії люди», в якій не погоджувалась з своїм учителем і другом по ряду суспільно-політичних питань. Вона заперечила і Франкове розуміння народу, зауваживши, що слово *народ* Франко вживає в старому, народницькому значенні — *селяни*. Відстоюючи нове, ширше розуміння терміну *народ*, Леся Українка підтримувала погляди тих політичних діячів, які заявляли, що «не можна визволитись виключно при помочі селянства», вона приєдналась до тих, які ...«уважають не селян, а робітників більш догідним грунтом для своєї пропаганди».

З дальших літературних і особистих взаємовідносин Франка і Лесі Українки було видно, що Франко не образився на свою товаришку за дружню критику. Хоча він ще продовжував полемізувати, написавши відповідь Лесі Українці під глузливим заголовком «Коли не по конях, то хоч по оглоблях», та все ж визнав, що не можна «по-старомодному» вважати народом лише селян, хлопів, що політична пропаганда серед робітників також необхідна. Франко розумів важливість заки-

дів Лесі Українки,— це можна бачити уже з того, що він опублікував її статтю в своєму журналі «Життя і слово» (№ 3 1897 р.) і пізніше (1910 р.) поруч з своїми статтями помістив полемічний твір Лесі Українки у збірнику «Молода Україна», додавши до своїх статей і статті своєї опонентки спільний заголовок «Між своїми».

Таким чином, полеміка Франка з Лесею Українкою свідчить лише про те, що Франко не завжди правильно і ясно визначав роль робітничого класу і селянства у визвольній боротьбі трудящих, але він послідовно і незмінно зараховував робітників до широких мас працюючих, до народу. І в художніх творах, і в публіцистиці він показував промислових робітників здебільша вихідцями з села, які ще зберігають моральні й побутові традиції своїх батьків, деколи ще мріють повернутися до хліборобського діла, ще не порвали родинних зв'язків з селом, але вже набувають нових соціальних рис і, звикаючи до інших способів та умов життя, назавжди залишаються на промислових підприємствах, в містах. Вихідці з середовища зубожілого селянства в зображенні Франка, природно, були представниками низів народу, що поповнюють лави його нової верстви — міських «робучих людей».

Нове, ширше уявлення про народ і його соціальний склад зумовило й інше, ширше, ніж у його попередників, Франкове розуміння народності літератури. Служіння літератури народові, за Франком, полягало в тому, щоб задовольняти духовні потреби і художні смаки не самих лише селян, але й робітників та трудящих інтелігентів, щоб зображати в творах життя і побут, виражати думки і прагнення всіх шарів народу, а не одних селян. Франко перший з українських критиків закликáв письменників не обмежуватись темами з життя і побуту села, не обмежуватись селянством у виборі типових постатей і людських характерів. Цю вимогу він застосовував і до театру та інших галузей мистецтва.

У статті «Руський театр», говорячи про тяжкі умови розвитку українського сценічного мистецтва в Галичині, Франко приходить до висновку, що український театр зможе досягти художньої досконалості лише тоді, коли він стане справжнім народним театром. «Але я не думаю,— додає далі Франко,— щоб український театр сьогодні вже мусив обмежуватися самими селянами. Хай він буде народним театром в дещо ширшому значенні, хай дає картину *української громадськості*, громадськості *нашого краю*, картину взаємних впливів різних суспільних верств нашого краю і українського народу, і це завдання буде аж надто велике, а поле аж надто широке».[12]

---

[12] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 198.

Франко не раз писав про важливість тем з робітничого життя та яскравих образів робітників для розвитку прогресивного реалістичного напрямку в літературах інших народів. Його цікавили зокрема романи Еміля Золя про працю й побут французьких робітників, про жорстокі капіталістичні умови життя, які деморалізували робітничу сім'ю.

З листування Івана Франка з Ольгою Рошкевич знаємо, що за порадою і на замовлення Франка О. Рошкевич перекладала твори Золя — спочатку роман «Довбня» (точніший переклад «Пастка»), пізніше — «Жерміналь». Франко редагував і удосконалював ці переклади, додавав до них свої передмови, звертаючи увагу читачів на те, як видатний французький письменник глибоко розкривав психологію простих робочих людей, показуючи тяжку працю, нужду й родинні нещастя їх.

Передмова Франка до романа «Довбня» містить такі міркування нашого критика, які свідчать, що саме у всебічному реалістичному змалюванні праці і побуту робітників Франко знаходив риси народності цього твору.

«Уже предмет сам,— пише Франко,— життя робітників, без примішки всяких вищих верств — стосунково новий і нечуваний у французькій літературі; правда, частенько там і давніші писателі виводили людей з «товпи» у своїх творах, але все або ескізно, або тільки для декорації, для контрасту,— або знов яко героїв ідилічних, чулих і миленьких образків. **Студії** про життя робучого люду — а Золя кожну свою повість понімає тільки як студію — досі не було зовсім у французькій літературі,— і ось тота нечуванка сильно вдарила всім у очі. В «Довбні» робучий люд появився перший раз перед очі просвічених, інтелігентних та ситих буржуа в правдивій, не ідилічній і не романтичній одежі. Вони перший раз почули тут зблизька його бесіду,—перший раз із «Довбні» занесло їх делікатні носи «запахом люду».[13]

Як і в інших суспільно-політичних та естетичних питаннях, так і в питанні про зображення нових героїв, яких висували народні маси,— героїв з середовища робітників,— Франко залишив не тільки науково-критичні та публіцистичні висловлювання, але й важливі думки, викладені в художній поетичній формі. Для прикладу згадаємо не раз повторювані, але, на наш погляд, не цілком з'ясовані франкознавцями прикінцеві рядки з незавершеної поеми Франка «Нове життя»:

Тоді-то зрозумів я перший раз,
Що не Баярд, борець непоборимий,
Не дон-Жуан, усіх жіночих серць побідник —
Героєм наших днів, а продуцент, робітник.

---

[13] І. Франко. Твори, т. XVIII, 1955, стор. 466.

Необхідно застерегти, що ці слова у творі належать не авторові, а героєві поеми Євгенію, синові дідича, який, зазнавши багатьох життєвих пригод, зневірившись в аристократичних розвагах і втіхах, почав зближуватись з народом, пізнавати його душу. Але немає сумніву, що цю думку героя твору поділяв і сам Франко, що він вважав трудящих людей взагалі, і в їх числі робітників, творцями усіх благ життя, достойними бути справжніми героями сучасних літературних творів. Франко свідомо протиставляв свого нового героя — «продуцента-робітника» давнім безстрашним полководцям (Баярдові) та старим знаменитим літературним персонажам (дон-Жуанові).

Відмінність Франкового розуміння народу й народності літератури від понять і уявлень його попередників не обмежується, однак, лише тим, що він зараховував до народу більше прошарків трудящих, зокрема робітничий клас, та ставив ширші ідейно-тематичні завдання перед літературою. Франкове поняття про народність літератури має й інші істотні відміни, зумовлені новими історичними обставинами розвитку літератури в капіталістичному суспільстві.

Своєрідність Франкових естетичних понять стане зрозумілою як закономірне явище, якщо врахувати, що Франко знав літературний процес 70—90-х років XIX та початку XX ст., який був зовсім невідомий Бєлінському, Шевченкові й Добролюбову та іншим його попередникам. До того ж Франко мав ще й власний життєвий і творчий досвід, який багато чим відрізнявся від досвіду, скажімо, Шевченка, Чернишевського або Некрасова.

Винятково важливою обставиною формування всього світогляду Івана Франка, а, отже, і його естетичних поглядів були докладна обізнаність великого українського письменника і критика з рядом творів Маркса і Енгельса та не раз проявлені ним прагнення і спроби опанувати марксистською теорією.

Всі ці факти з біографії і творчого шляху Франка значно відрізняють його від тих революційних письменників і критиків, які виступали перед ним в українській і російській літературі. Тому Франко й не міг цілком так само, як революційні демократи першої половини XIX ст. та середини віку, розв'язувати такі питання естетики й літературної критики, як про народність літератури та зв'язані з ним питання реалізму тощо.

Так, наприклад, загально визнано, що Бєлінський критерії народності літературного твору пов'язував з вимогою художньої правди, вірності зображення дійсності. «Якщо зображення життя вірне, то і народне»,—рішуче заявляв великий

критик.[14] Ставлячи вимогу правдивості твору, як умову його народності, він одночасно відстоював такий творчий метод, який забезпечує вірність дійсності, художню правдивість образів,—тобто метод реалізму, хоча самого терміну «реалізм» Бєлінський не вживав.

Франко теж не відмежовував вимог народності від принципів реалізму в літературі. Він теж вважав правдиве зображення життя простого трудящого люду одною з умов народності творів мистецтва. Про це свідчить багато його висловлювань в статтях «Література, її завдання і найважніші ціхи», «Наше літературне життя в 1892 р.», «Наш театр», «Влада землі в сучасному романі» та в листах до письменниць Уляни Кравченко, Климентії Попович і т. д.

Але, поєднуючи вимоги народності з принципами реалізму, Франко не просто повторював думки і висновки своїх попередників, але й розвивав, збагачував їх. Особливо багато нового вніс Франко в розвиток теорії реалізму. В часи Івана Франка критичний реалізм досяг такого рівня, що Франко ніяк не міг зупинитись на тому, що сказали про цей художній метод Бєлінський, Шевченко, Добролюбов, Чернишевський та інші його ідейні й літературні вчителі. Франко мусив сказати нове слово про творчі принципи реалізму, про його вимоги й завдання.

І справді, Франко, починаючи від статті «Література. її завдання і найважніші ціхи», став шукати нової, відповідної тодішньому станові літературного розвитку, концепції реалізму. Не всі шукання Франка були вдалими, не всі його визначення й формулювання ми можемо беззастережно взяти і перенести в нашу сучасну радянську теорію літератури, але замовчувати і ігнорувати Франкову концепцію реалізму ми не повинні.

Слід пам'ятати, насамперед, про те, що Франко розрізняв свідомий і несвідомий, тобто стихійний, мимовільний, як висловлюється він сам, реалізм. Несвідомий, мимовільний реалізм появляється у творах художньої літератури з найдавніших часів, як тільки появляються у них елементи художньої правди. Власне, це ще не був справжній реалізм в значенні усвідомленого способу зображення, обдуманих творчих принципів. Такий «реалізм» не був художнім методом. Він появлявся в творах письменників хоча й стихійно, але цілком закономірно, внаслідок того, що, як каже Франко, «кожний чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості, і відтак,— тоті елементи може комбінувати, складати, ділити і переформову-

[14] В. Белинский. Собр. сочинений в трех томах, том 1, стор. 135.

вати; але щось зовсім **нового,** зовсім відірваного від світу його вражень чоловік ніколи не міг і не може сотворити».[15]

Тому, що людина в своїй художній творчості спирається на ті враження, які викликані в її свідомості предметами і явищами навколишнього світу, творам народних співців та оповідачів, як і писанням давніх професійних письменників, завжди був властивий певний ступінь художньої правдивості, переконливості образів і картин, досягнутий авторами без спеціальної настанови, без усвідомленого прагнення до реалізму. Про природну необхідність і поширеність «реалізму» такого роду Франко зауважує: «Се був той мимовільний, несвідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного писателя».

Від стихійного реалізму, який не являв собою системи творчих принципів і способів зображення, не був художнім методом, Франко чітко відокремлює свідому систему творчості, опертий на усвідомлені, наукові настанови й принципи творчий метод реалізму. Він говорить про нього: «Друга річ — новіший реалізм літературний, зведений в певну науку, оброблений і уформований зовсім свідомо».[16]

Згідно з Франковою концепцією, свідомий художній метод реалізму появився в літературах різних країн світу лише в XIX столітті. Як на приклад такого реалізму, він вказує на творчість російських письменників «школи Писарєва», — на Решетнікова, Островського, М. Успенського та інших.

На наш погляд, Франкові міркування про несвідомий і свідомий реалізм не втратили наукового значення і в наш час. Вони дають підставу ствердити думку про те, що не слід будь-які елементи художньої правди вважати за метод реалізму. Адже деякі ознаки і прояви художньої правди були і в кращих творах класицизму, сентименталізму та романтизму, хоча тут вони досягались засобами і способами своїх художніх методів, а не за допомогою творчих принципів реалізму. Як і багато радянських літературознавців, ми не погоджуємось з тими теоретиками літератури, які не відрізняють елементарних проявів художньої правди від реалізму і шукають реалістичного художнього методу в літературах всіх епох і періодів: і в давній російській та українській літературі, і в творах класицизму й сентименталізму, і навіть в античній літературі.

Про цінність і актуальність висловлювань Франка про несвідомий і свідомий реалізм і в наш час свідчить дискусія

---

[15] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 11.
[16] Там же.

про реалізм, яка розгорнулась на початку 1957 року (перші матеріали дискусії див. в Известиях Академии наук СССР. Отделение литературы и языка, том XVI, вып. 1, М., 1957).

Другою особливістю Франкової концепції реалізму, що відрізняє її від того розуміння цього творчого методу, яке було у революційно-демократичних критиків першої половини і середини XIX ст., є Франкова думка про шляхи і способи реалістичної творчості. Свідомий реалізм Франко називав *науковим реалізмом*, вважаючи, що письменник-реаліст мусить мати грунтовні знання з різних галузей науки, мусить володіти науковим розумінням дійсності.

Глибоко відображаючи життя, він не мусить обмежуватись простим описуванням його явищ, він повинен також аналізувати описувані факти, давати їм оцінки, вказуючи на добрі й злі сторони суспільних процесів. У статті «Влада землі в сучасному романі» (1891) Франко пояснив, яких знань вимагає реалістичний метод творчості від сучасного повістяра. Для того, щоб успішно писати реалістичні повісті й романи, повістяр мусить стати, передусім, психологом і соціологом, бо він повинен всебічно показати різноманітні характери людей, що походять з багатьох соціальних груп, і розкрити складні соціальні процеси сучасного суспільства. Але знання лише психології та соціології не досить йому. Щоб глибоко відтворити відносини між людьми, вчинки і настрої, переживання і прагнення типових представників різних прошарків і груп буржуазного суспільства, письменникові треба бути ще й природознавцем, і промисловцем, і лікарем, і юристом, і ремісником, і хліборобом. Він мусить бути допитливим і спостережливим.

Переконаний в тому, що для появи видатних літературних творів потрібні не легковажні співці, що здатні в хвилини химерного «натхнення» швидко й легко імпровізувати, а трудолюбиві письменники, які вміють багато і наполегливо працювати, люди з широкою освітою, розум яких охоплює велике поле людської думки й науки,— Франко в багатьох листах до початкуючих авторів вимагав від них поширювати свої знання, виробляти науковий світогляд, невтомно працювати над своїми творами. В листі до Уляни Кравченко від 14/XI 1883 р. такі вимоги і поради закінчуються чітким висновком: *«Ні, не думайте, що коли-небудь без великої праці і без широкого знання можна було написати що-небудь великого і вічно-живучого!»* [17]

Не доводиться сперечатися, що й ці настанови Франка теж не втрачають своєї раціональності донині, що поради ве-

[17] І. Франко. Статті і матеріали. Зб. п'ятий. Видавництво ЛДУ. 1956 р., стор. 143. (Підкреслення наше — *В. Л.*).

ликого Каменяра повинні пам'ятати і наші сучасники — молоді письменники.

Ми подали короткий огляд основних думок і висловлювань Івана Франка про народність літератури і реалізм для того, щоб спростувати надто категоричні, поверхові тези, які ще недавно зустрічались у франкознавчій літературі, про цілковиту тотожність естетичних поглядів Івана Франка і його попередників — революційних демократів 30—60-х років XIX століття[18]. Хибність подібних тверджень полягає в тому, що вони не враховують історичних умов і обставин, в яких виступав Іван Франко. Вони хибні також тому, що ігнорують своєрідність Франкової концепції реалізму, яка проявилася у вченні про свідомий і стихійний реалізм та в теорії наукового реалізму.

Та визнаючи, що Франко продовжував і розвивав традиції російських революційних демократів і Шевченка, що він їхнє вчення про народність літератури доповнював думками, які випливали з літературного процесу нового історичного періоду, ми одночасно не можемо ухилятися від відповіді і на інші питання: чи були в спадщині російських демократів такі думки, які зберігали актуальність і дійовість і в часи Івана Франка? Чи у всіх питаннях, зв'язаних з боротьбою за народність літератури, Франко доповнював і уточнював своїх учителів?

Історичний підхід до висвітлення естетичних поглядів Івана Франка не заперечує істини, що основні питання матеріалістичної естетики і в нових історичних умовах Франко розв'язував так, як і його попередники, не вносячи в них істотних змін і доповнень, бо в цьому не було необхідності. Так, одною з вимог народності літератури Франко ставив вимогу високої художності, досконалості творів та одночасної простоти і доступності їх широким масам читачів. Він рішуче заперечував принципи примітивного етнографізму, які вели до спрощеного, грубого відтворення селянського побуту і звичаїв, до ретельного описування «народної ноші», а не до виразу душі та потреб і прагнень народу.

У розв'язанні цих питань Франко був якнайближчий до російських революційних демократів і Шевченка. Адже ще Бєлінський вчив відрізняти справжню народність від так званої «простонародності», від огрубленого, спотвореного зображення народного життя. Великий критик доводив, що народність проявляється не в лаптях, не в сіряках, не в сарафанах, не в сивусі, не в бородах, не в безграмотності й не-

[18] Один з прикладів такого твердження є в популярній книжці М. Комишаченка «Боротьба за ідейність та реалізм української літератури у 50—70 рр. XIX ст.» К., 1953, стор. 62.

уцтві. Це зовсім не ознаки народності, а нарости на ній. Справжня народність полягає в поглядах на життя, в способах виявлення почуття і думок, у відображенні свідомості народу. Т. Шевченко теж ще в 40-х роках XIX ст. у передмові, написаній для другого видання «Кобзаря», глузував з тих ліберально-дворянських поетів, що писали про народ на підставі лише вражень, які вони здобули, потинявшися коло шинку.

Але і в другій половині XIX ст. в українських ліберально-буржуазних періодичних виданнях проповідувались канони псевдонародності, а в різноманітних альманахах і збірниках друкувались нікчемні вірші, штучно підігнані зовнішніми ознаками і окремими словечками під стиль народних пісень або поезій Шевченка, однак чужі народові поглядом на світ, ідейним їх змістом. Тому в часи Франка, як і в часи Бєлінського й Шевченка, не відпадала потреба боротьби проти псевдонародної макулатури, за революційно-демократичні принципи народності в художній літературі і в критиці.

Перші виступи проти реакційного трактування народності літератури Франко здійснив у 70-х роках в «Літературних письмах», які друкувалися в журналі «Друг». Пізніше він знову повертався до цього питання в статті «Михайло П. Старицький» (1902) та в інших. Франко високо оцінив поетичну діяльність Старицького за те, що Старицький не пішов по шляху епігонів Шевченка і не намагався удавати з себе «мужицького поета». Високогуманні поезії Старицького, які відзначались добре виробленою технікою віршування, культурою мови, багатством почуттів і настроїв, Франко протиставив убогим змістом і формою, неоригінальним віршам поетів-епігонів, які силкувались «дивитись на світ і на людей очима співучого селянина». Як і Бєлінський та Добролюбов, Франко не визнавав за ознаки народності уміння афектувати селянську наївність або вжити якийсь вульгарний вислів чи приказку, підслухану в народі.

Особливо ж гостро засуджував Франко письменників і публіцистів «просвітян», які писали для народу навмисне спрощені, наївні й безглузді оповідання та брошури на наукові теми. Про те, якою повинна бути науково-популярна література для народу, великий критик і публіцист докладно говорить у статтях «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» та в писаній польською мовою і досі не друкованій в українському перекладі статті «Про що і як треба писати для народу» (тижневик «Ziarno», 1883, № 5 і 6). Основні вимоги, які ставив Франко до науково-популярних видань, такі, як і до видань белетристичних: твори, що мають служити народові, мусять бути йому зрозумі-

лими. А тому їх треба писати тою мовою, якою говорить цей народ, а не мовою панівних, привілейованих націй. Такі твори повинні спиратись на життєвий досвід читача і далі розвивати і збагачувати його мислення.

Франко вимагав, щоб у книгах, призначених для народу, явища природи і суспільного життя пояснювались з матеріалістичних позицій, по-науковому: «Нам здається,— зазначає він,— що хотячи справді просвітити народ, треба б нашим просвітителям поперед усього рішучо стати на сучаснім становищі монізму в природі, треба б їм раз назавсіди відкинути всякі фрази о премудрості, цільності і доброті, які буцімто проявляються в природі, бо сучасна наука тих понять не узнає. Треба б їм твердо рішитися — говорити народові *всю правду*, не щадити ніяких пересудів, чи вони боязно криються під сільською стріхою, чи з парадою проповідуються з амвон та трибуналів» [19].

Принцип «говорити народові всю правду» Франко як критик і публіцист незмінно застосовував і тоді, коли аналізував та оцінював художні твори. «Говорити народові всю правду» в устах великого Каменяра значило нести в народ «вольності слова», проповідувати благородні ідеї соціальної рівності й справедливості. Тому, називаючи Шевченка народним поетом «у найповнішому і найкращому розумінні цього слова», Франко в статті «Тарас Шевченко і його заповіт» зауважує, що народність його творів проявлялася зовсім не в наслідуванні народних висловів та мелодій. Поверхове, примітивне наслідування, штучність і прикраса чужі його творчості.

Основною ознакою народності великого поета Франко вважав високу ідейність його творів, сполучену з незаперечною художньою майстерністю. Він народний поет тому, що «найвищі ідеї, найрадикальніші думки його доби зливаються в Шевченковій поезії нероздільно з народним змістом» [20].

Як бачимо, правдивість та ідейність в естетичному кодексі Івана Франка належать до найважливіших критеріїв народності літератури.

* *
*

Аналіз висловлювань Івана Франка про народність літератури дає підстави зробити деякі короткі узагальнення і висновки.

---

[19] І. Франко. Твори, т. XIX, 1956, стор. 115.
[20] Там же, том XVII, стор. 128.

По-перше, ми можемо сказати, як Франко розумів народність літератури і який зміст вкладав у це наукове поняття. Народністю, згідно з естетичною системою Франка, слід називати таку прогресивну ідейну й художню спрямованість творів літератури, яка відповідає суспільним прагненням і духовним потребам та уподобанням народу. Література стає народною тоді, «коли робиться виразом життя і боротьби найширших народних мас і заразом бойовим окликом за найвищі людські і громадські ідеали», коли «веде людей до поступу, до поправи їх долі».

По-друге, з Франкових висловлювань про народність літератури можна також зрозуміти, які вимоги він ставив до творів, призначених для народу, за якими критеріями він визначав їх народність.

Основними критеріями народності, за Франком, треба вважати освітлення суспільних подій і процесів з позицій народу, «з становища люду, не панів», відображення народного світогляду, думок і настроїв широких мас трудящих. Справді народні твори повинні відзначатися глибокою правдивістю, ідейністю та високою художністю, багатством змісту і досконалістю форми.

По-третє, розглядаючи проблему народності та інші питання естетики І. Франка, необхідно застосувати марксистсько-ленінський принцип історичного аналізу і освітлення фактів. Керуючись цим принципом, ми побачимо, що естетична система Франка не зводилась лише до впливів і запозичень. Франко розвивав і доповнював думки і висновки своїх попередників відповідно до нових умов і наслідків історичного розвитку літератури, враховуючи і свій власний літературний досвід.

Одночасно він зберігав кращі традиції своїх ідейних наставників — російських і українських революційних демократів першої половини і середини XIX ст., не відступаючи від їхніх основних вимог та настанов у питаннях народності й реалізму в літературі, які і в часи Франка не втрачали своєї актуальності й практичного значення.

Франкове розв'язання проблеми народності літератури, як і проблем реалізму, ідейності й тенденційності її, свідчить про те, що великий Каменяр був одним із близьких попередників марксизму в галузі естетичної науки та літературної критики на Україні.

І. ПІЛЬГУК

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗМУ В КРИТИЧНИХ ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА

У висвітленні питань естетики Іванові Франкові належить почесне місце не тільки в історії української літератури, а й в розвиткові літератур інших народів. Глибокий знавець життя і психології людини, він збагатив свій досвід письменника і критика знанням літератур народів світу, проникав у глибину секретів художньої майстерності, робив сміливі, правдиві, теоретично обгрунтовані узагальнення.

Світове значення Франка визначається і художніми творами, і критично-теоретичними працями, якими письменник спрямовував українську літературу на широкий шлях міжнародних культурних взаємин, ставив питання про закони розвитку української національної літератури у творчих зв'язках її з великими літературами братніх народів. В такому плані набуває великого значення визначення Франком принципів реалізму.

Боротьба за реалізм у літературі і мистецтві має свою багатовікову історію. Від давніх часів у художній творчості визначалися прогресивні тенденції якнайповніше відобразити життєву правду, природну красу, пізнати закономірності об'єктивного світу. Завжди реалізм, незалежно від того—свідомо чи неусвідомлено користувався ним художник як методом пізнання об'єктивної дійсності, вступав у суперечності з містикою, не мирився з усім штучно вигаданим, неприродним. Народне життя у всій його різноманітності, людина з повсякденною її боротьбою, помислами, ідеалами були основою реалістичного мистецтва. Саме так розумів естетичне відношення мистецтва до дійсності Іван Франко. Його погляди мали багато спільного з положеннями матеріалістичної естетики російських революційних демократів, зокрема з класичним визначенням Чернишевського: «Справжнє визначення прекрасного таке: «прекрасне є життя», прекрасною істотою здається людині та істота, в якій вона бачить життя, як вона

його розуміє; прекрасний предмет — той предмет, що нагадує їй про життя».[1]

Принципи реалізму, що були основними в естетичній теорії революційної демократії 40—60-х років, знайшли широке узагальнення і дальший розвиток в критичних працях Франка. Ведучи боротьбу проти представників «чистого мистецтва», проти всіляких проявів шовінізму, націоналізму, даючи оцінку творчості російських, українських, західноєвропейських письменників, він розвивав теоретичні положення реалізму, у всю широчінь ставив питання типовості художнього зображення в літературі і мистецтві. Його численні посилання на досвід передової критики, розгляд художніх творів мали творчий характер, були завжди цілеспрямовані, відповідали на важливі естетичні питання.

Кращі традиції російської революційної демократії в питаннях реалізму Франко якнайповніше поєднував з досягненнями передової думки в світовій літературі і робив свої сміливі, оригінальні висновки та теоретичні узагальнення. В багатьох критично-теоретичних, історичних, філософських працях він поставив важливі питання, що були визначальними. передовими в літературному розвиткові.

Підходячи діалектично до вивчення естетичних теорій, Франко зважував економічні, історичні умови їх виникнення і розвитку, указував на невпинний рух передової думки, що визначалась реальними, життєвими чинниками. «Історія ніколи,— говорив він,— не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує» (XIX, 64).[2]

Наголошуючи на тому, що принципи реалістичного методу складалися історично, що теоретичні його положення, розроблені видатними літературознавцями, є продуктом складних суспільних відносин, Франко збагачував передову естетичну думку, практично конкретно ставив і розвивав питання реалізму, знаходив провідне в естетичних теоріях попередників і своїх сучасників. Так, він указував на значення Бєлінського і Лессінга, які вплинули на те, що «література зійшла на землю, між людей, немов той гомерівський дух, напилась теплої, живої крові, почала говорити, чути і дивитися на світ по-людськи» (XVI, 44). При цьому Франко підкреслював значення об'єктивних чинників, що обумовлювали силу теоретичних положень Бєлінського і Лессінга: «Чи справді слово Лессінга і Бєлінського мало яку-небудь чарівну силу, викликало літературу з небуття? Ні! Вони тільки були люди

[1] Н. Г. Чернышевский. Полное собр. соч., т. II, 1949, стор. 90.

[2] Посилання тут і далі на видання творів Франка в двадцяти томах, Держлітвидав, 1950—1956 рр.

чуткі і чисті серцем,— а до таких людей щоденні, звичайні факти говорять голосно...» (XVI, 43).

Завдання критики, літературознавства Франко найтісніше пов'язував з пізнанням життєвих фактів, з боротьбою, яка впливала на розвиток передової думки. Разом з тим він відзначав і діючу силу ідей, художнього слова в суспільному житті: «Заким може початися серйозна, тверда праця розуму, мусить уперед дух людський прилагодитися не тільки наукою, але й зрушеннями чуття; заким почнеться рух,— мусить постати бажання руху» (XVI, 40).

На розвиток Франком положень реалізму мали вплив праці Маркса і Енгельса. Він називав ім'я Маркса у зв'язку з розвитком теоретичних принципів реалізму. Указуючи на значення Лессінга, Франко зауважував: «Замість в надприроднім, загробнім світі, чоловік побачив ціль свою в дійсності. В тім значенню Лессінг був попередником Фейєрбаха та Маркса» (XVI, 45). Тут виявляється і сила аналітичної думки Франка і до певної міри її суперечливість. Він усвідомлював, що погляди Маркса на літературу і мистецтво увібрали в себе кращі досягнення попередників. Але Франко не міг збагнути у повній глибині якісно нові положення марксизму в естетичній теорії.

Отже, Франко у визначенні принципів реалізму розвивав основні естетичні положення революційної демократії, прокладав далі шляхи і саме в цьому на ньому позначився вплив праць Маркса і Енгельса. Зокрема важливу проблему типовості в літературі він ставив у зв'язку з розвитком матеріалістичних поглядів на мистецтво і узагальнював у цьому питанні великий досвід творчості художників-реалістів.

В теоретично-критичній праці «Влада землі в сучасному романі» Франко вказував як на велику заслугу французьких реалістів (Бальзака, Флобера, Золя та інших) на «зрозуміння тієї істини, що людина — це продукт свого оточення, розвитку своїх предків, природи та суспільства, серед яких вона живе, що з усіма цими чинниками вона зв'язана тисячами нерозривних ниток». На цій основі письменники «удосконалили метод творчості... А метод цей вимагає передусім правди тобто змалювання дійсності такою, якою вона є, чи краще такою, якою її бачить поет крізь призму своїх здібностей, навичок і темпераменту» (XVIII, 82).

Численні висловлювання Франка про особливості реалістичної творчості набули певної системи, філософською основою якої є матеріалізм, що визнає об'єктивну дійсність і можливість пізнання її законів розвитку. Франко розумів реалізм як один із могутніх чинників художнього пізнання об'єктивної дійсності. Він усвідомлював, що типовість є од-

ним із основних законів реалістичного методу. Створенню типових характерів у типових обставинах, відтворенню правдивих деталей реального життя Франко надавав великого значення. Ці питання він ставив на практичний грунт, ураховував своєрідність економічних, історичних, національних умов. Для могутнього Каменяра художнього слова і критичної думки була основою основ правда народного життя і його провідні ідеали. Тому він з такою глибиною, непримиренністю зважував у художніх творах наявність усього того, що пов'язує мистецтво з народом, вимагав відтворення позитивних, героїчних начал у його житті, ганьбив холопство угодовських письменників, заплямовував епігонів. У статті про творчість польської письменниці Марії Конопницької Франко писав: «Великі поети — це сумління народу. Щасливий той народ, що його «сумління» завжди чисте, мов дзеркало, і ніколи не дасть себе засліпити фальшивими доктринами, ні зведеними на манівці пристрастями» (XVIII, 178).

Зіставляючи творчість «двох селянських синів»— польського поета Яна Каспровича і Тараса Шевченка, Франко відзначав, що вони вийшли з гущі народу, сприйняли все типове, що є в його психічному національному характері, і піднеслися на височінь, звідки «орлиним оком можна осягнути далекі горизонти, розпізнати круті й заплутані людські стежки» (XVIII, 182). Так перед письменником-реалістом відкриваються неосяжні життєві простори з усіма складними явищами, суперечностями, складною боротьбою. Оволодіваючи реалістичним методом, письменник, за визначенням Франка, переломлює все сприйняте у житті «крізь призму індивідуальності і поетичної фантазії», наголошує на типовому і тоді ця призма стає наче «опукле дзеркало, що відбиває речі і людей незвичайно вірно у всіх деталях» (XVIII, 187).

Важливе у визначенні Франком принципів реалізму те, що він заглиблюється у творчий процес письменника, розкриває так би мовити секрети його творчої лабораторії. Реалістичне зображення дійсності може бути тільки творчим, оригінальним, художньо осмисленим. В такому плані Франко вів боротьбу проти «рабського копіювання дійсності», бо завдання письменника-реаліста полягає в тому, щоб «проникнути в глиб явищ, прослідкувати їх генезис, їх повільний і ступневий розвиток і їх модифікації під впливом зовнішніх чинників» (XVIII, 82).

Життєвий досвід письменника збагачує його творчу уяву, дає численні матеріали, наснажує поетичні почуття. Все це знаходить відтворення в процесі визрівання реалістичних образів. Аналізуючи драму Шекспіра «Антоній і Клеопатра», Франко висловив глибоку думку: «З нічого і найбільший ге-

ній не створить нічого, а такі геніальні креації, як Клеопатра, свідчать не тільки про велику фантазію і драматичну силу автора, але також про те, що в його душі мусив назбиратися великий запас вражень, досвідів, болів і радощів, надій і розчарувань, поки з них, мов із морської піни, могла виринути така креація» (XVIII, 378).

Правдиве відтворення типових характерів, що є одним із основних принципів реалізму, досягається шляхом творчого сприйняття живої дійсності, усвідомлення письменником суспільних ідеалів, проникнення в глибінь народних інтересів. Досвіду життя Франко надавав першорядного значення у творчому процесі письменника-реаліста. «Досвід життя,— писав Франко в одній із своїх автобіографій,— веде мене в стичність з різними типами і моментами того життя». Його має сприймати письменник зором художника не у застиглих формах, а в рухові, у розвиткові, у всій різноманітності явищ. Не якісь догматичні установлені схеми визначають творчий метод письменника-реаліста, а жива дійсність з її законами розвитку. Франко діалектично підходив до визначення елементів типовості, до установлення принципів реалізму. «Тисячні естетичні правила,—писав він,—поставали і щезали в протягу століть — для нас вони зовсім пропали і стали пустою формою; головне діло — життя. Значить, література і життя мусять стояти в якійсь тісній зв'язці» (XVI, II).

Пізнати і відтворити у художніх образах правдиву дійсність — це значить показати людину з її психічним складом, що визначається соціальними, національно-історичними умовами. Головне для художника—це людина з її почуттями, бажаннями, прагненнями. Людина своїми діями зв'язана з суспільством, на неї впливає оточення. Щоб досягти типовості, письменник повинен в окремих особах, в їхніх індивідуальних рисах характерів відобразити типові риси суспільного життя. «Сучасний письменник,— підкреслював Франко,— має на увазі передусім дійсність, справжніх людей, з їх вічною грою почуттів і настроїв, з їхнім думанням, повним скоків і непослідовностей, з їхніми раптовими вибухами почуттів, з їхнім способом вислову, в якому безліч індивідуальних відтінків» (XVIII, 83). Вловити ці індивідуальні відтінки, показати живу людину у всій її багатогранності почуттів і помислів — таке важливе завдання типізації образу ставив перед художниками Франко.

Показуючи на прикладі творчості багатьох письменників особливості зображення характеру людини з її індивідуальними рисами, він послідовно розвиває теорію типовості в літературі. В творчості Тургенєва він відзначав «вірне характеризування осіб». Рудін, за визначенням Франка,— «широкий

і вірний образ цілої епохи» (XVIII, 24). Тут Франко наголошував на тому, що типовість цього образу постає з усією виразністю при умові протиставлення «інших людей, таких, як Шевченко, Добролюбов, Чернишевський». Так розвивається думка про те, що критичний реалізм сильний типізацією негативних персонажів. Але важливе завдання типізації в реалістичній літературі полягає в розкритті характеру позитивного героя, відображенні ідеалів передової людини. В такому плані Франко розглядає цілу галерею образів у творчості видатних письменників, з'ясовує особливості романтичного і реалістичного зображення позитивних героїв. У всій широчині тут поставлено проблему — герой і народ, наведено різноманітні способи художнього розв'язання цієї проблеми. В драмах Шекспіра Франко знаходить виразну, переконливу мотивацію конфліктів, в процесі яких вимальовуються протилежні сили. В розгортанні такого конфлікту гинуть Цезар і Брут у драмі «Юлій Цезар». Але Брут «гине як герой», «умирає для чесності» (XVIII, 354). Франко досліджує особливості типізації в зображенні героїв шекспірівських драм і зокрема образ Гамлета характеризує твердженням Брандеса, що в драмі «уперше виступає типовий новочасний чоловік з глибоко відчутою суперечкою між ідеалом і дійсним окруженням» (XVIII, 318).

Франко знаходив специфічні особливості змалювання образів позитивних героїв у різних національних літературах. На зразках польської літератури він показав еволюцію образів героїв в напрямі від романтизму до реалізму. Указуючи на позитивне значення прогресивної романтичної літератури, Франко відзначив, що поети-романтики у зображенні позитивних героїв не досягали належної життєвої простоти, конкретності типізації. Міцкевича він називав «найбільшим поетом польської літератури», одним «із найгеніальніших людей, що виявили у своїй творчості «велику різносторонність духовних інтересів, незвичайну силу вислову і пластику поетичного малювання» (XVIII, 111). Але новіші польські письменники пішли далі за Міцкевичем у типізації національних портретів. Тут посилається дослідник на творчість М. Конопницького, Я. Каспровича.

В численних критичних працях Франка про творчість Шевченка розгорнуто теоретичні питання творчого методу письменника. В них з глибоким розумінням законів розвитку мистецтва, кращих традицій у літературі підкреслено, як у спадщині основоположника нової української літератури були узагальнені такі типові явища, створені такі характери, що своїми пізнавальними особливостями, життєвою правдою далеко виходили за межі своєї епохи. Це питання Франко по-

єднував з розглядом історичного процесу утвердження і розвитку творчого методу реалізму. Боротьба Франка за спадщину Шевченка була одночасно боротьбою за розвиток реалізму, народності в літературі.

Франко показав на зразках поезії Шевченка, як романтизм у творчості великих письменників знаходить органічне поєднання з реалізмом. Він підкреслював, що і реалізм і романтизм у Шевченка грунтувався на основі матеріалістичного світогляду. А звідси поставало питання про цілість, єдність творчого методу Шевченка — методу критичного реалізму. Цьому методові було підпорядковане і зображення ряду романтичних картин в «Кобзарі». Питання співвідношення романтичних і реалістичних рис у творчості Шевченка Франко розглядав, наводячи аналогії з інших літератур, зокрема з польської літератури. На зразках творчості чеського письменника Гавлічка-Боровського Франко показував перемогу реалізму. «Його поезію і прозу,— писав він,— можна вважати щирим противинством романтизму. Він спокійний, тверезий, ясний» (XVIII, 272). Така постановка питання вносила багато нового, давала змогу повніше уявити суттєву відмінність революційної романтики від реакційного романтизму, як методу, що в його основі лежала ідеалістична теорія мистецтва.

Полемізуючи з критиками при розгляді Шевченкового послання «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм», Франко пояснював історичну обумовленість окремих іронічних висловлювань у цьому творі: «Заким будемо докоряти Шевченкові за те, що він в отсих словах та в іронізуванні над современними огнями станув вороже супроти загальнолюдського поступу, супроти європейської науки та її світочів, пригадаймо, які зразки тої науки та того поступу міг мати Шевченко, пишучи ті слова... Пригадаймо, що німецька ідеалістична філософія Шеллінга та Гегеля перемінилася в многих росіян у доктрину деспотизму».[3] Отже, Франко з'ясовував, що словами «современними огнями», «куций німець узлуватий» Шевченко висловлював свою критичну думку щодо ідеалістичної німецької філософії, підкреслюючи, як її в Росії використовували реакційні кола. Все це свідчить про те, наскільки Франко поєднував питання окремої деталі художнього твору з важливими проблемами стилю, творчого методу.

З'ясовуючи філософські основи творчого методу письменників, Франко завжди наголошував на провідному, указував на широкі можливості художнього відтворення дійсності. В

---

[3] Літературна спадщина. Іван Франко. Випуск І, 1956, стор. 380.

такому плані в його критичних працях постає ціла галерея реалістичних образів російської літератури. Даючи характеристику образу Рудіна, він розглядає його літературну передісторію, аналізує життєві факти, що визначили художню мотивацію цього типу людини і називає інші «важніші типи з тої галереї хоруючих рудінством людей». Тут постає ряд «типів, обрисованих майстерським різцем».

Тільки уміння орудувати цим «майстерським різцем» може забезпечити вдалу типізацію. Саме на цих особливостях типізації зупиняється Франко, розглядаючи творчість Л. Толстого, Г. Успенського, Салтикова-Щедріна, Пом'яловського та інших письменників.

Роман Л. Толстого «Война и мир» Франко розглядає, як задум «написати сучасну національну епопею», в якій поставлено завдання «показати в характерних типах усе російське суспільство того часу» (XVIII, 41). Тут треба було письменникові «використати весь життєвий досвід і спостереження, скристалізувати і розвинути свої філософські погляди». Не у всіх образах романа «Война и мир» вбачає Франко зразок вдалої типізації. В окремих образах він знаходить порушення життєвої, історичної правди. Критик указує, що в зображенні деяких історичних осіб письменник «виявив себе тенденційним і несправедливим», що призвело до порушення історичної правди, а це суперечить принципам реалізму. Але не кожна тенденційність обмежує життєву правду. Тенденційне перебільшення, що порушує правдивість зображення характерів та обставин, знижує пізнавальну цінність твору. Однак є тенденційність історично вмотивована. На таку тенденційність, що не заперечує, а зусилює реалістичну типізацію, указував Франко при характеристиці романа Чернишевського «Что делать?» Він говорив, що в цілій світовій літературі немає твору, який би мав широкий вплив, подібний цьому твору «тенденційного письменника, політичного агітатора» (XVIII, 65).

Відповідним чином у творчості Г. Успенського вбачає Франко «неабиякого аналітика, що намагається проникнути до самих основ кожної речі, до суті явищ». Він «аналізує і розкриває суспільні рани» і разом з тим «вічно шукає ідеалу» (XVIII, 89). В цьому шуканні ідеалу гармонійно, цілком послідовно, психологічно правдиво виявляється тенденційність письменника-реаліста, майстра типових характерів у типових обставинах. Франко відзначав, що російські письменники-реалісти другої половини XIX ст. своєю цілеспрямованістю творів, відображенням життєвої правди навіяли в реалістичній літературі «більше демократичного духу, більше охоти до пізнання народу, ніж деінде цілі довгі періоди ідеальних та сентиментальних літератур» (XVI, 11).

Всесторонньо підходячи до питання типового зображення характерів, теоретично поглиблюючи принципи творчого методу критичного реалізму, Франко відзначав національні особливості літератур. «Ми далекі від того, щоб нехтувати увагу національного питання»,— говорив він, полемізуючи з «народовцями» у статті «Формальний і реальний націоналізм». Національне питання для письменника-революціонера не було якоюсь абстракцією. Він ставив його на реальний грунт, підкреслював, що завдання типізації включає таку важливу особливість, як відображення психічного складу національних характерів та розвиток національної форми літератури і мистецтва. «Національна література, штука і т. ін. *мусить же* бути *випливом живої потреби* нації»,— говорив Франко (XVI, 133).

Така постановка питання тісно пов'язана з принципами критичного реалізму. В світлі цих принципів Франко розглядав особливості типового зображення історичного минулого та сучасного життя. Він відіграв велику роль в історії української критики, розвинувши питання про правдиве, типове зображення історичного минулого українського народу. Тут критик використав і далі продовжив традиції Шевченка та російських революційних демократів. Він визнавав важливим завданням письменників правдиво відобразити розвиток історичних національних традицій, які передаються від покоління до покоління і чимраз набувають нового осмислення. При цьому Франко засуджував «вузький націоналізм, шукання ідеалу в минувшині» (XVII, 12). Він підкреслював, що висвітлення історичних подій повинно бути пов'язано з сучасністю, з накресленням перспектив майбутнього.

Франко завдавав ударів романтикам-націоналістам, розвіював їхній дурман ідеалізації минувшини. Однак він не заперечував того, що революційним романтикам властиві теж риси типового зображення подій. Саме в цьому полягає важливе значення творчості письменників, в яких романтизм органічно поєднано з реалізмом. Характеризуючи образ народного співця в шевченковій поезії «Перебендя», Франко відзначив його глибокий історичний зміст. Народний співець передає історичні традиції новим поколінням: «Вкінці пісня «про те, як Січ руйнували», співана «тяжко-важко», себто з почуттям цілого значення того факту для свобідного розвитку України, вказує нам у Перебенді патріота, що зберігає пам'ять народної бувальщини, її дух і традиції і старається ті святощі передати грядущим поколінням» (XVII, 51).

Життєвість, правдивість образу Перебенді Франко вбачає в тому, що він виконує «суспільну, народну службу», впливає на «піднесення щирого, людяного почуття у своїх земля-

ків, ублагороднювання їх серця і думок». Співець передає картини «бувальщини новим поколінням». На цьому грунті Франко доводить наявність типових рис в образі Перебенді і підкреслює, що важливою рисою зображення історичного минулого є передача сучасникам кращих патріотичних традицій, невмирущих народних «святощів». Тут набуває великого значення художня деталь, що надає національного колориту зображуваних картин. Так письменник досягає правдивого змалювання портретів минувшини, бо «тут маємо діло з постаттю наскрізь реальною, живцем вихопленою з дійсного українського життя, вповні національною, типовою українською в кожній деталі» (XVII, 52).

Особливого значення надавав Франко тому, наскільки у змалюванні історичного минулого письменник міг відобразити боротьбу народних мас і показати її провідні тенденції. Героїзм в історичних подіях він пов'язував з інтересами народу і вважав за типове явище саме такі вчинки героїв, що відображали дух епохи, певні тенденції, прагнення мас. «Героїзмом,— писав він,— можна назвати тільки таке діло, де думка і терпіння одиниці здобуває або окуплює добро цілого народу, цілої людськості» (XVII, 13).

Описуючи історичні події, письменник може доповнювати достовірні епізоди відповідними домислами. Але тільки ті домисли відповідають вимогам типізації, в яких відбито дух епохи. Своїми домислами письменник не може порушувати характеру історичних подій, не може нав'язувати свої суб'єктивні погляди, які порушують цей характер, бо «історія сильніша від людських намірів» (XVII, 273).

На перешкоді типового зображення історичних картин часто поставав суб'єктивізм письменників. З цього погляду Франко критикував хибне змалювання минувшини у творах К. Устияновича: «Його суб'єктивізм не дозволяє йому поняти діло і відобразити пластично життя нашого народу в тій старинній добі» (XVII, 165). Такий суб'єктивізм вів до вульгаризації історії, до викривленого, спотвореного змалювання історичних тем. За подібну вульгаризацію історичного минулого українського народу гостро критикував Франко П. Куліша, розглядаючи його «Хуторну поезію». Він указував, що П. Куліш не зміг піднестися до широких узагальнень історичних фактів, не зрозумів, що «провідними нитками нашої історії» були ті події, які розвивалися під впливом «не врожденої національної вражди, а історично витворених суспільних та економічних суперечностей» (XVII, 193).

Так Франко обгрунтовував один із важливих принципів типізації, вимагаючи історично правдивого зображення подій, відтворення в них у всій повноті психічного складу націо-

нальних характерів, розкриття особливостей класової боротьби. Саме такими засобами письменник впливає на розвиток національної, класової самосвідомості народу, розкриваючи в художніх картинах кращі традиції та пов'язуючи їх із злободенними питаннями сучасності. При цьому Франко засуджував все те, що порушує типовість у зображенні характерів та оточення. Він високо підносив поезію Марії Конопницької, відзначаючи, що в ній «досі не помітили ми ні одного фальшивого тону, ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого відношення до других народів» (XVIII, 178).

Правдиво і повно створені в художній літературі національні характери набувають загальнолюдського значення. З'ясувавши історичну основу образу Фауста, Франко робив висновки: «З тим історичним значенням «Фауста» безпосередньо в'яжеться й його *загальнолюдське* значення» (XVIII, 406). Талановитий письменник в окремому, індивідуальному знаходить такі риси, що набувають широкого узагальнення. В цьому виявляється майстерність типізації реалістичних картин. Справжній художник «являється неначе дерево, що своїм корінням впивається якомога глибше і міцніше в свій рідний, національний грунт, намагається віссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань» (XVIII, 505).

Глибокі джерела типового зображення лежать у народній творчості. У цих джерел, надбаних народом у його довголітній боротьбі, завжди «лежали могучі зародки великої будучини, спочивали сімена, котрі й нині ще, по тисячах літ, не втратили своєї плодючої сили» (XVII, 69). Саме з таких джерел письменник має черпати засоби типового зображення, використовувати багатства національної форми художнього змалювання подій.

Положення про те, що художнє зображення типових характерів, правдивих подій тісно пов'язане з питанням взаємин змісту і форми, Франко розвивав у ряді своїх праць. Він відзначав, що Пом'яловський досяг реалістичного зображення тим, що в його творах постає «жива тверезa правда фактів і так само жива енергійна бесіда» (XVIII, 73). Національна форма літератури і мистецтва дає широкі можливості типізації зображуваних картин. Оволодіваючи національною формою відтворення історичних подій і живої дійсності, письменник може піднестися до найповніших і найдосконаліших художніх узагальнень, виявити свій творчий хист. «Тільки той писатель, — відзначав Франко, — може нині мати якесь

значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворушать її душею, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі. І тільки такий писатель буде рівночасно зрозумілий і цікавий не тільки для своїх найближчих земляків, але й для цілого цивілізованого світу» (XVIII, 505). Тут критик посилається на твори Шевченка, Діккенса, Марка Твена, угорця Міксата, чорногорця Йовановича, що мають «оригінально-національну форму» і є надбанням світової культури.

Національна форма мистецтва не мириться із всім штучним, вигаданим, надуманим, не характерним. «Даремно Куліш,— писав Франко,— додавав до своїх віршів ноти та вчені екскурси, щоб присоромити Шевченкове неуцтво; в словах неука Шевченка було в сто раз більше глибокої життєвої, а тим самим і історичної правди, ніж в учених нотах, а потім і в цілих оберемках томів Кулішевої історіографії та історіософії» (XVII, 306).

Так Франко, ведучи боротьбу проти націоналістичної обмеженості, захищав передові погляди на розвиток національної форми літератури і цим надавав широкого поняття питанням типовості.

В критично-теоретичних працях «Темне царство», «Із секретів поетичної творчості» та інших Франко показав на конкретних зразках поезії Шевченка велику майстерність типізації в різних жанрах, в різних темах. Коли О. Огоновський говорив про «неестетичність» Шевченкової сатири, про неуміння «поєднати епічні мотиви з ліричними», то Франко, навпаки, розкрив, як вдалими засобами типізації відтворено в революційно-демократичній сатирі «могутнє чуття поета», що «мов блискавка, розсічує густий, віковий суморок «темного царства». На інших зразках Шевченкової поезії Франко показав силу художнього узагальнення, цілеспрямованості образів. Він зауважував, що Шевченко, зображаючи минувшину слов'янських народів, «підносив тільки такі моменти, де слов'яни (одиниці) вносили свої вклади в скарбницю загальнолюдської цивілізації» (XVII, 121).

Підпорядковуючи питання типізації законам матеріалістичної естетики, Франко виступав проти різних формалістичних теорій. Він вважав, що розуміння письменником законів розвитку суспільства, уміння широко збагнути, всесторонньо пізнати об'єктивно існуючий світ забезпечує повнішу типізацію в художніх творах. На цій теоретичній основі Франко розкривав хибність, помилки представників ідеалістичної естетики, які майстерність типізації зводили до суми формальних прийомів, доводили, що письменник у своєму творчому процесі

має іти не від реального життя, а від суб'єктивних почуттів, які визначаються вищою сферою духовного життя, незалежно від реального світу. Відповідним чином він критикував спроби визначити «ідеалістичний реалізм» «з його гордим індивідуалізмом», указував на те, що «романтизм Шлегелів, Тіка та Брентана був хворобливий і реакційний» (XVIII, 509). Разом з тим Франко відзначав роль індивідуальних творчих особливостей письменника, які випливали з реальних обставин життя. Цілком усвідомлено, в плані матеріалістичної естетики він підносив «силу таланту, силу переконання і запалу над засидженим правом традиції, формулок і доктрин» (XVIII, 509).

Франко відрізняв справжню типовість від «ілюзії типовості». Він указував на досягнення французьких реалістів, які відкинули «ілюзію типовості, довільність у виборі деяких характерних рис» (XVIII, 82). Тут відіграє роль сила почуття письменника, розуміння прекрасного у найрізноманітніших проявах. Письменник-реаліст оволодіває засобами художнього відтворення дійсності, «його почуття,— говорить Франко,—мусять мати здібність переноситися в одну мить у найрізніші середовища й ситуації... Навіть його стиль не може вже бути одностайний, гладкий, академічний» (XVIII, 83).

Від письменників Франко вимагав «не відкидати набік почуття краси і гармонії». Він надавав виняткового значення мовно-стилістичним засобам типізації художніх образів. На багатьох зразках поезії Шевченка показав Франко у статті «Із секретів поетичної творчості», як засобами словесного матеріалу поет може замінити фарби художника і гармонію звуків музиканта. Змальовуючи оточення, природу, поет «передає нам своє чуття, стан своєї душі під тиском вражень». Але ця гармонія слів, гармонія душі людини має розкрити конкретні явища, повинна бути життєвою. Принципи типовості не миряться з формалізмом. Франко рішуче засуджував гонитву за «фіктивно музикальною вартістю слів», він заперечував формалістичні декадентські звукові витвори, називав їх «псевдомузикальною манією», критикував подражання Верленовській «архімелодійній строфі». Указуючи на майстерне уміння Шевченка зливати гармонію звуків, кольорів «в одну органічну і гармонійну цілість», Франко розкривав антихудожність, відсутність типізації образів у формалістичних вправах декадентів. «Не треба забувати,— писав він,— що правдиві поети ніколи не позволять собі тих кольористих оргій, у яких любуються теперішні декаденти та планеристи пера і чорнила. Їх описи виглядають радше як вказівки для маляра або як прейскуранти різних вишуканих фарб, аніж як поетичні креації» (XVI, 281).

Для досягнення належної художньої типізації картин Франко радив гармонійно поєднувати використання кращих традицій з сміливим новаторством. Він критикував статтю Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування» і за націоналістичну обмеженість, і за теоретичну безпорадність пов'язати традиції з новаторством. «Література, так як і наука сьогочасна, — відзначав при цьому Франко, — повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути наукові» (XVI, 13).

Обгрунтовуючи принципи реалізму, зокрема принципи типовості, Франко вніс багато цінного, відіграв велику роль у розвитку передової естетичної теорії. Дослідження класичної спадщини, сприйняття естетичних традицій Белінського, Чернишевського, уважне вивчення творів Маркса, Енгельса— все це поширювало теоретичні обрії Каменяра української літератури, що дало йому змогу глибоко і переконливо поставити важливі питання творчого методу критичного реалізму.

Як в художній творчості, так і в критичних працях Франко виступив великим новатором, він простував шляхами, які вели літературу на ті верхів'я, що ознаменувались перемогою марксистської естетики — естетики соціалістичного реалізму. До цих верхів'їв не дійшов Франко. Але він сміливо і твердо прокладав до них шлях.

О. ЧИЧЕРІН

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ МЕТОД ІВАНА ФРАНКА В ЙОГО СУДЖЕННЯХ ПРО ФРАНЦУЗЬКУ ЛІТЕРАТУРУ XIX ст.

Кожного, хто вивчає творчість Івана Франка, вражає його надзвичайна різносторонність: і лірик, і романіст, і драматург, і економіст, і публіцист, і історик, і літературознавець. В кожній науковій ділянці Франко показав себе як дослідник, як спеціаліст, у всіх його працях проявляється піклування про культурне зростання українського народу, про його щастя.

В літературознавчих працях Франка, в свою чергу,— надзвичайна різноманітність: в них поєднується справжній філолог, дослідник мови і стилю, перекладач, вчений коментатор з критиком-публіцистом, який відгукується на нові явища рідної і багатьох чужоземних літератур.

Дослідник поезії Данте, драматургії Шекспіра, філософської поезії Гете, Франко, як відомо, гаряче і з захопленням писав не тільки про Пушкіна і Льва Толстого, але і про Гліба Успенського, про Федьковича і про Старицького і про багатьох менш визначних письменників. Він високо цінив свого великого молодого сучасника — Горького.

Літературознавча методологія Івана Франка ще глибоко не вивчена, і нам би хотілося зупинитись на одній ділянці його літературних захоплень, щоб показати деякі суттєві і повчальні риси його підходу до літератури.

В працях М. С. Шаповалової, О. А. Домбровського, Я. Я. Яремн[1] показано, як літературознавча і перекладацька діяльність Івана Франка будувалась на глибоко заложених підвалинах чисто філологічних досліджень. Однак питання

[1] М. С. Шаповалова. Ів. Франко — перекладач Шекспіра. — «Ів. Франко. Статті і матеріали», збірник третій; «Література німецького просвітительства в оцінці Ів. Франка», збірник п'ятий. О. А. Домбровський. Франко — інтерпретатор і перекладач поезій «Нового життя» Данте — «Наукові записки Львівського університету», т. XXX, 1955; Я. Я. Ярема. Ів. Франко і «Фауст» Гете — збірник «Дослідження творчості Ів. Франка», Київ, 1956.

власне літературознавчого методу ще вимагає дальшого вияснення, а проблема «Франко — історик і критик західних літератур» — дальшого вивчення.

Французька література, як і німецька, англійська та італійська, постійно привертала увагу видатного вченого. Але якщо в англійській чи італійській літературах Франка переважно цікавили класики далекого минулого, французька і польська література цікавили Франка переважно в сучасному їх стані, в їх загальному розвитку, в їх житті.

Перша важлива риса методології Франка, яка відбивається у вивченні ним французької літератури XIX ст., це — глибокий інтерес до літературного процесу, закономірності, історичної зумовленості його розвитку.

В статті «Сила землі в сучасному романі», яка вперше була надрукована польською мовою в Краківському журналі «Муза» за 1891 рік, Франко створює дуже узагальнюючу, але широку і переконливу картину розвитку романа як літературного жанру, починаючи з грецького романа перших сторіч нової ери. Розвиток романа на протязі віків подано як складний процес і постійного накопичення нових елементів, і крутих зрушень, і справжніх літературних відкрить. Вбачаючи в Сервантесі родоначальника соціально-психологічного реалістичного романа, Франко говорить про те, як «відповідно до змінених життєвих умов після занепаду рицарства»[2], тобто, під впливом змін соціального укладу виникає творчість великого письменника і його роман «Дон-Кіхот».

Дуже конкретною є коротка характеристика цього романа. Новаторство Сервантеса Франко вбачає, по-перше, в його сатиричному ставленні до рицарства, по-друге, в тому, що це був перший досвід зображення народу. По-третє, «це був... перший роман, в котрому автор спробував запустити глибокий зонд в характер свого героя, попри смішні сторони показати також його симпатичні, а навіть благородні риси...»[3]

Так основу нового реалістичного методу Франко бачить в негативному ставленні до відживаючого соціального укладу, в інтересі до життя народу і в глибокому розкритті складного внутрішнього світу героя.

Не можна не відмітити правильне розуміння Франком ролі «Нової Елоїзи» Руссо і «Вільгельма Мейстера» Гете в розвитку реалістичного романа. В романах Гете Франко відмічає «розвій характеру героя цього твору», одним цим висловом вказуючи на новаторство Гете-романіста і відмінність його романів від англійського романа XVIII сторіччя.

---

[2] І. Франко. Літературно-історичні статті, Київ, 1950, стор. 143.
[3] Там же, стор. 142.

Надаючи великого значення національній своєрідності кожної літератури, Франко, в своєму розумінні історії літератури, мислить всеосяжно, прекрасно бачить зв'язок між явищами, єдність багатообразного літературного процесу, зумовлену єдністю і зв'язками в розвитку історії людства.

Зумовленість, гармонійність, необхідність розвитку не тільки не заперечують, але, навпаки, народжують новаторство і справжні відкриття. Саме цією думкою насичена характеристика становлення реалізму у французькій літературі XIX сторіччя.

Творчість Стендаля і Бальзака Франко пояснює історично зумовленим, новим для того часу розумінням тієї істини, «що людина це продукт свого оточення, розвитку своїх предків, природи та суспільства, серед яких вона живе, що з усіма цими чинниками вона зв'язана тисячами нерозривних ниток...»[4].

Таким чином, головну особливість французького реалізму тієї епохи Франко бачить в новому розумінні людини, в новому методі вивчення романістом і людини і суспільства, в новому розумінні зв'язків між ними. На відміну від ряду сучасних нам дослідників, що пишуть про Бальзака і Стендаля[5], Івана Франка передусім цікавлять керівні творчі принципи в літературній методології письменника, принципи, що формують його стиль. Власне в цьому бачить він новий етап у розвитку літератури.

В поетичній будові французького реалістичного романа на певному етапі Франко відмічає і багато інших ознак: метод соціально-психологічних студій, метод добування повної і неприкрашеної правди, наближення до фактичної дійсності і портретування реальних осіб, яке поєднується з проникненням в глибину, в суть явищ, доходить до розуміння початку і закономірного розвитку подій.

Характерно, що Франко вживає і термін «метод творчості», який часто вважають винаходом нашої критики і вживання якого в нас іноді поєднується з цілковитим нехтуванням значення цих слів.

Розуміння закономірності літературного розвитку лише посилюється тим, що Франко не характеризує окремо Бальзака чи Стендаля, таких відмінних один від одного, а бере загальне, що поєднує цих письменників і що робить їх попередниками Флобера, братів Гонкур, аж до Еміля Золя. Конкретність в розумінні літературного процесу виявляється і в

---

[4] І. Франко. Літературно-історичні статті, Київ, 1950, стор. 144.

[5] У великих розділах, присвячених Бальзакові в книжці В. В. Івашової «История западноевропейской литературы XIX в.», немає навіть спроби характеризувати суть творчої методології Бальзака.

тому, що критики Сент-Бев і Тен включені в цей процес, та й самі романісти названі «великими мислителями». Повне *розуміння* реалізму, усвідомлення його цілей і його методу виразно виступає в стислій характеристиці Івана Франка.

Другою важливою ознакою літературознавчої методології Франка, що виявляється в його міркуваннях про французьку літературу XIX ст., є своєрідне застосування принципів порівняльного літературознавства. Цілком очевидний зв'язок другої ознаки з тим широким охопленням всього літературного процесу, про який ми вже говорили.

Порівняльний метод у Франка не має нічого спільного з компаративізмом, з проблемою впливів мандрівних сюжетів та ін. Цей метод має науково-публіцистичний характер. Це — порівняльне встановлення суспільної вартості того чи іншого літературного явища. В статті «Сила землі в сучасному романі» роман Еміля Золя «Земля» дуже змістовно протиставляється нарисам Гліба Успенського «Власть земли» і «Крестьянин и крестьянский труд». Порівняння двох сучасних письменників стає засобом спостерігти і спільне і протилежне в творчому методі кожного з них, побачити національні особливості двох літератур: французької і російської. Протиставлення потрібно Івану Франку, щоб повністю обгрунтувати критику Золя, щоб показати на фактах, який глибший, більш плодотворний підхід до того ж самого соціального явища існує в літературі.

Нарочитому об'єктивізму Золя наш автор протиставляє постійне втручання Успенського в життя героїв, в розповідь, в думки читача. Успенський постійно виступає зі своїми думками, тривогами і турботами. Песимізму, а часом і цинізму Золя протиставлені чиста людяність і душевна ясність Успенського: «Є це автор, що найбільше з усіх, яких знав у всесвітній літературі, повчає і ублагороднює читача...»[6] Характерне те, що Золя, як мешканець міста, «поглядом буржуа, міщанина», збоку дивиться на селянина, не проникає в його душу, тоді як Успенський живе з селянином одним життям, бачить його наскрізь.

Таке різне ставлення двох письменників до дійсності приводить всесвітньо відомого письменника — Золя до однобічного і тому невірного розуміння селянства, тоді як невідомий в той час на Заході, російський нарисист зображує селянство набагато вірніше і повніше, не приховуючи найтемніших сторін і не заплющуючи очі на прояв людяного і світлого.

Так само і в статті «Лев Толстой» Франко різко протиставляє Толстому видатних французьких письменників — Золя і

---

[6] І. Франко. Літературно-історичні статті, Київ, 1950, стор. 154.

Мопассана, щоб виявити своєрідність і справжнє значення великого російського письменника, який дав людству те, що не могли дати найбільші майстри західного романа. Щоб дати вірну і точну оцінку художньої своєрідності Золя, Франко протиставляє його і Достоєвському: «Ніщо не може бути більш навчаюче, як порівняти великого «натураліста» Золя з великим «реалістом» Достоєвським. Оба вони любуються в студіюванні людської душевної паталогії, оба слідять, так сказати, під мікроскопом людську душу в її найтайніших рухах, та проте яка ж величезна різниця між ними. У Достоєвського матеріальне окруження його героїв зазначене, правда, різко, але коротко, злегка, пейзажів майже зовсім нема; у Золя на се йде добра третина всього місця в повісті. Зате у Достоєвського люди стоять на першому плані та їх душевний стан є тією атмосферою, що проймає, заповнює всю повість, уділяється читачеві, мучить і потрясає його». В порівнянні з Достоєвським романи Золя — «це скорше анатомічний театр, ніж живе теплом авторського серця огріте життя»[7].

Зіставлення часто приводить до зниження оцінки того чи іншого автора, але воно завжди допомагає безпристрасно, правильно окреслити його місце в літературному житті, його епохи в цілому.

В інших випадках зіставлення виявляє новий етап у розвитку літературної традиції. Саме з такою метою Франко починає статтю про Щедріна з широкого зіставлення його з Гоголем.

Третя характерна ознака літературознавчої методології Франка — в його постійному прагненні не тільки досліджувати явища літератури, але і виносити над ними свій присуд. В цьому присуді не прояв суб'єктивного смаку критика, що було характерним для французької критики того часу. Франко знаходить об'єктивний критерій цінності мистецтва в цілому впливі, яке воно має на найширшу сферу читачів, і в тому, наскільки твір мистецтва кличе читача вперед, облагороджує і озброює його.

Незвичайна чуйність і тонкість в розумінні мистецтва поєднуються в таких випадках з дуже суворою оцінкою явищ негативного характеру. Франко непримиренно ставиться до декадентства, вбачаючи в ньому, як і Горький, не тільки прояв соціального і морального розпаду, але і люту силу, що породжує розпад. В цьому відношенні характерна його нещадна замітка з приводу смерті Маларме.

Не заперечуючи таланту Верлена, припускаючи навіть, що

---

[7] І. Франко. Там же, стор. 280—281.

він поет геніальний, явно захоплюючись його віршами і перекладаючи деякі з них, Франко в цілому засуджує його поезію, як один із проявів соціальної патології.

В цьому відношенні найцікавіше судження Франка про Мопассана. Франко часто згадує це ім'я і, немає сумніву, воно йому дороге. Але він передусім розрізняє повноцінне й шкідливе в його творчості. Йому прикро, що в склад популярної бібліотечки попала «патологічна студійка «Орля», а не попав його кращий твір — «Bel ami»[8].

В підсумковому узагальненому судженні 1898 р. Франко, посилаючись на Брандеса, нагадує, скільки надій було покладено на перші твори Мопассана. В ньому бачили протидію штучності і звертання до природи, протидію претензійності і повернення до ясності, щось здорове і сильне. Посилаючись на Золя, Франко говорить, що і після смерті Мопассана в його творчості бачили прояв здоров'я і сили. Але при цьому не треба закривати очі на те, що творчість Мопассана роз'їдають ті самі бацили, що і творчість декадентів: відсутність життєвого ідеалу, гіпертрофія свого «я», перевага матеріальних інтересів.

Іван Франко не закриває на це очей, все глибоко негативне в Мопассана він бачить! Зрозуміло, це зовсім не значить, щоб проникливий реаліст, глибокий дослідник людської душі, нещадний критик буржуазних звичаїв — Мопассан ототожнювався з декадентами. Про це не може бути й мови. Але говорити про нього, як про письменника до кінця здорового і ясного, як про прояв могутньої життєствердкуючої сили, на жаль, немає підстави.

В своїх суворих судженнях Франко звертається не до окремих висловлювань або образів письменника — в цих судженнях немає причепливості. Але світогляд письменника в його неприкрашеному вигляді, в його внутрішній суті постає перед нами, мов після рентгенівського знімка.

В цьому відношенні характерно, що, високо оцінюючи творчість Золя, багато чого навчаючись у нього як у письменника, Ів. Франко негативно ставиться і до його натуралістичних теорій і до проявів натуралізму в його романах, твердячи, наприклад, що «проявлення mania homicidelis в «La bête humaine»... наївні просто до смішного». Саме критикою натуралістичного підходу до життя пояснюється і негативне ставлення до романа Золя «Земля». І в 1900 р., говорячи про перший роман послідовного циклу «Fécondité», Франко з гарячим схваленням зустрічає цілковиту відмову від безпри-

---

[8] І. Франко. «Жіноча бібліотечка, видає Наталія Кобринська», твори, т. 16, стор. 192.

страсного об'єктивізму; разом з тим він тонко і вірно критикує таку побудову романа, коли «соціолог на кожнім кроці перебігає дорогу романістові», коли художникові залишається тільки підганяти сюжет і образи до виготовленої соціологом схеми. Чи треба говорити, які плодотворні в наш час критичні замітки такого роду?

З усього попереднього цілком ясно, що Івана Франка постійно займає питання про природу творчої своєрідності письменника. Це ми і відмічаємо як *четверту* ознаку літературознавчої методології Івана Франка.

Особливо ясно проявляється це в статтях і замітках про Золя. У великій статті «Еміль Золя, його життя і писання», яка появилася в «Літературно-науковому віснику» в 1898 р., ставиться завдання популяризації автора «Ругон-Маккарів», дуже докладні біографічні дані, стисло і чітко сказано про кожний з 20 романів обширного циклу і про все написане Золя до появи статті.

І формування своєрідного натуралізму Золя і характер його творчого методу визначені в цій статті повністю. Вже в ранньому Золя, всупереч деяким рисам його теорії натуралізму, Франко ясно бачить бойового письменника, який сміливо атакує рутину й підлість наполеонівської Франції. Статті 1866 р., які повинні були стати естетичним оглядом модних виставок, були перетворені Золя в зброю розгрому буржуазної естетики, естетичного гендлярства і кар'єризму.

Франко приділяє багато уваги «Терезі Ракен», як роману, в якому відбувалося становлення нового творчого методу. При цьому цей роман дещо переоцінюється. Залишені на боці властиві йому тенденції вульгарного фізіологічного матеріалізму. Все ж таки Франко справедливо говорить про те, як старанне дослідження найтемніших сторін людської психіки і велика сміливість письменника породили цей роман.

В загальній характеристиці циклу «Ругон-Маккар» Франко вперше чітко протиставить головний соціально-історичний план цього циклу тому плану розкриття спадковості в «історії однієї сім'ї», який спочатку здавався головним самому авторові циклу. Глибоке розуміння внутрішньої побудови всього циклу особливо виявляється в тому, що Франко вважає «Розгром»— 19-й, передостанній роман,— завершуючим і особливо важливим романом: в ньому завершення історичної й соціальної теми романа, тоді як «Доктор Паскаль»,— тільки епілог, органічно не зв'язаний з цією істинною й головною темою.

Франко як літературний критик сучасної йому французької літератури, який гаряче говорив про В. Гюго, Стендаля, Бальзака, який виявив новаторство Еміля Золя, який суворо

й з великою любов'ю засуджував Мопассана, був глибоко оригінальним особливо завдяки науковому, точному, об'єктивному гостро соціальному методу своєї критики, що сформувався під глибоким впливом великих російських критиків демократів, особливо Бєлінського і Чернишевського.

Вражає те, наскільки Франко в своїх гострих й точних судженнях про французьку літературу був неподібний до представників пануючої течії у французькій літературній критиці його часу.

Ось, наприклад, в якому дусі в ті роки писав про Золя відомий французький критик Жюль Леметр: «Приблизно рік тому я зробив спробу висловити враження, яке викликали в мене в цілому романи Еміля Золя. Але, хоча і ми самі і весь світ перебуваємо в невпинному бігу і хоча змінюватись справляє нам приємність (завдяки цьому більш різноманітно ми насолоджуємося тими ж речами, і здатність мати від цього ж об'єкта різноманітні враження можна прийняти і за гнучкість і за легковажність), все ж із соромом я повинен признатися, що я не настільки змінився за цей рік, щоб додати що-небудь суттєве до того, що вже було сказано мною».[9]

І Жюль Леметр і Еміль Фаге свої особисті враження від прочитаного ставили на місце спроб наукового розуміння предмета. Анатоль Франс, спираючись на теорію крайнього філософського суб'єктивізму, доводив цілковиту неможливість літературознавства як науки. В статтях цих критиків, правда, немало талановитого, навіть блискучого, але все це нестійке і хитке, немає й сліду наукової методології. Докладними, але позбавленими чіткого методологічного плану були праці французьких академічних вчених того часу, подібно до Лансона.

Іван Франко нещадний в своїй критиці Леметра; по суті, не тільки Леметра, а пануючої у Франції течії літературної критики в цілому. В статті 1898 р. «Із секретів поетичної творчості» Франко викриває логічну неспроможність чисто художньої, антинаукової критики, яка перетворюється в щось довільне і зовсім особисте: «... коли що-небудь можна зрозуміти в тій блискучій галіматії, так се хіба те, що Ж. Леметр прокламує банкротство критики — звісно такої, як він сам розуміє її».[10]

Розуміючи, що ті чи інші течії в критиці виникають так само закономірно в різних країнах, як і літературні течії, Франко ставить нарівні з Леметром австрійського критика імпресіоніста Германа Бара.

У французькім літературознавстві того часу протилежністю Леметру і Фаге був Фердинанд Брюнетьєр. В ті самі

---

[9] J. Lemaitre. «Les contemporains», Quatriéme série, Paris, p. 263.
[10] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 254.

роки, коли складалися погляди Франка на завдання і методи історії літератури і критики, Брюнетьєр читав свій курс «Еволюція жанрів», пройнятий пафосом науковості історії літератури.

Проте Брюнетьєр дуже далекий від розуміння ролі літератури і літературознавства в боротьбі за звільнення народу. Його реакційні позиції — в непримиренному протиріччі з його тяжінням до науковості, до розуміння об'єктивних законів, які визначають розвиток літератури. І не дивно, що Франко вважав Брюнетьера безідейно догматичним істориком літератури.[11]

Ми не зустрічаємо у Франка суджень про Поля Лафарга, дійсно передового, визначного і плідного практика-марксиста того часу, непозбавленого, однак, серйозних помилок. І зіставлення з Лафаргом нагадує про те, що стаття Франка про Гюго, в якій є чимало критичних зауважень, зовсім вільна від помилок однобічності і вульгарного соціологізму, допущених Лафаргом в його «Легенді про В. Гюго».

Всі ці міркування дають нам право сказати, що Іван Франко, говорячи про французьку літературу епохи критичного реалізму і періода декадансу, перебував на більш передових і більш вірних позиціях, ніж французька літературна критика того часу.

---

[11] І. Франко. Твори, т. XVI, стор. 254.

І. СІРАК

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД КОМПОЗИЦІЄЮ ОПОВІДАНЬ ІВАНА ФРАНКА

Одним з найважливіших завдань радянського франкознавства залишається й досі вивчення художньої майстерності великого Каменяра. Зокрема проблема майстерності Франка-письменника в жанрі оповідання в радянському франкознавстві і до сьогоднішнього дня майже не розроблена. В даній статті ми не претендуємо на повне, всестороннє висвітлення цієї складної теми, і лише робимо спроби подати окремі власні спостереження над композицією Франкових оповідань.

Трагедія буднів, гостра соціально-політична сатира на капіталістичний лад, буржуазну державу, наголошення на яскравих, типових фактах бідувань і боротьби трудящих в умовах Австро-Угорської буржуазної імперії, на хижацтві і паразитизмові панівних класів — такі характерні риси критичного реалізму в оповіданнях І. Франка.

Для оповідань письменника властивою є різноманітність жанрових форм та композиційних особливостей. Вона обумовлена задумом автора — «змалювати життя галицького народу в усіх його верствах і проявах».[1]

І. Франко — автор психологічних, сатиричних, алегоричних оповідань, оповідань-нарисів, оповідань-казок.

Улюблена форма, в яку Франко, за словами М. Коцюбинського, «одягав свої прозаїчні твори — це короткі оповідання, котрі йому найбільше вдавались».[2]

Однак кожне з цих оповідань має свої жанрові та композиційні особливості. Це може бути *оповідання-монолог* («На роботі»), *оповідання у формі мемуарів* («У кузні», «У столярні», «Гірчичне зерно»), *оповідання — нарис характерів* — «про-

[1] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. І. К, 1955, стор. 24 (далі посилаємось на це видання).

[2] М. Коцюбинський. Вибрані твори в двох томах, т. 2, К., 1950, стор. 393.

філі осіб» (цикл «Рутенці», «Лесишина челядь», «Хома з серцем і Хома без серця», «В тюремнім шпиталі», «Із записок недужого», «Вільгельм Тель»), *оповідання-казка* («Як пан собі біди шукав», «Казка про Добробит», «Гострий-прегострий староста», «Опозиція», «Свиня», «Як Русин товкся по тім світі», «Без праці»).

Про оповідання-казку відмітимо, що «казковість» в кожному з таких оповідань виявляється по-різному. В одних вона виражається *алегоричними образами* («Опозиція», «Свиня», «Рубач», «Як Русин товкся по тім світі»), в інших— *казковим сюжетом* («Без праці», «Як Русин товкся по тім світі»), ще в інших — *легендарно-казковими картинами* («Як Русин товкся по тім світі»), *казковими метаморфозами* («Як пан собі біди шукав»), *казковим зачином* («Гострий-прегострий староста», «Історія кожуха»).

В оповіданнях-нарисах — «профілях осіб» (слова Ів. Франка) основна увага зосереджується на розкритті рис образу, фабулі надається другорядного значення. В оповіданнях такого типу наявні лише елементи сюжету. В них статика (описи, авторська характеристика персонажів) переважає над зовнішньою динамікою твору. Характер персонажа розкривається тут в одному-двох яскравих епізодах. Важливу роль надається виясненню умов виховання дійової особи, її походження, оточення. Вчинки персонажів мотивуються не життєвими обставинами, а пояснюються характером їх, темпераментом. Такі оповідання — це соціально-психологічні портретні характеристики («Молода Русь», «Звичайний чоловік», «Знеохочений», «Вільгельм Тель»).

В психологічних оповіданнях І. Франка характер дійових осіб розкривається не тільки в зовнішній дії, у їх поступках, а й шляхом опису їх роздумувань, рефлексій, через їх внутрішні монологи. Це виявляється, наприклад, в психологічному оповіданні І. Франка «Маніпулянтка». Численні рефлексії Целіни, опис яких займає багато місця в творі, розкривають її характер — співчуття до чужого горя (наприклад, роздумування Целіни з приводу прочитанного оголошення, написаного на кам'яному будинку рукою бідної прачки).

Монолог Олі — товаришки Целіни по роботі — підкреслює внутрішню красу цієї дівчини, що, «крім своїх прегарних очей, зовсім не визначалась вродою», її сильне почуття материнства, її прекрасну душу: «Ах, боже,— говорила вона.— Мати таке маленьке-маленьке дитятко, знати, що воно моє, могти його пестити і тулити до себе,— що за щастє. Неба не хочу, тільки один день такого щастя. Бачити, як воно манюсіньке тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоєї

груді всім своїм дрібненьким єством. Целінько, тільки день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках» (II, 318).

Такий же композиційний принцип розкриття характеру персонажів наявний і в оповіданні «Вівчар».

Монолог вівчаря, що в глибокій штольні довбе тверду опоку, показує лагідну його вдачу, любов до природи, його поетичне обдарування: «Гарно там у нас! Ой господи!... Вийдеш у полонину — зелено довкола, тільки головатні тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очи визирають з-поміж трави та моху... Тихо довкола, тільки вівці шелестять в папороти, десь-колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку з-за ременя, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує або сльози на очі навертаються...» (IV, 25).

Оповідання І. Франка — закінчені твори. Характери персонажів у них розкриті з такою повнотою і переконливістю, що читач зможе виразно уявити і їх поведінку в інших життєвих обставинах, поза межами того часу, який охоплює письменник в творі.

Ілюзію закінченості надають оповіданням І. Франка їх своєрідні обрамування. Обрамуванням часто бувають 1) авторські сентенції («До світла», «Мій злочин», «Моя стріча з Олексою»); 2) гармонійне перекликання ліричних відступів письменника з монологами персонажів («Вугляр»); 3) роздумування дійової особи, від імені якої ведеться розповідь («Два приятелі», «Полуйка», «Ліси і пасовиська»); 4) своєрідні вказівки на джерело твору («Панщизняний хліб», «Свинська конституція»).

Так, в оповіданні «До світла» обрамуванням є авторська рефлексія про неможливість бідним людям здобути для себе в класовому суспільстві права, «вибитись в люди».

В «Полуйці» — міркування розповідача про загальне зубожіння робітників на бориславських промислах. В оповіданнях «Панщизняний хліб», «Свинська конституція» обрамуванням служить авторська характеристика розповідача,— вказівка на обставини, серед яких письменник познайомився з ним.

«Оце оповідання,— зазначає Франко про «Свинську конституцію» — не моя духова власність. Я чув його в Збаражі, в східній Галичині, від старого селянина на прізвище Антона Грицуняка, що оповідав се на народнім вічу...» (III, 208).

Далі подається характеристика розповідача, а потім виклад його промови, яка становить основу сюжету твору. Переказавши зміст виступу, письменник закінчує оповідання такою обрамовуючою фразою: «Вибачайте, мої любі, я властиво

повинен був сказати се при точці «причини еміграції», але думаю, що й тепер воно ще не запізно. І з сими словами він (Грицуняк — *І. С.*) зліз зі стола» (І, 214).

Такі обрамування в оповіданнях І. Франка не є штучним композиційним прийомом. Вони допомагають також у розкритті ідеї твору. Ідейно-тематичну функцію обрамування яскраво помітно, наприклад, в оповіданні «Вугляр».

В центрі сюжету цього твору — розповідь старого вугляра про трагічну смерть його сина. Таким трагічним сюжетом письменник звертає увагу читачів на важкі умови праці заробітчан.

Обрамування оповіданню надають кількаразові зустрічі автора з заробітчанином-вуглярем. Ось письменник перший раз зустрічається з цим селянином, бачить працю робітників при будівництві нового шосе. Ліричний відступ автора підкреслює гірку долю заробітчан, які за нужденну плату важко працюють цілий день «на вітрі, сльоті й вогкості», двигають тяжкий залізний молот та товчуть каміння. Не кращі умови праці і в бідного заробітника-вугляра. «Трохи оподалік за ними (робітниками — *І. С.*), за невеличким горбком побачив я вугляра. Його великий чорний віз, запряжений парою невеликих гірських коней, стояв серед глибокої глинистої вибоїни і не міг дальше рушитися. Хоч як мучилися коненята, хоч як гейкав на них вугляр, хоч як і він сам підважував своїми хрупкими плечима віз,— ніщо не помагало» (І, 50).

Закінчується оповідання новою зустріччю автора з вуглярем. Про важкі умови праці, низькі заробітки, злидні і бідування заробітчан говорить уже не подорожній (автор), а вугляр. Такий прийом створює в оповіданні гармонійне перекликання початкових і прикінцевих частин. Для прикладу порівняємо ліричний відступ письменника з монологом старого вугляра в кінці твору. «Гірка доля тих людей,— говорить автор на початку оповідання.— За нужденну плату 60—80 крейцарів денно сиди там цілий день на вітрі, сльоті й вогкості, звичай тяжкий залізний молот та товчи каміння»... (І, 49).

Подібний зміст монологу вугляра: «От видите, нужда та й нужда!... Наш заробок день у день менчіє... От прийдеться далі з голоду загибати...» (І, 56).

Обрамування в творі має глибокий соціальний зміст, служить виявом тенденції оповідання: важкі матеріальні умови, нестатки примушують навіть бідних селян-стариків з року в рік тягнути лямку заробітчанського життя. Ніщо не змінилось в житті вугляра за час від першої до другої його зустрічі з автором. Навпаки, становище його стало ще гіршим, бо нікому тепер після загибелі сина допомагати старому в тяжкій праці.

Ідейно-тематичний задум багатьох оповідань Франка — змалювання боротьби між працею й капіталом — вплинув і на їх композицію. В творах, де основна увага приділяється відображенню класових протиріч, розстановка основних образів будується за принципом соціального контрасту, гостро класової їх поляризації. Взаємовідносини образів у таких оповіданнях розкривають соціально-класові протиріччя в суспільстві.

Основою сюжету таких творів є гострі соціальні конфлікти, розв'язка яких, як правило, трагічна («Ріпник» в другій редакції, «Сам собі винен», «Добрий заробок», «Цигани», «Ліси і пасовиська», «Яць Зелепуга», «Між добрими людьми», «Задля празника», «Історія кожуха»).

Ряд оповідань І. Франка відзначається внутрішнім, психологічним сюжетом («Рубач», «Поєдинок», «Вільгельм Тель», «Сойчине крило»). Зовнішніх подій в зміст таких творів входить мало. Головну увагу концентрує письменник на змалюванні душевного світу персонажів, еволюції їх настроїв і почуттів.

Для прикладу розглянемо особливості сюжету оповідання «Вільгельм Тель».

В центрі твору—змалювання внутрішнього світу головних персонажів — Олі і Володка, показ еволюції почуттів Олі до Володка. Такий психологічний сюжет має свою зав'язку, кульмінацію і розв'язку. В зав'язці сюжету оповідання автор коротко знайомить читача з настроєм Олі. Неусвідомлені нею дивні хвилювання ніби «провіщають» якийсь конфлікт в оповіданні. То вона вмовляє Володка чим скоріше вибиратись в театр, то знову намовляє його не їхати на оперу: «Я не можу тобі сказати причини. Але я чогось така неспокійна, тривожна, якісь такі чуття в мені підіймаються, що й сама боюся заглянути їм в очі. Не їдьмо на ту оперу» (II, 72).

І як контраст до такого настрою Олі звучить холодна, егоїстична репліка Володка, що характеризує його як людину консервативно-міщанських поглядів, як обмеженого обивателя-самолюба: «Молодий чоловік,... закладаючи пенсне на ніс, тихенько процідив крізь зуби: «Бабські капризи!» Він рад був, що не уляг Олі, що поставив на своїм. Так і повинно бути. Адже ж він доктор філософії і учитель гімназіяльний, — щоб ним женщина поводила? Ні, сього не буде» (II, 72).

Важливу роль у підкресленні індивідуальних рис відіграють психологічні деталі. Пристрасну любов Олі до Володка, його холодну байдужість до неї показує, наприклад, хоч би й така деталь: «Як я тебе люблю, милий мій Володю, як я тебе люблю,— *повторяла задихаючися молода,* прекрасна дів-

чина, *судорожно обнімаючи шию* молодого чоловіка, свого нареченого.

«— Але ж Олюсю, що тобі сталося,— сказав молодий чоловік, *увільняючися делікатно з її гарячих обіймів*,— відки тобі нараз прийшла охота...» (II, 71).

Володко не звертає уваги на пристрасні слова Олі. Він холодно, стримано відповідає на її любовні признання, пробуючи в той час перед зеркалом «новий, блискучий циліндр» та натягаючи на руки «чорні глянсовані рукавички» (II, 71).

Головну роль у змалюванні настрою Олі, в підкресленні еволюції її почуттів відіграють в оповіданні звукові образи. Бурі в душі Олі імпонує буря, відображена за допомогою музикальних звуків, що ллються на сцені театру.

Почуття зневаги, ненависті до Володка, що зародилось в Олі, майстерно розкривається в оповіданні шляхом зіставлення героїчних вчинків хоробрих героїв твору Шіллера «Вільгельм Тель» з поведінкою цього міщанина-обивателя.

Слід підкреслити, що всі такі зіставлення мимовільно якось проводяться в свідомості Олі, яка уважно слідкує за розвитком сюжету опери Россіні «Вільгельм Тель».

Внутрішній монолог Олі є одним із композиційних прийомів письменника для розкриття індивідуальних рис Володка. Образ його змальовується в оповіданні крізь призму переживань, почуттів та уявлень Олі, навіяних їй музикою опери: «Гра акторів відразу заняла її увагу — особливо ж геройська фігура Вільгельма Теля, котрий серед найстрашнішої бурі рятує на утлім човнику втікача Баумгартена.—Той не скаже, що не має часу,— прошептала Оля і знов потонула у важких думах... Тінь-тінь-тінь-тінь — капав акорд за акордом брильянтовими краплями, і Оля почула немов подув теплого леготу весняного, немов ніжні, тихесенькі голоси дитячі, що так глибоко, так солодко гомонять в її серці. Вона бачить себе в опрятній, чистенькій світлиці, з вікнами до сонця, з цвітучими фуксіями й азаліями на вікнах, з зеленими начосами плющу на стінах. А срібний дитячий голосок дзвенить коло неї... Тінь-тінь-тінь-тінь — ценькають ножички, блискає головка. Тиша, самота. Хочеться слово сказати до когось, хочеться почути любу відповідь. Ось до акорду прибуває новий тон, грубший, тяжчий.— Володю,— наш Стефанко уже всміхається. І знов злий демон шепнув гризькі слова його: — Добре, добре. Але прошу тебе, серце, остав мене, я не маю часу,— мушу задачі поправляти...» (II, 74).

Викриття Володка йде в двох планах — побутовому й політично-громадському. Письменник підкреслює повну невідповідність гучних фраз, які проголошував Володко, з його вчинками в житті. В студентські роки Володко відзначався

прогресивними поглядами і вважав себе навіть «революціонером». Та здобувши звання вчителя, зовсім змінив поведінку— перетворився в поміркованого міщанина, обивателя-боягуза.

Характерна з цього приводу така репліка Володка: «Ну, так, чоловік був молодший, нерозважний. Знаєш, серденько, той дуже добре знав життя, хто сказав, що хто до тридцяти літ віку не був революціонером, той хіба дурень: але ще більший дурень, хто по тридцятім році віку був революціонером» (II, 77).

Ставши «доктором філософії», Володко ухиляється друкувати літературні твори в передовій газеті, редактор якої — «підозрений», боїться виступати перед селянами навіть з науковими рефератами, як від вогню, тікає від всякої політики.

Розв'язку сюжету оповідання — розрив Олі з Володком — вмотивовує сцена зустрічі редактора прогресивної газети з Володком.

Вона зумовила корінний перелом в поглядах Олі на Володка, була причиною зміни почуттів дівчини: «Так оце він, її молодий ідеал! Так оце той чоловік, котрого вона полюбила власне за те, чого він тепер цурається, і то якраз задля неї. Але ні, він цурається своїх світлих замислів і великої праці народної не для неї, а для того, що в серці його або погас, або й ніколи не палав святий огонь любові для народа... Огонь святого, праведного гніву запалав на Олинім личку, коли опера скінчилася і вона встала, щоб зібратися до виходу. Яким звичайним, буденним, непридатним чоловіком видався їй тепер той сам Володко...» (II, 77).

Швидко після того наступає і розв'язка психологічного конфлікту в душі Олі. Вона подана письменником коротко, лаконічно, за допомогою однієї репліки Олі: «Мій пане, я вас не люблю і за ваш супровід дякую. І, відсторонивши його рішучим рухом руки, не оглядаючися, пройшла попри остовпілого Володка і бистро поспішила наперед...» (II, 77).

Таку манеру писання — змалювання внутрішнього світу персонажів, відображення найтонших поривів їх душі, — і підхопили визначні західноукраїнські новелісти, учні Ів. Франка — В. Стефаник, М. Черемшина, О. Кобилянська. Вони в своїй творчості розвинули кращі традиції франківського психологічного оповідання.

Основою сюжету оповідань І. Франка бувають один-два епізоди, яких досить для повної характеристики персонажів. Така структура його оповідань пояснюється й своєрідними особливостями цього короткого епічного жанру.

Сюжет в деяких оповіданнях І. Франка є своєрідним фактичним підтвердженням якихось думок письменника, чи загальних тверджень персонажа-розповідача («До світла»,

«Ліси і пасовиська», «Домашній промисл», «Хлопська комісія», «Свинська конституція», «Панщизняний хліб», «Добрий заробок», «Полуйка»). Такі оповідання композиційно складаються ніби з двох частин. Перша частина являє собою вступ—зачин — загальні міркування про певні суспільні явища; друга частина — це розповідь про якийсь життєвий випадок, факт, що становить сюжет твору.

Розповідь в таких оповіданнях здебільшого ведеться від першої особи, що надає творам більшої достовірності, переконливості. Вона у Франка служить «причинком» — фактичним матеріалом для «змалювання образу нашої суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях». Письменник для розповіді добирав такі факти з життя, які самі по собі були типовими, яскравими для підтвердження певної ідеї,— самі по собі викликали в читачів той чи інший настрій.

Розповідь письменника чи персонажа-розповідача характерна послідовністю викладу.

Композиційним стрижнем багатьох оповідань І. Франка буває яскравий типовий факт, взятий письменником безпосередньо з життя. Розповідь про нього і є часто основою сюжету твору («Свинська конституція», «Ліси і пасовиська», «Панщизняний хліб» та інші).

Розглянемо з цього приводу оповідання І. Франка «Ліси і пасовиська». Воно, як заявляв сам автор, написане на основі матеріалів так званих сервітутових процесів між селянами і поміщиками.

Випадок, про який йде мова в творі, дійсно мав місце в одному з галицьких сіл. Про нього писав М. Павлик в одній із своїх кореспонденцій [3].

Цей факт з історії галицького села і становить сюжетну основу оповідання «Ліси і пасовиська».

Оповідання характерне монологічною формою викладу. Розповідає громадський уповноважений, один з активних учасників боротьби проти пана. В монолог цього так званого пленіпотента вклинені діалоги селян, численні описи, внутрішні монологи. Оповідання, таким чином, має форму розгорненого монолога. Такий спосіб викладу надає творові більшої переконливості та безпосередності. Вкраплені тут і там діалоги і монологи інших селян роблять розповідь уповноваженого яскравою, пожвавлюють її.

Оповідання має і своєрідне обрамування. Таким обрамуванням є загальні твердження пленіпотента про важке життя

---

[3] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, Чернівці, 1910, стор. 149—152.

селянства в часи після скасування панщини, про економічну залежність селян від дідича-поміщика. Тон цього загального твердження журливий, пройнятий співчуттям до злиденної долі звільненого від панщини галицького селянина. Такий же журливий тон і в заключних рядках оповідання. Отже, початок і кінець твору співзвучний зі змістом і тоном викладу.

«І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся.., поглядіть лишень на людей, поговоріть з ними. Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі поперехилювались на боки...» — говорить розповідач на початку твору. Така ж нужда селянська є змістом і монолога пленіпотента в кінці оповідання: «От така наша доля. Чи буде коли ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільніше, господь знає...» (II, 54).

Своєрідним прикладом до цих загальних міркувань пленіпотента про селянські злидні, про їх нескінчене горе і є розповідь про життєвий факт — про обман дідичем селян, про їх процес з паном за ліси і пасовиська, про бунт селян, який закінчився трагічно.

Не випадково після вступу — зачину до оповідання громадський уповноважений підкреслює: «А тепер послухайте, як то він (дідич — *І. С.*) заїхав нас із майки, щоби випровадити в поле і забрати отак у свої руки... Ось слухайте» — і далі йде послідовна розповідь про випадок, що стався в історії галицького села (II, 46).

В основу оповідання ліг соціальний конфлікт — боротьба селян проти поміщиків за ліси й пасовище. Він і визначив всі перипетії розвитку фабули і розстановку образів. Найважливішим принципом в розстановці образів оповідання є принцип класової поляризації. Два протилежні, ворогуючі табори виступають в творі. Взаємовідносини між ними і становлять конфлікт оповідання, основу його сюжету.

Один табір представляє безземельна і малоземельна сільська громада, другий — багатий сільський поміщик, на стороні якого армія, суд, адвокатура. Сюжет твору — гостро напружений, адже селяни ведуть боротьбу за найбільш необхідне, кровне для них — за землю і ліси. Без землі селянам, за словами Франка, доведеться, «хиба погибати на пни».

Трагічна розв'язка конфлікту — реалістично вмотивована. Вона є одним із прийомів автора у відображенні типових явищ в житті українського села після скасування панщини.

Післяісторію галицького села, що програло процес з паном, розкривають заключні рядки з монолога уповноваженого: «Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чимраз тіснійше натискати на нас пута. П'ять коршмів у селі запровадив, школи нема, священника вибрав собі такого, що з ним руку

тягне, а нам нікому порадити, живемо, як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на кращу долю» (II, 54).

Організуючим началом в багатьох оповіданнях Франка є якась тенденція письменника. Наприклад, в оповіданні «На дні» зображення усіх героїв майстерно поєднує єдина думка автора — причина здичавіння, загибелі людини є страшна капіталістична дійсність.

Наявність великої кількості персонажів в оповіданні «На дні» не робить його композицію громіздкою. Кожний образ оповідання кидає світло на те чи інше явище дійсності. Так, образом Темери письменник розкриває політичний гніт в Австро-Угорській імперії. Темера арештований за приналежність до соціалістичної організації. Образом діда Панька письменник показує, як цісарська влада переслідувала бідняків, що через злидні змушені йти просити шматок чорного хліба. Образ Стебельського розкриває зловживання австрійських чиновників, різні махінації в цісарських адміністративних установах.

Звідси стане зрозумілим застереження І. Франка проти спроб М. Павлика переробити оповідання за рахунок усунення з твору того чи іншого образу. Це застереження дає уявлення про задум письменника та особливість композиції оповідання. Наведемо його повністю: «Тільки переробляючи «На дні», чи роздумали Ви добре,— пише Франко в листі до М. Павлика,— що вийде з такої переробки? Так як воно є, то ціла штука, по-моєму, ряд типів наших пролетаріїв, починаючи від інтелігентного аж до найнижче затолоченого. Героя виразного нема, а Темера і Бовдур, дві крайности в однім ряді, висунені наперед тілько в артистичній цілі, щоб зв'язати все в цілість, надати всему одноцільний інтерес і викликати одноціле враження. Чи можете доконати того самого одним Бовдуром? Я дуже цікавий. По-мойому поняттю головною особою міг би Бовдур бути тоді тілько, коли б був єдиною особою,— а тоді вийшла би не живопись «дна», а патольогічна студія, що далеко не одно і то само. Впрочім я кажу ще раз, се моє задивлювання,— може бути, що вам удасться винайти якусь щасливу противвагу сему патальогічному характерови, от хить би в Митрі. Тілько ж на всякий спосіб, для чого Вам конче захотілось викинути з ряду інтелігентного пролетарія, се я не знаю. Може бути, що списаний він блідійше або неправдивійше других, але тут рада — поправити штрихи та й годі...»[4]

Образи цього оповідання об'єднані і спільним місцем дії. Фабулі в творі надається другорядне значення. На першому ж плані — характеристика героїв. Важливу роль в цій харак-

[4] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. IV, Чернівці, 1910, стор. 369—370.

теристиці відіграють спогади персонажів, розповіді героїв про їх життя, які вказують на соціальні причини появи того чи іншого психологічного типу.

Прикладом умілого поєднання всіх компонентів твору в цілість є також оповідання «На роботі». За своєю структурою воно являє собою цикл «образків», майстерно з'єднаних спільною думкою, єдиним образом (Задуха), спільним місцем дії (Борислав).

Фабула оповідання надзвичайно проста. Зовнішньої дії майже немає. Вся увага в оповіданні звернена на відображення типових настроїв, рефлексій, міркувань робітника.

Необхідно відмітити, що в цьому творі немає й всіх елементів сюжету. Виклад подій починається ніби з середини. Незадоволений роботою при корбі, ріпник Гринь спускається в штольню. Далі у формі сна змальовуються пригоди, які спіткали його під землею. Минуле Гриня подається побіжно. Гнівні, уривані вигукові речення Гриня дають можливість читачеві здогадуватись про бідняцьке походження цього робітника, про його мрії заробити в Бориславі грошей, придбати грунт, хату і господарювати на селі.

Монологічна форма викладу — розповідь бориславського ріпника — дає можливість більш безпосередньо, більш щиро змалювати типові настрої і переживання героя твору, передати його незадоволення низькими заробітками, змалювати його світогляд.

Цементуючим началом майже всіх частин оповідання є фантастично-алегоричний образ Задухи. Вперше ми знайомимось з ним в четвертому розділі твору («Дивний сон»). Тут цей образ поданий лише ескізно, через окремі деталі. В наступних розділах (6—10) образ Задухи та опис її царства —в центрі уваги письменника.

Як правильно відзначає О. Дей, «Франко не дотримав цілості цього образу як образу злого»[5]. Якщо спочатку Задуха жорстока до ріпника, то в кінці оповідання вона розкриває йому очі на суть капіталістичного Бориславa і вказує на три загадкові способи позбутися бориславського капіталістичного пекла («Три способи»).

Алегоричний образ Задухи виконує в оповіданні і своєрідну композиційну функцію. Задуха показує Гриневі своє царство. Такий прийом дає можливість письменникові переходити від одної картини до іншої.

Поєднання реалістичного з фантастичним в описі царства Задухи не є якимсь штучним прийомом автора. Воно вмотивоване ідейним змістом оповідання, яскравіше підкреслює його

---

[5] О. Дей. І. Франко і народна творчість. К., 1955, стор. 185.

тенденцію—капіталізм нагромаджує на одному полюсі багатства, дає нечувані прибутки промисловцям, а на другому—приводить до виснаження і загибелі робітників.

Сон ріпника—це бориславська дійсність: виснажлива праця при корбі («При корбі»), небезпечні умови праці в підземній штольні («У глубінь», «У штольні»), низькі заробітки («По згоді»), загибель робітників від удушливих газів, обвалів у шахті («У штольні»).

Та й самий опис царства Задухи, створений на основі народної фантастики, є правдивою картиною реальної бориславської дійсності часів капіталізму. Не випадково Задуха говорить ріпникові, що її «власть велика» не тільки в підземному царстві, а й наверху, в Бориславі. Капіталізм сотнями невидимих ниток обплутував робітників і прирікав на смерть.

При розгляді оповідання «На роботі» хочеться звернути ще раз увагу на вміння письменника спаювати всі частини оповідання—«образки» (а їх аж 10) в одну нерозривну цілість. Ми вже відмічали, яку роль в цьому відіграє фантастичний образ Задухи. Велике значення в такому спаюванні має органічне поєднання фантастичного з реальним, майстерне представлення фантастичного (воно в творі показане можливим), як реальне. Таким спаювальним елементом в творі виступає художньо-композиційний прийом сну. Спустившись перший раз в підземну штольню, ріпник Гринь зомлів від задухи. З ним могло статися те ж саме, що і з багатьма ріпниками, яких він побачив у царстві Задухи (каліцтво, смерть). І тут можливе (воно в оповіданні виступає у формі фантастичного) стало б дійсним, реальним: падання стрімголов у підземну яму, якою відкривався вхід у царство Задухи, було б не сном, а дійсною смертю ріпника.

В оповіданні кожний розділ вмотивовує наступний. Ріпник Гринь, незадоволений заробітками при корбі («Бігма, що ся найму ями, до штольні. Та що, хіба довіку робити тут за таку капанину нужденну?» — розділ «При корбі»), погоджується працювати в штольні («По згоді»). Перед спуском в яму йому сниться дивний сон («Дивний сон»). Цей сон ніби попереджає картини і сцени в наступних розділах оповідання. У сні він вперше знайомиться з фантастичною Задухою, яка штовхнула його в яму. Потім в яму Гринь спустився по линві («У глубінь»), і, зомлівши в штольні, знову зустрічається з Задухою («У штольні», «Задуха і її царство»).

Такий же принцип побудови композиції властивий і для оповідання «Панталаха». Всі його розділи з'єднані спільним персонажем. В центрі оповідання—образ волелюбного Панталахи. Панталаха присутній тільки в п'ятьох частинах твору. Він гине під час невдалої втечі з тюрми.

Однак живучість цього образу відчувається і в наступних п'ятьох розділах оповідання. Мертвий Панталаха є причиною душевної катастрофи Спориша, отже спричиняється до дальшого розвитку сюжету оповідання.

Оповідання «Панталаха» складається з 10-ти розділів. В першому розділі подана характеристика Панталахи (портрет в соціально-психологічному плані, передісторія). Другий розділ присвячений характеристиці тюремного сторожа Спориша.

Два перші розділи—експозиційні. Вони знайомлять читача з індивідуальними рисами обох згаданих персонажів. В майстерній портретній характеристиці письменник підкреслює волелюбну вдачу Панталахи, наголошує на його непереможній манії до втечі. «Одно лише було нещастє: від часу до часу нападав на нього гедз, і тоді ніщо не могло зупинити його перед раз у раз поновлюваними пробами втекти. Сидить, сидить спокійно, три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тілько про втечу...» (II, 241).

Індивідуальна риса в характері Спориша підкреслюється такою фразою: «Се був одинокий тюремний ключник, у якім оця «собача служба» не погасила до решти людського чуття». В експозиції згадано й про третій образ —тюремного жандарма. Він докладає всіх зусиль, щоб не допустити до втечі в'язня з тюрми.

Ці індивідуальні риси кожного із згаданих персонажів будуть мати вирішальний вплив на розвиток фабули в оповіданні. Волелюбність Панталахи буде причиною його трагічної смерті. Добродушність Спориша в поєднанні з ретельним виконанням службових обов'язків в тюрмі приведе і до смерті Панталахи, і до душевної катастрофи його самого.

Тюремний жандарм, який боїться, щоб втеча того чи іншого в'язня з тюрми не пошкодила його службовій кар'єрі, також є причиною трагічної смерті Панталахи, бо він був одним з ініціаторів облави проти нього.

III розділ оповідання—характеристика в'язня Прокопа, людини душевно ненормальної, ідіота. Образ Прокопа яскравіше відтінює основну рису в характері Панталахи—його прагнення свободи. Якщо Прокіп боїться виходу з тюрми, то Панталаха весь час готується до втечі.

IV розділ—втеча Панталахи, V—облава на нього і його трагічна смерть.

Смерть Панталахи, його передсмертні гнівні обвинувачення Спориша вмотивовують дальший розвиток сюжету оповідання—змалювання душевних мук Спориша. «В його (Спориша—*І. С.*) вухах раз у раз іще гучали сердиті слова Панталахи: «Я думав, що ти хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія,

але в тобі також песє серце. І бідний ключник затремтів усім тілом...» (II, 264).

VI розділ поданий в ретроспективному плані. Він вмотивовує втечу Панталахи (IV—V розділи), показує, як в'язень опинився на тюремному даху.

В V розділі твору Панталаха гине. Та не загинуло його ім'я в пам'яті інших героїв оповідання (в'язня Прокопа та дозорця Спориша). Смерть Панталахи—причина душевної катастрофи і смерті сторожа. Душу Спориша починає гризти сумління. Він усвідомлює, що його «песя служба» в тюрмі була причиною невинної смерті Панталахи.

Змалювання душевних переживань Спориша проведене в плані тонких психологічних спостережень. Письменник наводить довгі внутрішні монологи Спориша, які розкривають всі тайники його душі.

Монологи Спориша—гнівне обвинувачення австрійської тюрми, яка морально калічить людину. Невипадково сторож, згадуючи свої літа, проведені в тюрмі, вигукує: «Страчене життя! Песє життя!»

Тюрма зробила із Спориша шпигуна, донощика. Виконання службових обов'язків в тюрмі примушувало його ображати людську гідність іншої людини: «Ах, та тюремна служба! Те вічне підозрюваннє людей, як череди, вічне лаженнє по кишеннях та пазухах, вічне ревізованнє, надслухуваннє та ходженнє на пальцях!... Ах, та проклята тюремна служба!» — проголошує Спориш (II, 272—273).

Пристрасні викривальні монологи Спориша звучать гнівним обвинуваченням тодішній австро-цісарській системі, яка переслідувала природний потяг людини до волі.

«Бо й справді, за що ж погиб такою страшною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба ж се така велика провина?»—запитує Спориш (II, 275).

Рефлексії Спориша є одним із засобів у руках письменника для викриття австрійської тюрми, яка вбивала кращі риси в характері людини.

«Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панталахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажаннє свободи... Адже ж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воєводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави» (II, 276).

Сам Франко в передмові до збірки «Панталаха та інші оповідання» (Львів, 1902 р.) писав з приводу цього, що тільки «жорстокі часи плодили жорстоких людей».[6]

---

[6] І. Франко. Твори, т. 2, К., 1950, стор. 422.

Жорстокі тюремні порядки зробили із сторожа людину із «песєм серцем». Несправедливі суспільні умови привели до того, що здібний Панталаха став злодієм, опинився на «дні» суспільності.

Відомо, що Франка захоплювали твори, в яких вияснення головної причини дії, якоїсь важливої обставини відведено на самий кінець твору.

Такий композиційний прийом застосував І. Франко і в оповіданні «Панталаха». Протягом усього твору Франко ніби ховає від читача вияснення однієї важливої обставини — хто створював шуми в тюрмі, нічні шарудіння в одній із камер. Відомо, що ці шарудіння привели забобонного, душевно хворого Спориша до божевілля, а потім і смерті. Вияснення тої обставини подається аж у фіналі твору. Виявляється, що шарудіння були не капризами якихось духів (як це здавалось сторожеві), не помстою Панталахи над Споришем, а звичайнісінькою невинною забавою дурного Прокопа гусячим пером, яке роздобув він випадково на кухні.

Такий композиційний прийом дозволяє письменникові тримати увагу читача в постійному напруженні, придає розв'язці оповідання більшого ефекту і несподіваності.

Важливу роль в організації композиції ряду оповідань І. Франка відіграють ті чи інші художні фігури. Вони є немов організуючим стрижнем твору. Так, за принципом художнього контрасту — протиставлення чудової краси природи «мізерії людського життя» побудоване оповідання «Лесишина челядь».

Характерним для оповідання «Патріотичні пориви» (1878) є розміщення картин і образів за принципом соціального контрасту. Навіть обрамування твору підкреслює ці контрасти.

В попівській резиденції геть після півночі — бал: «Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції... Лагідне світло, відбиваючися від білого морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугроба, мов зірниця на сході...»

А в хаті бідняка-селянина в той час «каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала — догоряла молода ще жінка...» (I, 184).

Така контрастна картина в експозиційній частині оповідання яскраво підкреслює тенденцію твору — викриття і засудження паразитичного життя попівства, байдужість цих «духовних отців» до бідувань селянства.

Контрастним світловим ефектом і закінчується оповідання. Покої попівської резиденції залиті ясним сонячним світлом, а в хаті бідняка Максима «сумно, понуро, мов у гробі» (I, 189).

Оповідання складається з двох сцен, але їх досить, щоб уявити дійсний характер основного персонажа твору — отця Іллі.

В сцені гучного банкету піп Ілля аж розпинається від промов, закликів «любити найменшого брата», «неньку-Русь», «допомагати матері-Русі».

Різким контрастом до патріотичних гучних промов о. Іллі на банкеті є наступна сцена оповідання — торг попа з бідняком Максимом за похорони жінки. Ця сцена зриває маску лібералізму з попа, показує його дійсні експлуататорські хижацькі риси. Піп готовий видерти останній гріш у бідняка. На благання Максима зменшити ціну за похорон, бо у нього грошей немає, Ілля цинічно перебиває: «А мені що до того?... Про мене, зич, відки хочеш,— моє мусить бути» (I, 188).

Ця сцена закінчується ліричним авторським відступом — гнівним обвинуваченням письменника попів, які, проповідуючи «відречення від розкошів світу», самі без «краплини стиду» витягають руку «по послідний, кривавий гріш народа», простягають «так різко, гордо, зухвало» (I, 189).

В плані соціального контрасту розстановки основних образів побудовані також оповідання «Хома з серцем і Хома без серця», «Задля празника», «Слимак».

В оповіданні «Моя стріча з Олексою» майстерно використаний принцип порівняльного зіставлення. Зіставляється життєвий шлях двох людей. В першій частині оповідання змальовано почуття і настрої самого письменника (він в творі виступає як розповідач), якого доля кинула була в тюрму і від якого відвернулися колишні знайомі.

В другій частині твору змальовано життєвий шлях селянина-бунтаря і протестанта Олекси.

І розповідач-письменник, і Олекса Сторож виступали на захист бідних і покривджених.

З ними однаково розправились багатії (одного загнали в тюрму, другого — Олексу — відправили у військо). Однаково реагують багатії на вихід письменника з тюрми і прихід в село Олекси з війська.

Як і в інших оповіданнях, ілюзію закінченості в цьому творі створює його обрамування. Таким обрамуванням є роздумування автора про долю «проскрибованого», тобто людини, засудженої багатими на поневіряння.

За принципом порівняльного зіставлення побудоване й оповідання «Мій злочин». В центрі сюжету твору — змалювання настрою в'язня, що страждає в камері-одиночці. Щоб яскравіше передати його почуття, письменник вдається до порівняльного зіставлення долі й настрою в'язня з трагічною долею і переживаннями пташки в клітці. Таке асоціативне

порівняння-зіставлення і є організуючим началом композиції оповідання. Якщо в першій частині твору надзвичайно яскраво і образно відображено тужливі, болісні настрої пташки, то в другій частині сум за втраченою волею відчуває людина — в'язень.

«Пташок не літав, і не порхав, а тільки бігав вздовж шиб, тут і там постукуючи своїм тоненьким дзьобиком о скло... Часом зупинявся, схиляв голову і знов підносив її на бік..., немов би хотів сказати: «Ах, там на дворі так гарно і тепло, та моя весна пропала! Я в неволі!» (III, 252).

З примхи легкодушного хлопця трагічно закінчилось життя пташки. Такий же настрій, така ж доля чекає і в'язня: «А в хвилях тривоги і розпуки, коли лютий біль запускає кігті в моє серце і грозить ось-ось зломати силу моєї волі, мені здається, що я сам той маленький, слабосилий, голодний пташок. Я чую, що якась уперта, завзята і нерозумна сила держить мене в жмені, показує мені невловимі привиди свободи і щастя, та може в найближчій хвилі без причини і без цілі скрутить мені голову» (III, 255).

За принципом зіставлення обіцянок австрійського уряду з дійсністю побудований й сюжет оповідання «Домашній промисл».

Реальну дійсність майстерно розкриває в оповіданні випадок, який трапився з бідним ремісником — ложкарем Яцем Грицишиним.

В газетах уряд широко рекламував свої наміри про піднесення добробуту ремісників. В дійсності він накладав на них податки, які набагато перевищували їх прибутки, приводили до повного розорення.

Якими далекими від правди були ці обіцянки, свідчить порівняння газетної статті цісарського «пана маршалка» з сценою розмови австрійського жандарма в хаті селянина-ремісника. Ця сцена свідчить про те, що цісарські закони про ремісників ніколи не йдуть на користь трудящим.

В хаті жандарм іменем закону наказує припинити роботу до того часу, поки Яць не здобуде «свідоцтво здатності» і не заплатить згідно з новим цісарським розпорядженням належної суми прибуткового податку. Селянин шукає виходу, щоб дістати свідоцтво цеху про «здатність». Він іде до міста, заходить в так звані цехи, але вони в дійсності уже не існують. Залишились лише цехмістри-здирники.

Отже, читач знову бачить невідповідність паперових законів з реальною дійсністю, знову бачить контраст між ними.

Цісарські буржуазні закони, як свідчить зміст оповідання,— це лише новий тягар для народних мас, це закони в інтересах експлуататорів. Суть їх влучно висміяв письменник приказкою

одного з персонажів твору—Хоми Чубатого: «Ніколи якось панська ласка хлопови на здоровлє не виходить. Не дармо то старі люди й проповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі ж натягнуть...» (II, 132).

Сюжет в оповіданні «До світла» виступає ніби паралель до загальних публіцистичних тверджень письменника про неможливість людям із низів суспільства вибитись доверху, до світла.

Твір композиційно складається з двох частин. В першій, вступній частині—алегоричне відображення долі і змагань людей бідних, покривджених, «незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць».

Вони названі письменником то «верствами води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибинів», то «нещасними, на вічну смерть засудженими атомами».

Так, як тим «нижнім верствам води», «нещасним атомам» важко вибитись до верху, так тяжко здійснити свої скромні мрії і бажання бідному хлопцеві-сироті, життєва історія якого змальована в другій частині оповідання. Біографія Йоська Штейна служить письменникові художнім підтвердженням міркувань про трагедію нещасних забутих істот в суспільстві, де панують багаті. Всякі спроби тих нещасних поліпшити своє становище завжди кінчаються для них трагічно.

Трагічна доля малих, забутих істот завжди в автора викликає почуття жалю:

«І чи не пройма нас дрож перестраху,— звертається до читача автор,—коли пригадаємо життє і конець таких незвісних нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий случай, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилинка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю» (II, 339).

Така ж життєва доля і бідного хлопчика, який також вже от-от вибивався на волю до світла.

Випадок, який, однак, в творі відображує типове, закономірне в класовому суспільстві (бідному ніколи не щастить у здійсненні завітних бажань), був і причиною краху вільнолюбних прагнень Йоська.

Він гине від кулі вартового саме в той час, коли «прийшов із суду ординанс», щоб випустити його з тюрми.

Така несподівана розв'язка оповідання реалістично вмотивована, не суперечить авторському ліричному відступові на початку твору, не суперечить життєвій правді.

Організуючим стрижнем в композиції оповідань І. Франка виступає іноді і художній троп.

Так побудоване оповідання «Свинська конституція».

Австрійську буржуазну конституцію автор називає «свинською». Ніби художнім розшифруванням такого епітета є сюжет твору, особливо його кульмінаційна сцена зустрічі селянина-розповідача з цісарським стражником, що обстоює «права» свині, і жандармом, який веде закованих в кайдани в'язнів.

У відповідності з законом про охорону тварин австрійський урядовець звільняє від шнурів свиню, яку везли на базар. Таке було право свині.

Та іншим було право закованих в кайдани «хрещених створінь»—в'язнів. Побачивши тих селян, урядовець навіть не звернув уваги на їх муки і терпіння, не накинувся на жандарма за його жорстокість. Ніби потураючи такій неповазі жандарма до цісарських законів, чиновник-пан весело усміхнувся до нього, підтягнувся і жваво козирнув.

Не випадково і сцена ця закінчується узагальнюючою фразою розповідача: «Так от тобі, любий приятелю,... так виглядає хлопська конституція. Хлоп мусить завидувати простій свині» (III, 214). Отже, наділення австрійської конституції епітетом «свинська» було життєво правдивим.

В основу змісту оповідання покладено дійсний факт — промову на народному вічі в Збаражі селянина Антона Грицуняка.

Розповідь Антона про «свинську» і «хлопську» конституцію, виклад його промови і є сюжетним стрижнем оповідання.

Оповідання має авторське обрамування і центральну розповідну частину — виклад промови Антона Грицуняка. Його промова складається з двох частин. В першій—порівняльна характеристика, викриття давньої і нової панщини. В другій частині—сатиричне змалювання австрійської цісарської конституції. Обидві частини майстерно з'єднані провідною тенденцією розповідача — селянського агітатора Грицуняка, яка полягає в тому, що навіть в нові часи, в часи після скасування панщини, коли цісар «подарував народові конституцію», життя трудового селянства ні в чому не поліпшилось, а навпаки, стало ще гіршим (див. опис настрою селянина, якого покарали штрафом в 50 ринських замість колишніх панщизняних буків).

«Хлопська конституція» на противагу «свинській» — це повне безправ'я трудящих мас, відсутність будь-яких елементарних законів для їх користі.

Художній троп — порівняння — прикладається також і до сюжету оповідання «Між добрими людьми».

Життєвий шлях бідної дівчини Ромці, змальований в цьому творі, асоціюється в уяві письменника з майстерним пей-

зажним порівнянням, в якому доля дівчини порівнюється до долі галузки, відірваної від дерева і киненої у водяний вир, де вона й пропадає. В життєвому вирі гине і героїня оповідання—бідна дівчина Ромця.

Важливу роль для вияву ідейного змісту відіграють в оповіданнях І. Франка описи, передісторії, біографії персонажів. Для прикладу проаналізуємо оповідання «На дні». В цьому творі, соціально-психологічній студії, як назвав його сам автор, письменник в образах мешканців однієї з тюремних камер змальовує, як тодішні суспільні умови морально калічили людину.

Фабула оповідання — надзвичайно проста. Соціаліст Андрій Темера, прототипом якого, до речі, був сам автор, попадає в тюрму. Його з волі примхливого жандарма поміщають у тісну, брудну камеру, разом з волоцюгами, злодіями і вбивцями, серед яких і душевно хворий Бовдур. Почувши, що в Темери є гроші, він вночі вбиває його. Однак фабулі в творі не надається вирішального значення. Франко звертає увагу на соціально-психологічні причини, що викликали появу таких людей, як Бовдур. Це показано в оповіданні через описи, монологи, екскурси в минуле героїв. Вони кидають світло на соціальні причини, що привели того чи іншого героя твору в тюрму.

Образом Бовдура, показом його минулого письменник розкриває, до якого морального падіння можуть привести людину несправедливі суспільні відносини. Бідність, наруги й погорда багатих, утиски й образи, що їх на кожному кроці відчував Бовдур, зробили з нього людину-звіра.

Драматичний стрижень оповідання становить гостро психологічний конфлікт — душевна драма Бовдура. Взаємовідносини Бовдура й Темери є організуючим началом твору.

Не надаючи вирішального значення фабулі, письменник основну увагу зосереджує на психологічній характеристиці персонажів. Характеристика кожного із в'язнів, що сидять в тюрмі, подається в кількох планах. Про них говорить (їх біографію розповідає) або дід Панько, або характеристика їх подається в формі вражень Темери. Розповіді діда Панька про життєву історію того чи іншого персонажа — більш докладні від характеристики Темери. Такий прийом—реалістично вмотивований, адже Панько довше, ніж Темера пробув у камері, пізнав ближче кожного свого товариша по недолі.

Характеристики в'язнів, які подаються від імені Андрія,— це здебільшого портретні характеристики. Темера, як людина інтелігентна, здатна до роздумувань і аналізів, в портреті кожного з них вгадує соціальне походження, рід занять, намагається розкрити їх душевний світ: «Темера почав роз-

дивляти своїх товаришів недолі... Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім петеку замісто подушки молодий сільський хлопчина. Його невеличке чорняве лице сяло здоров'ям і тою чудовою ніжною красою рисів, яка не раз лучається у нашого люду, живучого в безпосереднім дотиці з природою, матір'ю всякої краси....

Великі блискучі чорні очі світилися дитинячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги, мускулисті, репані та сильно розвиті, свідчили, що тот хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя...» (I, 274).

Характеристика Бовдура подана також від імені Темери і діда Панька. Однак риси характеру найбільш яскраво виявляються в його дикій поведінці в тюрмі (бійки за тютюн і хліб, вбивство Андрія). Важливу роль у розкритті індивідуальних рис Бовдура відіграють в оповіданні засоби опредметнення. Гроші і хліб були причиною дикої розправи Бовдура з Андрієм.

Бовдур вирішує вбити Темеру, щоб за його гроші напитися, наїстися до нестями. Такий мотив вбивства невинної людини ще раз підкреслює моральне виродження Бовдура, характеризує його як психічно ненормальну особу.

Рядом майстерних психологічних деталей Франко наголошує, що тюрма замість того, щоб перевиховати людину, ще більше штовхає її до злочину, розпалює в неї жорстокі інстинкти.

Нелюдське ставлення тюремщиків до Бовдура приводить до того, що він зненавидів не тільки тюрму, а й всіх людей, а в тому числі й Темеру, який не раз давав йому хліба.

Конфлікт оповідання — відносини Бовдура до Темери — психологічний. В психологічному плані подається і його зав'язка. Наміри Бовдура вбити Андрія яскраво виявляються в такій короткій психологічній портретній деталі: «Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 крейцарів, то, певно, не бачив того, що з кута *блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кожний його рух*, мріяли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь *заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти крейцарів*, немов ті 20 крейцарів винято у самого Бовдура з-під серця...» (I, 299) (підкреслено нами — *І. С.*).

Багато місця в оповіданні приділяється описам душевної боротьби, боротьби мотивів, яка відбувається в Бовдура перед вбивством Темери. Вони служать письменникові для підкреслення, з одного боку, звірячих інстинктів в душі Бовдура, а з другого,— нагадують, що і в серці такої морально опущеної людини можуть тліти ще якісь іскри людяності.

Важливу роль в розкритті боротьби, що відбувається в серці Бовдура, відіграють лаконічні пейзажні деталі. Буря, що проходить на дворі, імпонує бурі, яка шаліє в душі Бовдура. Невипадково розділ, в якому описана боротьба мотивів у Бовдура перед вбивством Андрія, характерний своєрідним пейзажним обрамуванням: цей розділ починається і закінчується описом бурі, яка лютує за тюремними гратами.

Значне місце в творі займають описи кошмарних снів Андрія і Бовдура. Ці сни ніби провіщають майбутню якусь трагедію. Бовдурові у сні ввижається, немов бреде він у калюжі крові, мочить у ній свої руки. Потім, дійсно, він, схилившись над трупом Темери, буде вмивати руки в його крові. Андрієві сниться, неначе хтось душить його за горло, холодними руками добирається до серця.

Тюрма негативно впливає не тільки на душевно хворого Бовдура. Вона привидами мучить й Андрія, захитує в нього віру в справедливість навіть тих ідеалів, за які він боровся, будучи на волі (див. опис рефлексій Темери).

Змальовуючи людей «дна», Франко старається відшукати в їх серцях іскри гуманності. І він знаходить їх навіть у Бовдура. Така тенденція наклала свій відбиток й на розв'язку конфлікту в оповіданні. Не випадково в Бовдура після вбивства Темери заговорила совість. Побачивши труп невинно замордованого Андрія, він морально перероджується. Пояснення цього явища знаходимо в оповіданні у фразі Стебельського (одного із в'язнів) — «Pereat homo, crescat humanitas!» «Хай пропадає людина, хай росте людяність!» Письменник вірив в перемогу людяності над силами зла.

Монолог морально переродженого Бовдура, яким закінчується оповідання, — звучить в творі гнівним засудженням цієї суспільної несправедливості, яка приводить людину до здичавіння. «Прокляття на вас, посіпаки,— звертається Бовдур до тюремних дозорців.— Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею впівперек на дві половині,— адіть, отсе моя половина, а отсе ваша половина. Се моя, а то ваша!...» (I, 317).

Як і багато інших, оповідання «На дні» має несподівану розв'язку. Бовдур даремно вбив Андрія. Він не здобув того, чого бажав. Виявилось, що в Темери грошей не було: їх відобрали в нього ще до відправлення в тюремну камеру.

Оповідання І. Франка характерні життєвою достовірністю композиційних прийомів письменника.

Навіть у тих оповіданнях, де наявна так звана «ложна» кульмінація, несподівана розв'язка, автор ніде не відходить від життєвої правди.

Як приклад розглянемо композицію оповідання «Яць Зелепуга».

Змістом цього твору є змалювання трагедії бідного селянина Яця Зелепуги, зумовленої швидким розвитком капіталістичних промислів в районі колись тихого, патріархального Бориславa.

За жанровими ознаками даний твір — велике за об'ємом соціально-психологічне оповідання. Письменник багато уваги звертає на зображення психології основних героїв, на їх настрої та переживання, обумовлені капіталістичним ажіотажем збагачення.

В центрі твору — одна незвичайна подія. Підприємець — капіталіст, щоб перемогти свого конкурента, яким виявився бідняк Зелепуга, фізично знищує його.

В оповіданні дві сюжетні лінії. Перша з них — це ворогування селянина Яця із своїми багатими шваграми, друга — боротьба його з підприємцем Менделем за нафту.

Перша сюжетна лінія майстерно доповнює і вмотивовує розвиток другої, що є в творі основною. Вчинки героїв в оповіданні докладно вмотивовано як індивідуальними рисами їх характеру, так і типовими обставинами життя.

Експозиційна частина оповідання знайомить читача з передісторією Яця, змальовує життя його до того, як він вступив в конфлікт з Менделем.

Тут уже вирисовується основна індивідуальна риса Зелепуги — його впертість, підкреслюються й деякі типові властивості цього характеру — патріархально-селянський погляд на речі, непристосованість до нових умов. Він не знає, що робити з грунтом, в надрах якого — величезні запаси нафти. Хай краще даром лежить: «грунт їсти не просить» — така його філософія.

Експозиційна частина твору кидає також світло на деморалізуючий вплив капіталістичних відносин на деяку частину бориславського селянства. Це виявляється у змалюванні численних сварок між Яцем і шваграми за нивку землі, в зображенні пияцтва швагрів. Гроші є причиною сімейних сварок, що приводять іноді й до вбивства.

Зав'язка основного конфлікту в оповіданні — соціальна. Розвиток нафтовидобування в Бориславі призводить до того, що селяни змушені або продавати свій грунт за безцінь капіталістам, або зводити з ними завзяту війну.

На шлях боротьби проти підприємця Менделя в обороні своєї землі стає Яць Зелепуга. Побачивши, як швидко ростуть нафтові закопи на тихих колись бориславських полях, Яць вирішує і собі добувати нафту. Та на перешкоді стає багатий Мендель.

Перипетії боротьби Зелепуги з Менделем за нафту зумовлені в оповіданні типовими життєвими обставинами. Яць в цій конкурентній війні — одинокий. Від нього відвернулись «швагри», селяни бояться діяти з ним в спілці.

Перипетії конфлікту між Менделем і Зелепугою залежать не тільки від типових бориславських обставин того часу, а й зумовлюються індивідуальними характерами. З одного боку, невгасима нетерплячка Менделя штовхає його зробити все, щоб перешкодити Яцеві добитись до нафтового джерела, примушує навіть шляхом злочинів забрати у Яця грунт і нафту. З другого боку, впертість Зелепуги ще більш розпалює апетити Менделя на Яців грунт.

Така психологічна інтрига конфлікту майстерно розкривається в численних діалогах персонажів і авторських ремарках, що супроводжують їх. Вони показують «правдивий хлопський упор» Яця та нетерплячку до швидкого збагачення у підприємця Менделя. На слова Зелепуги: «Коплете ви, чому ж би й я не мав копати», — які звучали як прямий виклик підприємцеві,— Мендель «аж з місця зірвався і широко витріщив очі на того нужденного, мізерного хлопа, що смів щось такого сказати».

Загадкова репліка Яця: «Попробуєм!» — стривожує Менделя. Спокійний тон відповідей — заперечень цього селянина на настирливу просьбу підприємця продати грунт виводить Менделя остаточно з рівноваги. Він готовий задушити впертого бідняка, щоб видерти в нього останню нивку.

Оповіданню властива так звана несподівана розв'язка. Створюється враження, ніби в творі дві розв'язки. Перша виявляється в сцені, з якої дізнаємось про те, що в ямах Зелепуги появилась нафта. Здається, ніби Яць осягнув те, про що так мріяв, і став багатим власником. Однак така розв'язка не відповідала б ідейному задумові твору, не відповідала б правді життя, не була б типовою.

Виходило б, що селянин-бідняк своєю впертою працею навіть і в тодішніх капіталістичних умовах зміг би стати мільйонером, хазяїном багатих нафтових джерел.

Щоб переконати читача в тому, що конкурентна боротьба вбогих бориславських селян з капіталістичними хижаками — нафтопромисловцями завжди кінчалась трагічно (а це відповідало життєвій правді), потрібна була інша розв'язка твору. Її письменник знайшов.

Яць став хазяїном багатих нафтових джерел. Та автор несподівано повертає розвиток сюжету твору. Розповідь про життєву історію Яця він не обмежує такою щасливою розв'язкою. Життєву історію його він закінчує несподівано трагічно.

Трагедія Яця основана ніби на малозамітній «дрібниці». Ставши власником нафти, Яць продає її Менделеві за мільйон золотих ринських. При складанні договору продажі сільський писар з намови Менделя допустив «помилку»: замість «мільйон ринських австрійської золотої валюти» написав «мільйон крейцарів» (див. сцену продажу Яцевого грунту), і «се одно слівце з шумного Яцевого мільйона зробило досить малу суму десяти тисяч...» (II, 235).

Така сцена оповідання, на нашу думку, не є якимось штучним прийомом письменника, розрахованим виключно на ефект. Вона життєво виправдана. Справа в тому, що присутні при складанні договору селяни були неписьменними. Крім писаря, ніхто не міг прочитати договору і розкрити «дрібничкову помилку», вказати Яцеві на хитрі махінації Менделя.

Однак і така розв'язка не вдовольнила письменника. Навіть з мільйоном крейцарів Яць все ж таки був би багатим. Автор примусив Менделя фізично знищити Зелепугу. У фіналі оповідання підприємець викрадає у п'яного Яця мішок з грішми і підпалює його хату. В хаті згорів і Яць Зелепуга: «Його посиніле, перелякане лице звернене було до неба, немов з-поза тих судорожно затиснених зубів от-от вирветься питання: «Боже, невже ти все те бачиш? Невже се все — твоя свята воля?» (II, 237).

Таким закінченням твору, такою розв'язкою конфлікту письменник зумів підвести читача до висновку про те, що в капіталістичній конкуренції чесна праця не має перспективи, не увінчається успіхом. В капіталістичній лихоманці завжди перемагають ділки, які засвоїли вовчу суть капіталістичних законів наживи.

В умілих руках Франка-письменника композиція твору завжди відповідала його ідейному спрямуванню, була одним із засобів розкриття змісту.

Для прикладу розглянемо дві редакції оповідання І. Франка «Ріпник».

Оповідання в першій редакції (1876 р.) друкувалось у Львівському літературному двотижневику «Друг» на початку 1877 р. (№ 1, 2). Того ж року «Ріпник» ввійшов у збірку творів письменника під заголовком «Письма II. Борислав. Картини з життя підгірського народа».

В другій редакції (1899 р.) оповідання було вміщене у збірці «Полуйка і інші бориславські оповідання», виданій у Львові накладом українсько-руської видавничої спілки в 1899 році.

Перша редакція оповідання відрізняється від другої ідейним задумом письменника. Це поклало свій відбиток на характеристику образів, на композицію та сюжет обох редакцій.

В першій редакції твору письменник ще вірив в можливість повернення ріпників на село, про що свідчить така його розв'язка: головний персонаж ріпник Іван після смерті коханої Фрузі повертається з Борислава на село, до сільського господарства.

Пізніше Франко сам зрозумів хибність, нетиповість, штучність такої розв'язки.

В другій редакції вже немає щасливої розв'язки: гине спочатку Фрузя, гине нарешті й Іван.

В першій редакції оповідання письменник основну увагу зосереджує на змалюванні того, як умови життя на капіталістичних нафтопромислах в Бориславі морально калічать окремих заробітчан. Ця думка розкривається в розповіді про життєву історію заробітчанина Івана.

В V розділі оповідання, де описується минуле героя, письменник зазначає, що Іван був сином багатих хазяїв. В Борислав подався не заради якихось заробітків, а «більше для забави». Тут він «з зажмуреними очима кинувся у вир... шумних забав, легкодушних бесід та розличних оргій, якими не одну щиру душу селянську заразила бориславська цивілізація» (1, 384).

Життєва історія Івана зумовлена в оповіданні (перша редакція) не так бідністю, як деморалізуючим впливом нових, капіталістичних відносин.

Іван став гультяєм, пияком. В Бориславі він захоплюється більше дівчатами, ніж заробітками.

Конфлікт між Фрузею та Іваном і розв'язка його в першій редакції оповідання зумовлені не так соціальними причинами, типовими обставинами, як особистими. Мелодраматичний і фінал твору. Іван покидає Фрузю. Дівчина трагічно гине. Смерть Фрузі була причиною переродження Івана: «Тої хвилі коли побачив Фрузю, заціпенілу коло своїх дверей, тої страшної хвилі, коли крило смерті перемахнуло перед ним, йому отворилися очі. Давня чиста любов вернула, — та поневчасі... Іван упав коло неї мов мертвий, обливаючи гарячими сльозами її холодні руки. І від того дня постановив зачати інше життя — віддатися праці, та не для себе: для своєї дитини — єдиної, найдорожчої пам'ятки по Фрузі...» (I, 392).

В другій редакції оповідання письменник, крім деморалізуючого впливу капіталістичних відносин на заробітчан, висвітлює й другу важливу тему — тему трагічної долі ріпників—вихідців з села. Змістом цієї редакції Франко доводить, що капіталізм нищить заробітчан не тільки морально, а й фізично.

Така тенденція оповідання примусила письменника змінити композицію твору.

В оповіданні він вводить нову сюжетну лінію — показ взаємовідносин касира Менделя та Івана, змінює закінчення твору.

В другій редакції оповідання письменник всюди намагається підкреслити соціальні причини трагедії героїв.

Так, якщо в першій редакції Іван кидає Фрузю тільки через примхи, тільки через те, що захопився іншою дівчиною Ганною, то в другій — причина розриву Івана з Фрузею вмотивована соціально.

Така соціальна причина розриву з Фрузею виявляється хоч би в монолозі Івана в шинку. Фрузя — за його словами — дівчина бідна, слабосила, поганого здоров'я, «а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше, — прив'язати собі камінь до шиї та в вир з берега» (I, 85).

Соціально вмотивовано в другій редакції й переродження Івана після смерті Фрузі. Усвідомивши своє рабське становище в Бориславі, свою залежність від примх підприємців, Іван вирішує повернутись на село, знову стати хазяїном.

В другій редакції показано також і соціальні причини приходу Івана в Борислав на заробітки: бідність примушує його стати ріпником, бідність примушує Івана берегти копійку, щоб знову повернутись на село.

В другій редакції введений новий образ експлуататора Менделя. Ставлення Менделя до Івана є в оповіданні відображенням типових відносин хижака-експлуататора до своєї жертви — бідного ріпника.

Соціальні причини зумовлюють трагічний фінал оповідання. Іван гине від рук касира Менделя, який забирає собі його зароблені гроші.

Більш переконливим є й фінал оповідання. Він правдиво відображує типові явища сучасної Франкові капіталістичної дійсності.

Вбивці — багатії завжди в тодішніх умовах уникали кари. Мендель — не викритий, він зумів заплатити декому, відвернути від себе підозріння в убивстві Івана.

Та інша доля спіткала другого вбивцю в оповіданні, бідну наймичку Ганку. Вона попадає в тюрму, де й гине.

Зіставлення обох редакцій оповідання «Ріпник» переконливо свідчить про поглиблення критичного реалізму в творах І. Франка. Таке поглиблення критичного реалізму письменника можна помітити, порівнявши його оповідання «Задля празника» з однойменним віршем.

В оповіданні «Задля празника» (1891 р.) письменник викриває справжню суть ліберальних «розглагольствувань» підприємців-капіталістів, підкреслює зв'язок експлуататорських класів з австрійським урядом.

В архіві письменника збереглися два віршовані уривки під назвою «Задля празника», в яких така ж сама тема.

Однак в порівнянні з оповіданням, у вірші «Задля празника» робітнича маса змальована покірною. Вона не протестує проти зловживань капіталіста Гаммершляга, а в сцені зборів на фабричному подвір'ї мовчки вислуховує його наказ працювати додатково ще по дві години в день, щоб прибрати фабрику в честь приїзду цісаря.

Окремі психологічні деталі свідчать навіть про страх робітників перед хазяїном, про їх боязнь втратити роботу: «Всі зійшлись, рядами стали перед паном — триста їх. Всі тривожні вчути слова того, що держить їх всіх, їх життя, жінок і діток, їх всю надію в своїй власти. Но він встав і взяв поважно ось що їм на розум класти....» (III, 466).

В оповіданні в подібній сцені робітники показані не як пасивна, покірна маса. В розмові з Гаммершлягом вони виражають незадоволення поганим харчуванням, низькими заробітками, зловживаннями дозорців і касирів.

В оповіданні сцена зустрічі робітників з капіталістом змальовує перші прояви стихійного робітничого протесту. Це незадоволення яскраво передається через окремі репліки з гурту робітників: «Кров нашу п'єте! Шкуру з нас дерете! Шпіком нашим тучитеся! — озвався крик одного з юрби» (III, 188).

Робітники незадоволені і новим наказом хазяїна фабрики. Вони не хочуть додатково безплатно працювати: «Се пана принципала річ, а не наша,— промовив один робітник» (III, 189).

У вірші пропущена сцена зустрічі цісаря з робітниками. Ця сцена — гостро викривальна в оповіданні. Нею письменник яскраво підкреслює безпідставність вірувань деякої частини робітників, засліплених буржуазно-клерикальною пропагандою, в доброту цісаря. Письменник показує, що цісар зовсім не цікавиться життям і побутом робітників. Свою розмову з робітниками цісар звів тільки до шаблонних запитань.

Викрики цісаря, який побачив наспіх прибрані житла робітників — «Primitiv, primitiv, aber hygienisch», «Freut mich sehr!» звучать в оповіданні, як схвалення їх важких умов життя і побуту. Нічого цісар не подарував робітникам. Зате великий подарунок від нього — титул барона, що означало на практиці ще більше право гнобити трудящих,— одержав власник підприємства — капіталіст Гаммершляг.

Такий вчинок цісаря і вмотивовує розв'язку оповідання. Не випадково в третьому розділі твору Гаммершляг в розмові з робітниками хвалиться: «Відтепер я вже не простий Лейб Гаммершляг, але пан барон Leo von Гаммершляг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан староста

і жандарм мусять тепер більш оглядатися на те, що я скажу, ніж досі...» (III, 194).

Ставши бароном і розв'язавши таким чином собі руки, Гаммершляг наказує вирахувати з зарплати робітників кошти, які він витратив на підготовку до зустрічі цісаря.

Такий був результат єднання цісарського уряду з капіталістами, така була справжня суть ліберальних загравань підприємця з робітниками.

Так в оповіданні «Задля празника» письменник засобами і прийомами композиції зумів викрити до кінця всю фальш лібералізму капіталістів і «доброти» австрійського цісаря.

* *
*

В центрі оповідань Франка, як бачимо, не традиційні любовні конфлікти з усіма їх перипетіями, а гостро класові, соціальні, які глибоко розкривають всі язви капіталістичного суспільства. Основним конфліктом багатьох його оповідань є війна між працею і капіталом.

Змістом багатьох оповідань письменника є розв'язання важливих соціально-психологічних проблем. Тому в його творах так багато місця займає змалювання внутрішнього світу персонажів. Тому так багато в оповіданнях Франка внутрішніх монологів, спогадів дійових осіб, їх біографій, авторських соціально-психологічних характеристик героїв.

Дія в оповіданнях напружена, розвивається швидко. Це — композиційно завершені твори. Закінченість оповіданням надають своєрідні їх обрамування.

Основний творчий задум І. Франка — змалювання гострих соціальних контрастів у класовому суспільстві — кладе відбиток і на розстановку образів в оповіданнях. Образам трудящих контрастують образи капіталістів — підприємців, поміщиків, попів — паразитів та інших гнобителів.

Для композиції багатьох оповідань характерним є широке використання засобів і прийомів художньої антитези, контрасту. Контрасти у творах І. Франка не є штучними, надуманими. Вони відтворюють соціальні протиріччя тодішньої галицької дійсності.

Різноманітний і спосіб подачі матеріалу в оповіданнях. Тут і традиційна в українській літературі форма розповіді від першої особи, тут і розповідь від третьої особи, так звана об'єктивна манера викладу. Однак яка б не була форма розповіді, завжди вона у Франка динамічна, напружена.

Іноді слово надається оповідачам відразу, іноді перед їх розповіддю йде опис місця і обставин, в яких відбувається дія, чи опис обставин знайомства письменника з персона-

жем — розповідачем. Монологічна форма викладу в ряді оповідань дає змогу авторові з позицій народного світосприймання і світогляду змалювати соціальні явища життя.

Багато в оповіданнях І. Франка ліричних відступів, своєрідних зачинів — авторських рефлексій, в яких письменник ставить цікаві соціально-філософські, морально-етичні й психологічні проблеми. Аргументом до висновків письменника в таких зачинах часто служить сюжет твору.

Вдало поєднуються в його оповіданнях фантастичні елементи з реалістичними («На роботі», «Як Русин товкся по тім світі», «Рубач», «Поєдинок»). Таке поєднання вмотивоване ідейним змістом, воно — не штучне, не розраховане на ефект, а служить для яскравішого розкриття тенденції оповідань письменника.

Організуючим стрижнем оповідань Франка є не тільки один якийсь факт з життя персонажа, на основі якого письменник робить глибокі соціальні узагальнення. Іноді організуючим стрижнем буває засіб контрасту, паралелі — зіставлення, а то й тропи. Вони ніби прикладаються до сюжету твору. В багатьох оповіданнях письменника — несподівана, але реалістично вмотивована розв'язка. Іноді автор, щоб зацікавити читача, дає вияснення якоїсь важливої обставини дії аж в кінці твору.

Найчастіше розв'язки в оповіданнях Франка — трагічні (загибель персонажа — представника трудящих мас, крах його мрій, прагнень, планів), бо на життєвому шляху основного позитивного героя — людини праці завжди стають соціальні перешкоди, породжені умовами капіталістичної дійсності.

Оповідання І. Франка характерні єдністю думки, образу. Письменник вміє створювати напружені психологічні сюжети чи окремі ситуації.

Композиція твору у Франка завжди підпорядкована єдиній меті — найповніше розкрити ідею, «якнайменше розсівати увагу читача, концентрувати її на головній течії аргументації» [7].

---

[7] І. Франко. Із секретів поетичної творчості, ЛНВ, 1898, кн. І, стор. 19.

Я. ШУСТ

ПОЕЗІЯ ІВАНА ФРАНКА І НАРОДНА ПІСНЯ

Тема взаємозв'язків поезії І. Франка з народними пісенними жанрами як слід ще не вивчена.

В працях радянських дослідників, і в першу чергу в працях дійсних членів АН УРСР М. С. Возняка та Ф. М. Колесси[1], накреслений лише підхід до цієї теми, підібрано багато ілюстративного матеріалу, виявлені дуже цінні спостереження над ритмікою Франкової поезії та її взаємозв'язками з народною піснею, висвітлено роль народної пісні в житті і творчості Каменяра.

Однак питання про те, як народно-пісенна мелодійність впливала на поезію Франка, й досі залишається не вивченим. Навіть в синтетичній праці О. І. Дея «Іван Франко і народна творчість»[2] питання розкривається лише в плані виявлення тих чи інших запозичених тематичних творів і переробок народних мотивів у поезії Івана Франка та їх більш чи менш докладного аналізу.

* * *

Заслуханий з самого дитинства у чарівні інтонації журливих материних народних пісень, Франко мав поетичний дар мислення музичними образами, їх сприймання.

Народні пісні, які чув малий Франко від односельчан і селян Дрогобиччини, від ремісників, робітників, особиста участь юнака в частих співанках, спочатку в учнівських гуртках, а потім у студентських хорових колективах в Дрого-

[1] М. С. Возняк. З діяльності Івана Франка як етнографа, «Первісне громадянство», К., 1928, т. І, стор. 145—163. Ф. М. Колесса. Народно-пісенна ритміка в поезіях І. Франка, журн. «Народна творчість» № 1, К., 1941, стор. 29—46. Ф. М. Колесса. Улюблені українські народні пісні Івана Франка, вид. «Вільна Україна», Львів, 1946. Ред. М. М. Пархоменка.

[2] О. Дей. Іван Франко і народна творчість, Держлітвидав, К., 1955, розділ «Зв'язки поезій І. Франка з народною творчістю», стор. 204—252.

бичі і Львові — все це було школою творчого зростання музичних здібностей поета.

Навіть у найбільш трагічні для письменника хвилини народна пісня була тим цілющим джерелом, сповненим творчого оптимізму, з якого поет черпав свої сили.

У «Тюремних сонетах», написаних під час третього арешту 1889 р., Франко звертається до народної пісні, як до вірної супутниці свого життя:

В тих днях, коли неначе риби в сіти,
Мій вольний дух в тісних тих стінах б'ється,
Смертельний холод в душу аж крадеться,
І нікому потішити, огріти,
Одним-одна лишилася мені ти,
Мужицька пісне, в котрій люд весь плаче,
І мому серцю легшає неначе
З народним болем в один такт боліти.[3]

«З народним болем *в один такт* боліти» — ось творчий девіз письменника, якого тероризують, переслідують, перевіряють, чи немає в нього паперу й олівця, чи не пише він «нових пісень».

Постійна увага письменника до народної творчості, до народної пісні як музично-поетичного цілого не послаблялася на протязі всього його життя.

У спогадах Петра Франка («Іван Франко зблизька», «Вільна Україна», № 171, 1956, 24/VII), у «Спогадах про батька» Ганни Франко-Ключко та мемуарах інших сучасників Франка згадується про те, що в своєму творчому процесі Франко дуже часто використовував багатство народно-пісенних мелодико-ритмічних структур та мотивів. Він часто наспівував пісенні мелодії, які відповідали його настроям і виражались у словесно-образній формі новостворюваної поезії. Як згадує Ганна Іванівна, дочка Івана Франка, поет «невтомно працював над власними творами... любив ходити по кімнаті, компонуючи свої твори, мугикаючи собі тихенько, або підспівуючи, добираючи ритму чи риму до поезій...»[4].

За спогадами Василя Щурата, Франко за допомогою пісенних ритмічних схем і наспівуваних ним мелодій спочатку визначав відповідну до настрою ритмічну строфу і, ходячи по кімнаті чи йдучи вулицею, добирав мелодію до такої строфи, а вже потім складав до неї слова.

Ця творча поетична «лабораторія» Франка настільки цікава своєю специфікою, що варто придивитися до неї уважніше.

---

[3] І. Франко. Твори в двадцяти томах, том X, Держлітвидав, К., 1954, стор. 154.

[4] Ганна Франко-Ключко. Спогади про батька, журн. «Дніпро» № 6, Київ, 1956, стор. 89.

«Ів. Франко,— за словами В. Щурата,— ніколи не засідав до писання віршів з пером у руці над папером. Коли наросла гадка, коли вона назріла до вислову, він мусив мати рух, ідучи вулицею, чи ходячи по кімнаті, висвистував собі наперед різні строфічні мелодії, щоб знайти відповідну форму».[5]

Це був, отже, початковий період, процес визрівання мелодії в русі, який давав поетові ритмічно-строфічне визначення настрою його майбутніх пісень.

«Знайшовши (відповідну мелодію —*Я. Ш.*), вкладав Франко у неї слова... *доки ціла строфка* — як говорив — *не починала співати...*» (курсив наш — *Я. Ш.*).

Цей момент примату мелодії над майбутньою поетичною франковою формою слід особливо підкреслити, як рису, що свідчить про своєрідну музичну обдарованість поета.

Дальші міркування В. Щурата з цього приводу важливі для нас тим, що вони показують складний лабораторний процес виникнення Франкових поезій.

«Так Франко,— пише В. Щурат,— творив вірші. Гадка через рій мелодій добивалася до своєї форми (значить, поетичний образ знаходив своє настроєво-музичне відображення — *Я. Ш.*), форма зневолювала слова співати (творилася метро-поетична пісенна схема — *Я. Ш.*), слова аж *по всім* вкладалися в рими (курсив наш — *Я. Ш.*).

Білий вірш,— продовжує В. Щурат,— яким Франко рідше писав, мусив співати два рази ліпше, ніж римований, щоб за співністю його не зауважувалося браку римів.

Свідком такого творення віршів був я перший раз тоді, коли Франко складав свою «Вандрівку Русина з Бідою».[6]

Отже, як бачимо, роль пісенної мелодії у створюванні поезій Франка була дуже важлива.[7]

---

[5] Василь Щурат. Франків спосіб творення. Див. «Українська рада» № 19, 1925, 21 червня, стор. 2. Дальші цитати див. там же.

[6] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. X, стор. 121—136.

[7] При цьому слід звернути увагу, що свою сатиричну поему «Вандрівка Русина з Бідою», про яку згадує Щурат, Франко писав з 20 березня по 13 квітня 1893 р., очевидно, під враженням дуже відомої пісні кобзарів і лірників XIX ст., що була своєрідною сатирою на їх власне життя і в середовищі співців називалася «Біда».

Уся метрично-строфічна будова і вся лексика Франкової поеми, система поетичних образів, які відтворюють перемогу демократичних сил над сатирично зарисованою досі непереможною «Бідою», своєрідні, але витримані в стилі кобзарської сатири XIX сторіччя про мандрування кобзаря з бідою до Волощини. Ця сатира на професіональну «біду» кобзарів була дуже популярна, про що свідчить, між іншим, і відоме прислів'я (як складова частина цієї пісні):

«Од Кракова до Харкова
Всюди біда однакова» (журн. «Киевская старина», 1884, кн. I, стор. 29), що веде свій початок саме з цієї сатири.

Усі вказівки в спогадах на роль пісенної мелодії в поетичній творчості І. Франка знаходять своє підтвердження і в численних авторських висловлюваннях поета, як це бачимо, наприклад, з його листування з Уляною Кравченко-Шнайдер.

14 грудня 1883 р. І. Франко написав до початкуючої поетеси Уляни Кравченко листа, в якому вмістив «Прощальну пісню» — вірш, що відзначається драматизованою ритмікою. Схвильованість пісні передається строфами з різноскладовими віршами, об'єднаними жіночими, ліричного характеру, римами, з емоціональною паузою після другого вірша, щоб ще більш відтінити настрій прощання, розлуки:

ПРОЩАЛЬНА ПІСНЯ:

1. Будь здорова, моя мила,
[4 + 4 склади]
Я не твій! (—) (3)
Розлучила (4)
Нас могуча сила! (6)

2. Де поставить кого доля,
Там і стій,
Моя ж доля —
Вітер серед поля.

3. Вона мною щодень близше
В грі страшній
Мече, прище
На побоєвище.

4. Важко, душно, пітьма груба...
В хвилі тій,
Моя люба,
Жде мя, може, згуба!

«Жаль, що не можу,— писав у листі Франко,— Вам передати й понурої та дикої мелодії сеї пісеньки! Мелодія, як я сказав, мадьярська. Не менший жаль, що не знаєте й мелодії до «Похоронів», здаєсь, композиції Шуберта, обі ті пісні *укладав я до мелодії і після мелодії, співаючи, і тільки в співі вони можуть зробити враженє* (курсив наш — *Я. Ш.*). Тілько прошу Вас, не прикладайте змислу тої пісні, а особливо її закінчення, до себе. Я надіюсь, що наші дороги не розійшлися, але противно, що ми довго ще будемо йти і працювати спільно для нашого краю».[8]

Свій настрій, свої найбільш інтимні переживання Франко передавав у створених ним поезіях за допомогою відповідних музичних образів. В іншому листі до Кравченко[9] він пише: «Мелодія пісні прощальної така проста, що раз учувши, затямите її.

Ну але вражінє, вражінє — скажите Ви. Прошу ось Вам оно! Правду кажучи, *Ви мені зовсім не подобались...*» (Курсив наш — *Я. Ш.*).

---

[8] 4-й лист І. Франка до Уляни Кравченко-Шнайдер від 14.XII 1883 р. див. в статті Д. Я. Лук'яновича «Листи І. Франка до Уляни Кравченко», в п'ятому збірнику ЛДУ «Іван Франко. Статті та матеріали», 1956, стор. 152—153.

[9] Там же, стор. 154.

Свідчення про любов Франка до мелодій народних пісень знаходимо і в численних його оповіданнях, як «Дріада», «Вільгельм Тель» та інших. В оповіданні «Вугляр» змальована така картина мандрівки Франка:

«Весною 1875 р. ішов я піхотою з Долини в гори в Велдіж (до Ольги Рошкевич — *Я. Ш.*). Ішов сам, бесідувати не було з ким, а для якої-такої розривки мугикав собі під носом арії *народних пісень*»[10] (курсив наш — *Я. Ш.*).

Отже, як зі свідчень сучасників І. Франка, так і з його власних літературних творів, листів та інших біографічних матеріалів бачимо, що народна пісня відіграла велику роль в створенні глибоко народних за формою та художньодосконалих поетичних засобів, зачерпнутих Франком з музично-народних виразів.

* *
*

Записані М. В. Лисенком, Ф. М. Колессою і К. В. Квіткою понад п'ятдесят мелодій українських народних пісень, які любив співати І. Франко, переносять нас у сферу внутрішнього життя поета, що дуже тонко відчував багатство пісенної ритміки, розумів виразну особливість мелодичних тем пісень і вмів майстерно передати їх слухачеві у неповторному, оригінальному звучанні. Відзначаючись таким великим музичним відчуттям, Франко до найменших нюансів умів передати риси народних мелодій, з усіма їх тонкощами. Наприклад, пісні з Підкарпаття у Франковому виконанні дуже цікаві своєю речитативною ритмікою, багатством ладової перемінності, прекрасними наспівними інтонаціями та всіма їх обласними рисами. Лірична мелодика пісень на тему «жіночої неволі» у Франка забарвлена настроєвою і драматичною хроматикою, багата ліричними мелізмами, драматизованими інтонаціями збільшених кварт та збільшених секунд. У деяких піснях сильно відчувається епічне звучання, як дорійський мінор, або м'якість музичного вислову, як мажор-мінор, однойменний мажоро-мінор, всередині—ладова перемінність тональностей. Усі ці пісні у виконанні Івана Франка надзвичайно тонко передають той неповторний аромат, яким навіяна підгірська народна пісня.

Франко не лише відмітив пісенні особливості народних мелодій,— він стверджував близьку спорідненість західноукраїнської народної пісні з східноукраїнською. Ще в 1883 р. у статті «Жіноча неволя в руських піснях народних» Франко вказав на велику схожість західноукраїнських з голосільним

---

[10] І. Франко. Твори, том І, К., 1955, стор. 49.

характером жіночих пісень, «жіночих невольничих псальмів» — з східноукраїнськими народними думами, підкреслюючи неповторну красу їх мелодій: «Запримічу ще, що зведені тут пісні жіночі безперечно найкращі і щодо змісту і щодо форми з усього (крім хіба деяких дум історичних), що колинебудь витворила наша фантазія народна, і яко твори народної лірики многі з них можуть сміло рівнятися з найдосконалішими того роду творами всіх часів і всіх народів. Додам ще, що й мелодії многих із тих пісень так чудово хороші, що слова становлять лиш половину їх чаруючої сили»[11].

В «Студіях над українськими народними піснями» ще яскравіше проявляється розуміння Франком основних рис схожості між східноукраїнськими і західноукраїнськими ліроепічними народними піснями.

Так, на початку сьомої статті «Студій» під заголовком «Плач невільниць» автор зазначає, що ця пісня, як найстарший зразок «невольницьких плачів» дуже популярна в західних областях України, а своїми характерними рисами мелодики нагадує східноукраїнські народні пісні:

«Інтересно, що з Галичини маємо переважно плачі жіночі, а з України (з східн. обл. України — *Я. Ш.*) — в формі кобзарських дум плачі мужеські, нарікання полонених козаків та їх тугу за рідним краєм»[12].

У своїх працях про народну поезію Франко наголошував на необхідності наукового аналізу народних пісень, які не лише в середовищі фольклористів і поетів, а й у широких колах освіченого громадянства користуються «високою оцінкою завдяки їх чарівній музиці, свіжості і безпосередності вислову, багатству мовних образів та правдивості, з якою вони відзеркалюють народне життя» [13].

Чудовий знавець народно-пісенних інтонацій, Франко розкрив перед дослідниками джерела поетичності і сили вислову ритміки народної пісні. У своїй праці «Слово о Лазаревѣ воскресении — староруська поема на апокрифічні теми» [14] він вказує, що основним принципом ритмічної народної пісні є принцип строфічної будови народних пісень. Спираючись на дослідження П. П. Сокальського[15] у музиці і О. О. Потеб-

---

[11] І. Франко. Жіноча неволя в руських піснях народних. Твори, т. XVI, стор. 53—54.

[12] Записки Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1907, т. 76, стор. 39.

[13] Збірник «Іван Франко. Вибрані статті про народну творчість», вид. АН УРСР, Київ, 1955, стор. 67.

[14] «Слово о Лазаревѣ воскресении...» Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1900, т. XXXV—XXXVI, стор. 29—37.

[15] П. П. Сокальский. Русская народная музыка, великорусская и малорусская... Харьков, 1888.

ні — в питаннях синтаксичної поетичної ритміки («Объяснения малорусских и сродных народных песен», т. II, 18—23), Франко розробив висунений Потебнею принцип пісенно-музикальної стопи, який характеризує багатство жанрів народної поезії. Підкреслюючи нерозривну, органічну пов'язанність мелодії і тексту в народній поезії, Франко бачив у музикальній стопі певну музичну цілість, що відповідає такій же синтаксичній, поетичній цілості, в якій декілька слів творять окрему синтаксичну групу з одним основним логічним акцентом. Навколо цього акцентованого складу розміщена більша або менша кількість неакцентованих складів, які в мелодії можуть проходити дрібнішими вартостями, ніж чверть ноти (наприклад, вісімками і шістнадцятками) і створюють пісенний мотив.

Дві-три такі музичні стопи можуть складати вірш — музичне речення. Два або чотири вірші творять окрему музично-ритмічну строфу. В дальших віршах логічні акценти не мусять сліпо додержуватися укладеної схеми. Постійно міняючи своє місце у вірші, вони вносять елемент життя, своєю свіжістю оживляють мертвий ритмічний кістяк пісенної строфи, як це, наприклад, бачимо в улюбленій народній пісні Франка:

Ой попід га́й зелене́нький,
Ой попід гай зелене́нький
Ходить Довбуш моло́денький[16].

Уся ця пісня проходить такою ж двовіршовою пісенною строфою з повторенням першого пісенного вірша, але в окремих строфах типу тримотивного музичного періоду (наприклад, у згаданій пісні) велика експресія народно-пісенного вислову є причиною появи нового вірша, що відповідає другому мотиву першої строфи, наприклад:

На ніженьку налягає,
Топірцем ся підпирає
Тай на хлопців покликає.

Або в цій же пісні дальша строфа:

Ой лиш двері та відхилив,
А вже Дзвінка з пода стрілив,
Довбушеві в серце вцілив.[17]

* *
*

---

[16] Ф. Колесса. Улюблені українські народні пісні Івана Франка. Львів, 1946, стор. 17.
[17] Там же.

У безперечно пісенних за своїм характером Франкових поезіях циклу «Зів'ялого листя» (друга частина), як на це вказав ще Ф. М. Колесса [18], знаходимо велику кількість прикладів різноманітного творчого використання Франком народнопісенної ритміки та інтонацій. Поруч з елементами народного пісенного ритму, поетичних і стилістичних висловів мелодійності, що виступають у поезії «Ой жалю мій, жалю», ми зустрічаємо у Франка й повні пісенні форми в дусі народної пісні, яких ми раніше в нього не бачили. Це, наприклад, внутрішні віршовані розширення віршової півстрофи за допомогою повторень окремих синтаксичних цілостей, пісенних мотивів, що повністю нагадують нам народну пісню. Прикладом цього може послужити п'ятий вірш другої частини «Зів'ялого листя»: [19]

Червона калино, чого в лузі гнешся?
Чого в лузі гнешся?
Чи світла не любиш, до сонця не пнешся?
До сонця не пнешся? (курсив наш—*Я. Ш.*).

Ці своєрідні повторення в стилі народної пісні не є лише звичайним стилістичним поетичним засобом, а мають тут своє функціональне значення. За їх допомогою поет надає перевагу тим рисам поетичного образу, які він хоче яскравіше відтінити... Образ кучерявої червоної калини, яка гнеться в лузі і «не пнеться» до сонця, посилений новими характерними рисами дальших строф:

Та вгору не пнуся, бо сили не маю,
Бо сили не маю.
Червоні ягідки додолу схиляю.
Додолу схиляю.

Таке розгортання поетичного художнього образу знаходить свій кульмінаційний вислів у кінцевій строфі, де шляхом поетичних повторень поет доносить до свідомості читача поетичну алегорію цієї пісенної мініатюри про «жіночу долю»:

Я вгору не пнуся, я дубам не пара,
Я дубам не пара;
Та ти мене, дубе, отінив, як хмара,
Отінив, як хмара.[20]

---

[18] Ф. М. Колесса. Народна пісенна ритміка в поезіях Івана Франка. «Народна творчість» № 1, К., 1941, стор. 39—41.
[19] І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 25.
[20] Там же.

Такі поетичні повторення в дусі народних пісень у поета переосмислюються у суцільні величні алегорії, які далеко перерастають образи народних пісень.

Подібною, і то дуже прозорою алегорією є шостий вірш другої частини «Зів'ялого листя»:

Ой ти, дубочку кучерявий,
Ой, а хто ж тебе скучерявив?

яка має свою паралель в улюбленій Франковій народній пісні:

Ой, вербо, вербо *кучерява!*
Хто ж тобі, вербо, *кучері* звив?

Якщо в українській народній пісні поруч з чудовим пейзажем відчуваємо лише дуже далекий натяк на нещасливу любов молодої дівчини, то у Франковій поетичній мініатюрі дуже скоро розкривається метафоричність першої строфи в образі скучерявленого дуба — зажуреного хлопця:

Скучерявили темні ночі,
Зранили серце чорні очі.
Чорнії очі, пишна врода,
Гордая мова, непогода...
Вже моя сила слабне, гнеться,
Вже мені весна не всміхнеться.
Падуть листочки зв'ялі, зв'ялі —
От так і сам я впаду далі...

Засобами поетичного та синтаксично-стилістичного паралелізму, який дуже нагадує поетичні риси народної пісні, просякнутий весь третій вірш циклу «Зів'ялого листя»,— який змальовує паралельні образи — красу зеленої верби і молодої дівчини:

Зелений явір, зелений явір,
Ще зеленіша ива;
Ой між усіми дівчатоньками
Лиш одна мені мила[21].

Коли в народній пісні такий поетичний образ звичайно створюється шляхом переходу від загальних рис до конкретного, то Франкова поетична мініатюра шляхом відходу від конкретного до щораз загальніших образів дуже реально відтворює безсилля нещасливо закоханого ліричного героя «драми» «Зів'яле листя».

У змалюванні ліричних переживань героя поет щораз далі відходить від реальної дійсності: спочатку він відтворює зо-

[21] І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 23.

рові враження, що згодом переходять у слухові і, нарешті, стають кінестетичними уявленнями. Так, образ золотих зір, що мерехтять серед темної ночі, нагадує ліричному героєві блиск чорних дівочих очей; цей образ потім переходить в уявлення срібних тонів — далеких дзвонів, що нагадують поетові дівочий голос, а в кінцевій строфі враженню розгублення і безсилля людини серед безконечного простору широкого моря відповідає «пустка» переживань людини, яка навіки втратила друга.

Користуючись народно-пісенними засобами, поет ніде не вдається до копіювання їх, художні елементи народної пісні він підпорядковує своєму творчому стилю, створюючи свої, хоч прості і лаконічні, як народна пісня, але оригінальні, глибоко філософські в своїй основі ліричні мініатюри.

* *
*

Традиції народного пісенного епосу в поезії І. Франка виявляються у використанні ним й інших епічних жанрів, зокрема дум. До виражальних багатств епічної поезії поет-сатирик тягнувся тим більше, що його приваблювала сатира народних дум, зокрема популярні серед народних співців перефрази — пародії на думи, наприклад жартівливі думи «Про козака і козачку», «Про вареники-невольники», «Про тещу і зятя», «Про вівчаря» тощо.

В 1878 р. письменник вдається до популярних прийомів пародії на найбільш досконалі пісенні народні твори при створенні своїх поем-сатир «Дума про Маледикта Плосколоба» і «Дума про Наума Безумовича». Бажаючи стягнути з п'єдесталу реакційних керівних тузів «москвофілів» та псевдонародовців, Франко в обох думах зло висміює рису «живодерників» в стилі епіграфа з Г. Гейне:

Пропав дух революції!
Кричать старі незнайки:
«Не тра нам конституції,
Лиш бука та нагайки!»[22]

Багатство Франкової, дійсно народної сатири — в її лаконічності сатиричних образів і характеристик, поданих у формі чи то коротких народних афоризмів, чи то каламбурів, чи за допомогою сатиричних пародійних прізвищ або ситуацій.

Вже в самому заспіві першої сатири спостерігаємо цю рису пародії і комізму контрастних ситуацій:

---

[22] І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 354.

Ой як стала по цілому світі велика біда,
Ой не стало мирові християнському *ні сюда ні туда,*
То у *славному* місті *Безпантелику*
Збиралося лицарів буй-турів *без лику.*[23]

На нараду до *Народного двора* («Н. дому»), скликану безпантелицьким князем *Малединтом Плосколобом,* на прізвище «*Капустяний лоб*», зійшлися всі поборники, буй-тури, «богатирі»: *Міх-Ковальський, Тихович-Мовчальський, Наум Безумович* на прізвище «*Рак Поступович*», *старець божий Митро Політа* (митрополит Йосиф Сембратович), *чесний отець Холява* та інші *німі фігуранти, рутенці-обскуранти, «скупі на слова», лисі голови, грубі черева.* Яскравість комічних ситуацій досягнута тут засобом зіставлення контрастних рис, які себе взаємно виключають. Твори Халяви — *то джерело живої калюжі,* Наум Безумович видавав *книжки для тих, що не вміють читати,* преславний князь — *Капустяний Лоб привіз ласки божої для цілого краю,* Міх-Ковальський «*слово сказав — то так мов сокирою втяв*».

Багатство комічних ситуацій досягається засобами нагромадження окремих складових мотивів, різних крилатих слів, прислів'їв та приказок, об'єднаних спільною римою думи і одною думкою — показати психологію тупої обмеженої людини:

— Та скажіть, як і за що були ви побиті?..
— Не в тім,— каже,— штука, як нас били,
А в тім, що ми їх не зловили...

Гей, почтенні господинове, погано ся діє!
Щось наше давнє сонце замеркло, не гріє,
Щось наша давня пісня німіє!..

Воно то ще не так зле, якоже мняхом! (= ми думали)
Бо доки лиш гинуть і відують люде,
То хліба для нас досить буде...[24]

В другій сатирі («Дума про Наума Безумовича») І. Франко, використовуючи дуже популярну в народній творчості метричну строфічну будову (4 + 4 складів × 2), подібну до кобзарської «Біди», також вдається до пародії на думу та на літературні твори періоду Київської Русі, поєднуючи їх з «букетом» популярних прислів'їв та приказок.

Пародіюючи дуже відому в думах строфу про давні часи козацької слави:

---

[23] І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 354.
[24] Там же, стор. 355—356.

В той час була честь, слава
Військовая справа!
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала,[25]

сатирик актуалізує її звучання, як контраст до затхлого галицького життя, образом якого починає свою поему:

Ой були віки Трояна,
Славні, кажуть, і багаті,
Хоч ні один ще рутенець
Не сидів тоді в рейхсраті...

Була, кажуть, честь і слава,
Військова, козацька справа,
Що по світі гомоніла,
Гомоніла та й пропала...

Все пропало,— а пропале
Ніщо в пісні й споминати,
В нас нові тепер герої,
Про нових нам і співати[26].

«Нові пісні» — це пісні про «славних батьків Русі» — про «нових героїв», які «обчистять

Не лиш тіло, але й духа
Від пиянства, від лінивства.
І від грунту, й від кожуха —

Геть обчистять! Будем, брате,
Чисті, вільні мов святії,
І тоді для всеї Русі
День свободи надоспіє»[27].

Особливість ритміки народного епосу у великій мірі відчував Франко вже в 1875 р., коли почав переспівувати думу про Самійла Кішку[28]. Проте не дотримуючись далі в віршах речитативної вільноскладної ритміки дум, а йдучи за ритмікою античного гекзаметру, молодий поет довів свій переспів думи лише до 34 віршів і залишив його незакінченим.

* *
*

Серед поезій І. Франка 1880-х років є кілька віршів, з яких можна бачити, як розумів Франко завдання пісенності у віршованій літературі, в її формі та змісті.

---

[25] Див. В. Антонович і М. Драгоманов. Исторические песни малорусского народа, т. II, К., 1875, стор. 104. «Дума про молдавський похід Б. Хмельницького».

[26] І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 365.

[27] Там же, стор. 366.

[28] І. Франко. Самійло Кішка (повість). Див. збірник «Літературна спадщина», Іван Франко. Твори, т. І, вид. АН УРСР, К., 1956, стор. 23.

У розділі «Поет» циклу «Профілі і маски» в збірці «З вершин і низин» є три мініатюри — «Пісня і праця», «Чим пісня жива?», «Співакові» — про завдання поезії в літературі і житті.

В першому вірші особливо підкреслюється громадсько-суспільне значення літератури і народної пісні, яка виникає в трудовому пафосі, в *натхненні* людини-*трудівника*. Повторювані майже в кожній літературознавчій роботі слова кінцевої строфи Франка:

Пісня і праця — великі дві сили!
Їм я до скону бажаю служить:
...Ними лиш зможу й для правнуків жить!

розкривають значення віщих слів матері Франка, яка, вмираючи, давала заповіт синові:

Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
Та лиш тебе доведе до людей.[29]

Роль народної поезії, як і всякої поезії,— це показ оптимізму, творчого натхнення, життєвих перемог людини праці (робітника чи селянина, інтелігента чи поета).

Продовження думок про роль пісні в житті поета є відповідь на питання, поставлене в заголовку другого вірша «Чим пісня жива?» з циклу «Поет».

Кожний новий поетичний твір — це один якийсь уривок з життя письменника, якась частинка його органічного існування, *зігріта* його особистими переживаннями:

1. Кожна пісня моя —
віку мого день

Протерпів її я,
Не зложив лишень.

2. Кожна стрічка її—
Мізку мого часть,

Думи — нерви мої,
Звуки — серця страсть[30].

Хвилина виникнення пісні, піднесений поетичний настрій,— своєю творчою інтенсивністю відповідає напруженню струн настроєного інструменту, якого торкається рука майстра:

Бо нап'ятий мій дух.
Наче струна — прім;
Кожний вдар, кожний рух
Будить тони в нім.

Саме життя поета, його особисті переживання дають вічне життя його пісні:

---

[29] І. Франко. Твори, т. X, стор. 57—58.
[30] Там же, стор. 58.

І дарма, що пливе
В них добро і зло,—
В пісні те лиш живе,
Що життя дало.

Цьому збудженому настроєві відповідає й пісенна строфа, що являє собою синтаксично-музичну цілість: її ритм і розмір збуджують у читача чи слухача той же настрій, який переживав поет у момент створення пісні.

Відхід від них переносить нас у сферу творів, позбавлених елементів пісенного звучання. Так, наприклад, в одній з поезій Франка, сповненій найбільш трагічними переживаннями,— «Із дневника» спостерігаємо зафіксовану поетом хвилину творчої депресії. Поезія ця позбавлена пісенного звучання, але багата внутрішніми рефлексіями і спостереженнями над поетичною творчістю поета [31].

Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє.
Я змерз. І випало з холодних пальців
Перо. І мозок стомлений відмовив
Вже послуху. В душі глибока павза.
Ні думка, ні чутє, ні біль — ніщо
В ній не ворушиться. Замерзло все.
Немов гнилий ставок в гущавині,
Якого темну воду не ворушить
Вітровий подих.

Тут, як бачимо, цілком розбита не лише пісенна строфа, а й пісенний вірш, такі характерні для Франка-лірика. Уривки переживань, які зафіксовує пам'ять поета, передані окремими назівними, безособовими, простими реченнями та короткими, лапідарними висловами. Вони відповідають «глибокій паузі» в творчих переживаннях і творчій праці поета, який у цю хвилину аналізує свій душевний стан. Але в цю ж мить спогади про хвилини давнього творчого натхнення знову пробуджуються в уяві поета, а нові пісні, що вже, здавалося б, завмерли, кличуть до нових творчих натхнень:

...Тату! Тату! Тату!
Се ми, твої невродженії діти!
Се ми, твої *невиспівані співи,*
Перед часом утоплені в багнюці!
О, глянь на нас! О, простягни нам руку!
Поклич до світла нас! Поклич до сонця!
Там весело — нехай ми тут не чахнем!
Там гарно так — хай тут не гиєм!

* *
*

[31] «Із дневника». ЛНВ, 1902, кн. XI, стор. 95—96, також І. Франко. Твори, т. XI, К., 1952, стор. 297—298.

Зовсім контрастний до попереднього вірша своїм настроєм і багатий своєю пісенністю є цикл Франкових алегоричних «Веснянок» — з 1880-х рр., з їх витонченою музично-синтаксичною строфою, інтонаціями весняних закликів та гомону пробудженої природи. До нас долітає владний голос поета-революціонера, що кличе пробуджених:

Всюди чую любий глас,
Клик життя могучий...
Весно, вітре, люблю вас,
Гори, ріки, тучі!

Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити [32].

Проникнувшись настроєм перших строф «веснянок», поет швидко розкриває і так прозорий серпанок алегорії — революційної пісні; кінцева ж строфа «Веснянок» має завжди характер піднесенності, *домінанти*, яка викликає в слухача-читача необхідність відгуку:

А що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivere memento!

Глибоко народні, проникнуті життєдайною силою веснянки виявляють невичерпні джерела поетичної сили письменника, його живих зв'язків з народом, який прагне «весняної бурі», «весняної зливи» після довгого зимового отупіння («Гримить», «Розвивайся, лозо, борзо»).

Гігантською всеоживляючою силою надихають поета «земля, всеплодющая мати», сам народ, що дає громовую власть «душі стрясать», порушувати людське сумління, «в серце кривди влучать».

Яскравою прозорою алегорією в стилі народної пісенності прозвучала Франкова веснянка «Дивувалась зима». Нагадуючи своєю тематикою і образністю «Веснівку» М. Шашкевича, вона повністю до кінця зберігає свою алегоричну форму.

Мелодичною співучістю, бадьорим оптимізмом сповнені інші Франкові веснянки — «Не забудь, не забудь», «Ой, що в полі за димове», «Думи, діти мої».

Але з особливою силою звучить Франків «Гімн» — «Вічний революціонер» із своєю версифікаційною строфою в дусі і настрої революційних пісень. Вольовими короткими реченнями, наче революційними закликами, і багатими поетичними образами, крилатими афоризмами про могутність революційного слова «Гімн» кличе мільйони на бій. Фанфарними інто-

---

[32] І. Франко. Твори, т. X, стор. 19.

націями закликів, які постійно повторюються в щораз вищих регістрах, «Гімн» залишає в читача уяву про наростання революційної свідомості пролетаріату.

* *
*

Наведений матеріал свідчить про особливу роль народно-пісенної поетики, мелодики і ритміки у франковій поезії.

Цю рису тим більш необхідно підкреслити, що ми маємо цікаві докази про використання Франком народно-поетичної ритміки і стилістики навіть у таких загальновизнаних, канонізованих, так би мовити, літературно-поетичних жанрах, яким є, наприклад, сонет. Щоправда, сам сонет за своїм походженням це теж продукт пісенності, як на це вказує й сама його назва. Але в процесі свого поетичного вдосконалення сонет став специфічною ритмічно-поетичною категорією, яка отримала класичне визначення в «Епілозі» Франка до «Тюремних сонетів», присвяченому «русько-українським сонетарям»:

П'ятистоповий ямб, мов з міді литий,
Два з чотирьох, два з трьох рядків куплети,
Пов'язані в дзвінкі рифмові сплети,
Лиш те ім'ям сонета слід хрестити [33].

В «Тюремних сонетах» Франка народно-поетичне начало знаходить своє відображення не лише в XXV сонеті «Пісня арештантська»[34], а й у багатьох місцях його «Вольних» та інших сонетів. Виявляючи бажання «соузників» — «Затягнем нашу пісню арештантську», Франко відливає у форму сонету народну пісню про засудженого до 15 років тюрми селянина, якого звільнили після десятирічного строку за складену ним арештантську пісню:

Хто любить місяць, я без сонця в'яну,
В тюрмі про волю вже й не нагадаю!
Сиджу й клену свою судьбу погану,
Тих вороженьків, що з-за них страждаю [35].

Такими ж інтонаціями народної пісенності пройнята і «Пісня будущини» з «Вольних сонетів», в якій поет змальовує чарівне світло зорі майбутньої волі:

І над обновленим, щасливим світом,
Над збратанними, чистими людьми!
Ти зацвітеш новим пречудним цвітом [36].

---

[33] І. Франко. Твори, т. X, стор. 167.
[34] Там же, стор. 158.
[35] Там же.
[36] Там же, стор. 144.

Як бачимо, лірика Ів. Франка дуже близька своїми художніми засобами до народної *пісенної* творчості, хоч і забарвлена своєрідними суб'єктивними настроями, характеризує поета як народного письменника у найповнішому і найкращому розумінні цього слова. Не копіюючи народних художніх прийомів або мелодії, Франкова поезія відзначається найвищою простотою, безпосередністю і природністю, саме такими рисами, які зустрічаються в найкращих народних піснях та їх мелодіях.

І. КОЛЯДА

ДО ПИТАННЯ ПРО АВТОРА «ПЕРЕСТОРОГИ» В СВІТЛІ ГІПОТЕЗИ І. ФРАНКА

Одною з найвизначніших пам'яток українського письменства XVII сторіччя є «Пересторога» — «політично-релігійний трактат, написаний з немалим талантом»[1]. «Пересторога», як і найзнаменитіший твір усього східного слов'янства «Слово о полку Ігоревім», дійшла до наших часів у єдиному рукописі-копії. Як автор «Слова», так і автор «Перестороги» лишається для нас невідомим. Уперше «Пересторогу» було надруковано в «Актах, относящихся к истории западной России» (т. IV, Спб., 1851, № 149, стор. 203—236), з великим числом помилок. Нове, грунтовно виправлене за рукописом видання «Перестороги» належить дійсному членові АН УРСР професору М. С. Возняку.

До 1892 р. існувало дві гіпотези про автора «Перестороги». А в 1892 р. Іван Франко у своїй статті «Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku» висунув думку, що автором «Перестороги» був відомий львівський міщанин Юрій Рогатинець[2]. Через три роки у статті «Z dziejów synodu brzeskiego 1596 roku» він грунтовно вмотивував цю думку. Франкова гіпотеза довгий час лишалася загально визнаною. Ще в 1921 р. не відкидав її й М. С. Возняк[3].

Але пізніше, аналізуючи попередні гіпотези про авторство «Перестороги», М. С. Возняк прийшов до висновку, що «цілий ряд зіставлень, докладний аналіз тексту «Перестороги» дають підставу вважати, що її автором був Іван Борецький»[4]. До-

[1] Iw. Franko. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r.: Kwartalnik historyczny, Lwów, 1895, стор. 19.

[2] Iw. Franko. Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVIII wieku: Kwartalnik historyczny, Lwów, 1892, стор. 705.

[3] М. Возняк. Історія української літератури, т. II, ч. I, Львів, 1921, стор. 175—176.

[4] М. Возняк. Цит. праця, стор. 7. Цю гіпотезу М. С. Возняк не раз висловлював у своїх доповідях задовго до того, як було надруковано цю книгу. Далі при цитуванні цієї книги сторінку зазначаємо в дужках після цитати.

кази, на яких будує своє твердження М. С. Возняк, можна поділити на дві групи. До першої належать докази, побудовані, так би мовити, на міркуваннях головно логічного порядку. Такі докази часто бувають пройняті суб'єктивним сприйняттям даного явища їх автором, і вони у значній мірі гіпотетичні. Заперечувати їх важко, але й доказова сила їх надто мала. В основі доказів другої групи лежить матеріал фактичний і прийняти чи відкинути їх — справа значно простіша.

Почнемо з першої групи доказів, ідучи в тому порядку, в якому їх наводить академік М. С. Возняк. «Автором «Перестороги» не міг бути Юрій Рогатинець... Не про роль Львівського братства та братського руху розповідається в «Пересторозі», а про князя... Острозького, який заслонює собою усе інше. Те, що оповідається про Львів у «Пересторозі», мало реальне і конкретне, часто сумнівне, і львівський братчик був би краще обізнаний з львівськими справами, ніж автор «Перестороги» (17).

Цьому твердженню наче суперечать слова М. С. Возняка на другій сторінці: «В усіх випадках «и» перед Львовом свідчить про зацікавлення автора цим містом» (18). М. С. Возняк намагається довести, що автором «Перестороги» був не братчик. Та незалежно від того, чи був Борецький формально львівським братчиком, він учився в братській школі[5]. М. С. Возняк заперечує проти цього, хоча й говорить про «спільне життя з львівськими братчиками в спільній праці» (19); 1604 року «принятый был от всего братства до школы за ректора Іоан Борецкій... и офѣровался и дѣтей грецкого и латынского языка учити»[6]. Отже, й Борецький, будучи тісно зв'язаний зі Львовом[7], не міг бути автором «Перестороги», бо й від нього, як і «від львівського братчика можна чекати... вірніших відомостей, ніж фантастика «Перестороги» (17).

Щождо другого зауваження — «не про роль братства... розповідається в «Пересторозі», а про князя Острозького»,— то воно не зовсім правильне: автор «Перестороги» говорить і про братство. Адже і сам М. С. Возняк пише «про зацікавлення автора цим містом» (18), тобто Львовом. Про князя

[5] А. Крыловский. Львовское ставропигиальное братство, К., 1904, стор. 262; Д. Зубрицкий. Летопись Львовского ставропигиального братства, Львов, 1926, стор. 41 и 50. К. Харлампович. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, Казань, 1898, стор. 307; Історія української літератури, т. I, АН УРСР, К., 1955, стор. 66.

[6] Архив Юго-Западной России (АЮ-ЗР), ч. I, т. XI, К., 1904, стор. 68—69.

[7] Грамота Борецкаго к Львовскому братству 11 января 1627 г.: С. Голубев. Петр Могила и его сподвижники, т. I, К., 1883, Приложения, № 47, стор. 290—292.

розповідається дійсно немало, та це й зрозуміло: кн. Острозький був центральною фігурою у найважливіших громадських подіях того часу як на Україні, так і на Білорусі.

Якщо слова вірша Герасима Даниловича Смотрицького про Острозького в Біблії 1581 р., де князь, що його «бог сам избра яко вѣрна стража», порівнюється то з Володимиром, то з Ярославом Мудрим, можна вважати за звичайний панегірик, то не слід забувати, що те ж саме через 13—14 років по смерті князя повторив автор «Палінодії» Захарія Копистенський, що не знав князя особисто й дуже жалкує за цим: «недозрѣлостію обят не удостоилемся» знати його,— говорить він. «О, трещасливыи вы, которых очи видѣли того пресвѣтлого деспота». Давши загальну характеристику князя — «згола — муж словом, силою и дѣлом, цнотами и добродѣйствы-преславный», — Копистенський особливо підкреслює його значення як борця проти унії: «оборонца вѣры ...силный мур мѣдяный, от бога благочестію нашему поставленый в России»; підкреслює його заходи щодо піднесення освіти на Україні.[8] Князю Острозькому Копистенський присвячує стовпці 1134—1148 у своїй «Палінодії», цілком полемічному творі, як і друга частина «Перестороги», де Острозького не згадується зовсім.

«Великий милостник набоженства» називає князя «Острожский летописец»[9] більше ніж через 20 років після його смерті, коли його спадкоємиця всі володіння князів Острозьких передала в руки єзуїтів.

Докладна розповідь про князя Острозького в «Пересторозі» й говорить саме на користь авторства Рогатинця, що добре знав князя і, як зазначає Іван Франко, листувався з ним. У своєму листі від 9 грудня 1596 р. він повідомляє львівських братчиків про поради князя, як їм поводитися в нових обставинах, що створилися після берестейського собору.[10] З цього ж листа бачимо, що Рогатинець часто бував у Острозі. Про зв'язки ж Борецького з князем Острозьким свідчень немає.

Далі М. С. Возняк зазначає: «Проти авторства Рогатинця промовляє зразок філологічної критики в «Пересторозі»: «Але присмотрися пильно в самую реч... знайдеш слова там вѣка теперешнего уживаные, которых старые продки нашѣ не уживали, бо як Поляци у свой язык намешали слов латинских... так же и Русь у свой язык намешали слов польских и оных

---

[8] Захария Копистенский. Палинодия: Памятники полемической литературы Западной Руси, т. I, Русская историческая библиотека, т. IV, Петербург, 1878, стп. 1136—1139.

[9] М. Н. Тихомиров. Малоизвестные летописные памятники: Исторический Архив, VII, АН СССР, М., 1951, стор. 244.

[10] АЮ-ЗР, ч. I, т. X, стор. 114—118.

уживают» (17). Цей «зразок філологічної критики» говорить про високу освіту її автора. І дійсно, за свідченнями сучасників, Рогатинець був високоосвіченою людиною.

Так, львівський єпископ Гедеон Балабан, ворогуючи з братством, дорікав Юрію Рогатинцеві та Іванові, що вони «сомущение чинят... промежку... людми многии соблазни якимис новыми науками»[11]. А наступного року брат Гедеонів Васко Балабан бив Юрія Рогатинця за те, що він пише й читає святі книги[12]. В Боркулабівській хроніці під 1592 роком читаємо: «У месте Виленском братство навчоных людей до себе на порятунок прибавили з места Львовского Григория Рогатинца, Стефана Зизания. Тые сильную и великую войну з рымляны мевали, не только на ратушах и при рынку, по дорогах, но и посредку церкви святое...»[13]. 1600 року, будучи послом від Львівського братства до Варшавського сейму, Юрій Рогатинець позичив у братчиків «на книги... 7 зол. польских и пул одинадцата грош.», які й віддав 8 лютого 1601 року[14]. Для освіченої людини наведений М. С. Возняком «зразок філологічної критики» не є щось незвичайне. Хоч мова автора «Перестороги», як зазначає Франко, «гарна, майже чисто руська»[15], проте він добре знає й давню літературну мову, що її вживали, нехай на письмі, «старые продки нашѣ»: в його мові зустрічаємо й суто книжні звороти — давальний самостійний: «...спящим всѣм, достал шкатулы его» (30); знахідний з інфінітивом: «єретици повѣдают папежа быти намесником Петровым» (47, також 28, 47, 48).

Далі М. С. Возняк зазначає: «Борецький має спільний з «Пересторогою» погляд на унію. Як і для автора «Перестороги», для Борецького час прийняття унії був початком усяких бід на наших землях» (21), і наводить довгу цитату з грамоти Іова Борецького, вже митрополита, від 15 грудня 1621 року. Але це погляд не лише Борецького й автора «Перестороги», а й усякого, хто не прийняв унію. Наприклад, в окружній грамоті братчиків 1608 р. маємо: «...утяжени естесмо сут зде в Львовѣ ярмом египетское неволѣ невыповедимых бѣд... а праве знищеня и выгнаня от вшеляких обходов и до самое наменъшое иглы и шилця, чим бы толко человѣк жив быти могл, забороняют нам панове народа Полскаго люде уживати. А то набарзѣй за отступлением старших наших бывших духовных:

[11] Monumenta Confraternitatis stauropigianae leopoliensis, Leopolis, 1895, № 86, стор. 136.

[12] Monumenta Confraternitatis, № 92, стор. 146.

[13] Боркулабовская хроника в книзі: П. Кулиш. Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, М., 1877, стор. 57.

[14] АЮ-ЗР, ч. I, т. XI, К., 1904, стор. 27.

[15] Iw. Franko. Z dziejów synodu brzeskiego: Kwartalnik historyczny, 1895, стор. 19.

митрополита и владыков»[16]. Подібних виписок із тодішніх документів можна зробити не одну. Отже, однаковість поглядів на унію, на те, що «час прийняття унії був початком усяких бід на наших землях», ні в якому разі не може бути критерієм авторства тої чи іншої особи. Виходячи з такої настанови, авторство «Перестороги» можна приписати всякому неуніатові.

Один з доказів М. Возняка викликає запитання самим своїм змістом: «Автор «Перестороги» був незадоволений, що православна ієрархія почала рекрутуватися з простих людей. У міщанина Юрія Рогатинця таке незадоволення неправдоподібне» (18). На жаль, М. С. Возняк не зазначає сторінки пам'ятки, де про це говориться. Перечитування з цією метою «Перестороги» не дало нам потрібних результатів. Річ може йти хіба про передостанній абзац на сторінці 26, але й там не проявляється авторове «незадоволення». Проте можна навести такий приклад: братчик Гаврило Дорофеєвич, напевно міщанин, тому що про його шляхетське походження ніде не говориться, убогий (не мав і чобіт, щоб на улицю вийти після дощу)[17], перейнявшись шляхетським гонором свого патрона Гедеона Балабана, на запрошення до братського суду 1601 р. відповів: «Хто ж мя там в братствѣ мает судити шевцѣ, кравцѣ, кушнѣрѣ?»[18]. А Юрій Рогатинець належав до найзаможнішої верхівки львівського міщанства, «фабрикант, торговець вибиваних у Львові шовкових матерій», — говорить про нього Франко[19]... Однак він не ставив себе вище братського загалу, і за те, що одного разу він не з'явився на важливе братське засідання, братчики покликали його до суду й присудили до кари. Рогатинець просидів «на звоници... день и ночь и зараз по випущеню з вежѣ безмѣн воску вины отдал». А другий братчик Дмитро Красовський, разом з яким Рогатинець виконував найважливіші, найвідповідальніші завдання братства, «того ж часу... згордѣвши братским церковным судом, не пришол до братства»[20]. Взагалі ж це заперечення авторства Рогатинця не має під собою грунту. Факту «незадоволення» з вищезгаданих причин, на який покликається М. С. Возняк, у «Перестороз і» нема.

Перейдемо до другої групи доказів, що спираються не на самі лише припущення та логічні міркування, а на фактичний матеріал тодішніх пам'яток.

---

[16] АЮ-ЗР, ч. I, т. XII, К., 1904, № 12, стор. 527. Велику цитату з цієї грамоти наводить М. С. Возняк — стор. 11.

[17] К. Харлампович. Цит. праця, стор. 265.

[18] АЮ-ЗР, ч. I, т. XI, стор. 62.

[19] І. Франко. Нариси історії української літератури, Львів, 1910, стор. 47, але, на жаль, без посилання на джерело.

[20] АЮ-ЗР, ч. I, т. XI, стор. 58.

1609 р. з львівської братської друкарні вийшла невеличка книжечка «...Іоанна Златоустаго Бесѣда избранная о въспитанїи чад.»[21] Текст «Бесѣди» міститься на 33 листах. «Бесѣда» ця не є суцільний твір Златоустого, а вибір з його творів, як це видно з поміток на полях книжечки. На решті листів міститься герб м. Львова з епіграмою, вірш «На Златоустаго. И до Чителников». Після самої «Бесѣди»— звернення до читача, підписане братством: у ньому дається порада «начастѣ в сию книжицу ползы ради своея въникати» та інші.

На форті (прикраса титульної сторінки у вигляді рамки) цієї книжечки внизу щит, у ньому емблема — оленячий ріг з чотирма «суками», а по боках рога ініціали І. В. Так і прочитав ці обидві літери А. С. Петрушевич[22], а І. Каратаєв[23] другу літеру прочитав як слов'янське *Б*. Так же читає її і М. С. Возняк. Про належність герба авторові «О въспитанїи чад» обидва вчені — А. С. Петрушевич і І. Каратаєв — висловилися обережніше, ніж пише М. С. Возняк: «Это, кажется, герб сочинителя сей книги»[24].

«Хто ж автор цієї книжечки?»—запитує професор М. С. Возняк і відповідає: «Для мене немає найменшого сумніву, що в літерах І. Б. на першій сторінці її заголовного листочка маємо ініціали Івана (Іоанна) Борецького» (10).

Зупинимося на ініціалах. Розглянувши уважно другу літеру, ми повинні будемо прийти до висновку, що це не слов'янське *Б*, а латинське *В*: верхню петлю цієї літери видно не лише на оригіналі, а й на репродукції[25]. Уживання латинських літер в українському письменстві XVI—XVII століття—явище звичайне, і це не відкидає того, що й латинські *І. В.* могли належати Іванові Борецькому. Але ж чи є випадки, коли ім'я автора було б не на титульній сторінці, а на форті, що є його

---

[21] До цього часу відомий лише єдиний примірник цієї книжечки. Зберігається він у Львівському державному музеї українського мистецтва, № 430.

[22] А. С. Петрушевич. Ответы на вопросы. Письмо II: «О въспитаніи чад в Львовѣ в друкарни братской, 1609, газ. «Слово», Лъвов. 18 (30) января 1873, стор. 2.

[23] И. Каратаев. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами... с 1491—1652 г., АН СПб., 1883, № 199, стор. 314.

[24] А. С. Петрушевич. Цит. праця; И. Каратаев. Цит. праця, стор. 15.

[25] Б. Н. Митюров (автор статті «Памятники педагогической литературы начала XVII ст. «О воспитании чад»; Наукові записки Львівського педагогічного інституту, серія педагогічна, випуск II, Львів, 1955), сказавши, що «*Б*—не очень ясно и похоже на *В*» (стор. 102), далі «вполне» приєднується до думки М. С. Возняка, що «автором книги «О воспитании чад» был Иов Борецкий... скромно скрывший свое авторство под инициалами *И. Б.*» (стор. 109—110).

прикрасою — рамкою? Жодного такого випадку М. С. Возняк не наводить. Це перше зауваження щодо герба.

Друге зауваження полягає в тому, що всі три визначні дослідники допустилися досадного недогляду, що привело їх до помилкового висновку. При старанному розгляді герба насамперед кидається у вічі, що гербова емблема й ініціали по боках її, а також овал, яким обведено щит, своїм кольором різко відрізняються від кольору фарби, що нею відтиснуто форту. А це відразу наводить на думку, що гербову емблему й ініціали не вирізано на дошці разом з рисунком форти, а дописано пізніше від руки: техніка пером не викликає ніякого сумніву. Значить, і оленячий ріг і ініціали по боках це зовсім не прикраса цілого видання цієї книги, а лише одного примірника і означають вони герб та ініціали не автора «Бесѣды о въспитанїи чад», а власника саме даного примірника.

Випадки, коли щит на форті книги лишався незаповненим, досить часті в практиці українського друкарства. Так було, наприклад, в острозькому Новому Завіті 1580 року. Чому на щиті, на форті його титульного листка — першого в східнослов'янському друкарстві! — не вирізано герб князя Острозького, невідомо. Можливо, тому, що щит малий, розміром 18×20 *мм*, а щит герба князя Острозького поділено на чотири поля з емблемою в кожному з них, і емблеми вийшли б надто малі, хоча «печатник з Москвы» Іван Федоров, що різав дошку цієї форти, й був визначним гравером[26].

Та цікаво зазначити, що рисунок цієї форти, дуже старанно, майстерно скопійований, було вжито до книги «Казанье: На чиненю памяти по зешлом... Александрови Феодоровичу Шептицькому, през отца Павла Домжива Лютковича... В року 1622»[27]. У цьому виданні щит заповнено гербом Шептицьких — підкова з хрестом у горі і стоячою стрілою ліворуч[28]. Друкарня Києво-Печерської лаври використовує рисунок форти балабанівських стрятинських видань — Служебника 1604 і Требника 1606 р.[29]—для своїх видань, наприклад, Служебника 1620 р., Псалтирі 1624 р.[30]. При цьому щит лишається незаповненим: лавра свого герба не мала. Цей же рисунок вико-

---

[26] А. И. Сидоров. Древнерусская книжная гравюра, АН СССР, М., 1951, стор. 106—110.

[27] Див. репродукції: І. Свєнціцкий. Початки книгопечатаня на землях України, Жовква, 1924, табл. XXVI.

[28] Так і в S. Okolskiego. Orbis polonus... in quo... pervetustae nobilitatis polonae insigna specificatur..., Cracoviae, 1641, t. III, стор. 181, і в K. Niesieckiego «Korona polska»... Lwów, 1743, t. IV, стор. 279, стріла «прошиває» підкову знизу вгору.

[29] Див. репродукцію: І. Свєнціцкий. Цит. праця, табл. XVIII і XXI.

[30] Див. репродукцію: Ф. Титов. Типография Киево-Печерской лавры, К., 1916, між стор. 136—137.

ристано для форти унівського видання 1670 року—«Выклад о церкви святой... з святаго Симеона»[31].

Отже, незважаючи на те, що для нашого вельмишановного автора «немає найменшого сумніву, що в літерах *І. Б.* ... маємо ініціали Івана Борецького» (10), аналіз щита переконливо свідчить, що ініціали ці означають не Івана Борецького, а скорше власника того єдиного примірника «Бесѣды», що зберігся до нашого часу. М. С. Возняк не дає жодного випадку, коли б у якому-небудь виданні було вміщено герб Борецького. Думаю, що такого видання не було. Київський друкар Тимофій Олександрович Вербицький присвятив Іову Борецькому два свої видання Часослова — 1625 і 1626 рр.[32], а герба його в них нема. «В друкарні Спіридона Соболя, в дому... Іова Борецького митрополиты Киевского» року 1628 видруковано «Лимонар»[33], а герба Борецького і в цій книзі немає.

Є й ще один факт, який цілком переконливо доводить, що герб на форті львівського примірника «Бесѣды» аж ніяк не можна вважати за герб Іова Борецького. Очевидно, дослідники не довідувалися, який же герб у Борецького, і герб на форті «О въспитанїи чад» прийняли за його. Проте це герб «Біберштайн»[34], до якого Борецький не належав. Його трохи видозмінено (ріг вигнуто в інший бік, інакше розташовані «суки» на ньому), порівнюючи з тими рисунками, що їх дають польські гербовники. Але такі відмінності, як ми вже бачили на прикладі герба Шептицьких, трапляються.[35] У жодному з п'яти названих вище польських гербовників, у яких слідом за зображенням і описом герба перераховуються «kleynotni tego herbu» інакше «familiae», що до нього належать, Борецьких нема. Отже, Борецькі не мали нічого спільного з гербом «Біберштайн», і думка, що «це герб автора цієї книжечки», абсолютно не відповідає дійсності, а вона є одною з основних, на яких М. С. Возняк будує своє твердження про авторство Борецького.

---

[31] Див. репродукцію: І. Свєнціцкий. Цит. праця, табл. XXXIII.
[32] И. Каратаев. Цит. праця, № 303 і 306.
[33] Там же, № 321.
[34] B. Paprocki. Herby rycerstwa polskiego..., wydane r. p. 1584, wydanie K. J. Turowskiego, Kraków, 1858, стор. 647—652, — S. Okolski, Orbis polonus... in quo sarmatarum gentilitia, pervetustae nobilitatis polonae insignia... specificantur... Cracowiae, t. I, 1641, стор. 46—48. — K. Niesiecki. Korona polska... kleynotami... ozdobiona, Lwów, 1728, t. I, стор. 86—87. — K. Niesiecki. Herbarz polski... powiększony dodatkami... i wydany przez J. N. Bobrowicza, t. II, Lipsk, 1839, стор. 130—131. — A. Boniecki. Herbarz polski, t. I, Warszawa, 1899, стор. 183.
[35] С. Голубєв наводить відмінності ряду гербів: Петра Могили, Статкевичів, кн. Четвертинських, Долматів та інш. — «Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий в произведениях духовных писателей XVI в.» (вирізка з «Трудов КДА» за 1872 рік).

Борецькі з Борчі належали до герба «Gołobok» чи «Holobok», або «Holobog». Про це говорять усі польські гербовники[36]. Що Іов Борецький походив з Борчі, про це немає жодного сумніву[37]. Про це говорить і сам Іов у своєму листі від 16 березня 1628 року до львівських братчиків: «Для наданого от нас на убогую отчизну нашу в Борчу... посилаем»[38].

Таким чином, розглянувши всебічно герб у львівському примірнику «О въспитанїи чад», ми приходимо до категоричного висновку, що посилання на це видання, як на доказ того, що перекладачем грецьких оригіналів, а також автором невеличких творів у ньому є Іов Борецький, абсолютно безпідставне. Перекладача і автора «Бесѣды» треба шукати деінде. На нашу думку, ним був львівський братчик, член ученої колегії балабанівського видавництва Гаврило Дорофеєвич.

Академік М. С. Возняк пише: «Однакові вислови про вагу освіти у віршованій передмові до книжечки «О въспитанїи чад» і в «Пересторозі» наводять на думку, що автором і віршованої передмови і «Перестороги» був... Іван Борецький» (18).

Вважаючи це за доведений факт, М. С. Возняк встановлює, що «одне з найхарактерніших явищ стилю автора «Перестороги» є надзвичайно часто вживаний вислів «и так» (22)». І далі: «Подібне вживання цього вислову має «Епистолия, которую... панове мищане Лвовские року 1609 мещаном Новаго Константинова послали» (23)». А потім — висновок, що грунтується знову таки на тих же ініціалах з форти «О въспитанїи чад»: «Посланная Львівського братства до Новокостянтинівського походить із 1609 року. Борецький в 1609 р. був у Львові, про що свідчить видана в цьому ж році книжечка за його ініціалами про виховання дітей. Вказані аналогії підтверджують, що «Епистолия» й «Пересторога» написані одним автором» (24).

У цьому твердженні дві помилки. Про одну — ініціали й герб — була вже мова. Друга помилка полягає в тому, що вислів «и так» не тільки не характерний для стилю Борецького, а зовсім у нього не зустрічається. Для перевірки було взято тринадцять писань Борецького[39], розміром близько 35 000 зна-

---

[36] B. Paprocki. Цит. праця, стор. 394—395. — S. Okolski. Цит. праця, стор. 216 — 220. K. Niesiecki. Цит. праця, т. II, стор. 364 — 365. K. Niesiecki. Herbarz... powiększony... przez I. N. Bobrowicza. Цит. праця, т. IV, стор. 363—364; A. Boniecki. Цит. праця, т. II, стор. 25—26.

[37] С. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила, т. I, К., 1883, Приложения, стор. 292.

[38] Там же, стор. 299—300.

[39] С. Голубев. Киевский митрополит Петр Могила, т. I, К., 1883. Приложения, № 34, 38, 39, 41, 43, 48, 53; А. Крыловский. Цит. пра-

ків. Тематикою своєю вони тотожні або близькі до «Епистолии». Значить, ідучи за М. С. Возняком, ми повинні прийти до протилежного висновку: авторство і «Перестороги» і «Епистолии», для яких вислів «и так» є «одне з найхарактерніших явищ стилю» не може належати Іванові Борецькому, бо цього вислову в його писаннях немає зовсім.

Отже, піддавши всебічному розглядові твердження М. С. Возняка, що автором «Перестороги» є Іов Борецький, ті докази й матеріали, якими він його обгрунтовує, треба сказати, що твердження це не може бути прийняте, хоча така високоавторитетна установа, як Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і ставить його поруч з гіпотезою Івана Франка, пропонуючи читачеві цю альтернативу до вибору[40].

В справі авторства «Перестороги» доведеться повернутися до Франкової гіпотези: вона найбільш імовірна, її можна обгрунтувати бодай двома фактами, що збігаються з певними місцями у «Пересторозі».

Академік М. С. Возняк пише: «Та, мабуть, Франко признався до головної причини, що його спонукала приписати авторство «Перестороги» Юрієві Рогатинцеві в таких словах: «Здається мені, що автор сам про себе пише, коли згадуючи про промову Терлецького й Потія на сеймі 1598 року, додає: «На што им от благовѣрных един з братства львовъского отказал...» Промова ...пройнята тими самими провідними думками, які характеризують автора «Перестороги» і в інших уступах, де він промовляє просто від себе» (17). Але «провідні думки» в творах авторів, що писали проти унії, були в основі своїй однакові і «провідні думки» згаданої промови, природньо, «ті самі», що й у «Пересторозі».

Важливіше, на нашу думку, інше. В одному місці «Перестороги», де мова йде про берестейський собор, читаємо: «А ижем сам при том был там... и я сам был в тых всѣх хоженіях и отправованях, пытаючи митрополита... по одестю нашему ночу пришли до него отступници...» (34). Отже, автор сам був учасником собору. Серед учасників і треба його шукати. Цим шляхом і пішли попередні дослідники Н. Зімін[41] і А. По-

---

ця, № 43; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов, т. I и II, издание 2-е, К., 1898, т. II, № 8.—АЮ-ЗР, ч. I, т. VI, № 215, 233, 242; АЮ-ЗР, ч. I, т. X, № 219.

[40] А. І. Білецький. Хрестоматія давньої української літератури, АН УРСР, К., 1949: «Дослідники гадають, що автором «Перестороги» міг бути Юрій Рогатинець» — стор. 125, а в другому виданні цієї книги — К., 1952: «Дослідники гадають, що автором «Перестороги» міг бути Юрій Рогатинець... або Іов Борецький». Те ж в «Історії української літератури», т. I, АН УРСР, К., 1954, стор. 67.

[41] Статтю цю «зреферував проф. Малишевський в 10 кн. «Трудов КДА» за 1887 рік (стор. 335—338): М. Возняк. Там же, стор. 15.


ЙЖЕ ВЪ СВ҃ТЫХЪ
О҃ЦА НА҃ШЕГО ІѠА҃ННА
ЗЛАТОУ҃СТАГО.
БЕ҃СѢДА ИЗБРА҃ННАѦ, Ѡ҃
ВЪСПИТА҃НІИ ЧА҃ДЪ.
ВЪ ЛВОВѢ.
ВЪ ДРОУКА҃РНИ БРАТ҃-
СКОЙ.
ЛѢ҃ТА, Ѡ҃РЖ҃ТВА ХВА.
Ѧ҃ Ѯ҃ Д҃.
ІНДІКТІѠНА, З҃.
ІОУ́ЛІА, К҃Д҃.





пов[42]. В «Ekthesis'i» серед посланців до митрополита згадується Jędrzey prezbiter lwowski і далі ім'я його називається ще тричі, причому двічі як нотаря.[43] Виходячи з цього, згадані дослідники й приписали авторство «Перестороги» львівському священикові Андрею. Але особа цього священика надто невиразна і вважати його за автора «Перестороги» немає ніяких підстав.

М. С. Возняк, додержуючись думки І. Франка, вважає автора «Перестороги» людиною світською і гадає, що «Перестрога» написана у Львові, отже й автора треба шукати серед світських львов'ян. В тому ж «Ектезисі» у списку послів на берестейський собор від міст згадано чотирьох послів «ze Lwowskiego miasta od bractwa» — Дмитро Красовський, Юрій і Іван Рогатинці, Миколай Добренський і трьох послів «od przedmieszczan Lwowskich»[44]. Чи могли бути ще посли від Львова? Важко припустити, щоб, називаючи послів від львівського передмістя, автор «Ектезиса» не назвав усіх послів від самого міста. Крім того, в «Ектезисі» двічі згадується Gregoriusz notary, що з першим і третім «парагностиками» ходив до уніатської сторони[45]. А сучасні документи називають Рогатинця також і Григорієм.[46] Змішування імен Георгій і Григорій для того часу досить звичайне. Дане місце «Ектезиса» цілком збігається з відомим уже місцем «Перестороги»: «И я сам был у тых всѣх хоженіях», що й послужило для Харламповича підставою «признати автором «Перестороги» Юрія Рогатинця»[47].

Що послів названо всіх, видно і з листа братства до берестейського собору від 26 вересня 1596 р.: «Послалисьми от братства нашего на... берестейский собор от старших братий наших: пана Димитрия Деомидовича Красовского и Юрия Козмича Рогатинца, а от молодших братии наших Иоанна Козмича Рогатинца и Николая Добренского»[48]. Значить, автора «Перестороги» й треба шукати серед цих послів.

З чотирьох братських послів найбільше підстав бути ав-

---

[42] А. Попов. Материалы для истории церковной унии в юго-западной Руси («Чтения». М., 1879, I, стор. IV—V): М. Возняк. Цит. праця, стор. 15.

[43] Ектезис, православное полемическое сочинение: Памятник полемической литературы в Западной России, кн. III, II, 1903, стор. 336, 338, 339, 374.

[44] Ектезис... стор. 338.

[45] Памятники полемической литературы, т. III... стор. 336 и 345.

[46] Monumenta Confraternitatis..., № 235, стор. 365. Боркулабовская хроника. Там же.

[47] К. Харлампович. Цит. праця, стор. 188.

[48] Monumenta Confraternitatis..., № 429, стор. 741; АЮ-ЗР, ч. I, т. X, № 57, стор. 13.

тором «Перестороги» безперечно має Юрій Рогатинець. Блискучу характеристику Рогатинця дав Іван Франко. Далі ми подаємо відомості про нього як про громадського високоосвіченого діяча.

Ім'я Юрія — Юрка — Георгія — Григорія Кузьмича Рогатинця — одне з імен, що найчастіше зустрічаються в тодішніх документах братства, а також і тих, що вийшли за його межі. Походив Рогатинець з міста Рогатина, як це видно з його листа до Віленського братства від 16 листопада 1599 року. У ньому він пише: «И другого листа копѣю посылаю, што есм писал нынѣ до Рогатина на погреб своей сестрицы Анастасии...»[49] Юрій Рогатинець — один з засновників львівського братства на нових засадах[50], один з «старших братии» його. Ремісник[51], він виступає як ідеолог братського руху, ратує за якнайширшу участь у громадських справах: «Глаголет пан Юрко як пустыня только себе спасает, а не других»,— скаржиться на нього Іван Вишенський[52]. Видатний громадський діяч, Рогатинець, скориставшись широкими правами, які 1586 р.[53] надав братству антіохійський патріарх Ієремія, захищаючи братські права, розпочинає гостру боротьбу з львівським єпископом Гедеоном Балабаном. Перший документ про це датується 30 квітня 1586 року[54]. Не закінчується вона, очевидно, й після 11 грудня 1596 р., коли з ініціативи й за участю князя Острозького між Гедеоном і братством була укладена угода, яку разом з Дмитром Красовським підписав і Юрій Рогатинець[55].

Братство часто обирало Юрія Рогатинця для виконання й полагодження всякого роду справ як з світською, так і з духовною владою. Переглядаючи тогочасні документи, ми часто зустрічаємо Юрія Рогатинця в ролі посла на сейми, духовні собори, до митрополита, а часом і з простішими завданнями — полагодити ті чи інші братські справи з місцевою львівською владою[56]. З листа київського митрополита Ми-

---

[49] АЗР, т. IV, № 146, стор. 201.

[50] Памятники, изд. Киев. комиссиею... т. III, изд. 2-е, № XVII, стор. 59.

[51] Гедеон Балабан називає його «сідлярем» (Monumenta Confraternitatis..., № 86, стор. 136 (двічі) і № 107, стор. 170). Siodlarz називає його й жалоба львівського братства на львівський польський магістрат (АЮ-ЗР, ч. I, т. X, № 48, стор. 87).

[52] «Послание Домникии»: И. П. Еремин. Иван Вишенский, Сочинение АН СССР, М.—Л., 1955, стор. 165.

[53] Diplomata statuaria a patriarchis orientalibus Confraternitati stauropigianae leopoliensi data..., T. II. Editionis jubilaeae... Leopoli, 1895, стор. 12, 14.

[54] Monumenta Confraternitatis..., № 86, стор. 136.

[55] Monumenta Confraternitatis..., № 445, стор. 769.—АЗР, т. IV, № 113.

[56] Monumenta Confraternitatis..., № 130, 160, 207 (теж і в АЮ-ЗР, ч. I, т. X, № 43), 258, 407, 408, 411, 429 (теж і в

хайла Рагози від 4 грудня 1592 р. бачимо, що Рогатинця митрополит дуже поважав. Прохаючи надіслати до себе «двух братии для совещания и намовы... кого можете разумети с посреди себе умного, скоро шлѣте», митрополит при цьому вказує, кого саме — «могло ли бы быть пана Ивана Красовского и пана Георгия»[57].

І братство, і всі, хто знали Рогатинця, поважали його за розум, такт, освіченість.

Особливий інтерес мають для нас ті документи, в яких говориться про письменницьку діяльність Рогатинця. Вище наведено слова Гедеонового брата Васка Балабана на адресу Юрія Рогатинця: «Ти пишеш і читаєш святі книги». «Пишеш» до «святих книг», звичайно, не стосується. Але що його вжито тут не внаслідок семантичної близькості до слова «читаєш», що воно відображає реальний факт, це видно з листа Рогатинця від 16 листопада 1599 р. до Віленського братства[58], в якому він говорить про свою «частую розмову со всякими противными людьми, не держачи стороны их... што явно показует ся... и с писания моего, яко и нынѣ свѣжо, сего мѣсяца ноемврія первого дня писал есмь до пана Яна Потѣя, сына его, таковый лист, который и отцеви его, владыцѣ володимерскому, причитался, которого копѣю посылаю вам, абы есте зрозумѣли, што о тои справѣ их держачи мовлю и пишу. Тож и другого листа копѣю посылаю». А вище в цьому ж листі він пише й про листування з Іпатієм Потієм: «С Ипатием и писаня до себе посылаемо». Наведена цитата переконує нас у самому характері листування. Це не інтимне листування, що не потребує копій до свого поширення, а суто громадське: його тематика — справа унії, його спрямування — боротьба з нею, концентрація протиуніатських сил. Такий зміст і цього листа. У ньому Рогатинець закликає братство до боротьби з новим, тоді ще нареченим митрополитом уніатським Іпатієм Потієм. Сповіщає про близький сейм, «на котором сеймѣ подобает всѣм послом быти с кождого повѣту... для того ж потреба по мѣстѣх пред часом складки чинити и послов обирати конечно». І закінчує свого листа закликом: «Поспѣшайтесь всѣ... будемо готовы!» Франко говорить і про його листування з князем Острозьким і патріархом Мелетієм Пігасом[59].

АЮ-ЗР, там же, № 57), 445, 449,— АЮ-ЗР, там же, стор. 20, 35, 37,— АЗР, т. IV, № 50. Памятники изд. Киевск. ком. ..., изд. 2-е, т. III, К., 1898, № XII, 2, стор. 43 і № XII, 3, стор. 46.—Д. Зубрицкий. Летопись Львовск. братства, там же, стор. 40.

[57] Monumenta Confraternitatis..., № 258, стор. 404.

[58] Monumenta Confraternitatis..., стор. 835—837.—АЮ-ЗР, т. IV, № 146, стор. 201—202.

[59] Iw. Franko. Z dziejów synodu brzeskiego..., стор. 21.

Цим своїм листом Рогатинець готує, закликає до участі в майбутньому сеймі Віленське братство і взагалі всіх, хто не прийняв унію, «так от шляхти, як тыж и от мѣщан», а також і від духовенства. Він і сам готується, складає промову, яку вложив в уста «от благовѣрных єдиного з братства львовьского» (42) на сеймі, як відповідь на промову Потія. В королівській грамоті уніатському духовенству, складеній на тому ж сеймі 16 березня 1600 р., говориться: «Сторона противная поводовая, позвавши их (=уніатських владик) о то перед нас на сойм, ничого противного на них не показует, ани попирает и овшем тоѣ справы отбѣгает»[60]. Таким чином львівський братчик в дійсності з якихось невідомих причин своєї промови на сеймі не виголосив. Так вважає і Кирило Студинський у великій розвідці, присвяченій «Пересторозі»[61].

Чи було виголошено цю промову, чи ні, для нас це не має значення. Як можна довести, що цей львівський братчик — то Юрій Рогатинець? Крім усяких міркувань про спільність думок, зіставлення їх, найбільшу вагу має саме той факт, що Юрій Рогатинець був сам на цьому сеймі. Львівське братство відрядило його на цей сейм разом з Іваном Красовським і Миколою Добринським[62], з якими він брав участь і в справах берестейського синоду. Отже, Рогатинець вдруге описує події, безпосереднім учасником яких йому довелося бути.

Є принаймні ще одне місце в «Пересторозі», автором якого найбільше підстав вважати саме Юрія Рогатинця. XVI ст. особливо багате на різні раціоналістичні течії в релігії у всій Європі. В Польщі ці течії досягають особливого розквіту саме в третю чверть XVI сторіччя. Поширювалися ці течії й серед української шляхти й міської людності. Навіть князь Острозький, цей «мур мѣдяный, от бога благочестию нашему поставленый»[63], і той доручив протестантському вченому Мотовилові написати полемічний твір проти католиків. Були й спроби об'єднати православіє з протестантизмом. Відгуки цих течій на Україні є й у передмові до Острозької Біблії 1581 р., яку написав Герасим Смотрицький. Це невеличкий трактат, скерований проти крайньої течії протестантизму — соцініанства[64].

Саме в третю чвертъ XVI ст. формувався й світогляд Рогатинця. Те, що він не пройшов байдуже повз ці течії, видно з деяких натяків тогочасних документів, наприклад із слів

---

[60] АЮ-ЗР, т. IV, № 150, стор. 237.

[61] К. Студинський. Пересторога, руський пам'ятник — поч. XVII в., Львів, 1895.

[62] АЮ-ЗР, ч. I, т. XI, стор. 20.

[63] Захария Копистенский. Палинодия, там же, стор. 137.

[64] С. Голубев. Предисловие к I выпуску VIII тома I части АЮ-ЗР, К., 1914, стор. 2.

самого Рогатинця: «Мѣваю я частую розмову со всякими противными людьми не держачи стороны их». Вище вже частково було наведено виступ Гедеона Балабана проти братів Рогатинців: «Смущение чинят в людех Юрко и Иван сѣдляреве промежку станы духовными также и общими людьми многими, соблазни якимись новыми науками, за чим умножается межи невѣжами ересь также и васн... з великою кривдою святого благочестия, также прав и привилеев церковных и наших власных епископских».

Цілком ясно, що мова тут йде про єпіскопські права і привілеї. Але не зовсім зрозуміло, що це за «нові науки», які чинять «смущение... соблазни... ересь... з великою кривдою святого благочестия»? Слова «ересь» і «кривдою святого благочестия» говорять нам, що це науки релігійного змісту. Які ж саме? Католицькими ці «науки» не можуть бути, бо Рогатинці були запеклими ворогами католицизму. Лишається одна відповідь — це протестантизм. І виразні впливи його бачимо в нашій пам'ятці.

У другій частині «Перестороги» автор заперечує першість папи перед іншими патріархами. За католицьким ученням папа є безпосереднім наступником Петра, який дав йому владу над усіма християнськими церквами. А наш автор, навівши цілу низку доказів, заперечує самий факт Петрового перебування в Римі. Православіє в даному разі збігається з католицьким ученням. Як же автор «Перестороги» доводить правдивість свого твердження? З цією метою він звертається до протестантського вчення, згідно з яким апостола Петра в Римі й не було. І К. Студинський кожному аргументові «Перестороги» знаходить відповідне твердження у протестантського вченого Зібранда Любберта в його книзі «De papa Romano, libri X», що вийшла в 1594 році[65]. Отже, автор «Перестороги» був добре обізнаний і з протестантизмом. І цей факт саме й дозволяє нам скористатися ним для доведення, що автором «Перестороги» був Юрій Рогатинець. Обізнаний з «новими науками» — протестантськими, він і вирішив використати їх аргументи для спростування одного з найважливіших положень католицизму. Це не поодинокий випадок у тодішньому українському письменстві. Як відомо, працями протестантських учених скористався для свого «Апокризиса» й Хрістофор Філалет, як також і інші письменники.

Можна навести ще один аргумент, так би мовити, суто психологічний, на користь авторства Рогатинця. «Перестороґа», особливо в своїй першій частині, написана емоціонально, пристрасно, з великою експресією. На цю властивість Рога-

---

[65] К. Студинський. Цит. праця, стор. 169—185.

тинця вказують і сучасники: «...нехай же не выкладает пан Юрко христовых словес по страсти»,— писав Іван Вишенський[66], з яким листувався Юрій Рогатинець. Юрій Рогатинець — це людина високої політичної діяльності. Іван Франко називає його гарячим діячем[67]. Цього аж ніяк не можна сказати про Іова Борецького, який, будучи главою руської церкви в Польській державі, не проявив себе чимсь більшим, як сумлінний «дидаскал». Не можна не згадати тут і одного місця з «Історії української літератури» М. С. Возняка, де він говорить, що аргументація листів Рогатинця «нагадує нам спосіб аргументування в «Пересторозі»[68].

Усі ці міркування на користь того, що автором «Перестороги», як на це вперше вказав Іван Франко, є львівський братчик Юрій Кузьмич Рогатинець.

Кілька слів про дату, коли було написано «Пересторогу». Дата, яку вказує М. С. Возняк — осінь 1605 р., або зима з 1605 на 1606 рік (13) не викликає серйозного заперечення. Та ніяк не можна погодитися з І. Франком, К. Студинським і Д. Зубрицьким, які час написання «Перестороги» відносять на 1600 и 1605 роки[69]. Навіть, коли 1600—1603 рр. вважати за підготовчі, то й тоді пристати на цю думку важко: надто вже мала розміром ця пам'ятка, щоб писати її 5—6 років.

Але справа не в цьому. У самій «Пересторозі» є два місця, що не дозволяють відносити її до часу ранішого, як 1604 рік.

«А Турци заразом Контантинополе взяли, юж тому полтораста лѣт минуло» (44). Ще більш уточнюють час написання такі слова: «А ледве только полтораста лѣт минуло, як Турци... в Константинополю панують» (49). Сталося ж це 1453 р., отже, пам'ятка не могла вийти з-під пера раніше ніж 1604—1605 рр. Адже ж сам автор про це ясно говорить: «Ледве только полтораста лѣт минуло».

Щождо дати, пізніше якої «Пересторога» не могла бути написана, то, приймаючи Франкову дату — 1605 рік — як цілком можливу, не можна погодитися з одним аргументом його. Франко пише, що автор «Перестороги» «не знає ще нічого про смерть князя Острозького, який помер у 1606 році»[70]. Проте загальновизнаною датою смерті князя Василя-Константина Острозького є 1608 рік. Про це говорять усі дослідники[71], про це ж говорить і нещодавно опублікований того-

[66] И. П. Еремин. Иван Вишенский, стор. 165.
[67] І. Франко. Іван Вишенський. Львів, 1895, стор. 308.
[68] М. Возняк. Історія української літератури, т. II, ч. I, Львів, 1921, стор. 176.
[69] Iw. Franko. Z dziejów synodu brzeskiego, Цит. праця, стор. 19.
[70] Там же.
[71] М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 189. В. Балабушевич. О днѣ смерти князя В. К. Острожского,

часний документ[72]. Отже, цього аргумента Франка ніяк не можна прийняти.

Ми вважаємо, що «Пересторогу» написано не пізніше 1606 р., керуючись такими міркуваннями. Іван Вишенський у «Послании Домникии» пише: «Сего ради к лицу велможа Юрия не писал, но к тебе, старице Домникие: слышах бо его болна суща»[73]. Про дату написання цього Послания є дві думки: Іван Франко відносить його до 1606 р.,[74], а І. П. Єремін[75], заперечуючи йому,— до 1605. 20 травня 1605 року Рогатинець «на смертельной постели» дає «писане... учневи своему...»[76]. Можна думати, що після цієї хвороби Юрій Рогатинець уже не вставав. Це останні згадки про нього в тодішніх документах. Після смерті львівського єпископа Гедеона Балабана 12 лютого 1607 р., щоб захопити львівську єпископію, збройно виступив проти братства Гедеонів небіж Ісаія, унівський архимандрит. Братство категорично не хотіло цього й занесло свій протест до львівських гродських книг. У ньому ім'я Рогатинця не згадується. Важко допустити, щоб Юрій Рогатинець, боровшись понад 20 років з Гедеоном Балабаном, лишився осторонь у такій важливій справі. Або він був у цей час тяжко хворий, або, можливо, помер уже. У кожному разі в документі 1607 р. про нього згадується як про померлого.[77] У протоколі братства, де під 1608 р. згадуються «вдовы, которые суть» і їх внески до братства, є й такий запис: «П. Юрковая Рогатинцевая (золотых) I (дала)»[78]. Значить, «Перестороrа» не могла бути написана раніш 1604 р. і пізніше якоїсь частини 1607 року. Найбільш імовірною є дата, яку висунув І. Франко, і близька до неї дата, що її запропонував академік М. С. Возняк, хоча й обгрунтував її зовсім інакше.

Киевская Старина, 1882, т. IV, октябрь, стор. 176; Е. Лихач. Острожский, Русский биографический словарь, Обезьянинов — Очкин, СПб, 1905, стор. 467; М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VI, К.—Л., 1907, стор. 498. Треба згадати, що й сам І. Франко у своїй праці «Іван Вишенський» пише, що смерть «кн. Острожського наступила 13 февр. 1608 року» (стор. 352).

[72] М. Н. Тихомиров. Цит. праця, стор. 244.

[73] И. П. Еремин. Цит. праця, стор. 169.

[74] І. Франко. Іван Вишенський, стор. 310 і 463.

[75] И. П. Еремин. Цит. праця, стор. 320.

[76] Львівський філіал ЦДА УРСР. Inducta relationum castrensis Leopoliensis, № 360, стор. 620.

[77] Львівський філіал ЦДА УРСР. Acta consularia, t. XII, стор. 664. Вважаю за свій обов'язок висловити подяку проф. І. П. Крип'якевичу, що вказав мені на цей документ.

[78] АЮ-ЗР, ч. I, т. XI, стор. 73

В. ЛЕСИН

ІВАН ФРАНКО І ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Іван Якович Франко — видатний український письменник, мислитель, учений і громадський діяч. Нема такої ділянки української культури, в розвиток якої великий Каменяр за сорокаріччя натхненної творчості не вніс би свого вкладу. Але велич Франка не тільки в тому, що він своєю власною творчістю і діяльністю позначив цілу епоху в розвитку української культури, а й у тому, що в творення цієї культури, особливо літератури, він включив багато нових сил, випестував і зростив їх. Під опікою Каменяра, під його захистом, при його підтримці і допомозі виросло багато хороших і оригінальних майстрів української демократичної літератури. У нього була чудова здібність вже в перших учнівських спробах майбутнього письменника бачити його творчі можливості, найбільш характерні особливості письменницької манери, вчасно підтримати, заохотити, захистити від наскоків ворожої критики, вказати на приховані камені, які можуть зустрітися на важкому письменницькому шляху, застерігти від сліпого наслідування інших і т. д.

М. Коцюбинський у 1890 р. в дитячому журналі «Дзвінок» надрукував лише перший, маленький, ще малооригінальний, вірш «Наша хатка». В цьому вірші дуже важко було пізнати майбутнього автора «Fata morgana». До того ж і не у віршуванні, а в белетристиці виявився потім чудовий талант цього митця. Але і в цьому вірші Франко побачив іскру таланту, радо зустрів автора, коли той приїхав до Львова у 1890 р., пообіцяв допомагати в друкові творів. Коцюбинський повертався з Галичини з Франковою обіцянкою вказувати на хиби його творчості [1]. І потім першим його критиком і цінителем виступав саме Франко.

З допомогою Франка молода Л. Українка надрукувала свою першу збірку віршів «На крилах пісень» та ряд інших

[1] М. Коцюбинський. Твори в п'яти томах, т. III, Держлітвидав України, К., 1949, стор. 238.

творів. Тільки Леся Українка «закінчила першу добу свого розвою, її талант тільки що отрясся з повивачів тої несамостійності, що путає кожного поета при перших його кроках... тільки що уперше широко і сміло розмахнув крилами до власного лету»[2], як уже Франко виступив із цікавою статтею про поетесу. Говорячи про «безмірно болючі обставини», в яких живе і творить молода письменниця, «серед яких знаходиться українське слово та всяка вільна... думка»[3], критик зауважує: «Ми бажали б, щоб і наша студійка про дотепершню поетичну діяльність Лесі Українки була не тільки інтерпретацією її таланту для ширшої громади, але також словом щирого признання і заохоти для авторки, піддержкою на її важкому шляху»[4]. І стаття Франка була великою підтримкою та допомогою Л. Українці.

Студент першого курсу юридичного факультету Віденського університету Іван Семанюк (Марко Черемшина), пробуючи свої сили в літературі, захопився творчістю австрійських письменників-декадентів, очолюваних П. Альтенбергом, став перекладати їх твори та наслідувати їх. В цей час у Відень для участі в мітингу протесту проти рабського становища трудящих Галичини та виборчих безчинств правителів краю приїхав Франко. Як згадував М. Черемшина, він «ждав у гарячці зустрічі з Франком»[5]. Під час виступу Франка Черемшина поставив його «вище всіх бесідників з мітингу. Хотілося перед ним упасти й цілувати його в руки і ноги. Хотілося його нести, щоб не запорошив своїх ніг порохом вулиці. Хотілося його цвітом обсипати. Та через тисячну товпу не вдалося мені пробитися до його...»[6]. М. Черемшина не пропустив жодного виступу Франка у Відні, а потім разом з великим письменником поїхав до Галичини, в дорозі розмовляв з ним та співав йому коломийки. Після цього вони жваво листувались. «Франко радив мені,— пише Черемшина,— закинути писати поезію в прозі та вернути до «Параски», себто до мужиків»[7]. А в автобіографії додає: «Коли засновано «Літературно-науковий вісник», я за порадою Івана Франка виступив у ньому із своїми новелами з мужицького життя та рівно ж за порадою Франка залишив поезію в прозі»[8]. Каменяр допоміг М. Черемшині вийти з декадентських

[2] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 237
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 238.
[5] Марко Черемшина. Фрагмент моїх споминів про Івана Франка, Твори, том III, Львів, 1937, стор. 120.
[6] Там же.
[7] Там же, стор. 124.
[8] М. Черемшина. Моя біографія, Твори, том III, Львів, 1937, стор. 150.

манівців та твердо стати на шлях реалізму, а свій стиль гартувати в горнилі народної творчості, якою «пересякнув наскрізь... із самого малку»[9].

Серед письменників, яких підтримував і яким допомагав Франко, крім С. Ковалева, Л. Мартовича, О. Кобилянської, У. Кравченко та інших, був і Василь Стефаник, творча манера якого різко відрізнялась від Франкової.

Навіть тоді, коли Франко і Стефаник писали на ту саму тему, їх твори були дуже неподібними. Кожен з них по-своєму сприймав життєві явища, по-своєму зображував і відкривав читачеві різні сторони їх, мав свій неповторний голос, свою дуже відмінну творчу індивідуальність. У статті «Старе й нове в українській літературі» (1904) Франко добре показує це, порівнюючи з новелою Стефаника «Злодій» своє оповідання «Хлопська комісія», що було «майже живцем записане з уст одної з жертв того самого конфлікту, який змальовано у Стефаника»[10]. Те, що Франко описував, Стефаник показував «крізь призму чуття і серця» змальовуваних ним героїв. У новелах Стефаника важко знайти навіть такий художній засіб, про який можна б було сказати: його він взяв у Франка. І все ж протягом усього життя новеліст називав себе учнем великого Каменяра, його «наслідником». В новелі «Серце» він писав: «Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм»[11]. В автобіографії 1926 р. В. Стефаник говорить, що він з Франком «удержував ціле житє найдружніші взаємини і ...може єдиного з українських великих письменників, найбільше любив»[12]. У замітці «Трохи автобіографії» (1931 р.) Стефаник знову стверджував: «З довгого мойого життя про минуле і я маю моїм приятелям честь донести, *що був безгранично щасливий, коли приймав, як учень, вказівки і поради від Івана Франка...* Я був найщасливіший тоді, коли я сидів коло нього і слухав його»[13].

У листах, у розмовах з товаришами та знайомими Стефаник не раз говорив про Каменяра як про свого найпершого й найулюбленішого вчителя, друга, порадника, як про людину, що допомогла йому стати письменником, ввела в літературу, «по голові гладила» в час, коли інші «збиткувались». І при всьому цьому Стефаникова творчість така неподібна до Франкової, така своєрідна, що на перший погляд

---

[9] М. Черемшина. Моя біографія, Твори, т. III, Львів, 1937, стор. 151.

[10] «Літературно-науковий вісник», 1904 р.

[11] В. Стефаник. Повне зібрання творів в трьох томах, т. II, К., 1953, стор. 30.

[12] Там же, стор. 17.

[13] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 103—104.

може здатись, ніби виросла вона вдалині від витворів генію Франка, зовсім незалежно від нього.

Тим і великий Стефаник, що він при створенні картин життя галицької бідноти учився у Франка та інших письменників і разом з тим не наслідував їх сліпо, як це властиво епігонам, а вкладав у зображуване частку своєї власної душі, свій темперамент, свої роздуми, давав можливість читачам підмітити у житті ті сторони, на які інші не звертали уваги. Творчо використовуючи багатий досвід свого вчителя, Стефаник виробив свою оригінальну творчу манеру, знайшов своєрідні художні засоби й прийоми, своє слово. І тут він ішов шляхом Франка, який у листі до А. Кримського в 1898 р. так визначив зв'язок свого навчання в інших письменників із шуканням власної літературної дороги: «Щодо літературної кар'єри, то головним моїм взірцем був Золя, потрохи Діккенс, Брет Гарт, Марк Твен і Щедрін. Зрештою я шукав собі сам дороги, пробував ріжних тонів і ріжних манер, дивлячись на одно, щоб зміст був свій, щоб душа твору була частиною моєї душі»[14]. Перше, ніж виступити з своїми реалістичними новелами, Стефаник багато зробив для освоєння досвіду Франка, Гл. Успенського й інших письменників. При цьому він уперто шукав свого голосу, свого стилю. І коли почали появлятися в друкові новели, що потім склали збірку «Синя книжечка», перед читачем уже був не копіїст чиєїсь манери, не епігон дуже шанованого ним Франка, а письменник цілком оригінальний, з власним способом бачення і малювання життя, з своєрідним стилем і в жанрі, суголосним духові часу.

Стефаник творив короткі реалістичні новели. А «новела, —писав Франко,—це, можна сказати, найбільш універсальний і свободний вид літератури, найвідповідніший нашому нервовому часові, тому поколінню, що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати многотомові повісті. В новелі найлегше авторові виявити найрізніші сторони свого таланту, блиснути іронією, зворушити нас впливом сконцентрованого чуття, очарувати майстерною формою»[15].

Стефаник виявив себе найвидатнішим в українській літературі майстром короткої реалістичної новели. І першим, хто помітив молодого письменника, підтримав його і високо оцінив, був Франко.

* *
*

З юнацьких років і до смерті для Стефаника Іван Франко був найбільшим авторитетом, порадником і щирим другом. Він зацікавив Стефаника соціалістичною пресою, звертав ува-

[14] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XX, 1956, стор. 582.
[15] Там же.

гу на реалістичну українську, російську і світову літературу, допомагав у переборенні впливів декадентства, у формуванні його в співця горя сільської бідноти й наймитства, письменника-демократа.

Вже у 80-і роки, з часу вступу до коломийської гімназії, Стефаник слідкував за кожним новим твором Франка та за періодикою, яку він видавав. Переслідуваний за мужицьке походження з боку вчителів та гімназистів, гімназист-першокласник Стефаник зав'язує знайомство з Анною Павлик, яка привернула його увагу тим, що «ані в бога не вірує, ані попів не признає, лиш хоче, щоби всі люди були однакові»[16], що нібито «хоче панів вирізати»[17] і була суджена разом з Франком та її братом М. Павликом «за соціалізм». З розмов з А. Павлик юнак довідався про переслідування Франка і його спільників, про конфіскацію їх творів і видань. Ще перебуваючи в молодших класах гімназії Стефаник та його щирий друг Лесь Мартович активно включаються в роботу таємного гуртка, який зібрав чималу бібліотеку.

Довідавшись, що Франко і його спільники видають збірник «Товариш», Стефаник і Мартович восени 1888 р. звернулись до редакції збірника з проханням прислати книгу їм—поки що в кредит, «бо нам годі в кождім часі мати гроші»[18]. В автобіографії, продиктованій у 1929 р., Стефаник згадував: «В четвертому класі вже належав до тайного кружка гімназистів, які мали більше як 400 томів своєї тайної бібліотеки. Там було майже все з тодішньої української літератури. Найкраще ми читали твори Франка, *соціалістичну літературу*, українську і польську з Женеви, Герцена, Чернишевського, загалом те, що заказане»[19].

Прочитані книжки та статті обговорювались гуртківцями на зборах за містом, а в святкові дні вони йшли в села створювати народні читальні, читати селянам книжки й газети, проводити збори.

Своїми статтями Франко зацікавлював гуртківців російською літературою, пропагував кращі твори письменників-реалістів. Так, в кінці 1889 р. в Петербурзі вийшли з друку «Сочинения Глеба Успенского, в двух томах, с портретом автора и вступительной статьей Н. К. Михайловского». На початку 1890 р., коли Франко почав видавати революційно-демократичний журнал «Народ», вже в першому номері цього журналу він вміщує рецензію на двотомник творів Г. Успен-

---

[16] В. Стефаник. Автобіографія. Повне зібрання творів, том II, К., 1953, стор. 13.

[17] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 101.

[18] В. Стефаник. Повне зібрання творів, том III, стор. 23.

[19] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 102.

ського і Павликів переклад уривка «Народна совість». Починалась рецензія словами: «Ось золота книга, якій нема пари, мабуть, у жоднім письменстві цілого світа»[20]. Давши характеристику особливостей творчої манери російського реаліста, його інтересу до «народу, простого, робочого, звичайно бідного і нещасного», Франко зауважує: «Прочитавши його нехитрі, але дуже глибокі оповідання, чоловік стається ліпшим, починає любити людей...»[21] Рецензент радить інтелігенції читати «справді золоту і благотворну книгу—ті «Сочинения Гл. Успенского»... і вчитись з неї, як треба любити «найменшого брата», що й як для нього працювати і як дивитися на його життя...»[22]

Коли гуртківці прочитали цю рецензію, вони зразу ж зібрали гроші на придбання книги. Зберігся лист С. Даниловича з Коломиї до М. Павлика у Львів від 6 березня 1890 р., в якому той пише: «Хлопці посилають 5 злр на твори Гліба Успенського, котрі прошу на мої руки вислати...»[23] Твори Успенського на Стефаника справили величезне враження. «В 4 кл., —пише він в автобіографії 1926 р.,—ми на спільні гроші спровадили два величезні томи писань Гліба Успенського по-російськи. Не знаю, чи хто з моїх товаришів перечитав Успенського, але я через два роки з ним не розлучався і, хоч дуже тяжко було зразу розуміти жаргон його «Растеряевой улицы», то я все його перечитав, і він мав на мене в гімназії найбільший вплив»[24].

В іншому варіанті автобіографії, продиктованої в 1929 р. своєму родичеві І. М. Стефаникові, він зауважував про Успенського: «... на мене він мав беззглядний і рішучий вплив. Цілий рік я не читав нічого, крім Успенського, і тоді українська література для мене зблідла, видавалася хирлява, не міцна і без відваги»[25]. І хоч Стефаник раз пише, що він «через два роки з ним (Г. Успенським — *В. Л.*) не розлучався», а вдруге зауважує, що «цілий рік я не читав нічого, крім Успенського», — насправді інтерес до творів російського письменника тримався значно довше. І через 6 років після придбання творів Гл. Успенського, коли Стефаник був уже студентом Краківського університету, 2 квітня 1896 р. він писав із Кракова до В. І. Моричевського: «Ви простіть, що буду Вас непокоїти ще з одним ділом. Ото на феріях лишив-

---

[20] І. Франко. Твори в двадцяти томах, том XVIII, К., 1955, стор. 97.
[21] Там же, стор. 98.
[22] Там же.
[23] Лист зберігається в музеї українського мистецтва у Львові.
[24] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том II, К., 1953, стор. 14.
[25] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 102.

єм у Сторожинці Успенського. Я би хотів єго мати, бо велика мені радість з него, і прошу яким чином сю книгу надіслати»[26].

Це лише один з фактів того, як Франко зацікавив Стефаника творчістю великого російського реаліста.

Завдяки статтям Каменяра Стефаник ознайомився з творчістю й інших великих російських письменників — Салтикова-Щедріна, Тургенєва, Островського, Писарєва, Л. Толстого. Поряд з творами Франка вони були для майбутнього новеліста великою школою письменницької справи.

Діяльність таємного гуртка учнів Коломийської гімназії дедалі більше привертала увагу і сільських багатіїв, і представників влади, і гімназійного начальства. Поступали доноси із сіл від поміщиків, що деякі гімназисти бунтують мужиків, читають їм заборонену літературу, проводять недозволені збори тощо. Почались виключення з гімназії членів таємного гуртка. Спочатку разом з іншими був виключений Л. Мартович, а трохи пізніше В. Стефаник. З шостого класу, згадував він, «мене нагнали за організацію читалень по селах Коломійщини»[27]. Але юнаки продовжували походи по селах. У спогадах про зустрічі з В. Стефаником професор М. Рудницький наводить таку його розповідь про ці часи: «Коли ми раз з Мартовичем поїхали на село «агітувати», він запропонував мені написати спільно комедію. Біда була тільки в тому, що ми не знали, як писати комедію. Робити комедію легче, ніж писати,— сказав він.— От бачиш, який чудовий сюжет лежить під самими ногами. Директор гімназії проганяє двох учнів за те, що вони їздять по селах, як політичні агітатори. Їх прогнали, а за деякий час наш дідич приїжджає до директора і прохає його прийняти хлопців назад до школи, бо тепер, коли вони не сидять в школі, просиджують на селі весь час і, каже, «деморалізують народ — соціалізмом»[28].

Мартович і Стефаник вирішили закінчувати гімназію в Дрогобичі. Вибір цього міста зовсім не був випадковим. «Я вже знав,— повідомляє Стефаник в автобіографії 1929 р.,— що Дрогобич є місце, де Іван Франко учився в низшій школі та гімназії, де сидів у арешті і писав «На дні», де в сусіднім Бориславі були його теми до бориславських повістей»[29]. І тут — у Дрогобичі — був створений таємний гурток гімназистів, до якого Стефаник негайно «пристав». Від товаришів він довідався, що Франко після звільнення від третього арешту

---

[26] В. Стефаник. Повне зібрання творів.., том III, Листи, К., 1945, стор. 61.

[27] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 100—101.

[28] М. Рудницький. Зустрічі з Василем Стефаником, журн. «Радянський Львів» № 11—12, 1946, стор. 62.

[29] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 102.

живе у вітчима у рідному селі Нагуєвичах, недалеко від Дрогобича. «Мені,— розповідав Стефаник у 1929 р.,— так невимовно хотілося хоть здалека побачити Франка, що я занедбував все, що належало до школи. Мати мойого товариша зі школи Тігерманова сказала мені, що Франко, коли приходить до Дрогобича, всі свої кошелі і клунки лишає у неї, і тоді обіцяла мені, що як лише появиться, то зараз мене повідомить»[30]. Ця жінка багато розповідала майбутньому письменникові про великого письменника. «Між іншим говорила, що такої великої голови в Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу»[31]. «А тепер сидить по криміналах, ходить обдертий, а жандарми не дають йому ані одного дня спокою»[32].

В автобіографії 1929 р. Стефаник детально розповідає, як одного вересневого дня 1890 р. Франко приїхав до Дрогобича, як «добра єврейка» Тігерманова прийшла до гімназії й на перерві повідомила його про це, як він кинув заняття в школі і побіг до Тігерманової, але вже не застав улюбленого письменника. «Бідна Тігерманова,— згадував далі Стефаник,— вийшла зі мною на ринок, щоби відшукати Франка. І дійсно, він з великим кошелем заходив до цукерні Яблонського. «Оце він, ідіть представтеся, бо я піду обід варити». Та тут покинула мене відвага. Я не міг приступити до Франка, зате ходив за ним, як шпиг, аж доки не сів на віз і не поїхав до дому»[33]. Коли Стефаник розповів Тігермановій, що не осмілився заговорити з Франком, вона йому сказала: «Ай, який ви дивний чоловік, ви не знаєте Франка, він би вас і привітав і приймив і порадив»[34]. Бажаючи будь-що зустрітися з Франком, у найближчу суботу Стефаник та його товариш пішли до Нагуєвичів. «Розпитували ми пастухів,— розповідав Стефаник далі,— де хата Франкова, а всі відповідали, що Ясьо тепер ловить рибу в потоці. Тікати звідси вже б було задалеко, і я, понад потоком ідучи, спіткав Франка, який руками витягав у торбу рибу із-під берегів. Я себе запрезентував, він казав брати торбу з рибою, підносити за ним і що зараз підемо додому. Як уже була повна торба риби, Франко одягнувся, і ми подалися до його дому»[35].

Так відбулося особисте знайомство велетня української літератури і гімназиста Стефаника, який ще «ніколи не приз-

---

[30] Там же, стор. 102—103.
[31] В. Стефаник. Повне зібрання творів.., том II, К., 1953, стор. 17.
[32] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 103.
[33] Там же.
[34] Там же.
[35] Там же.

навався, що... також письменник»[36], але мріяв обов'язково піти дорогою автора «Каменярів».

Франко познайомив гостя з дружиною, розпитував про особисті й гімназійні справи, про гурток. «Я ще ніколи не був в такім настрою захоплення і побожності, як тоді»[37],— згадував про цю розмову Стефаник. Стефаник бачив, як письменник робив коректуру своєї збірки оповідань «В поті чола», що тоді друкувалася у Львові, разом вечеряли і спали у стодолі. А вранці Франко проводжав свого нового знайомого до сусіднього села Ясениці Сільної, давав йому поради. Згадуючи про це, Стефаник говорив: «Вертаючи до Дрогобича, я був, відколи пішов до школи, правдиво щасливий»[38].

Із опублікованого спогаду професора М. Рудницького «Що згадував Василь Стефаник про Івана Франка»[39], очевидно, через нечіткість формулювань, виходить, що письменники вперше познайомились не у Нагуєвичах, а у Львові. Автобіографії Стефаника заперечують це. Можливо, що тут мова йде про одну з пізніших зустрічей.

В Дрогобицькій гімназії Стефаник і Мартович створюють таємний гурток. Уже у вересні 1890 р. Стефаник писав до М. Павлика, посилаючи йому зібрані в складку гроші: «Тутка ми заводимо новий кружок, а брак нам книжок, то ж прошу вас дещо подаруйте, дещо продайте, аби-сьмо мали з чим зачинати. Тепер посилаємо Вам ще 1 злр на «В поті чола» через нашого доброго товариша... і прошу Вас, передайти му які книжки, бо тут годі без них. Може маєте деякі книжки в двох примірниках — то дайте нам їх хоть на який час. Осей чоловік забере все. Прошу єму також дати «Народ»...»[40]. Як видно з наведених уривків листа, Стефаника і його товаришів у першу чергу цікавили нові твори Франка, зокрема нова збірка його оповідань «В поті чола», а також періодика, що видавалась Франком. Прибувши до Дрогобича ще до початку навчання в гімназії, Стефаник писав своїй добрій приятельці Ользі Гаморак, яка пізніше стала його дружиною: «... коби лиш Мартович приїхав, зараз шморгнем до Борислава межи Франківських героїв»[41].

---

[36] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том II, К., 1953, стор. 18.

[37] Журн. «Жовтень» № 5, 1956, стор. 103.

[38] Там же.

[39] «Іван Франко у спогадах сучасників», Львів, 1956, стор. 284.

[40] В. Стефаник. Повне зібрання творів, том III, К., 1954, стор. 24. «Народ» — двотижневий журнал, орган української радикальної партії в Галичині, що виходив у Львові з 1890 р. за редакцією Франка і Павлика.

[41] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том III, К., 1954, стор. 24.

В 1892 р. Стефаник закінчив гімназію і вступив на медичний факультет Краківського університету. Та і під час перебування у Кракові не пориваються його зв'язки з Франком: вони зустрічалися і в Кракові, і у Львові, і, особливо під час виборів до парламенту, в селах Галичини. У статті «Віче хлопів мазурських у Кракові», що була надрукована наприкінці 1893 р. в журналі «Народ», Стефаник розповідав, наприклад, що на одних зборах польських селян у Кракові виступав Франко з порадами, «як доходити до правди мужицької. Прикінці своєї бесіди сказав, що і руських і польських мужиків точить такий сам червак і не їм сварити за то, що мама одного навчала говорити по-руськи, а другого по-польськи, а йти спільно до спільного добра»[42]. Стефаник з радістю відзначав, що «хлопи дуже радісно прийняли таку вістку від нашого представителя»[43].

Кожного разу, коли Стефаник їхав через Львів, він заїздив до Франка, розмовляв з ним. Так, в листі до О. Гаморак в грудні 1886 р. із Кракова Стефаник розповідав про своє перебування у Львові й зустріч із Франком: «Був-єм у него довше і видів-єм, що є хорий, чи запрацьовуєся, чи може заслаб... Робить він на мене вражінє нашого сільського дуки, що сам багатий і міг би жити добре і роздає багато на церкву та житє єго не стоїть ані одної гарної хвилі, ні ясного промінчика. Такий Франко бідний багач!»[44].

В кінці 90-х років за виступ Франка в політичному памфлеті «Поет зради» проти підступництва польських буржуазних націоналістів польська шовіністична преса почала завзято цькувати його, обвинувачуючи в «ненависті до поляків». В цьому допомагали їй і українські буржуазні націоналісти.

На захист великого українського письменника Стефаник організував прогресивну польську молодь. В листах він називав Франка голосом найліпших русинів, який висловив усі їхні думки[45], і що за це він гідний найглибшої пошани.

Стефаник спеціально їде до Франка у Львів, готуючись до боротьби з його ворогами. В листі до О. Гаморак він пише, що «уся Польща остікаєся на Франка», що у Кракові днями буде велика дискусія про Франкову статтю, на якій він вирішив захищати письменника: «Ба чи проваля(ть) голову, чи ні?»[46]— запитував він. Збори прогресивної польської молоді відбулися 28 травня 1897 р. В. Стефаник написав Франкові

---

[42] В. Стефаник. Повне зібрання творів.., том II, К., 1953, стор. 57.

[43] Там же.

[44] Там же, т. III, стор. 83.

[45] Там же, стор. 104.

[46] Там же, стор. 105.

докладну інформацію про них, виклав зміст усіх виступів, у тому числі і свого. Стефаник говорив про важке життя українського селянства, про еміграцію, про арешти в час виборів і запитував: «А хто ліпше вгадає, як Франко, а хто глубше відчує, як Франко, то, що тепер у нашім мужицтві горить або єго точить?»[47]. Саме в цьому Стефаник розкривав політичні мотиви статті Франка. Промовці від імені польської прогресивної молоді рішуче засуджували редакцію польської газети «Kurjer Lwowski», яка усунула Франка з редакції, і ту польську пресу, що нацьковувала польську молодь проти нього. В іншому листі Стефаник зауважував: «Франко. Ви не можете уявити собі, як він мені вліз у мозок за послідний час... Мені приходять гадки дуже чорні у голову. Ото Франко є чоловік такий культурний, що він не може видержати серед руської суспільності»[48].

У підготовці до 25-літнього ювілею творчості Франка активну участь взяв і Стефаник. Він запрошував О. Гаморак приїхати до Кут, щоб там створити ювілейний комітет для Снятинського повіту, і додавав: «Комітетові обіцяю один місяць зимою держати відчити за Франка по цілім повіті, аби єго підготувати до ювілею. Крім сего маю ще проекти...»[49]. Стефаника дуже обурювала двуличність галицької буржуазної інтелігенції під час Франкового ювілею. Лист до О. Кобилянської свідчить, як В. Стефаник картав антинародну поведінку буржуазної інтелігенції: вона «в'язала поляків повстанців, доносила до поліції. Кільканадцять років несла просто в поліцію Франка, Павлика і єго сестру. Нині стала хитрійша. Краде Франкови голоси при виборах і рівночасно святкує єго 25-літну працю, хоче Франкови конче закинути, що б'є мужиків по лици, і радуєся єго прологом на представленю Наталки Полтавки»[50]. Стефаник вважав, що цих буржуазно-націоналістичних панків треба «в куски розбити».

Коли в січні 1899 р. Стефаник відвідав Львів, він знову був у Франка, слухав його читання на «літературних сходинах уривків з поеми «Похорон», при цьому «мав-єм нагоду чути багато дурнів, мудрі видко лишилися дома»[51]. У листі до О. Гаморак він сповіщав: «Франко великий, як був, працьовитий, як був, лиш постарівся. Не пише вже «На дні», «Каменярів»[52]. А спостерігаючи поширення впливу буржуазної інте-

---

[47] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том III, К., 1954, стор. 107.

[48] Там же, стор. 110—111.

[49] Там же, стор. 114.

[50] Там же, стор. 155.

[51] Там же, стор. 164.

[52] Там же.

лігенції на молодь, Стефаник шкодував, що «нині на Руси нема «Молотів», «Дзвонів», «На дні», аби брали в кліщі молоду душу і батогами її гнали в бій»[53]. Коли ж сам Стефаник написав уїдливий памфлет «Поети і інтелігенція», в якому «зганьбив-єм інтелігенцію так, як її належиться»[54], він послав його для друку Франкові. В памфлеті він висміяв буржуазну інтелігенцію як «доробкевича» і «кар'єровича» за лжепатріотизм, за фальсифікацію творів народних письменників. «Декламує поетів — декламує до загину,— писав Стефаник.— Великого Шевченка так роздекламувала, що з нього майже нічого не лишилося, лише декламація. Руські панни, як русалки, зацілували батька, і тепер наново треба би віднаходити й пояснювати Шевченка»[55]. Буржуазній інтелігенції Стефаник протиставляє Франка, у особі якого бачив виразника «мужицьких інтересів у всіх найідеальніших проявах», і висловлював певність, що «наш люд має в собі багато сили, щоби родити Шевченків, Федьковичів і Франків», які не позволять «проярмаркувати інтересів того люду»[56]. Протиставлення «вояка... загорненого в панцир залізний» Франка— «затроєним і злим» та «придуркуватим» лжепатріотам знаходимо в листах Стефаника до Кобилянської, Морачевських та інших.

В кінці 1897 р. у чернівецькій газеті «Праця» Стефаник надрукував цикл новел про життя сільської бідноти. Вони склали потім першу збірку новел письменника «Синя книжечка», що вийшла навесні 1899 р. в Чернівцях.

Вже з перших кроків Стефаника в літературі видатні письменники були зачаровані його реалізмом. «У таких коротких нарисах,— писала Л. Українка,— п. Стефаник зібрав нам цілу колекцію малюнків з натури... Оповідання п. Стефаника, при всій їх реальності, — не фотографії, а саме малюнки»[57]. «В малюванні він уміє бути і реалістом і чистим ліриком...»[58],—зауважував Франко в 1901 році. А в іншій статті він підкреслював у Стефаника «тільки голе,— наївно заобсервоване життя,— дійсність сумну, але скупану в золоті найчистішої поезії»[59]. Художник І. Труш порівнював новели Стефаника з глибокореалістичними картинами російського ху-

---

[53] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том III, К., 1953, стор. 165.

[54] Там же, стор. 174. Стаття була опублікована в «ЛНВ».

[55] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том II, 1953, стор. 81.

[56] Там же, стор. 82.

[57] Л. Українка. Твори в п'яти томах, том IV, К., 1954, стор. 349.

[58] І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 347.

[59] І. Франко. Руcько-українська література, журн. «Aus fremden Zungen», 1901, кн. 8, стор. 382.

дожника Верещагіна, страшними і правдивими. Але реакційна критика намагалася представити Стефаника як письменника-імпресіоніста, символіста тощо. Відриваючи новеліста від попередньої й сучасної йому реалістичної літератури, ця критика пов'язувала його з австрійським декадансом і зокрема з П. Альтенбергом, з польським модернізмом «Молодої Польщі» і С. Пшибишевським. Проповідники найодчайдушнішого песимізму з «Молодої музи» кричали про песимізм Стефаника. З одповіддю їм виступив Франко.

Як відомо, імпресіонізм був одним з разючих проявів розкладу буржуазної культури, передвісником символізму. Імпресіоністи відмовлялись від типізації явищ дійсності та створення образів-типів і всю увагу зосереджували на відтворенні найдрібніших відтінків хвилевих настроїв та переживань, чогось підсвідомого, хворобливого, випадкового. Звідси копирсання в душі людини з хворою психікою, вигадування неймовірних трагічних ситуацій тощо.

В одній із статей В. Стефаника порівнювали з австрійським імпресіоністом П. Альтенбергом. Це викликало протест О. М. Горького і М. М. Коцюбинського. Перебуваючи у Горького на Капрі, Коцюбинський в 1909 р. писав Стефаникові: «Ми тут з Горьким дуже часто згадуємо Вас, бо і він (Горький) великий Ваш поклонник. Його роздратувало, що в якійсь статті Вас зрівняли з П. Альтенбергом. Він каже, що як читав Ваші оповідання, то мало не плакав. Дуже мені приємно, що ми так сходимося з ним на цьому пункті»[60].

І пізніше націоналістична критика твердила, шо у Стефаника «імпресіонізм як метода, новела як літературний рід». Ці твердження про імпресіонізм Стефаника зараз вже відкинуті. Але іноді все ж з'являються думки про те, ніби Стефаник у своїй творчості виявив деякі риси західноєвропейського імпресіонізму, використовуючи іноді імпресіоністичну манеру письма, ніби реалістів приваблювала у імпресіоністів «художня майстерність», «нові творчі досягнення». Зв'язок Стефаника з імпресіоністами бачили в глибокому психологізмі, ліризмі, трагічному звучанні його творів, в жанрі короткої новели, в «любові до музики слова» (тобто до досконалої поетичної форми) і т. д. Але чому треба шукати корені психологізму у імпресіоністів, а не, скажімо, у реаліста П. Мирного, а ліризму не в народній пісні, у Шевченка, Франка, Л. Українки? Подібні твердження виходили з невірного розуміння імпресіоністів як ніби-то великих майстрів форми. Насправді ж ідеалізм і формалізм приводили до розкладу і змісту, і форми їх творів.

---

[60] М. Коцюбинський. Твори в п'яти томах, том III, К., 1949, стор. 258.

Звичайно, Стефаник був обізнаний з творами імпресіоністів, а під час навчання в Краківському університеті був особисто знайомий з учасниками декадентської літературної організації «Молода Польща» та її керівником С. Пшибишевським. Але це сталося після того, як він пройшов значну школу літературної справи на творах Шевченка і Франка, Гл. Успенського й інших російських реалістів і разом з Мартовичем написав кілька реалістичних оповідань. Крім того, завдяки постійним і живим зв'язкам з трудовим селянством, зустрічам з Франком і читанням його статей, спрямованих проти декадентів, Стефаник порівняно легко і швидко зміг «вийти з ліса ріжних напрямків літературних, котрі... на роздоріжжю напали і кождий тягне на свій бік»[61]. Листування новеліста показує, що в Пшибишевському молодий письменник не знайшов для себе зразка, дуже швидко розчарувався в ньому. В 1899 р. він повідомляв О. Гаморак, що Пшибишевський у моді і він з ним хоче познайомитися. Але вже перша зустріч з польським декадентом вразила його. «Багато дуже п'є, — писав Стефаник про Пшибишевського,— і в екстазі алкогольній пише, а в обезсиленню б'є, що видить в хаті, і свариться з жінкою»[62]. З іншого листа довідуємося, що Стефаникові у Пшибишевського «неприємно було. У нього пізнав-єм дуже багато всяких світових пройдох літературних»[63], що Пшибишевський «зле чується, бо ригає по кілька разів на днину» [64], а ті «пройдохи літературні», що грають з себе «вилакованих», теж вихваляються своїми п'яними оргіями і туберкульозними гарячками внаслідок запоїв. В цей же час В. Стефаник повідомляє про твори Горького, весь тираж яких у Кракові негайно був розкуплений, і він зміг добути тільки перший том. Він пише про бажання «цілу Русь видіти і... написати на осінь книжку за цілу Русь».

Молодий письменник болісно переживає віддаленість від трудового селянства. «Я,— пише він до В. Морачевського,— бідний та такий замучений! Відірвався від свого пня, від мужицтва, і як лист дубовий не даюся ще осени, але в'яну, ой жовтію. Мені треба великих болів і радостий, таких як болі, мені треба твердости, роботи мужицької і надій по тій роботі. А я гину, бо ті болі, радости і надії я знаю, але не маю їх»[65]. Стефаник рветься до трудового селянства. Він зустрічається з емігрантами на краківському вокзалі, ходить по селах, до нього приходять бідняки. «Мої мужики,—писав

---

[61] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том III, стор. 58.
[62] Там же, стор. 168.
[63] Там же, стор. 185.
[64] Там же, стор. 189.
[65] Там же, стор. 128.

він О. Кобилянській з Русова у 1899 р.,—заболочують хату і не можуть свої біди навповідатися. За кілька місяців набралося у них стільки нових скарг і турбот, що всіх стямити не годен»[66]. Письменник відчував біль натруджених мужицьких рук, їх попереків, їх голодних очей... І дуже швидко Пшибишевський в очах Стефаника «пропав», бо «порвав всі нитки між собою і людьми»,— а свою силу Стефаник побачив у нерозривних зв'язках з народом. Він писав: «Я маю то щастє, що багато людей йдуть до мене зі своїми ранами, аби я їх як пес облизував» [67]. В основу своїх творів Стефаник кладе реальні факти з життя сільської бідноти. І навіть «поезії в прозі», які збереглися, не є наскрізь декадентськими, як іноді висловлювались критики. Більшість з них — це малюнки, що своїм тоном перегукуються з народною піснею.

Франко, який багато уваги приділяв боротьбі за мистецтво, що є «огнем в одежі слова», проти декадентської писанини, яка «нікого не гріє ні студить», у своїх статтях викривав і «модних» тоді польських письменників «краківської школи» та їх шефа С. Пшибишевського. «Містика і еротика, надмірне перецінювання штуки й самих себе,—се їх головні оклики»[68], писав Франко в 1899 році. В наступному році в рецензії на переклад циклу віршів С. Пшибишевського, що їх здійснив А. Крушельницький, Франко ще різкіше засуджує і керівника декадентів «краківської школи», і його перекладача. «Божевілля, тяжка духовна хвороба, се виразні признаки сего писання... не можу зрозуміти,— писав далі Франко,—пощо і для кого запотребилося Крушельницькому збагачувати нашу літературу перекладом сього твору» [69].

Стефаник знав усі статті Франка, в яких критик «уїдав... декадентизм»[70]. І не випадково в час появи Франкових оцінок Пшибишевського цей письменник «пропав» і в очах Стефаника. І своїми художніми творами, і критичними статтями Франко допомагав Стефаникові знаходити шлях реалізму і йти за ним.

За спогадами М. Рудницького, В. Стефаника дуже приваблювала різносторонність знань Каменяра, його величезна універсальність. «Мені часом страшно спитати його,—говорив він,— скількі мільйонів років буде крутитись наша земля, бо він, мабуть, і це точно знає. А як не знає, то напевне скаже:

---

[66] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том III, стор. 194.
[67] Там же, стор. 198.
[68] І. Франко. Сучасні польські поети. Твори, том XVIII, К., 1955, стор. 225.
[69] І. Франко. Станіслав Пшебишевський. «Із циклу Вігілій». Там же, стор. 227.
[70] В. Стефаник. Повне зібрання творів, т. III, стор. 173

от є такий твір такого-то геолога чи астронома і там у такому-то розділі... а то ще сторінку готовий назвати...» «Чи є серед нас, у Галичині, хтось,—запитував Стефаник,—хто читав би все, що пише Франко? Нема нікого. Бо нема нікого такого, кого цікавили б одночасно і старі апокрифи, і земельне питання, і Шекспір, сотні книжок і статей, які друкуються різними мовами»[71].

О. Роздольська свідчить, що Франко був на весіллі Стефаника, «проголосив прекрасний тост, в якому, між іншим, закликав, щоб Стефаник присвятив себе літературі, бо він, як ніхто, знає селянську душу, побут села, потреби селян. Він говорив дуже зворушливо і щиро. Брат Стефаника розплакався»[72].

Вже за перші збірки новел Франко назвав Стефаника «найбільшим талантом» серед молодих письменників, що виступили в літературі в кінці XIX ст., «може найбільшим артистом, який появився у нас від часу Шевченка», «абсолютним паном форми», «реалістом і чистим ліриком». «Се правдивий артист із божої ласки, яким уже нині (в 1901 р.—*В. Л.*) можемо повеличатися перед світом»[73]. Франко особливо підкреслював життєву правдивість і мистецьку досконалість стефаникових новел, в них він бачив «голе, — наївно заобсервоване життя, — дійсність сумну, але скупану в золоті найчистішої поезії...»[74].

Франкові оцінки були для Стефаника радісними, але він робив з них висновок і про необхідність писати ще краще. «Коли Франко,—замість свяченої води, покропив мене чорнилом, признавши прилюдно, що я талант, — розповідав Стефаник, — я довго не міг собі дати ради... А що ж буде далі? Треба буде писати, і то добре писати, коли сам Франко дав мені цидулу, що я талановитий письменник»[75].

Особливості стилю В. Стефаника в 1908 р. дуже добре визначив О. М. Горький, зауваживши: «Як коротко, сильно й страшно пише ця людина». Цікаво, що ці риси — незвичайний лаконізм, психологізм, ліризм і трагізм новел Стефаника — відзначали Л. Українка та І. Франко. У творах Стефаника Франка чарував «неохибний артистичний такт, який велить

---

[71] М. Рудницький. Що згадував Василь Стефаник про Івана Франка. Зб. «Іван Франко у спогадах сучасників», Львів, 1956, стор. 288 і 289.

[72] О. Роздольська. З останніх років Івана Франка. Там же, стор. 411.

[73] І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 347.

[74] І. Франко. Руcько-українська література, журн. «Aus fremden Zungen», 1901, кн. 8, стор. 382.

[75] М. Рудницький. Що згадував Василь Стефаник про Івана Франка. Збірка «Іван Франко у спогадах сучасників», Львів, 1956, стор. 286.

йому все і всюди задержати міру... Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитися, яку деталь висунути на ясне сонячне світло, а яку лишити в тіні»[76]. Стефаник не вдавався в детальні описи обставин, в яких відбувалася дія, побуту, портретів персонажів. Вибираючи для зображення такі моменти в житті сільського бідаря, коли через його роздуми й переживання він найглибше розкривався, новеліст за допомогою окремих штрихів, виразних деталей умів зобразити цілі драми. Це досягалося письменником завдяки величезній праці. «Щоб дати півaркуша друку, я мушу написати тисячу аркушів» — заявив Стефаник під час одного з виступів. Стефаників лаконізм був новаторським. Поява його коротких новел передувала появі циклу «З глибини» і новели «Він іде» М. Коцюбинського, творів А. Тесленка і С. Васильченка.

Новели Стефаника, незважаючи на ніби безсторонність автора, приховування свого ставлення до зображуваного і відсутність ліричних відступів,— глибоко *ліричні*. І цю їх рису завжди підкреслював Франко. Вже в першому відгукові на збірку новел «Синя книжечка», автором якого ймовірно був Франко, відзначалось, що «його оповідання — це звичайно малюнки поодиноких моментів з життя, більш ліричні, ніж епічні, але лірика В. Стефаника — то не пуста фраза, а дійсний, срібний, проймаючий тон правдивого, щирого і глибокого чуття»[77]. В інших статтях Франко вважав однією з найхарактерніших рис новел Стефаника — сильне, як океан, глибоке чуття, «що тремтить у кожнім слові, чується в кожній рисочці»[78]. Він писав, що «всі його твори пронизані глибоко зворушливим ліризмом, який міцно хвилює людське серце та зразу, першим реченням переносить читача в своєрідний ніжний настрой. Його нариси, як найкращі народні пісні...»[79].

І справді, ліризм новел Стефаника зростав на великих досягненнях народнопісенної лірики, а також лірики Шевченка і Франка. У них він учився розкривати глибини духовного світу трудової людини.

Стефаник багато уваги приділяв відтворенню переживань людини, пов'язаних з безвихідним станом. Його новели глибоко *психологічні*. І цю рису стилю новел Стефаника відзначав Франко, а на порівнянні свого оповідання «Хлопська комісія» з новелою Стефаника «Злодій» ілюстрував «новий спосіб ба-

---

[76] І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 347.
[77] В. Стефаник. Повне зібрання творів..., том І стор. 333.
[78] І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 347.
[79] І. Франко. Руcько-українська література, журн. «Aus fremden Zungen», 1901, кн. 8, стор. 382.

чення світу крізь призму чуття і серця, не власного авторського, а мальованих автором героїв»[80]. Франко відносив Стефаника до тих молодих письменників, які основну увагу звертають на людську душу, які «так сказати відразу засідають у душу своїх героїв і нею, мов магічною лампою, освічують усе окруження», які головно відтворюють внутрішні, душевні конфлікти та катастрофи.

Франко писав, що Стефаник «з великою майстерністю... проникає в душу галицько-російського селянина і вміє малювати тяжкі психічні драми там, де інші бачать тільки буденний факт економічного чи соціального життя»[81]. Прагненням точніше відтворити душу бідняка-гуцула зумовлене перенасичення мови і роздумів персонажів діалектизмами. Стефаник у бідняків з «губів злизав слова, з голів вичитав мислі, а з серць виссав чувства» («Дорога») і втілив у свої новели. Його дуже цікавило, «що гадає, чим тішиться, чим жиє» мужицька душа. І це він розгадав.

Стефаник писав *страшно*, бо страшним було життя широких мас села, які зубожіли, не мали засобів до життя і в тенетах банків та лихварських і куркульських сітях конали чи й вимирали. «Я,— писав Стефаник до Кобилянської,— свою душу пустив у душу народу і там я почорнів з розпуки і слів не маю, аби-м все міг сказати...»[82]. Франко бачив у творах Стефаника «дійсність сумну», але він рішуче заперечував наявність у них песимізму.

Таким чином, Франко дав глибоку інтерпретацію творчості Стефаника. Але іноді у нього траплялись і невірні твердження. Коли Х. Алчевська в 1911 р. видала брошуру про Стефаника «Мужицька дитина», Франко написав на неї рецензію. Вона ніде не була надрукована, а збереглася в архіві письменника[83]. Справедливо обурюючись грубими помилками авторки, Франко в полемічному запалі зробив кілька зауважень, які протирічать і його власним оцінкам Стефаника. Алчевська взялася писати популярну брошурку для народу про життя і творчість Стефаника, але ж, пише Франко, «вона не знає гаразд ані особи та життя того письменника, ані обставин, серед яких він зріс і живе досі, ані тих громадських обставин, які він малює в своїх творах... Вона не знає, що Стефаник — син багатого господаря на галицькі Покутті, найбагатішій частині Галичини, що він кінчив гімназію і довгі роки, зовсім не бідуючи, жив у Кракові як слухач медицини, якої одначе

---

[80] І. Франко. Старе і нове в українській літературі, ЛНВ, 1904 р.
[81] І. Франко. Літературно-критичні статті, 1950, стор. 379.
[82] В. Стефаник. Повне зібрання творів, том III, стор. 179.
[83] І. Франко. «А-евська. Мужицька дитина — Василь Стефаник. 1911». Архів Франка, № 542/1.

не скінчив... Вона не знає, що в Галичині школи заводяться урядом, а не самими громадами, і так само не знає, що Стефаник як посол у Раді Державній оказався цілковитим зером і не зумів ані в одній справі сказати ніякого путнього слова». Франко справедливо вимагав, щоб критик добре знав те, про що пише. Письменник-революціонер незадоволений був і поведінкою Стефаника в австрійському парламенті, де той, за його власним признанням, «не виголошував ніяких промов». Добре розуміючи суть буржуазного парламентаризму, суть буржуазних «свинських конституцій», Франко вважав, що у боротьбі проти гнобительського суспільного ладу треба використовувати і буржуазний демократизм. Франко був справедливо незадоволений мовчазністю Стефаника у парламенті. Але він не знав причин цієї мовчазності, про що так писав сам Стефаник: «... мови парламентарні моїх клубових товаришів за малими виїмками були такими скандальними, що я волів мовчати і встидатися за своїх колег, а не за самого себе»[84]. Помилявся Франко, коли писав, що твори Стефаника, «не вважаючи на їх психологічні тонкості, в своїй основі фальшиві і дають зовсім невірний образ життя покутського народа», що новеліст малює «випадки чисто індивідуальної натури, проти яких не поможе соціальна організація» — тощо.

Та не ці висловлювання характеризують відносини двох письменників. Вже шістдесятилітній Стефаник у 1931 р. в одному з листів розповідав, що він «найбільше любив» Франка «за його універсалізм, за його божеську працьовитість і за його велику скаляну гідність людську», за те, що він «дав зрозуміти боротьбу визволення українського народу в моїй молодості... Я до сьогодня щасливий безмірно, що він мене провадив і по голові гладив — мініатюру «Сфінкс»[85].

В новелі «Дід Гриць» Стефаник так визначав роль Франка для формування його покоління: «Встає Франко з таким ясним чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кождий з нас посидить у кремінялі за мужицьку справу, то вже ніколи нічого боятися не буде... Наші молоді вчені були коло нього такі щасливі і ясні, якби він кождому поклав золоте колісце на голову».[86]

Виступаючи на з'їзді радикальної партії в 1909 р., Стефаник відносив Франка до тих «найкращих синів України, які ціле своє життє, найкращі свої скарби присвятили своєму народові». Він «велит, стовп у нашій літературі... що своїм моз-

---

[84] В. Стефаник. Автобіографія. Повне зібрання творів, том II, К., 1953, стор. 18.

[85] Там же, том III, стор. 251.

[86] Там же, том I, стор. 217.

ком кормив українську суспільність... Франко наш найкращий провідник, наш учитель, ясне сонце на українському небі... Франко наш. Ми з ним»[87].

Все життя, як сонце, світив Стефаникові образ невтомного Каменяра, надихав на творчість в ім'я народу. Стефаник став всесвітньо відомим новелістом, співцем горя галицької бідноти великою мірою завдяки Франкові.

---

[87] В. Стефаник. Повне зібрання творів.., том II, стор. 164—165.

А. БРАГІНЕЦЬ

РОЛЬ ІВАНА ФРАНКА У РОЗВИТКУ ВИЗВОЛЬНОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ І ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ

Іван Франко був не лише талановитим письменником і діячем передової демократичної української культури, яку він після генія Шевченка підніс своїми творами на незрівняну височину. В його особі виступав видатний політичний діяч того часу, пристрасний революційний борець за соціальне і національне визволення трудящих мас. Його творчість від початку й до кінця надихана великою ідеєю служіння справі боротьби за визволення принижених і поневолених мас українського народу, справі загальнолюдського прогресу. Ця велика животворяща ідея, хоч не була ще ним розвинута послідовно у всіх її висновках, але Франко ніколи від неї не відступав, завжди захищав інтереси трудящих, із середовища яких він вийшов.

В своїй передмові до збірки поезій «Із літ моєї молодості» в 1914 р. Франко писав: «В своїй оце вже близько 40-літній літературній діяльності я переходив різні ступні розвою, займався дуже різнородною роботою, служив різним напрямам і навіть націям, бо доводилося попрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завсігди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мойого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі ніколи і не спроневірюся, доки мойого життя»[1].

Франко був справжній народний письменник, який умів глибоко вірно виражати почуття і думи знедолених мас, закутих у кайдани, голосно сказати про них правду, не боячись

[1] Ів. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 11, стор. 546 (далі посилаємось на це видання).

ніяких переслідувань з боку всевладних поневолювачів. Він був представником тієї революційної інтелігенції, яка, за словами В. І. Леніна, «тисячами ниток зв'язана з *масами* безправного, забитого, темного, голодного селянства» [2] і боролась ради його визволення від напівкріпосницького і капіталістичного поневолення. Він народився й прожив усе своє життя в Галичині, яка була політично і економічно найвідсталішою з усіх провінцій тодішньої австро-угорської імперії, де кожний чиновник безкарно глумився над темним, затурканим селянином, де іноземні і доморощені поміщики та капіталісти грабували селян, де лихва й голод гнали селянство з рідної землі в чужі далекі країни аж до Бразилії, Канади, Аргентини.

В 70-х роках, коли Франко виходив на історичну арену як письменник і революційний діяч, в Галичині ще не було тієї організованої сили, яка б зуміла підняти селянство на визвольну боротьбу і повести його за собою. Пролетаріат щойно зароджувався, а буржуазія була нездатна до революційної боротьби. В той час у Галичині ніхто й не думав про поліпшення добробуту трудящих мас. Тогочасна галицька інтелігенція — переважно попівська за походженням, вихована в дусі абсолютизму і теологічного думання, далека була від народу і його інтересів. Своє історичне призначення вона розуміла в тому, щоб навертати народ до послуху церкві й шанування цісарської влади, а причину його нужди і горя бачила не в поганому суспільному ладі, а в пияцтві й лінивості того самого мужика, який годував її своєю кривавою працею. Одні представники цієї інтелігенції свої політичні прагнення зв'язували з реакційним великодержавним російським панславізмом і називали себе «москвофілами», слугами «білого царя». Другі прислужувались австрійському монархові, плазували перед ним, випрошуючи чиновницькі посади, видаючи це за представництво інтересів народу, називаючи себе «народовцями», хоч вони, так само як і «москвофіли», далекі були від дійсних інтересів народу. Обидві ці партії, консервативні за характером, дискутували між собою, якою мовою правити службу божу та писати церковні книги для освіти народу. Народної мови вони не знали, вважали її варварською. «Духовними батьками» їх були митрополіт уніатський і попи Качала, Наумович, Малиновський та інші. Засилля клерикалізму було повне. Все не попівське, не клерикальне, не консервативне, а хоч трошки ліберальне, демократичне в політиці й культурі всіляко переслідувалось як безбожне, бунтівливе. Така була політична і культурна атмосфера в Га-

---

[2] В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 466.

личині тоді, коли Франко з жменькою молодих студентів Львівського університету, переважно селян за походженням, виходив на поле літературної й громадсько-політичної діяльності.

Захоплюючись передовими суспільними ідеями й ідеалами великих революціонерів-демократів Шевченка, Бєлінського, Герцена, Добролюбова і Чернишевського, а також пролетарських революціонерів Маркса і Енгельса, ця невеличка групка талановитої молоді прокладала шляхи новому напрямку ідейного розвитку в літературі й політиці, закладала нові ідейні основи визвольної боротьби. Вони виступали з критикою не тільки клерикалізму і консерватизму «москвофілів» і «народовців», а й буржуазного лібералізму, під прапором якого виступала буржуазія на революційну ломку феодально-кріпосницьких порядків під час буржуазних революцій. Першим разючим словом цієї критики були Франкові «Письма о галицькій інтелігенції» 1878 р., які можна назвати шедевром тогочасної української політичної публіцистики нового революційно-демократичного напрямку. В цих «Письмах», як і в пізніших своїх творах, Франко яскраво викривав буржуазний лібералізм, його обмеженість, безхарактерність і непослідовність, на історичних фактах показав, як себе скомпрометував лібералізм. Критику буржуазного лібералізму як ідейного напрямку Франко дав у багатьох творах. Особливо гостро він викривав буржуазних лібералів під час революції 1905—1907 рр., коли вони пішли на згоду з царизмом проти революційних мас.

На противагу буржуазному лібералізму Франко виступав з гарячою пропагандою ідеології революційного демократизму, розвиваючи революційний демократизм у нових історичних умовах суспільного життя далі за своїх попередників.

Розвиваючи ідейні і теоретичні основи революційного демократизму, він прямував до марксизму і близько стояв до революційної російської соціал-демократії, в якій бачив дійсного представника і організатора робітничо-селянських мас. У 1907 р., виступаючи з критикою буржуазно-націоналістичної групи українських соціал-демократів, що виступали з пропагандою соціал-реформістської центристської ідеології, він писав: «...Боюсь, щоб моя критика не видалася декому ворожою самому соціал-демократичному рухові. Отже, скажу одверто, що я високо ціню самопожертву і геройську дисципліну тих людей, що були й єсть душою того руху, високо ціню дотеперішні проби соціал-демократів у Росії — організувати робітницькі та селянські маси, без огляду на позитивні результати тих проб, в значній мірі залеж-

ні не від пропагованих ідей, а від ступня політичної свободи. І коли я остро критикую публіцистику «Вільної України», то се єдино тому, бо бажав би, щоб вона справді стояла на висоті нашого часу і не компромітувала високих ідей недотепним та баламутним викладом»[3].

Як революційний демократ Франко перший на Україні виступив з критикою капіталізму. Уже в 70-х роках у своїх творах він малює капіталізм в образі змія, який обплутує усі суглоби велетня (народ) й висисає його кров («Boa constriktor»). В одній із своїх поезій він пише:

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами.

Мов Лаокóон серед змий,
Так люд увесь в тих путах в'ється...
Ох, і коли ж той скрут страшний
На тілі велетня порветься?[4].

Той велетень, якого скрутив капіталістичний лад, був робітник-пролетарій, і йому поет віддавав свої симпатії, своє щире співчуття, свою працю і своє серце.

З такою ж майстерністю Франко змальовує нужденне життя безправного, розореного лихвою й податками, визискуваного поміщиками й куркулями селянства. Капіталізм, за виразом Франка, з'явився обухом на голову селянства. Письменник рішуче відкидає писанину ліберальних буржуазних економістів і соціологів, які твердили, що буржуазна революція дала селянству свободу і забезпечила землею.

На відміну від народників і анархістів, які не розуміли історичної неминучості капіталізму, Франко зазначав, що капіталізм завдяки новому суспільному розподілу праці, новим технічним винаходам створив колосальне багатство, а людську працю зробив набагато продуктивнішою. «За останніх сто літ,— писав він,— можна сміло сказати, нароблено більше предметів для людської потреби та людського вжитку, ніж за всі попередні тисячоліття»[5].

Але разом з тим як людськість багатіє, тисячі мільйонів людей бідніють: одним не вистачає землі, другим—заробітку.

---

[3] Ів. Франко. Українська література в 1906 р., «Рада» № 11. Київ, 1907.
[4] Ів. Франко. Твори, т. 10, стор. 40.
[5] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 173.

Викриваючи суперечності гучного капіталістичного прогресу, Франко писав: «По селах люди працюють тяжко, а живуть у такій нужді, що їх життя мало чим ліпше від життя робочої худоби. По містах робітники працюють тяжко, а живуть не о много ліпше. А по великих містах, що накопичено в однім гнізді сотки тисяч або мільйони людей, бувають десятки тисяч таких бідолах, що не мають де голови прихилити, живуть як воробці в стріхах, блукають з вулиці на вулицю, годуються то жебриною, то крадіжкою, то відпадками, зібраними по смітниках багачів, ночують у публічних садах, попід мостами, в нових будовах, де ще не живе ніхто, або по різних страшних та поганих норах. У тих найбільших огнищах поступу й освіти для многих тисяч людей, малих і старих, мужчин і жінок вертається життя дикунів у лісах і печерах, тільки ще гірше, страшніше, бо тут, на міськім бруку, сама природа не дає їм нічогісінько, а замість диких звірів їм на кожнім кроці грозить далеко страшніший ворог — чоловік, узброєний усіма засобами цивілізації, аби в разі чого позбавити їх свободи або навіть життя. Не диво, що по таких містах день у день сотки людей гинуть з голоду, заховані по темних закутках, як дикі звірі, що там, у тім поденні суспільності діються сотки страшних злочинів, а сотки нещасних, доведених до розпуки, відбирають собі життя»[6].

На питання, чому робітничий клас бореться проти капіталістичного ладу, поет так відповів в одній із своїх поезій із циклу «Думи пролетарія»:

За те, що паном в нім багач,
А гнесь слугою люд німий,
За те, що чесна праця в нім
Придавлена, понижена,
Хоч весь той ваш суспільний лад
Піддержує й живить вона;
За те, що дармоїдство тут
З робучих рук ссе кров і піт;
За те, що тут з кафедр, амвон
Ллєсь темнота, не ясний світ;
За те, що ллєсь мільйонів кров
По прихоті панів, царів;
За те, що люди людям тут
Кати, боги, раби гірш псів.[7]

Здається, мало хто з письменників того часу так глибоко викривав і так яскраво показував суперечності капіталістичного прогресу.

Висновок, до якого Франко прийшов уже в 70-х роках, був такий: капіталізм виник як неминучий наслідок попереднього суспільного розвитку і з розвитком своїх внутрішніх протиріч загине як суспільний лад, а його має замінити новий, більш прогресивний соціалістичний суспільний лад, який скасує приватну власність на знаряддя й засоби виробництва і зробить їх суспільною власністю,— скасує поділ

[6] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 173—174.
[7] Ів. Франко. Твори, т. 10, стор. 35.

суспільства на класи визискуваних і визискувачів, знищить владу експлуататорських класів, встановить рівність між людьми і братерство між народами. Виясненню того нового суспільного ладу, за який повинні боротись трудящі маси, Франко присвятив багато публіцистичних праць. Ці праці показують його не лише революційним демократом, а й соціалістом, який безпосередньо підійшов до наукового розуміння соціалізму, теоретично обгрунтованого К. Марксом і Ф. Енгельсом.

З пропагандою соціалізму Франко йшов у робітничі гуртки, популяризував твори Маркса й Енгельса серед інтелігенції Галичини, виступав з гострою критикою тих реакційних буржуазних і дрібнобуржуазних письменників і соціологів, які намагалися довести неможливість соціалізму і виступали з наклепом на соціалістів. Можна сміливо сказати, що на Україні Франко першим виступив з пропагандою соціалізму, і в цьому була одна з найбільших його заслуг у розвитку передової суспільно-політичної мислі і визвольної боротьби. Правда, через економічну і політичну відсталість Галичини він не зміг стати твердо на грунт теорії марксизму — пролетарського соціалізму, вважав за потрібне модернізувати марксизм у застосуванні до Галичини, а робітниче питання думав розв'язати в рамках питання селянського, не розумів історичної неминучості диктатури пролетаріату. Та незважаючи на це, у програмно-політичних поглядах він стояв близько до соціал-демократії.

Ось чому до його характеристики можна цілком віднести характеристику революційної демократії того часу, дану В. І. Леніним. Характеризуючи погляди революційно-демократичної інтелігенції кінця XIX й початку XX ст., В. І. Ленін писав: «Під революційною демократією розуміються ті послідовні і рішучі демократичні течії, які приймають *всю* демократичну програму соціал-демократії, не спиняються ні перед якими революційними заходами, але позбавлені ясної соціал-демократичної класової свідомості» [8].

Не менш важливою для розвитку суспільно-політичної мислі і визвольної боротьби на Україні була Франкова критика ідеології буржуазного націоналізму. Він піддавав гострій критиці всякий націоналізм і великодержавний шовінізм. З особливою пристрастю він критикував український буржуазний націоналізм, викриваючи його як ідеологію зради української буржуазії і поміщиків національних інтересів українського народу. Такі його твори, як «Література, її завдання і найважніші ціхи», «Зміна системи», «Ukraina irredenta»,

[8] В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 158.

«Формальний і реальний націоналізм», «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка» і багато інших, не втратили своєї викривальної сили буржуазного українського націоналізму й на сьогодні. З не меншою силою він критикував націоналізм німецький, польський, російський. Виступаючи з критикою великодержавного шовінізму, Франко іноді в запалі полеміки допускав збочення до національної обмеженості, але, незважаючи на це, можемо сказати, що він завжди залишався ідейним противником усякого націоналізму й розбрату між народами, який сіяли націоналісти. Він протиставляє націоналізму ідею інтернаціонального єднання трудящих мас у боротьбі проти їх поневолювачів, гаряче пропагував ідею дружби між народами. Буржуазні українські націоналісти зводили наклепи, що Франко не любить України. У відповідь на це великий патріот заявляє, що його любов до українського народу не перечить великій і святій любові до пригноблених мас усіх народів, що справжній патріот не може щиро полюбити свій народ, якщо він не полюбить усіх тих, котрі несуть ярмо поневолення і визиску.

І чи ж перечить ся любов
Тій другій і святій любови
До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови?

Ні, хто не любить всіх братів,
Як сонце боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, коханая Вкраїно![9]

З великою пристрастю Франко викривав австрійську імперію, називаючи її «тюрмою народів», викривав і таврував реакційну антинародну політику австрійського уряду, спрямовану на протиставлення народів одного одному і розпалювання національної ворожнечі. Ось один з тюремних сонетів, у якому Франко звертається до австрійської імперії:

Тюрмо народів, обручем сталеним
Ти обціпила їх живі сустави
Й держиш — не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клéвретам мерзенним.

Отак пастух попута коні в полі
Черéз — ногу; здаєсь, три нóги вільні,
А йти вони, ні бігти не зусильні—
То ржать, гризуться спільники неволі.

---

[9] Ів. Франко. Твори, т. 10, стор. 66.

Отак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб о́дні о́дних гризли і душили.

І хоч всі дружно рвуться з тво́го круга,
Та в різні боки шарпають друг друга.
Сей колот — джерело твоєї сили [10].

Рішуче виступаючи проти реакційних намагань буржуазних українських націоналістів відірвати Україну від Росії і перетворити її в колоніальний придаток австро-німецького імперіалізму, Франко наполегливо роз'яснював трудящим масам, що вони можуть здобути національне визволення тільки в союзі з російським народом. Коли галицькі «москвофіли» в 1905 р. зводили наклеп, нібито українська демократія пройнята ненавистю до всього російського, Франко виступив з рішучим протестом, публічно заявляючи: «Не вірте, молоді русофіли, своїм духовним батькам, д. Мончаловському та д-ру Дудикевичу, поперед усього в однім пункті: що ми, галицькі українці, тим тільки й дишемо й живемо, що «ненавистью ко всему русскому». Ні вірте їм у тім пункті, бо се свідома брехня. *Ми всі русофіли,* чуєте, повторяю ще раз: *ми всі русофіли.* Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мо́ву і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас». І далі: «Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплоджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства. Подумайте про те, молоді галицькі русофіли, то, може, й вам замість духовної компанії Побєдоносцевих, Саблерів, Рукавішникових та Череп-Спиридовичів забажається чистішої атмосфери»[11].

Розвиваючи пропаганду ідеї братського союзу слов'янських народів на демократичній основі, Франко бачив головну силу такого об'єднання в російському народі, до якого звертала тоді очі вся слов'янщина. В статті «Наш погляд на польське питання» (1883 р.), говорячи про майбутнє польського і українського народів, він писав: «Єдину поруку ліпшої будучності обох народів ми бачимо тільки в їх *федеральнім зв'язку між собою і другими сусідами*, в зв'язку, основанім на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішу-

[10] Ів. Франко. Твори т. 10, стор. 166—167.
[11] Ів. Франко. Твори, т. 16, стор. 354.

ватися в домашні справи сусіда або держати над ним якунебудь опіку»[12].

Там же він зазначав: «Інтереси польського народу і його будущини з географічного і етнографічного поглядів пруть до союзу з Росією»[13]. Але «до союзу» з російським народом як великою культурною слов'янською нацією, а не з російським самодержавством, не з російськими ліберадами і бюрократами, які душили неруські народи і відмовляли їм в існуванні. Це неодноразово підкреслював Франко, відкидаючи реакційний панславізм Каткова та йому подібних.

Коли в 1887 р. виступили «молодочехи» з славословієм в адресу панславіста Каткова, то Франко надрукував у «Kurjeri Lwowskim» свою статтю «До відома панів чехів», у якій показав те «велике серце» Каткова, про яке писали «молодочехи»: «О! дійсно, воно було велике! Завдяки йому тисячі російської молоді помандрували й мандрують на Сибір, на каторгу... Завдяки його денунції економіст європейської міри Чернишевський, а водночас публіцист, прожив 20 років у каторзі»[14].

Тут же він зазначав: «Зрозумійте панове чехи, якщо хочете єднатись з Росією, то, якщо ви не втратили людської гідності, можете це зробити лише... з Росією Тургенєва, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва тощо, а не з Росією Мещерського, Суворіна й Каткова, орган якого «Московские ведомости» дотепно називав у своїй сатирі Салтиков «помои», себто помиями»[15].

Вважати Каткова за представника цілої Росії,—писав далі Франко,—«значить не мати найменшого поняття про Росію і ображати смертельно значну частину російської суспільності»[16].

Отже, революційний демократизм, поєднаний з соціалізмом і інтернаціоналізмом, становлять ту головну рису, яка характеризує історичну роль Франка в розвитку передової суспільно-політичної мислі і визвольної боротьби на Україні.

Франко був видатний мислитель-матеріаліст і атеїст, який багато зробив для поширення матеріалізму і атеїзму, він був великий гуманіст, який глибоко вірив у визвольну силу людського розуму й науки, багато працював для поширення освіти серед народних мас, вірив у велику революційно-перетворюючу силу народних мас. Ця віра надихувала його на велику титанічну працю і боротьбу за світле майбутнє.

---

[12] «Діло» № 38, 1883.
[13] Там же.
[14] «Kurjer Lwowski» № 69, 1888.
[15] Там же.
[16] Там же.

* *
*

Франко був не тільки талановитий поет і публіцист, але і вчений дослідник-філолог, історик, економіст, етнограф і педагог-пропагандист, глибокий мислитель-матеріаліст, справжній знавець основ художньої творчості.

Своїми працями він збагатив усю слов'янську і світову культуру.

Він, як Прометей, що піднявся з безодні темряви до вершини науки свого часу, поніс світло наукової правди в темні закурені мужицькі хати та до робітничих верстатів, збуджуючи німий і темний люд, піднімаючи його на боротьбу за поліпшення своєї долі. Він був справжній революціонер, який прокладав шляхи розвитку науки і ставив усі її надбання в першу чергу на службу суспільній боротьбі за економічне, політичне і духовне розкріпачення трудящих мас. У науці він бачив велику рушійну силу загального суспільного прогресу, а тому нещадно боровся проти всякого обскурантизму і мракобісся, що їх підтримує в народних масах церква і буржуазна держава, проти поліцейських і цензурних утисків вільнодумства, проти властивої буржуазним ученим кастової замкнутості і відсторонювання від нужд народних мас. Наука повинна стати надбанням народу, вільним полем для кожного, хто хоче присвятити себе для її розвитку й збагачення. Вже в одній з ранніх своїх праць «Наука і її становисько відносно працюючих класів» (1879 р.) він гостро засуджував протилежність між людьми науки і людьми фізичної праці, що її створює експлуататорський суспільний лад. Цю протилежність він розглядав як найбільше гальмо розвитку науки і праці. «...Сьогодні справді і в житті і в теорії,— писав він,—велика частина людей відмежовує працю від науки. Але коли ближче приглянемося до одної і другої, то побачимо, що саме цей поділ дуже негативно вплинув на обидві, бо справді уповільнив і уповільнює їх розвиток — отже праця і наука, роз'єднані в житті, марніють, як дві половини розрубаної рослини»[17].

Цей розрив згубно впливає не тільки на розвиток науки, але й на суспільний розвиток людей. «Одні виховуються на робітників виключно фізичної праці, інші виключно наукової; зрозуміло, що це йде на шкоду їм самим і всьому людству»[18].

З цього Франко робив висновок, що для всебічного розвитку людей і гармонійно здорового суспільного прогресу

---

[17] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 26.
[18] Там же, стор. 27.

доконечно треба ліквідувати розрив між фізичною і розумовою працею, забезпечити рівні для всіх класів суспільства права і створити однакові можливості одержувати освіту від нижчої до вищої школи. Цього ніколи не можна зробити при капіталізмі, де суспільство поділяється на економічно протилежні класи.

Другим великим гальмом розвитку науки Франко вважав релігію, яка затемнює і вбиває здоровий розум людини, відвертає його від природи й заводить в світ ілюзій відносно панування над реальним світом і людськими помислами якоїсь надприродної сили, учить про існування бога-творця світу, про розумність і доцільність його творіння, про «чудеса» божі і богоподібних людей. Відколи існує релігія, вона завжди була і є найтяжчим ворогом науки. В ім'я фанатичної віри в неіснуючого бога захисники релігії, попи і церква, палили на кострах найвидатніших діячів науки, поширювали містику, мордували здоровий людський розум, розпалювали фанатизм і людоненависництво («Наука», «Ex nihilo», «Рубач» і ін.). Але капіталізм не знищує релігію. Навпаки, він вимагає затуманення свідомості трудящих мас вірою в бога і провидіння, в потойбічний світ, рай і пекло, повертає людей на німих і покірливих рабів. Отже, щоб дати трудящим масам правдиву науку, треба усунути обов'язкове навчання релігії в школах, відокремити церкву від держави і релігію від школи («Чого хоче галицька робітницька громада», лист до Ольги Рошкевич від 30/IX 1878 р.).

Франкова постановка питання про освіту народних мас і вимога заборони обов'язкового навчання релігії в школах вже не була чимсь новим у розвитку передової мислі на Україні. Але Франко доводив її до найрадикальніших висновків, зв'язуючи безпосередньо з боротьбою за визволення трудящих мас від класового поневолення. Звідси його непримиренна боротьба проти «народовських» і «москвофільських» буржуазно-націоналістичних лжепросвітителів народу, які несли трудящим масам не освіту, а темноту, видавали для них молитовники, книжечки про життя святих, щоб підтримувати в народних масах релігійність і послух до церкви та влади, мовляв, «щоб мужик не здичавів і не впав у матеріалізм»[19].

Франко не був творцем якоїсь філософської системи, але був талановитим пропагандистом того, що давали в XIX ст. найбільші уми наукової і філософської мислі. На всі ці досягнення він спирався і в своїй художній творчості та наукових дослідженнях. Але разом з тим він був оригінальним

---

[19] Ів. Франко. Чи вертатись нам назад до народу. «Світ», 1882.

мислителем, який не просто повторював те, що сказали інші, а зіставляв усі теорії і філософські погляди з дійсністю, з реальним життям і визнавав їх істинну наукову вартість тільки тоді, коли вони вірно пояснювали об'єктивні явища і процеси зовнішнього світу. Він відкидав не лише ідеалізм, розглядаючи його як плід хворобливого розуму, а й вульгарний матеріалізм, як грубо поверховий погляд і також суперечливий з правдивим науковим пізнанням. Науковою філософією він вважав ту, яка не відривається від життя і позитивної науки, а на неї спирається у всіх своїх висновках, не нав'язує свої висновки згори природі, а виводить їх з дослідження реальних фактів і явищ природи, що виникають і розвиваються за своїми власними законами і не потребують втручання ніякої філософії.

Ідеалістичну філософію від Сократа, Антисфена і Платона до Канта, Гегеля, Шопенгауера і Гартмана Франко розглядав як ворожу в своїй основі науковому пізнанню світа, бо вона «не ставила за обов'язкову умову поступу досліджування законів і сил природи, а звертала думку радше на безплідні міркування»[20]. Твердження філософів-ідеалістів про те, що зовнішній світ є якимось витвором людського розуму чи відбитком якоїсь абсолютної ідеї, Франко відкидав як шкідливу помилку. «Зрозуміло, — писав він, — що таке твердження, знищуючи основу будь-яких досліджень і пізнання зовнішнього світу, мусили в дальшому породжувати такі безглузді ідеї, як нігілізм Шопенгауера або Гартмана, що є власне запереченням всякої здорової, розумної науки»[21]. З особливою гостротою Франко розвінчував «філософію» нігілізму і безперспективності, що її поширювали у своїх творах буржуазні письменники декаденти. Він розглядав її як тяжку соціальну хворобу, породжену безперспективністю життя експлуататорських класів капіталістичного суспільства, що заплуталось у непоборних суперечностях і йде до своєї загибелі. Прояви тієї хвороби він бачив у моральному розкладі буржуазної інтелігенції, в ідейному її спустошенні і втечі від суспільної боротьби, замиканні в темних закамарках особистого життя, в зневажливому відношенні до світа і людей. Викриванню цих хворобливих проявів він присвятив ряд своїх літературно-критичних і художніх творів, надиханих здоровим оптимізмом і глибоких своїм філософським змістом. То були «Зів'яле листя», «Лісова іділія», «Маніфест молодої музи» та інші, які й тепер ще не втратили своєї гострої критично-викривальної сили.

---

[20] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 35.
[21] Там же.

В ряді інших творів («Ex nihilo», «Мойсей», «Кілька слів о тім, як упорядкувати наші людові видавництва», згаданій уже статті «Наука і її становисько відносно працюючих класів», «Іван Вишенський» і ін.) Франко блискуче розвивав науково-матеріалістичні основи світогляду. З цих творів видно, що він стояв значно вище тих тогочасних і сучасних «творців систем»: філософів-символістів, позитивістів, іманентів, емпіріокритиків та інших порід філософського ідеалізму, який глибоко торкався проблем космології, гносеології, діалектики. Поряд з цими творами стоять його атеїстичні твори «Ex nihilo», «Рубач», «Поема про сотворення світа», легенди з історії релігійних вірувань.

У своїх численних блискучих літературно-критичних статтях Франко розвивав матеріалістичні основи естетики, завершенням чого була прекрасна праця «Із секретів поетичної творчості», в якій письменник дав глибокий аналіз психологічних і естетичних основ художньої творчості.

Питанням революційно-демократичної етики, соціології, політичним поглядам він присвятив безліч своїх публіцистичних, літературно-критичних, художніх творів. У всіх цих творах розсипані зерна, які давали здорові паростки мислі, що пронизує весь широкий світогляд Франка.

* *
*

Намагання провести моністичний погляд на природу і людину з усіма проявами її природного і суспільного життя — одна з головних рис Франка як мислителя-матеріаліста. Вона свідчить про великий крок вперед у розвитку матеріалістичної філософської мислі на Україні. Відомо, що Сковорода, звільняючи філософську думку від церковно-релігійного світогляду, приходив до пантеїзму і неясно ще бачив зв'язок відображуваного в свідомості внутрішнього світу людини і зовнішнього матеріального світу, схиляючись до дуалізму. Франко рішуче відкинув усяку думку про двоїстість світу і розглядав його в матеріальній єдності, поза якою ніщо реальне не може існувати.

У статті «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людові видавництва» (1882 р.), гостро критикуючи буржуазно-націоналістичних народовських лжепросвітителів, які в своїх книжечках для «просвіти народу» настирливо вбивали в голови народних мас облудні вимисли про існування бога-творця і його мудрість, Франко зазначав, що віра в бога несумісна не тільки з досягненнями науки, а й з здоровим «мужицьким розумом». «Ви повинні знати, — писав він, — що

наука, хотячи бути наукою, мусить відкинути віру, а опертися на критиці, мусить відкинути откровеніє, а опертися на пам'ятниках життя і культури, мусить відкинути двоїстість в природі, а стояти на єдності (монізмі), т. є. мусить признати, що матерія і сила — одно суть, що дух і тіло — одно суть» [22].

Спираючи свої погляди на науково-природничі докази, Франко у своїх творах незмінно обстоював основну засаду матеріалізму про те, що матерія і рух невіддільні, що матерія сама в собі вміщає силу, як причину і джерело свого руху, а звідси всякі містичні сили (вічний рушій Арістотеля, бог-творець матерії Декарта, тангенціальна сила Ньютона, абсолютна ідея Гегеля і т. д. і т. п.) Франко відкидав як фантастичні домисли. Розуміння матерії як об'єктивно існуючої реальності і сили як джерела саморуху матерії — така головна засада, з якої виходить Франко, обстоюючи монізм і відкидаючи всяку містику, всякий ідеалізм і дуалізм у поглядах на світ.

Другою засадою, з якої виходив Франко, — науково-природничі докази матеріалістичного положення про те, що свідомість (дух, душа) невіддільні від матерії, що свідомість є ніщо інше як продукт розвитку матерії—найвищого її вицвіту — мозку. Бо що той дух?

А дух? Се ж іскорка лишень,
Се огник нервів рух!
Розпадесь мозок, то й огонь
Погасне, згасне дух.
(«Пісня геніїв ночі») [23].

Так відповідав Франко тим ідеалістам і містикам, які протиставляють матерії свідомість як щось дане людині містичною силою.

Мусимо нагадати, що В. І. Ленін у знаменитому творі «Матеріалізм і емпіріокритицизм», обстоюючи матеріалізм і розбиваючи всі махістські ідеалістичні виверти, зазначав: «Звичайно, і протилежність матерії і свідомості має абсолютне значення тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі виключно в границях основного гносеологічного питання про те, що́ визнати первинним і що́ вторинним. За цими границями відносність даного протиставлення безсумнівна» [24].

Франко ніде у своїх творах не виясняв це питання з такою ясністю і певністю, як виясняв В. І. Ленін, але безсумнівно те, що його рішуче підкреслення — «матерія і сила — одно суть», «матерія і дух — одно суть» було спрямоване проти суб'єктивного протиставлення свідомості і матерії.

---

[22] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 114—115.
[23] Ів. Франко. Твори, т. 10, стор. 33.
[24] В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 129.

Розглядаючи матерію і свідомість в єдності, Франко не ототожнював їх, коли торкався гносеологічної проблеми, відмовлявся від спрощеного матеріалізму, який зводив свідомість до руху матерії і на відміну від представників того «дешевого» (як називав його Енгельс) матеріалізму, називав себе раціоналістом. Правда, раціоналістичні відступи від послідовного матеріалізму були в його поглядах, але при всіх відхиленнях його до раціоналізму у виясненні часткових питань основною лінією його світогляду був матеріалізм. Слід також зазначити, що свій раціоналізм Франко протиставив не тільки ірраціоналізму і агностицизму, а й раціоналізму Декарта. Він відкидав як середньовічне вчення про «откровеніє», так і Декартове ідеалістичне вчення про «вроджені ідеї», вчення Лейбниця про «вроджені принципи пізнання», а також апріоризм Канта, інтуїтивізм, символізм та інші гносеологічні тумани теологів та філософів-ідеалістів. У питаннях пізнання Франко стояв на грунті матеріалістичної гносеології, тобто розглядав матерію як первинну основу свідомості, без якої ніяка свідомість неможлива.

Розвиваючи моністичний погляд, Франко спирався на найновіші досягнення природознавства, яке у XIX ст., особливо завдяки Дарвіну, дало багато такого для філософського пізнання взаємних зв'язків природи, що було зовсім невідоме у XVIII столітті. Сама теорія еволюційного розвитку, яку Дарвін вивів на підставі дослідження розвитку живих організмів, давала ключ для зрозуміння єдності всього матеріального світу. Так розумів її значення Франко і наполегливо пропагував її як наукову основу моністичного світогляду.

Крім того, в кінці XIX ст. природознавство дало нові матеріали, які підтвердили думку (що йде від найдавніших часів) про атомну будову матерії. Правда, Франко мало був обізнаний з досягненнями в цій галузі природознавства, але все ж він твердо стояв на тому, що атоми матеріальні і реально існують, а поєднання і роз'єднання їх дають найрізноманітніші організації живої і неживої матерії, які між собою зв'язані органічними взаємозв'язками. Підставою розуміння вічності і незнищувальності матерії для Франка була думка про незнищувальність атомів.

Одно лиш вічне без початку й кінця,
Живе і сильне, — се є матерія:
Один атом її тривкіший,
Ніж всі боги, всі Астарти й Ягве[25].

Відкидаючи ілюзорне уявлення про безсмертя душі, Франко також зазначав, що

[25] Ів. Франко. Твори, т. 11, стор. 50.

Безсмертне лиш тіло,
Бо жаден атом
Його не пропаде
Навіки віком.[26]

Осмислюючи наукову суть теорії Дарвіна і атомістичне вчення про будову матерії, Франко розглядав весь світ від найдрібніших атомів і до найбільших космічних тіл, від найпростішого подразнення клітини до свідомого відображення в органічній єдності. Отже, на відміну від пантеїста Сковороди, який розглядав світ свідомості людей («библейский мир») як особливий світ, для матеріаліста Франка, крім єдиного матеріального світу, ніякий інший реально не існує. Релігійний, філософський, естетичний світ є ніщо інше, як тільки відбиток матеріального світу в людській свідомості.

В нескінченному ланцюгу творчого процесу природа витворила людину як найвищу організацію з усіх, які вона випробувала. Людський дух, душа — свідомість людини — з'явилась прямим продовженням розвитку природи. Вона розвивається за законами руху матерії, які панують над нею так само, як вони панують над усіма процесами живої і неживої природи.

Розглядаючи свідомість як відображення предметів зовнішнього світу в голові людини, субстратом якого є високоорганізована матерія — людський мозок, Франко всупереч ідеалістам зазначав, що процес відображення неможливий без відображуючого, так само як неможливий без існування відображуваного. «Се за всі віки,—писав він,—виказує фізіологія і психологія, котрі кажуть, що кожний чоловік лиш то може робити, говорити, думати, що вперед у формі вражень дійшло до його свідомості,—і відтак тоті елементи може комбінувати, складати, ділити і переформовувати; але щось *зовсім нового,* зовсім відірваного від світу його вражень чоловік ніколи не міг і не може сотворити»[27]. А отже: «Все що ми знаємо, є продуктом наших змислів, тобто доходить із зверхнього світу до наших мізкових центрів за посередництвом змислів».[28]

Всі творення людського духа від найфантастичніших втілень явищ природи до сучасних монотеїстичних релігій, від найпримітивніших зображень дикуна до найвитонченіших творів мистецтва, всі твори письменства, відкриття науки і техніки є ніщо інше як природа, перетворена інтелектуальною і фізичною працею людини. А процес пізнання відбувається так, що «із зовнішнього світу доходять до наших змислів

[26] Там же.
[27] Ів. Франко. Твори, т. 16, стор. 11.
[28] Там же, стор. 259.

певні механічні чи хімічні імпульси (тверді тіла, плини, запахи, тремтіння етеру або електричні рухи) і уділяють нашим нервам. Нерви проводять їх до певних мізкових центрів і в комірках нашої мозкової субстанції повстає образ того центра, з якого вийшов даний імпульс»[29].

Всі подразнення, які доходять із зовнішнього світу до клітин кори головного мозку, дають їй перший необхідний матеріал, з якого вона витворяє всі образи і поняття. Отже, як зазначав Фейєрбах, в інтелекті нічого немає такого, чого б не було в самій природі. Але Франко на цьому не зупинявся, а йшов далі до зрозуміння діалектики процесу пізнання.

На відміну від механічного матеріалізму Франко розглядав процес пізнання не як механічно-дзеркальне відображення, що властиве всій природі, а як складний процес взаємодії предметів зовнішнього світу і внутрішньої діяльності мозкової субстанції (кори головного мозку), яка полягає в творенні образів предметів зовнішнього світу і репродукуванні їх ззовні. Ці образи утворюються не тільки діянням зовнішніх предметів на людську нервову систему, а й відповідним діянням клітин нервів і кори головного мозку (психічного апарату). Ця взаємодія полягає у рухові матерії, яка є єдиною субстанцією пізнання, а, отже, ніякі ідеї не є вроджені, а є продуктами складної психічної діяльності людини.

Психічні образи не є механічні відбитки предметів на корі головного мозку, а є продуктами перетворювальної діяльності клітин кори головного мозку, тими ідеальними відблисками подразнень, які доходять до клітин головного мозку, згромаджуються в них і зберігаються на довший час, як зняті пам'ятки подразнень, що не втрачають своєї актуальності й тоді, коли самі подразнення вже давно відбулися. Саме ці психічні образи і становлять той запас матеріалу, з якого людський розум відтворює ідеї предметів, сприйманих відчуттями. В цьому полягає діалектичний (суперечливий) характер свідомого відображення, властивого тільки людям.

Говорячи про суперечливий характер процесу відображення, Франко писав: «Та вроджена сила нашого мізку така, що сей образ не уявляється нашій свідомості там, де він справді є, т. є. в комірках нашого мозку, а неначе в проекції у зверхнім світі, там, відки вийшов імпульс або відки нам здається, що він вийшов. Це є джерело і спосіб нашої змислової перцепції (відбирання вражінь з верхнього світу), та за разом джерело наших змислових ілюзій. Перша частина цього процесу, т. є. натиск імпульсів на наш організм і доношення їх

---

[29] Ів. Франко. Із секретів поетичної творчості, «ЛНВ», т. I, 1898, стор. 146.

до мізку відбувається без нашого співуділу, зате друга часть — проектування вражень на зверх, їх уміщування в зверхньому світі відбувається не без праці нашого розуму, є здобутком довгого досвіду поколінь і кождого індивіда, хоч звичайно відбувається зовсім несвідомо»[30].

Думка про історичний характер розвитку пізнання була новим здобутком матеріалістичної філософії, яким вона зобов'язана Марксу і Енгельсу. До неї прийшов і Франко, хоч розвивав її непослідовно.

Розвиваючи цю думку, Франко писав:

«Ми знаємо зверхній світ не такий, як він є наділі, а тільки такий, яким нам показують його наші змисли; поза ними ми не маємо ніякого способу пізнання, і всі поступи наук і самого пізнавання полягають на тім, що ми вчимося контролювати матеріали, передані нам одним змислом, матеріалами, які передають інші змисли, а надто в науковій і поетичній літературі маємо зложений безмірний запас таких же змислових досвідів, їх комбінацій і абстракцій, а також великий запас чуттєвих зворушень найрізніших людей і многих поколінь»[31].

Він думав, що людина має вроджені здібності не тільки до сприймання вражень із зовнішнього світу, а й одбирання (аналізування) та комбінування (синтезування) їх, тобто мислення розглядав (як і Герцен), як пряме продовження розвитку природи. В розумінні історичного характеру пізнання Франко не став на рівень Енгельса, який зазначав, що хоч елементарні форми розсудкової діяльності (аналіз, індукція) помітні і в житті високоорганізованих тварин, але все ж мислення людей зобов'язане їх суспільному розвитку, виникло і розвивається завдяки праці. Хоч Франко і зазначав, що наука і праця між собою тісно пов'язані, але він думав, що праця (практика) йде за наукою, тоді як в дійсності основою пізнання є саме перетворююча природу практична діяльність людей, на якій історично виникає і розвивається наука, а, отже, потреби матеріального виробництва викликають потребу наукового пізнання, а не природжена цікавість людей знати таємниці природи і своє місце серед всіх її творінь, як думав Франко.

Франко як матеріаліст не мав ніякого сумніву в тому, що предметом пізнання є зовнішній реально існуючий матеріальний світ речей, який дається людині в чуттєвому досвіді. Він вірно зазначав також, що безпосереднє чуттєве сприйман-

---

[30] Ів. Франко. Із секретів поетичної творчості, «ЛНВ», т. I, 1898, стор. 146—147.

[31] Ів. Франко. Твори, т. 16, стор. 259—260.

ня предметів не дає повного і ясного їх знання, що на допомогу живому споглядання приходить практичний досвід і критика (людський розсудок). Проте практичний досвід він також розумів вузько. «...чоловік,—писав Франко,—гляне раз поверха та й судить: сяке і таке. А коли прийде ближче, мацне рукою, лизне язиком, попробує і ножем, і огнем, і водою, —так тоді не раз стане та й посвище: еге-ге, та бо воно зовсім не таке, як мені зразу здавалося!» («Розмова про гроші і скарби»)[32].

В цьому зв'язку Франко зазначав, що повна, абсолютна істина недоступна людині через недосконалість органів відчуття, відкидаючи реакційну теорію інтуїтивного пізнання, яку автори її основують на запереченні значення раціональної діяльності і зводять пізнання до ірраціонального відчуття, основаного, нібито, на «безпомильності» біологічного інстинкту (Бергсон). Він відкидав також твердження тих реакційних буржуазних філософів кантіанців і юмістів, котрі згори запевняли, що людське пізнання має абсолютні границі, за які воно ніколи не може вийти. На противагу цим реакційним твердженням він писав: «Та проте ми знаємо також, що змагання наближуватися до правди, це одна з найбільших движучих сил людської душі, і що нема сталих меж, які б зазначували чоловікові: доси зайдеш, а далі ні. Те, що вчора видавалося неможливим до пізнання, оказується можливим сьогодні. Ціла історія нашої цивілізації матеріальної і духовної, се ні що інше, як поступове, систематичне і ненастанне відсування, віддалення границь неможливого. Те, що було неможливим нашим предкам, від чого їх рухи відскокували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і зглядно легким до виконання»[33].

Підходячи безпосередньо до діалектичного матеріалізму в розумінні корінних питань пізнання, Франко вирішував і проблему детермінізму, яка для нього мала немаловажне значення. Широку трактовку цієї проблеми він дав у таких творах, як «Іван Вишенський», «Мойсей», а також вияснив різні її аспекти в інших творах, виступаючи з гострою критикою реакційних напрямків буржуазної занепадницької літератури, яка пропагувала волюнтаризм, з його культом надлюдини і «егоїзмом голої душі», а також проти фаталізму і пієтизму.

Відкидаючи волюнтаризм і фаталізм, Франко обстоював строгий детермінізм, оснований на діалектичному розумінні відношення свободи і необхідності. Правда, вирішення цього

---

[32] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 255.

[33] Ів. Франко. Поза межами можливого, «ЛНВ», т. XII, 1900, стор. 2.

питання у Франка іноді набирало антропологічного і раціоналістичного відтінків. Але головна його думка полягала в тому, що свобода — це не уявлювана незалежність від об'єктивно діючої необхідності, яка визначає всі помисли і діяння людини, а пізнання її законів і розумного пристосування практичної діяльності до об'єктивно існуючих умов. Отже, логіка фактів повинна бути першою і провідною основою думання і практичної діяльності, а не навпаки. Бо людина ніколи не може вискочити із рамок, у які її ставить об'єктивна необхідність, що діє з невідворотною силою. Це значить, по-перше, що всякий суспільний ідеал повинен бути виведений на основі пізнання необхідних умов і попереднього й сучасного розвитку суспільства, а не вигаданий апріорі. А, по-друге, в практичній діяльності треба ставити такі завдання, які б можливі були до виконання в даних умовах і цим самим наближали б їх до осягнення ідеалу в цілому. Правда, той ідеал ніколи повністю осягнути неможливо — «усякий ідеал ніколи не буде вповні осягнений»[34], бо життя завжди йде вперед. Але, знаючи мету і розумно визнаючи шляхи її досягнення, можна йти з певністю, не збиваючись на манівці блукань.

Слід зазначити, що Франко не стояв на грунті споглядального розуміння свободи, а йшов далі до вирішення питання про її здійснення. Це показує його стаття «Маніфест молодої музи» (1907), у якій він, піддавши знищуючій критиці реакційну саморекламу української групи письменників декадентів про «змагання до свободи і волі», зазначав, що для того, аби проложити шлях до свободи, не досить одного хотіння, а треба приложити «сили і боротьби»[35].

Матеріалістичні основи світорозуміння Франко поширював і на розуміння явищ суспільного життя — релігію, етику, естетику, піддаючи критиці ідеалістичні погляди і в цих галузях. Особливо важливе значення мала його критика релігії, а також критика антиреалістичних поглядів на мистецтво і літературу. Не менш важливе значення мала його критика реакційних «теорій» буржуазної соціології (соціалдарвінізму, мальтузіанства, націоналізму та інших), хоч у ряді питань соціології і історіографії він не стояв на позиціях історичного матеріалізму.

Великого значення для наукової і літературної творчості Франко надавав методу. В ряді своїх праць, говорячи про науковий метод, він безпосередньо підходив до марксистського діалектичного методу, критикував метафізичні і іде-

---

[34] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 185.
[35] Ів. Франко. Твори, т. 16, стор. 377.

алістичні збочення видних представників історико-порівняльного методу (Веселовського та інших), рішуче відкидав як антинауковий метод антропологічної школи (расистів). Головні вимоги наукового методу він бачив у тому, щоб усі явища природи й суспільного життя розглядати в їх конкретно-історичних умовах виникнення і розвитку, а не абстрактно, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості, а не ізольовано одні від одних. Такий підхід до вивчення явищ дає можливість об'єктивно-вірного їх вивчення і зображення в творах наукових і літературних. Додержуючись цих методологічних принципів і проводячи їх у своїх наукових і літературних творах, він зумів дати глибоко правдиві реалістичні образки сучасної йому дійсності, а також вірний історико-критичний огляд багатьох подій з минулої історії.

Глибоко переконаний в силу і могутність наукового пізнання для боротьби за визволення трудящих, видатний мислитель проголошував гаслом науки — «правда над усе». Непримиренний противник усякого догматизму, Франко зазначав, що наукова правда одна, що вона не потребує, аби перед нею схилялись як перед догмою, бо «наука не знає ніяких догм і не потребує затим нічого присолювати ані приперчувати»[36].

Отже, і в літературі, і в політиці, і в етиці — йти за науковою правдою, боротись проти неправди. Бо тільки правдиве знання і щире почуття любові до принижених і обездолених може привести людство до великого світлого життя, до повалення несправедливого капіталістичного ладу і побудови соціалізму, до панування свободи, рівності й братерства людей і народів у всьому світі.

У Франка як мислителя бачимо не абстрактні роздумування над смислом людського життя, не фантастичну мрійність, а сильний порив творчого думання, що опирається на глибоке усвідомлення протиріч суспільного життя, загострення яких неминуче вимагало революційних змін. А разом з тим у нього була глибока віра в перетворювальну силу праці і розуму людського, про що він так писав:

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох.
Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті міліони невсипущих рук,

І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук.[37]

В цьому головне значення Франка як мислителя в розвитку передової думки і в розвитку визвольної боротьби в передрево-

[36] Ів. Франко. Твори, т. 19, стор. 116.
[37] Ів. Франко. Твори, т. 10, стор. 199.

люційну епоху. Це велике значення не було належно оцінено за його життя. Але правдива оцінка діяльності, як зазначав Франко, «завше належить не до епохи діяча, а лиш до тої, в котрій припадає збирати зерна тої діяльності»[38]. Отже, можна сказати, що Франко глибоко розорював і розчищав ниву від бур'янів, а посіяні ним зерна дали добре жниво для народу.

---

[38] Ів. Франко. На увагу п. п. чехів, «Kurjer Lwowski», № 228, 1887.

О. ДОМБРОВСЬКИЙ

ІВАН ФРАНКО — ТЕОРЕТИК ПЕРЕКЛАДУ

I

В день свого ювілею Франко говорив: «Тільки те, що здобудемо власною працею, буде справді наше надбання і тільки те, що з чужого культурного надбання присвоїмо собі також нашою працею, стане нашим добром. От тимто я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям»[1]. Творчому використанню культурних надбань інших народів Франко надавав величезного значення для збагачення української культури, для розвитку української літератури. Найвидатніші українські письменники приділяли велику увагу питанню перекладу іншомовних творів. Перекладання входило як основне завдання в програму заснованого в 1888 р. Лесею Українкою та її братом Михайлом літературного гуртка «Плеяда».

Франко, спостерігаючи могутній розвиток російської культури в XIX ст., розумів, що творче використання культурних досягнень інших народів, зокрема російського, сприятиме розвиткові української літератури.

Розквіт російської літератури початку XIX ст., ідеї прогресивної російської критики на чолі з Белінським, яка приділяла багато уваги справі ознайомлення російського народу з шедеврами світової літератури у зразкових перекладах, висока оцінка Чернишевським ролі перекладів творів західноєвропейських письменників для розвитку російської національної літератури, для виховання російської прогресивної інтеліген-ції[2] підтверджували думку Франка, що для розвитку української літератури необхідні живі культурні зв'язки з іншими

---

[1] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. I, стор. 31.

[2] Чернишевський писав, що до Пушкіна перекладна література майже єдина мала право «считаться истинною пытательницей русской мысли». (Чернышевский в Сибири. Переписка с родными, 1913, т. III, стор. 150).

народами. Вслід за Чернишевським Франко писав, що «добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу... належали до підвалин власного письменства»[3].

II

Франкові належить дуже багато перекладів з російської, слов'янських, західноєвропейських, античних та інших літератур, причому для перекладу він відбирав найкращі, найпрогресивніші твори. Але він майже ніколи не обмежувався самим перекладом. Будучи свідком запеклої ідеологічної боротьби, яка велась довкола творів класиків світової літератури, бачачи, як різні реакційні видавці, критики, коментатори та перекладачі перекручують їх ідеї, фальсифікують їх зміст, вихолощують їх революційний дух, щоб повернути їх на службу панівних класів, Франко намагався розкрити їх ідеї не тільки правильною інтерпретацією самого тексту, але й у коментаріях, вступах та літературно-критичних статтях, які він часто додавав до своїх перекладів.

Зацікавлення Франка світовою літературою розвивалось головно в двох напрямках. Вже з юнацьких років його цікавили всі видатні твори світової літератури, в яких відображено нестримний хід людства вперед, героїчні змагання та боротьба передових сил за прогрес. Його захоплюють твори, в яких виступають сильні характери, в яких показані сила волі і духа, перемога над егоїстичними інстинктами та самовіддана праця для загального добра, для визволення мільйонів пригноблених і покривджених. Франка цікавили всі ті твори світової літератури, які відзначали поворотні моменти в її розвитку та спрямовували його на нові шляхи. Франко перекладав твори Пушкіна, Гоголя, Тургенєва, Толстого, Гомера, Платона, Софокла, Вергілія, Данте, Сервантеса, Кальдерона, Шекспіра, Байрона, Шеллі, Гете, Гюго, Золя, Міцкевича, Гавлічека і багато інших, присвятивши кожному з авторів більшу або меншу статтю.

Франко звертається до менш відомих, давніх східних та південних літератур, перекладає та досліджує літературні твори середньовіччя і знаходить скарби поезії в староіндійських поемах, арабських новелах, перських легендах, староєврейських притчах, біблійних оповіданнях, старогерманському епосі, шотландських баладах — у всіх тих творах народної, по суті, літератури, яка ставить у центрі уваги не саму фабулу, а важливі морально-етичні та суспільно-політичні проблеми, що завжди так живо цікавили Франка. Будучи видатним фоль-

[3] «Каменярі...» стор. 5.

клористом, збирачем та дослідником української народної творчості, Франко перекладав і досліджував народну поезію інших народів: російські билини, сербські епічні поеми, болгарські гайдуцькі пісні, румунські легенди, зразки народної творчості багатьох інших народів. І знову ж він бачив у них не тільки цікавий фольклорний матеріал, незрівнянні зразки народної творчості, але й глибокий зміст, важливі етичні та суспільні проблеми, які він намагався підкреслити у своїх перекладах та переробках.

III

Франко намагався теоретично осмислити свою перекладацьку роботу. Про це свідчать численні передмови його до своїх власних перекладів, передмови та редакторські зауваження до перекладів Шекспіра (Куліша, Федьковича), рецензії на переклади різних авторів: Старицького, Ніщинського, Кримського, Крушельницького, Шпойнаровського та інших.

Але найповніше Франко виклав свої погляди на переклад в аналізі польського перекладу своєї поеми «Каменярі» Сидора Твердохліба. Назва роботи — «Каменярі» український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання»— показує, що, даючи критичний аналіз перекладу «Каменярів», Франко мав на увазі широкі теоретичні узагальнення. І справді, робота Франка є не стільки практичним порадником для перекладачів, скільки справжньою теорією перекладу, створеною на основі його довголітньої перекладацької практики та творчих шукань у повному погодженні з його світоглядом та літературно-теоретичними поглядами. Написана під кінець його творчого шляху вона є вирішальною для з'ясування Франкового розуміння мети та методів перекладу.

Франко почав перекладати ще в гімназії, причому на ранньому етапі своєї творчості він приділяв цій справі не менше уваги, ніж оригінальній творчості. Тому перед Франком, для якого поетична творчість була свідомим продуманим актом, досить рано виникли різні теоретичні питання, зв'язані з перекладацькою практикою.

Якщо порівнювати висловлювання Франка про переклад з різних періодів його творчості та теоретичні настанови роботи «Дещо про штуку перекладання» з 1912 р., то можна стверднти, що погляди Франка на переклад від часу їх першого ясного сформулювання в передмовах до перекладу «Фауста» в основному не мінялись, так як не мінявся його світогляд та принципи його естетики.

Франкові погляди на переклад випливали з його революційно-демократичного світогляду, з його матеріалістичного розуміння естетики, і немає сумніву, що вони сформувались

у значній мірі на основі вивчення поглядів Бєлінського та Чернишевського.

Вже в передмові до «Фауста» Франко дуже чітко визначив мету та основні риси зразкового художнього перекладу. Завданням перекладу, за визначенням Франка, є передати засобами української мови і згідно з її духом з максимально можливою точністю ідейне багатство, художньо-стилістичні та формально-віршові риси оригіналу, дати твір, який міг би замінити читачеві оригінал. Як і Бєлінський, Франко вимагає, щоб перекладач нічого не виправляв, нічого не додавав від себе. У передмові до перекладу «Фауста» він писав: «Я старався зробити «Фауста» приступним для нашої громади, т. є. головну увагу поклав на зрозумілість і ясність бесіди, стараючись якнайменше дати почути читачеві ті недогоди, які звичайно бачимо при наших переводах — тяжких та нестравних... А друге, що я бачив при переводі «Фауста» так се те, *щоб переведене — було справді «Фауст», а не твір моєї фантазії.* Се я старався оскілько можна дословно, передавати кожну думку автора по змозі в такий спосіб, як сам автор — *оскільки се було згідне з духом нашої мови».*[5] Далі цитата нагадує висловлювання Бєлінського про те, що навіть коли б сам Пушкін взявся перекладати Гете, ми і від нього вимагали б, щоб він показав нам Гете, а не себе.[6] На таких позиціях залишився Франко до кінця життя, про що свідчить робота «Каменярі»... Дещо про штуку перекладання» та примітки до перекладів з останнього періоду його творчості.

IV

Перша вимога, яку Франко ставив перекладачеві,— це дбайливий підбір творів для перекладання. Принцип дбайливого підбору творів для перекладу випливав закономірно з поглядів Франка на виховну та пізнавальну роль літератури.

Франко засуджував переклади безвартісних, безідейних творів. Коли появились переклади польського декадента Пшибишевського, Франко писав: «А проте, прочитавши сю книжку, я не можу помістити в своїй голові пощо і для кого перекладено її на нашу мову? Що подобалось в ній перекладачеві і що хотів він в ній подати нашій суспільності?... Боже-вілля, тяжка духова хвороба, се виразні признаки сього писання... Ще раз повторяю не можу зрозуміти пощо і для

---

[5] «Правда», річник XIII, 1880, стор. 21.

[6] Белинский. Полн. собр. соч., 1914, т. X, стор. 4—5.

кого запотребилося д. Крушельницькому збагачувати нашу літературу перекладом такого твору»[7]. Так само засудив Франко переклад Щурата «Мілійської Венери» Павла Ліндау, бо «Павло Ліндау, се один із тих німецьких писателів, у яких віртуозність форми йде в парі з безідейністю. В його творах дармо шукати живого чоловіка, сучасної суспільності і її ідейних змагань»[8]. Франко докоряє Барвінському за те, що він сприяв перекладанню таких «знаменитих» повістей, як Реймунда «В обороні честі», Фейе «Любов убогого молодця», а не знайшов місця для видання перекладу Гоголя «Мертвые души».[9]

Серед величезної кількості Франкових перекладів майже немає малоідейних творів. Якщо інколи доводилось йому перекладати такі твори, то на це були особливі причини. Як видавець чи редактор літературно-критичних журналів «Життя і слово», «Літературно-науковий вісник» Франко повинен був знайомити читачів з літературним життям Європи, також з течіями та авторами, до яких сам особисто ставився вороже, з якими вів нещадну боротьбу, але які в свій час живо цікавили критику і громадськість.[10] З такою метою, наприклад, Франко переклав декілька поезій Верлена, як зразок французької символічної поезії, що мала дуже великий вплив на розвиток європейської поезії під кінець XIX ст., хоч символізм самого Верлена він піддав гострій критиці[11].

Для перекладу Франко вибирав твори, в яких були різко виражені реалістичні і демократичні тенденції, які давали гостру критику капіталістичного ладу та буржуазного суспільства, які закликали до боротьби з цим ладом. Увагу Франка полонили головно два представники західноєвропейської літератури: прозаїк Золя і поет Гейне. В порівнянні з ними всі інші західноєвропейські автори, навіть Шекспір і Гете, твори якого він перекладав на протязі всього життя, відходять на другий план.

Питання ставлення Франка до Золя було широко висвітлене в критичній літературі. Франко вважав Золя найвидатнішим представником критичного реалізму, ставлячи його ви-

---

[7] ЛНВ, т. X, стор. 68—69.

[8] Там же.

[9] І. Франко. З останніх десятиліть XIX в. «Молода Україна», Львів, 1910, стор. 11 і 33.

[10] В листі до Драгоманова від 18. V 1896 р. Франко пише: «Молоді та й то навіть радикали домагаються від мене, щоб я викинув рубрики «Із уст народа» та «Із старих рукописів», а натомість печатав переклади з Ібзена, Метерлінка та інших модерністів».

[11] Див. статтю «З чужих літератур» — І. Франко. Літературно-критичні статті, Київ, 1930, стор. 244—245.

ще Бальзака, Стендаля, Мопассана, Діккенса та інших. Переклади Золя, як і російських прогресивних письменників та представників західноєвропейського критичного реалізму, були тісно пов'язані з боротьбою Франка за утвердження в українській літературі принципів критичного реалізму. Зразки іншомовної реалістичної літератури, перекладені Франком або при його сприянні, разом з його літературно-критичними статтями та рецензіями повинні були познайомити українських, головно галицьких, письменників з методом критичного реалізму та одночасно підготувати читацьку публіку до сприйняття такої літератури, виробити в неї вірний літературний смак та суд[12]. Цій меті були підпорядковані також переклади з Гейне, в якому українське суспільство бачило виключно поета «Лорелей» та інтимної «чистої» лірики. Гейне поет-революціонер, нещадний критик буржуазного суспільства, прусацтва та гнилої буржуазної моралі був або зовсім невідомий, або недооцінений. З Гейне Франко перекладав майже виключно його сатиричні та політичні поезії, обминаючи його «чисту» лірику, і робив це свідомо, бо саме в суспільно-політичній сатирі бачив «головний титул Гейне до безсмертної слави...»[13].

Те саме робить Франко і у відношенні до інших видатних західноєвропейських поетів. Першим перекладом з В. Гюго був переклад уривків з «Châtiments»,[14] яскравої політичної сатири, яка удостоїлась особливої уваги В. І. Леніна[15]. Франко і в дальшому перекладає з В. Гюго виключно його політичну поезію. З Бюргера Франко переклав не його відому романтичну баладу «Ленора», а сатиричну поезію «Цісар і ігумен»[16]. М. Ленау відомий передусім як поет місячних ночей та тужливої меланхолії і значно менше як сатирик, а Франко переклав якраз його сатиричну поезію, скеровану проти австрійського бюрократизму, — «На гробі міністра»[17].

Дуже важливе місце в перекладацькій спадщині Франка займають твори з антиклерикальною та антирелігійною тенденцією.

З Байрона Франко переклав «Каїна», в якому Байрон реабілітує засудженого церквою Каїна за те, що в цьому об-

---

[12] Слово про критику. І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 116.

[13] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XV, стор. 598.

[14] Надруковано «На острові Джерзей» «Зоря» № 17, 1886 р., стор. 316. Перекладати уривки з «Châtiments» (в більшості недруковані) Франко почав в 1882 р.

[15] Н. К. Крупская. Из воспоминаний о Ленине, стор. 248—249.

[16] «Свобода» № 4, 1904.

[17] «Світ» № 3, 1881, стор. 46.

разі прославляється бунтарство проти бога-тирана. З чеських авторів Франко перекладає найбільше Гавлічка-Боровського і, як перший твір, перекладає його відому антиклерикальну сатиру «Хрест св. Володимира», в якій автор викриває казенне православ'я і царський деспотизм, але немає сумніву, що Гавлічек і Франко мали на увазі не так царську Росію і православ'я, як католицьку церкву і габсбурзьку монархію. Не менш характерний також вибір творів В. Гюго. Франко не переклав багато творів цього письменника, але перекладені ним твори та уривки мають дуже яскраво виражену антиклерикальну і антипапську тенденцію. Це такі поезії, як «Раз бог батько», «Вулкан Момотомбо», «Сон консерватиста», яскравий викривальний антипапський уривок з драми «Торквемада» та інші. Франко переклав антипапські поезії Дранмора «Pontifex Maximus», «Папі Пію IX». З польських поетів Ренесансу Франко переклав тільки антиєзуїтську сатиру Бражека «Даром», що дуже нагадує високо оцінену Франком антипапську поезію вагантів[18]. З італійської поезії Франко перекладав дуже мало, і якщо, крім Данте, він вибрав для перекладу не Петрарку чи іншого репрезентативного поета, а вірші Дж. Джусті, Дж. Беллі, то тільки тому, що в них міститься їдка антирелігійна сатира. Кардуччі Франко цінить передусім за те, що він «звернув вістря своєї лірики головно до боротьби з клерикалізмом, що мов змора висів над Італією, не допускав її до участі в поступовім ході людської думки». «Символом того напрямку, — пише Франко, — був Ватікан і світська власть пап»[19].

Про тогочасну німецьку літературу Франко висловлюється назагал досить скептично, роблячи виняток для двох швейцарців: Меєра, якого він протиставить німецьким декадентам, і Келлера, якого цінить за те, що він усе своє життя боровся з клерикалізмом та релігією, хоч і з позицій ліберально-буржуазного просвітительства. Франко перекладає «Сім легенд» Келлера, твір, в якому використані середньовічні легенди, прославляючі покору і аскетизм, для зовсім протилежної мети, а саме показано, що аскетизм не тільки суперечить природним нахилам людини, але, подібно релігії, ворожий поезії і мистецтву[20].

---

[18] Див. І. Франко. Данте Алігієрі, стор. 48.

[19] І. Франко. Джозуе Кардуччі, ЛНВ, XXXVII, стор. 493.

[20] Про причини, які веліли Франкові перекласти цей твір, свідчить коротенька передмова, в якій пишеться, що Келлер, швейцарець-республіканець, привик дивитися на світ «свобідно і бачити найвище добро в пожиточній діяльності, а не в аскетизмі (І. Франко. Твори, «Рух», т. XXIX, стор. 102). Очевидно, що у підході Келлера до середньовічних легенд Франко найшов близький йому самому підхід до опрацювання християнських, буддійських та інших легенд.

З творів Лессінга Франко переклав «Притчу про три персні», очевидно, не лише тому, що ця притча в опрацюванні Лессінга набула світової слави, а й тому, що в ній проводиться думка про непотрібність релігії, про ідеал гуманності, етику та мораль, незалежні від всякої релігії.

Уривки, перекладені з останніх романів Золя, наприклад «Pontifex Maximus» — з романа «Rome», мають також викривальний антипапський а, отже, і антирелігійний характер. Ясно, що Франко цілком свідомо підбирає авторів і твори, у яких виразно та послідовно проведена антиклерикальна тенденція. Франко боровся з релігією, передусім з католицькою церквою як найсильнішою опорою світової реакції, безпосередніми публічними виступами, оригінальними художніми творами, перекладаючи антиклерикальні статті та відповідно добираючи для перекладу твори зарубіжних літератур.

Свою перекладацьку роботу Франко завжди підпорядковував конкретним завданням боротьби за ідейність, за високе громадське звучання, за дійовий характер літератури. Ведучи боротьбу з декадентством, він перекладає твори класиків світової літератури, які могли допомогти йому в цій боротьбі. У примітках до своїх перекладів Франко підкреслює саме ті риси, які відрізняють цих авторів від декадентів. В некролозі В. Гюго Франко пише: «Великі імпульси гуманності, милосердя, соціальної справедливості, що кинув він протягом літ поступаючи все в радикальнім напрямі, ті насіння високого ідеалізму, які він розсіяв по широкому світу своїм огнистим словом не пропадуть, а житимуть ще й тоді, коли пам'ять усіх його епігонів — парнасістів, символістів, сатаністів та декадентів давно покриється заслуженим забуттям».[21]

Боротьбі за об'єднання слов'ян для поборювання германського імперіалізму та експансії Ватікану, боротьбі за перемогу прогресивних демократичних ідей та здорових літературних течій Франко підпорядковував перекладацьку та літературно-критичну роботу в ділянці слов'янських літератур.

V

Причин, які спонукали Франка присвятити стільки уваги перекладам, було багато. Немає сумніву, що одною з основних причин був його інтернаціоналізм, розуміння необхідності взаємопізнання та зближення народів для спільної боротьби проти ярма капіталізму. Франко оцінював переклади як знаряддя спілкування між народами, знаряддя зростання інтернаціональної свідомості.

---

[21] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI.

Крім того, ще в гімназії інтереси Франка виходили далеко за межі того, що давало шкільне навчання в галузі літератури. Франко цікавився літературою всіх народів і всіх часів. На протязі усього свого життя Франко уважно слідкував за світовим літературним рухом, вивчав давні і сучасні літератури з наміром перекласти найкращі речі на українську мову. Навіть проживаючи на селі та займаючись господарством, він не перестає вивчати і перекладати іноземну літературу. З села Нагуєвичі Франко пише в 1882 р. до Павлика, який зробив деякі дослідження в галузі сучасної йому європейської поезії: «...прочитав Ленау, Дранмора, Лейтгольда, Віктора Гюго, з якого почав перекладати «Châtiments».

Максим Рильський порівнює Франка з Леонардо да Вінчі, з Ломоносовим, яким сила духа, темперамент і повнота генія не дозволили обмежитись однією ділянкою творчості.[22]

Діяльність Франка як письменника мала всеукраїнський характер. Перекладаючи твори зарубіжних літератур, Франко дбав про те, щоб ці переклади були доступні найширшій українській громадськості. Видання «Данте Алігієрі» повинно було вийти в Києві, «аби без зайвих перешкод і коштів могло бути доступне якнайширшій українській громаді».[23] Галицький партикуляризм був зовсім чужий Франкові. А втім, зовсім природно, що працюючи в Західній Україні, відокремленій політично від Східної, він враховував її особливості, її потреби. Немає сумніву, що до потреб Західної України Франко пристосовував також частково і свою перекладацьку роботу, метою якої було, між іншим, підняти на вищий ідейний рівень західноукраїнську літературу, закріпити в ній метод критичного реалізму, виховати та перевиховати галицьку інтелігенцію, зацікавити її серйозними питаннями, виробити у неї літературний смак та критичний погляд, прищепити їй прогресивну ідеологію. Обидва завдання тісно пов'язувались між собою.

Франко переконаний, що загальне культурне зростання відбувається шляхом постійного культурного обміну щораз ширшого кола народів. У статті «Теорія і розвій історії літератури» Франко пише: «Історія усякої національної літератури мусить відрізняти в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріал і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбницю літературних форм і тем; мусить показати чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них[24].

---

[22] И. Франко. Избранное. Гослитиздат, М., 1951, т. I, стор. 18.
[23] «Данте Алігієрі», стор. VI.
[24] ЗНТШ, т. XXXIX, кн. III, стор. 7—9.

До питання культурних та літературних зв'язків з іншими народами, до питання перекладу Франко підходив як справжній інтернаціоналіст, революційний демократ. Пропагуючи необхідність пізнання та творчого використання досягнень інших народів, Франко мав на увазі не тільки зростання культури власного народу, але зростання культури, прогресивних сил усього людства. В передмові до збірки «Із літ моєї молодості» Франко писав: «Та скрізь і завжди у мене була одна провідна думка — служити інтересам мойого рідного народу та загальнолюдським поступовим гуманним ідеалам»[25]. Ця подвійна мета стояла перед ним також і в його перекладацькій роботі.

Франко вважав, що перекладач повинен мати справжній письменницький талант, і вимагав від нього здатності проникнути в глибини твору, відтворити з максимальною точністю ідейний зміст і художні особливості оригіналу. Дуже високі були його вимоги до перекладачів поезій, які, як неодноразово підкреслює Франко, самі мусять бути поетами. Як і поетів-ремісників, Франко засуджував і перекладачів-ремісників, які беруться за перекладання високоякісних поетичних творів без потрібного для цього таланту і майстерністю форми намагаються прикрити ідейне убозтво та художню невиразність своїх перекладів. Такі закиди Франко робив навіть перекладам Старицького. Про його переклади поезії Міцкевича він писав: «Яка кількість непотрібних додатків, вставок, прикметників і фальшивих зауважень, не дивлячись на закінчену віршовану форму. Одразу видно, що працює ремісник форми, а не натхненний майстер».[26] Оцінюючи німецькі переклади з Шевченка Шпойнаровського, Франко писав, що перекладач не повинен бути холодним ковалем, який замінює слова оригіналу словами іншої мови. Він повинен бути «артистом — золотарем з дуже делікатним струментом і дуже легкою рукою».[27] Перекладач поетичних творів мусить бути сам поетом. «Добродій Шпойнаровський не поет,— пише Франко,— і дармо було б вимагати від нього при перекладі Шевченкових поезій цього блиску та чару слова, що творить найкращу принаду нашого кобзаря».[28]

Франко, який перекладав так багато творів з різних ділянок і який мав свій ідеал повноцінного перекладу художнього твору, визначений у передмові до «Фауста» та в аналізі перекладу «Каменярів», визнавав можливість існування різних видів перекладу в залежності від характеру твору,

---

[25] І. Франко. Твори, «Книгоспілка», т. XXI, стор. 290.
[26] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 117.
[27] ЛНВ, т. XXXV, стор. 508.
[28] Там же.

мети перекладу і навіть можливостей перекладача. Але від кожного перекладу він вимагав вірної передачі змісту, тобто, в першу чергу, думок та ідейної спрямованості оригіналу, вважаючи можливим, а інколи й необхідним відмовитись від повної формальної відповідності. Так робив інколи Франко у своїх перекладах. Для передачі ідейного змісту твору, для підкреслення його політичної загостреності він не тільки відмовлявся від відтворення всіх формальних особливостей оригіналу, наприклад, віршової форми, але дозволяв собі міняти, пропускати або додавати окремі деталі, міняти заголовки, давати назви окремим поезіям або частинам, яких вони в оригіналі не мали. З цієї точки зору переклади Франка вимагають спеціального дослідження, тому що між його теоретичними настановами і його перекладацькою практикою існує певна розбіжність. В аналізі перекладу «Каменярів», в критиці інших перекладів Франко рішуче виступає проти всяких додатків, прикрас, необумовлених змін, українізування і т. п.

Франко часто заявляв, що він намагався перекладати *дослівно*, але цей термін не має у нього буквального значення. «Дослівний» переклад у Франка — це вірний, або точний переклад і то тільки у відношенні до змісту, тому що Франко називає «дослівними» і ті переклади, в яких дуже точно, але без насилля над фразеологією та синтаксисом рідної мови, переданий зміст твору без збереження форми. Так, переклад уривків «Божественної комедії», в якому вірно переданий зміст, але не передана віршова форма, Франко називає дослівним.

Майже у всіх примітках до своїх перекладів Франко зазначає свій намір перекласти оригінал з максимальною точністю, передати вірно не тільки думки, але й стиль і вислови оригіналу, бо завдання перекладу є замінити читачеві оригінал. В передмові до перекладу «Маркізи О.» Клейста Франко пише: «Переклад скрутної і в високій мірі оригінальної прози Клейста, якою написаний оцей твір, був дуже нелегким завданням, тим більше, коли я поклав собі метою передати Клейстів спосіб вислову так, *щоб робив враження оригіналу*»[29]. (Курсив наш — *О. Д.*)

Франко виступає проти вільного поводження перекладача з текстом. Згадуючи про польський переклад «Симпозіона» Вітвіцького, Франко обурюється, що він «свобідно поводиться з текстом, а ще свобідніше з персонажами та типами грецького твору»[30]. Франко засуджував також так званий «вільний переклад», вважаючи його тільки фальсифікацією

[29] І. Франко. Твори, «Рух», т. XXIX, ч. 2, стор. 159.
[30] Там же, стор. 531.

оригіналу. Про переклад Кримським поезій Сафо Франко пише: «На жаль д. Кримський ...держався в своїм переспіві не стільки грецького тексту, скільки вільного переспіву акад. Хв. Корша... У всіх таких перекладах пісні Сапфони являються блідими та розводненими, без тої пластики та колористики, що надає їм найкращу повабність»[31].

«Основным материалом литературы является слово, оформляющее все наши впечатления, чувства, мысли», — писав О. М. Горький[32]. Без повного оволодіння словом не може бути літературної творчості, не може бути перекладу. Якщо для письменника досить оволодіти одною мовою, перекладач мусить оволодіти повністю двома мовами, розуміти досконало мову оригіналу, відчувати всі її тонкості і знати всі багатства рідної мови та вміти користуватись ними для передачі іншомовного тексту. Таку вимогу ставили до перекладача Маркс і Енгельс. В рецензії на англійський переклад «Капіталу» Енгельс писав: «Чтобы передать его равноценным стилем, следует в совершенстве владеть не только немецким, но и английским языком»[33] (мовою перекладу—*О. Д.*). Таку ж вимогу ставив до перекладача Франко, особливо підкреслюючи необхідність знання ресурсів рідної мови[34]. Незнанням рідної мови Франко пояснював низький рівень перекладів галицьких письменників, які прекрасно знали іноземну мову, але не знали своєї, тоді як наддніпрянські письменники, знаючи часто слабше іноземну мову, давали кращі переклади[35].

Друга вимога, яку Франко ставить перекладачеві,— це повне зрозуміння тексту, і то не тільки його фраз, а й думок, ідей, конкретних фактів та проблем, в ньому порушених. «Для доброго перекладу якогось наукового твору,— пише Франко,— треба бути добре обзнайомленим з тою наукою, до якої обсягу належить перекладений твір. Се називається технічним терміном *фаховість*».[36] Відповідної підготовки вимагає Франко не тільки від перекладачів наукових, а й художніх творів, особливо творів «високої літературної вартості». Франко вимагає, щоб за переклади таких творів брались люди з відповідною кваліфікацією, правдиві майстри перекладу, а не дилетанти, які перекладають тільки тому, що мають досить вільного часу та знають трохи іноземну мову, і не ремісники, які працюють для видавців-комерсантів, для яких література — це тільки товар, на якому можна заробити.

---

[31] ЛНВ, т. XIII, стор. 304.

[32] А. М. Горький. О литературе. Издание III-е, Советский писатель, 1937, стор. 115.

[33] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 231.

[34] Див. «Каменярі», стор. 7.

[35] Там же.

[36] Там же.

Глибоке зрозуміння оригіналу Франко вважає першою необхідною умовою вірного перекладу.

У критиці перекладів «Антигони» Ніщинського, «Кавказу» Шпойнаровського та інших Франко показує, що невірність перекладу є часто наслідком незрозуміння і окремих слів та зворотів, а, ще більше, основної ідеї твору.

Про переклад «Кавказу» Шпойнаровського Франко пише: «Кавказ вийшов блідий, головно тому, що й сам перекладач не скрізь гаразд розуміє оригінал»[37]. Очевидно, тут не йдеться про зрозуміння слів та речень, хоча Франко вказує й на такі помилки, а про недостатнє зрозуміння основної ідеї твору, а в зв'язку з цим і художніх засобів, які служать розкриттю цієї ідеї. Не зрозумівши основної ідеї «Кавказу», відмічає Франко, Шпойнаровський не відчув тонкої іронії твору як основного викривального засобу царського самодержавства, і тому найяскравіші викривальні місця вийшли в його перекладі зовсім блідо. Франко вимагає, щоб перекладач вивчив глибоко всю творчість поета, історичну епоху, в якій він творив, бо без цього неможливо зрозуміти основну ідею твору. Незнанням творчості поета та епохи пояснює Франко і невдалі польські переклади Шекспіра, зроблені Пєшковським[38].

Велику увагу Франко приділяє підбору слів з точки зору їх відповідності контекстові. Він вважає, що вірність передачі оригіналу в значній мірі залежить від того, наскільки вірно будуть підібрані окремі слова, вірно не тільки з дослівної, формальної точки зору, а й з точки зору відповідності основному смислові всього тексту, його загальному тонові.

Франко таврує необгрунтовану заміну окремих слів та зворотів, якщо через це перекручується думка та міняється художнє враження від цілості, якщо зміни, введені перекладачем, не відповідають тому, що і як хотів сказати автор оригіналу. Він уважає заміну слова «страшний» в звороті «один страшний якийсь тягар» словом «nieznany» (невідомий) у звороті «nieznanym mu ciezarem» недоречною, тому що «оригінал зовсім не велить догадуватись, що тягар, який давить каменярів, невідомий їм...»[39]. Більшість невдало перекладених місць у «Каменярах» є результатом того, на думку Франка, що перекладач не досить глибоко вдумався в текст оригіналу, не взяв до уваги ідейної спрямованості та художнього характеру як окремих строф, так і цілої поеми, не постарався уявити собі точно того, що писав, і тому думка автора часто викривляється та порушується художня гармонія цілості. Франко кри-

[37] Шевченко в німецькім одязі. ЛНВ, 1906, т. XXV, стор. 505.
[38] «Каменярі», стор. 15.
[39] І. Франко. Нове видання Шекспіра, «Kurjer Lwowski» № 29, 1894.

тикує переклад звороту «скалу отсю розбить» словами «przewiercieć pierś opoki» не тільки тому, що слово «przewiercieć» не означає розбити, а скала це не «pierś opoki», але, головно, тому, що слово «przewiercieć» «не відповідає гірничій праці при помочі молотів, а тільки такій же праці при помочі свердлів»[40]. В результаті весь образ не гармонує з цілістю, хоча думка автора передана тут вірно, бо і в українському, і в польському текстах мається на увазі результат роботи каменярів. Франко дуже вдало відмітив основний недолік перекладу — нелогічність деталі у відношенні до цілої картини.

На такі нелогічності Франко нераз звертає увагу. Так він вважає невдалим переклад фрази:

..... ми з силою розпуки
Раз пораз гримали о кам'яне чоло.

словами:

My wszystcy bijem wciąż w kamienną pierś i skronie
Z upartą żądzą ran, rozpaczną jakąś mocą.

не тільки тому, «що в перекладі сказано більше, ніж в оригіналі», а, головно, тому, що переклад психологічно і логічно невірний, не відповідає дійсності. «Можна в розпалі боротьби, або тяжкої праці, — пише Франко, — незважати на одержані рани, але се ще зовсім не бажання одержувати рани». Як бачимо, вірність перекладу окремих слів та зворотів перевіряється не тільки зіставленням перекладу з оригіналом, а й зіставленням його з дійсністю, контролюється можливістю уявити його зміст в рамках цілості.

Франко вимагав від перекладача, щоб він вдумувався в текст і перекладав цілість, а не окремі слова та речення. Перекладач повинен повсякчас мати на увазі основну ідею твору, конкретно уявляти дану ситуацію, усвідомлювати характер даного персонажа і згідно з цим підбирати слова, образи, порівняння та інші деталі. Він вважає невдалим переклад строфи «Каменярів», що починається словами «Та слави людської зовсім ми не бажали», тому що перекладач «не вчитався» в цю строфу і через те підібрав вирази та образи невідповідні її характерові, порушив стиль оригіналу. «Коли б перекладач був хоч трохи уважніше вчитався в цю строфу, був би відчув, що останній її рядок має всі прикмети лапідарного стилю, який вимагає суцільного, а не латаного перекладу». Через такий, як Франко каже, «латаний переклад» центральне для строфи і для всієї поеми слово «*каменярі*, свідомо поставлене автором на кінець строфи, «тут виглядає як досить зайва прищіпка»[41].

[40] «Каменярі», стор. 15—16.
[41] Там же, стор. 18—19.

Приділяючи таку велику вагу підборові слів та зворотів, Франко гостро засуджував буквальні переклади. Як і Бєлінський, Франко засуджує такий переклад, у якому відтворені слова, а не дух оригіналу. Він робить закид Старицькому як перекладачеві Шекспіра за те, що той «перекладав слова», «вимучував ті нужденні ритми, а про духа ані разу не спитався»[42]. Він закидає перекладачам віршових вставок у німецькому перекладі твору «Тисяча і одна ніч» та Лозинському, який брав їх за зразок, надто велику дослівність, через що «вони не роблять такого враження, яке повинні робити ті справжні перлини староарабської поезії», і тому сам береться перекладати їх «відповідно до вимогів поетичної техніки...»[43].

Франко дає високу оцінку перекладам, в яких перекладач відступає від букви оригіналу, робить сміливі заміни і підстановки, але вірно передає його ідеї і художні якості. До перекладу одної строфи «Каменярів» Франко робить таку увагу: «При всій *свободі* перекладача переклад сеї строфи, щодо передачі думок і образів можна назвати бездоганним»[44].

Франкові робили інколи закид, що він занадто дотримується оригіналу, його слів і зворотів. Такий закид невиправданий. Окремі, зрештою рідкі, буквальні переклади не характерні для Франка, не випливають з його теоретичних настанов. Вони обумовлені інколи намаганням якнайточніше, «дослівно», як говорить Франко, передати текст оригіналу і трудністю знайти потрібні еквіваленти в тогочасній літературній мові. У багатьох випадках це тільки звороти, запозичені з тогочасної мови галицької інтелігенції, мови тогочасних галицьких видань, переповненої різними словами, зворотами та кальками з польської, німецької та інших мов.

---

[42] М. Возняк. З життя і діяльності Івана Франка в рр. 1881—1884. «Культура», 1952, стор. 65.

[43] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XV, стор. 572—573.

[44] «Каменярі», стор. 17. Подаємо текст строфи і переклад.

Мов водопаду рев, мов битви гук кровавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз.
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували,
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

Польський переклад:

By wodospadów ryk, jak bitwy szczęk orężnej,
W granity wciąż i wciąż dzwoniły w takt oskardy.
I coraz nową piędź od skały niebosiężnej
Zdobywał tak nasz huf, choć walki los potężnej
Kaleczył wielu z nas — młot walił w kamień twardy.

Від перекладача Франко вимагав також адекватної передачі художніх якостей оригіналу—образів, порівнянь, метафор, епітетів тощо. Він прекрасно розумів, що перекладач поезій, зв'язаний необхідністю зберігати ритмомелодику та схему рим оригіналу, мусить користуватись різними замінами та підстановками, пропусками або додатками. Визнаючи за перекладачем певну свободу в цій ділянці, Франко вимагав, щоб підбір художніх засобів був підпорядкований основному ідейному та художньому задумові твору, достосований до його домінантного тону.

Аналізуючи переклад «Каменярів», Франко декілька разів відмічає, що перекладач сфальшував образи оригіналу через те, що не взяв до уваги основної ідеї та провідного тону поеми. Особливо шкідливою для вірності перекладу Франко вважає заміну простих образів оригіналу, пристосованих до його ідейного задуму, складними та претензійними, на зразок таких, як «poryty życia pługi» замість «життя і жаль порили», «wiary blask i miłość płonie żarem» замість простого і ядерного «горить любові жар», які нарушують характер поеми, що відзначається якраз простотою художніх засобів. Подібно до Бєлінського, Франко був тієї думки, що всякі прикрашування та поліпшування оригіналу в перекладі тільки знижують його художність. Тому він вважав невдалим переклад рядка «І голос сильний нам з гори мов грім гремить», в якому «просте ствердження факту — «мов грім гремить» замінене претензійною і в польській поезії невживаною метафорою: «tak piorum żga obłoki»[45].

Вимагаючи, щоб переклад відтворював оригінал, Франко вважав маловартісними переклади з перекладів. У вступних зауваженнях до розгляду польського перекладу «Каменярів» Франко засуджує таку практику і особливо не допускає такий спосіб перекладання творів «високої літературної вартості»[46]. Переклад «Гамлета» П. Свого Франко вважає невартим розгляду, тому що він зроблений не з оригіналу[47]. Такий самий закид робить Франко Кулішеві і саме в тому бачить одну з причин, що його переклади «виходили нераз не лиш не зовсім вірні, але навіть часто довільні»[48]. Така вимога була на часі тоді, коли появилось, за словами Франка, багато перекладачів-дилетантів, які брались за переклад «творів високої літературної вартості, мало доступних їх розумінню,

---

[45] В перекладі Твердохліба не відтворена також могутня імітативна гармонія цього віршу з повторенням звуків «І» і «гр».

[46] Див. «Каменярі», стор. 8.

[47] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 319.

[48] Рецензія на «Нові перемінні звізди» Полюя, ЛНВ, XXXII, 1905, кн. 10, стор. 72.

а ще менше доступних їм своєю мовою», перекладачів, що «перекладають англійські, французькі, грецькі, латинські або італійські твори з німецьких, польських або російських перекладів»[49].

Проте інколи Франко допускає можливість, а то й необхідність перекладати не з оригіналу. Відомо, що молодий Франко сам перекладав з російських та німецьких перекладів, поки не вивчив інших європейських мов. Але це було тоді, коли він хотів якнайшвидше познайомити українське суспільство з творами представників критичного реалізму та революційної поезії. Отже, це була для нього необхідність, обумовлений виняток. Так само користувався Франко перекладами при перекладанні творів з маловідомих мов, наприклад давніх східних або таких, як датська, норвезька, ісландська й інші. Проблема перекладів з маловідомих мов ще й на сьогодні остаточно не вирішена задовільно. Відомо, що багато перекладачів у Радянському Союзі для перекладу з маловідомих мов користуються підрядковими перекладами. Звичайно, такий метод перекладання є тільки недосконалою заміною перекладання безпосередньо з оригіналу.

VIII

Необхідною умовою ідейно і художньо вірного перекладу Франко вважав збереження національного, локального та історичного колориту оригіналу. Одним з найбільших недоліків Кулішевих перекладів Шекспіра він вважав українізацію англійського побуту та підстановку українських фольклорних мотивів на місце англійських. Редагуючи переклади Куліша, Франко виправляв відповідні місця і давав свій переклад вставлених пісень[50]. Визнаючи задовільним переклад «Антигони» Ніщинського, він робить перекладачеві закид, що той переклав пісню хору з «Антигони» розміром та художніми засобами української народної пісні. Франко подає свій переклад цієї пісні, який «гладкістю стиха та популярністю може й не дорівнює п-ну Ніщинському, зате більше зближений до оригіналу»[51]. Свідомість розбіжності між грецькою і українською ритмікою, а не тільки панівна перекладацька традиція штовхнули Ніщинського шукати еквівалентної заміни для грецької пісні в українській поезії та використати

[49] «Каменярі», стор. 8.

[50] Див. статтю М. С. Шаповалової «Про Франкові переклади Шекспіра» — «Іван Франко. Статті і матеріали». Збірник другий, вид. ЛДУ, 1949, стор. 49 і наст.

[51] «Зоря» № 24, 1883, стор. 378. Також в листі до О. Пчілки від 4. I 1886 р. Франко закидає Ніщинському «українізацію» Софокла та перестерігає перед «українізацією» Гомера.

при перекладі пісні, зміст якої збережений вірно, засобами, властивими українській народній пісні.

Франко додержувався іншої думки. У своїх перекладах з античних літератур він намагався засобами української версифікації передавати будову грецьких строф та віршів. У даному випадку переклад Франка не менше «гладкий» та мелодійний від перекладу Ніщинського, і, крім того, він краще відтворює характер пісні хору з «Антигони», хоч і Франко перекладає римованим віршем, щоб зберегти при перекладі характер пісні. Вимагаючи збереження національних особливостей оригіналу, Франко виходив з правильного розуміння співвідношення між національними та інтернаціональними елементами в культурі кожного народу, будучи переконаним, що всяке явище культури — національне за формою, має свою національну специфіку. Якщо завданням перекладу є, між іншим, познайомити читача з життям та культурою народу, з мови якого зроблений цей переклад,— то з цього випливає вимога зберігати в перекладі національну специфіку оригіналу.

Та в тодішніх умовах Франко вище ставив виховне завдання перекладу, ніж пізнавальне, і тому в своїх перекладах він відступав інколи від цього так ясно сформульованого ним самим постулату. Якщо для передачі ідейного змісту, підкреслення політичної загостреності твору, для збільшення його виховного впливу було корисним замінити деякі іноземні побутові та етнографічні деталі рідними, Франко не вагався це зробити. Так зробив Франко при перекладі деяких політичних та сатиричних поезій Гейне, пристосовуючи їх звучання до галицьких відносин.

Також в інших перекладах Франко допускав іноді деяку українізацію іноземного побуту. Українські фольклорні елементи, український пісенний ритм зустрічаються, зрештою, дуже рідко і в перекладі «Фауста», в перекладах Гейне, Данте і інших. Дещо частіше вони зустрічаються в перекладах поезій народного характеру, наприклад, у баладах, народних піснях. Франко намагався зберегти народний характер цих творів, вважаючи, що при збереженні чужого національного колориту, незвичного пісенного ритму народний характер цих творів, народний колорит побутових сцен не були б відчутні для українського читача. Вводячи такі зміни, Франко виходив з положення, що переклад повинен справляти приблизно таке саме враження, як оригінал на читача, на якого він в основному розрахований. Франко вважав, що на даному етапі розвитку української політичної думки та при низькому рівні політичної свідомості і культури народних мас та інтелігенції переклади повинні були відіграти важливу виховну роль. Тому при перекладанні Франко дбав не стільки про те, щоб

дати закінчений художній твір, як про те, щоб довести до свідомості читача ідейне багатство перекладеного твору і тим самим посилити його виховний вплив. Цьому мали сприяти деякі зміни побутових та інших деталей. У передмові до перекладів балад Франко пише: «При своїм перекладі на українську мову я, розуміється, держався тих самих, наукою признаних та випробуваних поглядів (перекладати по можливості з максимальною точністю—*О. Д.*), хоча декуди, в другорядних подробицях, позволяв собі трохи свобідніше поводитися з текстом *для ліпшого передання людового тону або для вирішального відтінення змісту даної поезії*».[52]

Подібними мотивами керувався Франко при оцінці перекладу «Іліади» Руданського. Переклад чи, краще сказати, переспів Руданського спочатку не подобався Франкові, але, пізніше Франко змінив свою думку, вважаючи, що «Іліада», передана легшим віршем замість важкого гекзаметру, в стилі, зближеному до стилю української народної поезії, швидше і краще виконає своє виховне та культурне завдання серед українського суспільства. Він пише «... перейшовши цілість, я мушу подивляти вірний поетичний такт перекладача, повну видержаність його стилю, який, щоправда, не може вважатися вірним зразком Гомерового стилю, але прегарно передає власне те з Гомера, що може відчути і смакувати широка верства українсько-руської публіки, що не проходила латино-грецької школи. Се не популяризований, але, справді, націоналізований, наш український Гомер, і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка могла б похвалитися подібною працею»[53].

При оцінці Франкових перекладів і його поглядів на переклад не треба забувати, що Франко завжди мав на увазі не жменьку освіченої інтелігенції, але широкі народні маси.

Все це, однак, не заперечує факту, що Франко мав ясно вироблений погляд на повноцінний художній переклад, від якого вимагав вірного відтворення його національної самобутності як у змісті, так і у формі.

IX

Окремого висвітлення потребує відношення Франка до перекладу віршованих творів. В основному Франко вимагав адекватного відтворення віршової форми оригіналу версифікаційними засобами даної мови і критикував необгрунтовані відхилення від метрики оригіналу. Він критикував переклад «Гамлета» Старицького, між іншим, і за те, що Старицький

---

[52] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XIV, стор. 576.
[53] Там же, т. XVII, стор. 424—425.

«замість англійського драматичного blancverse (п'ятистопного ямбу) завів розмір сербської юнацької пісні, що зовсім не надається до драми. Де є римовані вірші у Шекспіра, при кінці деяких монологів, там їх у Старицького нема...»[54]. У Федьковичових перекладах Шекспіра він критикував білий вірш за його незграбність та немелодійність. У передмовах до своїх перекладів, наприклад у передмовах до перекладу «Фауста», до перекладів Гейне Франко інколи згадує про те, що він намагався якнайточніше відтворити, крім змісту та стилю, також віршову форму оригіналу.

Проте формальну відповідність оригіналові Франко не розумів механічно. Для нього важливим було, щоб переклад робив на читача-українця приблизно таке саме враження як оригінал на читача, для якого він призначений. Через те Франко заміняє інколи характерні для даної мови особливості віршової будови рисами, характерними для українського віршування. Так, зрештою, роблять і сьогодні перекладачі, дотримуючись при цьому вироблених традицією норм. Таких норм, принаймні у відношенні до перекладання на українську мову, не було, і тому у Франка зустрічаються інколи заміни, які сьогодні не найшли б схвалення. До таких замін належить недодержання кількості складів, попарного римування та чергування рим при перекладанні поем, написаних олександрійським віршем, порушення ритмічної будови італійського «ендека сіллабо», порушення схеми рим терцини, пропускання та переставлювання рефренів та інше. Франко вводив такі зміни свідомо, і в передмовах до своїх перекладів він часто мотивує введені ним зміни. Для зрозуміння Франкового відношення до передачі в перекладах поезій особливостей їх віршової будови важлива передмова до перекладів Гейне, виданих у 1892 р.: «Перекладаючи Гейне, я дбав про те, щоби передати якмога вірно не тільки думку, але також форму, тон, розмір первотвору. Відси пішли трохи незвичайні куплети в перекладі «Німеччини». Гейне написав сю поему не шкільним розміром, утвореним на подобу греко-римського, а тонічним музикальним... Щоб хоч трохи наблизитися до сього розміру, що надає оповіданню велику свободу і натуральність, а не втомляти вуха одностайним амфібрахічним розміром, як се бачимо, наприклад, в російськім перекладі Заєзжого, я зважився перемішувати стрічки амфібрахічні з ямбічними»[55].

З Франкових висловлювань про переклад, а частково і на основі його практики можна зробити висновок, що Франко

---

[54] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 380.
[55] Там же, т. XV, стор. 598—599.

вимагав не стільки вірного, як адекватного відтворення віршової форми та ритмо-мелодики оригіналу засобами віршування, характерними для мови перекладу. В окремих випадках він вважав можливим, а інколи й необхідним відмовитись від точного відтворення віршової будови оригіналу. Зокрема він припускав такі відхилення: 1) коли засоби віршування оригіналу не можна застосувати в мові перекладу; 2) коли збереженню форми оригіналу з тих чи інших причин довелося б присвятити зміст; 3) коли переклад не є самоціллю, а призначений як ілюстраційний матеріал для певних положень, висловлювань, для певних наукових цілей. Франко погоджується з тим, що Твердохліб у польському перекладі «Каменярів» не зберіг чергування чоловічих і жіночих рим оригіналу, тому що у польській поезії, особливо в більших поемах, такого чергування немає в зв'язку з парокситонічним характером польської акцентуації. У своїх ранніх перекладах творів Данте Франко застосовує чергування рим, хоча в італійській поезії, як і в польській, його немає.

Франко допускав також заміну віршованого перекладу прозовим, вважаючи добрий прозовий переклад кращим за поганий віршований. Про віршований переклад «Гамлета» П. Свого Франко говорить: «Вірш П. Свого в тім перекладі справді такий непоетичний, що проза була б ліпша: нема в тім віршу ані ритму, ані поезії; П. Свій попросту лічить силаби, стопи й то не все»[56]. Проте заміну віршованого перекладу прозовим Франко припускав тільки у виняткових випадках і ніколи не вважав такий переклад задовільним. Франко допускав прозовий переклад своєрідної, типово національної поезії, такої, як поезія Шевченка, особливо коли такі поезії мають бути перекладені на мови відмінної структури, з зовсім іншою ритмомелодикою та будовою вірша. Він визнає і тут можливість адекватного перекладу, але, як і Бєлінський, розуміє, що для такого перекладу потрібно мати неабиякий талант. Якщо перекладач не має необхідних даних для виконання такого завдання, він зробить краще, даючи прозовий переклад, дбаючи про вірне відтворення думок та, в межах можливостей, лінгвостилістичних рис оригіналу. Франко ставить вище неримований німецький переклад «Кавказу» Каверау, прозовий французький переклад «Катерини» бельгійця Енса, або прозовий російський переклад «Марії» Драгоманова, який він називає «прекрасним», від віршованих перекладів Шпойнаровського, в яких, «щоб заховати розмір і ритм, перекладач посвячує докладність передачі оригіналу, посвячує його простоту, мелодійність

---

[56] І. Франко. Твори, т. XVIII, стор. 319.

і грацію»[57]. Франко далекий від того, щоб недооцінювати формальні особливості: метр, риму, тощо, які інколи дуже характерні для твору. Проте багато важливіші для Франка «зміст», тобто ідейна спрямованість, характери персонажів, образність, характерні риси стилю. Франкова оцінка перекладів Шевченка надзвичайно важлива для розуміння причин, які примусили його відмовитись від рими при перекладах Данте та деяких інших видатних письменників.

Переклади поезій та уривків поезій прозою зустрічаються у Франка в статтях та розвідках про східні або давні літератури. Франко не перекладав з оригіналу, а переважно з німецьких опрацювань, в яких ці твори вже були в прозовій формі. Одначе Франка не задовольняли такі переклади. Він відчував, що відсутність формальнопоетичного складника понижує їх поетичну вартість, і він найшов вихід із положення. Глибоко проймаючись їх духом, Франко дає свої знамениті поетичні переробки із східних літератур.

В перекладах поезій Франко вимагав збереження кількості рядків оригіналу (еквілінеарного перекладу). Він рішуче засуджував всяке розводнювання, поширювання текстів, вимагаючи, наскільки це було можливе, не тільки однакової кількості рядків, а й відповідності рядка рядкові за смислом. Він докоряє Старицькому за нічим не виправдане розтягнення тексту в перекладі «Гамлета»[58]. Такий самий закид робить він Ніщинському за те, що «Пролог» в «Антигоні» побільшений з 99 рядків на 134[59]. Все ж таки Франко допускав необхідність у деяких випадках порушити правило еквілінеарності, незначно продовжити текст. Як філолог, він розумів, що еквілінеарність легше зберегти при перекладі з якоїсь слов'янської мови, з італійської, ніж з німецької і ще більше з англійської.

У передмові до Кулішевого перекладу «Гамлета» він писав, що «прецизія англійської мови робить нераз зовсім неможливим... вбгати один його (Шекспіра) вірш у один свій»[60]. З вимогою збереження віршової форми та еквілінеарності в'яжеться закономірно вимога збереження лапідарності стилю та сили вислову оригіналу, пересторога перед перифра-

---

[57] ЛНВ, т. XXV, стор. 505.

[58] І. Франко. Твори, т. XVIII, стор. 320.

[59] Критика перекладу Антигони. «Зоря» № 24, 1883, стор. 367.

[60] І. Франко. Твори, т. XVIII, стор. 321. Очевидно справа тут не в прецизії англійської мови, яка не більша від прецизії української чи іншої культурної мови, але в особливості фонічної та граматичної будови англійської мови, в якій переважають односкладові слова, тоді як в українській — багатоскладові. Правда, велика кількість формальних слів (артикль, прийменники, допоміжні дієслова) та описових форм вирівнюють до деякого ступеня цю неспівмірність.

зами та іншими того роду роз'яснювальними засобами в самому тексті перекладу.

Франко звернув увагу також на необхідність зберігання граматично-синтаксичних особливостей твору, якщо вони мають стилістичне значення, розуміючи, що граматична будова може бути так само характерна для твору, як і лексика, і що свобідне поводження з будовою речень може фальсифікувати переклад. Тому Франко часто мотивує у передмовах зміни, введені ним в синтаксис оригіналу. У передмові до перекладів Клейста він пише, що, дбаючи про те, щоб переклад робив враження подібне до оригіналу, він «не бажав перемінювати oratio obliqua на oratio recta, ані розбивати довгі та не раз дивовижно збудовані речення та перескоки з одного способу говорення до другого»[61], тому, що якраз така будова речень та переплітання прямої мови з непрямою характерні для стилю Клейста в даному оповіданні. Зміни, введені Франком, обмежуються тут відповідним графічним оформленням частин діалогу, щоб таким чином полегшити читання твору. Також у передмові до «Фауста» Франко пише, що зберіг особливості синтаксису оригіналу, оскільки вони були згідні з нормами української мови.

Однак Франко допускає можливість упрощення надто складних періодів класичних мов, а також і в інших випадках, тому що вони зовсім незгідні з духом української мови. Так поступив Франко у перекладі «Симпозіона» Платона, про що він згадує у передмові, так поступив Франко також в перекладах Данте.

Гарячим бажанням Франка було, щоб не тільки його оригінальні твори, а й переклади могли читати широкі народні маси. Але в той час, коли населення було на 80% неписьменне і малописьменне — це було нездійснене бажання. Тільки тепер, коли середня освіта стає надбанням широких народних мас, класики та сучасні прогресивні письменники світової літератури стають доступними масам і то не в спрощених, а в повноцінних перекладах. Цілком природно, що в нашій країні зацікавлення світовою літературою постійно зростає, і постійно будуть потрібні все численніші і кращі переклади творів світової літератури. В епоху Франка питання стояло зовсім інакше. Ознайомлення з досягненнями світової літератури було б і тоді корисне для культурного зростання мас, але їх дійсний культурний рівень не давав їм можливості читати з користю багато творів світової літератури у повноцінних перекладах. Зрештою таких перекладів тоді майже не було. Через те Франко поставив

[61] І. Франко. Твори, «Рух», т. XXIX, ч. 2, стор. 158.

питання про необхідність популярних перекладів. У передмові до перекладу «Ватерло» Франко пише: «Мені не відомо чи пробував хто подати це оповідання до рук простого люду, селян та міщан. Чинячи це в оцій книжці, вважаю необхідним подати її читачам пояснення деяких слів, незрозумілих не тільки для міщан і селян, але і для значної частини теперішньої інтелігенції»[62]. Через те Франко зазначує, що «подаючи Ватерло в *можливо докладнім перекладі,* він пропускав подекуди окремі речення, зайві для ходу оповідання, які вимагали б окремих пояснень, а без них були б незрозумілі читачам». Популярний переклад для Франка — це не вульгаризація тексту, а адаптація з незначними пропусками надто важких для зрозуміння місць і то при умові, що ці ретуші — пропуски не змінять основної ідеї, не збіднять змісту оригіналу. Як би ми не дивились на питання таких перекладів з сучасної точки зору, сам факт, що письменник пам'ятає про пригноблені та малописьменні маси при перекладанні творів світової літератури, заслуговує на увагу. Питання популярних перекладів Франко не розвиває ширше, але що при перекладанні творів західноєвропейських літератур він мав на увазі також народні маси свідчить його лист до Павлика з 1877 р., в якому Франко звертає його увагу на ті повісті Доде і Золя, які могли б бути зрозумілі і для селянства. Великою заслугою Ніщинського Франко вважає легкість та доступність його перекладів широким колам читачів, їх популярність» [63].

XI

На основі вищесказаного можна встановити такі головні принципи Франкової теорії перекладу: 1) у зв'язку з тим, що перекладна література так само, як і оригінальна, має служити освіті та вихованню трудящих мас для революційної боротьби, поширенню інтернаціональних почуттів, перекладач повинен дбайливо підбирати твори для перекладу і перекладати тільки ідейно і художньо високоякісні твори; за свою роботу перекладач несе відповідальність перед суспільством; 2) завданням перекладу є максимально точне відтворення оригіналу засобами мови перекладу так, щоб він міг замінити читачеві оригінал; 3) переклад повинен відтворювати всі сторони оригіналу: його зміст, стиль, форму, причому, однак, зміст має примат над формою; 4) для досягнення такого перекладу перекладач мусить: а) знати досконало мову оригіналу і активно оволодіти всіма ресур-

---

[62] І. Франко. Твори, «Рух», т. XXIX, ч. I, стор. 384.
[63] «Зоря» № 24, 1883, стор. 367.

сами рідної мови, б) глибоко і всебічно вивчити оригінал у його взаємозв'язку з творчістю автора, з історичною епохою, з життям народу, якому належить твір, тобто науково осмислити оригінал; 5) перекладати поетичні твори можуть тільки поети. В окремих випадках для спеціальних цілей допускаються прозові і неримовані переклади поезій, але такі переклади не можуть вважатися цілком задовільними; 6) перекладати треба тільки з оригіналу. В окремих випадках, коли такий переклад неможливий, допускається переклад з відповідно науково осмислених перекладів; 7) точність перекладу залежить від передачі його духа, а не букви. Перекладати треба не окремі слова і фрази, а більші цілості та підпорядковувати основному смислові, домінантному тонові підбір деталей; 8) мова перекладу повинна бути повноцінною літературною мовою, а не перекладним жаргоном; 9) перекладач повинен вірно відтворювати національно-специфічні риси оригіналу в змісті, стилі і формі; 10) підбираючи твори для перекладу та оформляючи переклад (примітки, пояснення тощо), перекладач повинен мати на увазі не горстку інтелігенції, а широкі народні маси.

Боротьба з методами перекладу, якими користувались реакційні письменники з буржуазно-націоналістичного табору, дала позитивні результати. Вона вказала українським перекладачам правильний шлях, на якому можна було домогтись все кращих і кращих результатів. Цим шляхом пішли Леся Українка і Грабовський, перекладами якого захоплювався Франко.

Не тільки як перекладачеві, але й як теоретикові перекладу, Франкові належить в дожовтневій літературі перше місце. Спираючись на принципи матеріалістичної естетики, використовуючи вказівки російської прогресивної критики та свій багатющий досвід, Франко встановив твердо принципи реалістичного перекладу, визначив шлях українському перекладові на майбутнє, так що перекладачі радянського періоду могли продовжувати його традиції.

М. МОЛЬНАР, М. МУНДЯК

СПІВПРАЦЯ ФРАНКА У ЧЕСЬКИХ ВИДАННЯХ

Іван Франко приділяв велику увагу вивченню культури чеського, словацького, польського, сербського і словенського народів, доля яких багато де в чому була подібною до долі українського народу. Зокрема велику увагу Франко приділяв чехам і словакам, у яких, як відзначав він сам, було інтенсивне культурне і політичне життя, добре поставлене шкільництво, розвинена промисловість та сільське господарство. Великий письменник написав чимало статей і заміток, якими знайомив своїх земляків з культурою, політичним і господарським життям чеського та словацького народів. Одночасно він виступав на сторінках чеських видань із статтями про українську літературу.

Перший виступ І. Франка у чеському виданні зв'язаний із співпрацею з редакцією «Наукового словника Отта». Редакція залучала до співробітництва кращих науковців з-за кордону. Зав'язати знайомство з Франком допоміг їй Ф. Ржегорж, відомий чеський етнограф, щирий друг українського народу.

«Шановний приятелю! — писав Ф. Ржегорж Франкові,— з відкритими руками привітає Вас наша редакція наукового словника Отта, рівно ж будемо вітати і тих, яких нам ласкаво здобудете. Надіюся, що статті про населення і малоруські краї в минулій і теперішній добі подасте нам в такій кількості і якості, щоб були гідні твору, який для нас, чехів, має бути культурним пам'ятником XIX ст.

Керівна головна редакція цілого твору Вам незабаром напише...»[1]

В даному листі Ф. Ржегорж повідомив Франка, які статті бажала б мати редакція від нього та прохав скласти покажчик заміток до гасел A, B, C, а також залучити до співпраці М. Драгоманова та М. Павлика.

[1] Лист Ф. Ржегоржа І. Франкові від 3. III 1888 р. Архів І. Франка, ф. 3, № 200/179.

За порадою Ф. Ржегоржа Франко пише листа до редакції словника, надсилаючи їй одночасно деякі бажані статті. В листі до редакції поруч з конкретними пропозиціями великий письменник висловив своє революційно-демократичне розуміння слов'янської взаємності. «Важливим є лише те, щоб шановна редакція,— писав він,— в слов'янських питаннях стояла твердо на становищі, яке з честю займав п. Єлінка, на становищі рівноправності (поки що в ділянці думки, культури, науки і літератури) всіх слов'янських народів і дозволила б кожному з них виступити перед слов'янським світом з тим, що створив і що має позитивного, людського прогресивного. На цьому грунті найскоріше і найпевніше настане загальне порозуміння»[2].

Статті про українську культуру і літературу в енциклопедії Ріграа Франко оцінював критично. І для того, щоб дане питання в новому словнику Отта опрацювати глибше і більш кваліфіковано, він пропонував залучити до співпраці таких науковців, як Антонович, Драгоманов, Науменко, Житецький, Волков, Павлик, Терлецький, Олесницький, Кобринська.

На сьогодні встановлено, що Франко для енциклопедії Отта написав статті про західноукраїнського драматурга І. В. Айталовича, про українського архітектора XIII ст. Алексу, про українських письменників і перекладачів Володимира Александрова та Митрофана Миколайовича Александровича.

Великий поборник чехословацько-української дружби Ф. Ржегорж з радістю відмічав надрукування Франкових заміток у «Науковому словнику Отта»: «Чи Ви завважили в енциклопедії (16 зошит) на сторінці 765 як йдемо за собою,— писав він Франкові.— Я прагнув би, щоб Ви завжди були нам таким вірним, як досі. Чехи напевно віддячаться Вам за орієнтування в галузі українських справ, найближчих нам»[3].

На жаль, співробітництво Франка у словнику Отта в основному закінчилося написанням згаданих заміток. Можливо, що однією з причин був арешт Франка у 1890 році.

Редакція словника у 1900 р. знову звернулася до Франка з проханням, щоб він написав статтю «Українці», в якій подав би історію своєї батьківщини та розповів би про українську літературу, етнографію і мову[4]. Незважаючи на чи-

---

[2] Лист І. Франка редактору чеського «Наукового словника» від 15. III 1888, № 4, Жовтень, 1956, стор. 82.

[3] Лист Ф. Ржегоржа І. Франку від 29. VIII 1888. Архів І. Франка, ф. 3, № 200/275.

[4] Див. листи К. Штєпанка до І. Франка від 5. II, 20. IV, 12. V, 16. VI 1900. Архів І. Франка, ф. 3, № 186.

сленні прохання, Франко такої статті не написав, однак допоміг редакції тим, що коректував замітку на цю тему, опрацьовану В. Гнатюком і С. Томашівським.

Співробітництво Франка з редакцією чеської енциклопедії Отта не було тривалим. Про українські справи в основному писав Ф. Ржегорж, а по його смерті (1899 р.) Карел Штєпанек та інші. Однак те, що Франко одним з перших брав участь при складанні цієї видатної для свого часу чеської енциклопедії, свідчить про велику популярність українського письменника вже у 80-х роках в Чехословаччині та повагу до нього з боку чеської наукової громадськості.

У 1891 р. до Франка звернувся передовий чеський діяч, відповідальний редактор журналу «Časopis českeho studentstva» Антонін Гайм із запрошенням взяти участь у з'їзді прогресивного студентства Австро-Угорщини. Франко запрошення прийняв і приїхав до Праги як представник західноукраїнської прогресивної молоді та журналу «Народ». Хоч з'їзд був заборонений урядом, він відбувся під виглядом нарад окремих груп молоді слов'янських народів Австро-Угорщини з 17 по 18 травня. На закінчення з'їзду організаційний комітет влаштував урочистий вечір на Слов'янському острові, де серед інших виголосив промову також Франко. На жаль, цілий текст виступу Франка не зберігся. Уривок промови був надрукований в «Časopise českého studentstva» В своєму виступі Франко вперше навів факти з історії українсько-чеських культурних зв'язків, які пізніше ширше розкрив у своїх статтях «Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар», «До історії чесько-українських взаємин».

Згаданий виступ Франка є свідоцтвом його революційно-демократичного розуміння необхідності налагоджувати зв'язки між слов'янськими народами. Він розцінював це як самовіддану працю в інтересах трудового слов'янського народу і перш за все працю конкретну в інтересах кожного окремого слов'янського народу, а тим самим в суспільних інтересах всіх народів.

З представниками прогресивної чеської молоді підтримував Франко тісні зв'язки і надалі. Він радо пішов назустріч А. Гайну, коли той просив помістити в «Народі» і «Kurjerze Lwowskim» його інформації про політичні відносини в Чехії і зокрема про штучно викликаний урядом політичний процес так званої «Омладіни» у 1894 році. З другого боку, бачимо, що саме у «Vzdělávací knihovně» видавництві «Časopisu českého studentstva» в 1892 р. виходить перший чеський переклад Франкового оповідання «На дні».

Про широку популярність Франка серед прогресивних кіл Чехословаччини свідчить те, що до нього зверталися ре-

дакції прогресивних обласних органів з проханням написати огляди політичного, культурного й літературного життя українського народу (наприклад прогресивний хрудімський місячник «Rozhledy»). Деякі з них просили також дозволу помістити переклади окремих його творів. Так, редактор «Ostravskeho obzoree» Ф. Сокол-Тума писав Франкові: «Насмілююся повідомити Вас, що ми переклали Ваше оповідання «Історія одної конфіскати» і просимо дозволу опублікувати його на сторінках нашої газети.

Розміри конфіскат на Мораві стали вже такими,— зокрема після засудження редактора Б. Кнехтля з Оломоуця, який був засуджений за те, що мав сутичку з автором німецької брошури, прусофільської тенденції,— що Ваше оповідання викличе у чеської громадськості справжнє зацікавлення»[5].

В 1892 р. Франко приїхав у Відень, щоб там під керівництвом професора В. Ягіча завершити своє університетське навчання. В той час Віденський слов'янський академічний гурток «Татран» і Чеський академічний гурток підготовляли під редакцією відомого вченого Ф. Пастрнека збірник, присвячений сторіччю з дня народження Яна Коллара. На прохання чеських і словацьких друзів Франко також виступив у цьому збірнику із статтею під заголовком «Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар», що була надрукована українською мовою з коротким чеським резюме. Стаття Франка була цінною як для чеського, так і українського читача. В ній письменник на історичних фактах доводив важливість культурних взаємозв'язків між народами, конкретно зупиняючись на значенні впливу колларових ідей в Галичині і Східній Україні. Думки Коллара були відомі і Шевченкові, як про це свідчить «Посланіє до Шафарика» та «Посланіє до живих і мертвих і ненароджених». Шевченко, як стверджував Франко, приєднувався до прагнення Коллара — дружби слов'янських народів: «Щоб усі слов'яни стали добрими братами». Але не можна не помітити посилення цієї думки Шевченком, який надає їй революційного звучання:

Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками,
Оттакими, як констанський
Єретик великий.

Франко акцентує на сатиричному висміюванні Шевченком реакційного слов'янофільства, яке базувалося на національному нігілізмі:

[5] Лист з Сокол-Тумн І. Франку від 22. VI 1899 р. Архів І. Франка, ф. 2, № 269/123.

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика і Ганку
І в слов'янофіли

Так і претесь, і всі мови
Слов'янського люду
Всі знаєте, лиш своєї
Дасть біг!..

Великий письменник писав, що «Колларові ідеї про взаємність і Шевченкові про братерство слов'ян не перестали бути провідними ідеями» української літератури, і одночасно з гіркою посмішкою відзначав «... в останніх роках звільна росте між українцями число таких, що не тільки люблять і знають «усі», або бодай деякі (т. є. пануючі) «мови слов'янського люду», але також — і свою»[6].

Того ж року Франко надрукував в журналі «Народ» другу статтю про Коллара — «Слов'янська взаємність в розумінню Яна Коллара і тепер». В ній дослідник докладно проаналізував ідею Коллара про слов'янську взаємність. Франко підкреслював як позитивний факт те, що Колларова ідея єднання слов'янських народів базувалася на демократизмі. Недоліком її він відзначав обмеження справами культури та замовчування політичного боку питання.

«Оце мовчання про політичний бік слов'янського діла, чи воно походило з надто ідиллічного розуміння, чи з дипломатії,— писав Франко,— треба вважати великою хибою Колларової програми і головною причиною того, що при всіх здорових і вірних поглядах, у ній зложених, в цілості вона все-таки лишилася туманною і фантастичною»[7].

Одночасно Франко виступав у статті з гострою критикою реакційного слов'янофільства.

Перебуваючи у Відні, Франко написав ще одну працю, що була надрукована у чеській періодиці, а саме етнографічну розвідку «Повість про цвітучу ліщину Пржемисла і повісті про цвітучі ціпки». Франко опрацював ще розвідку як семінарську працю професора Ягіча і надіслав її редакторові «Českeho ludu» Ч. Зібрту. Стаття була надрукована в перекладі Зібрта та з деякими його доповненнями у 1894 р. в четвертому річнику згаданого чеського етнографічного журналу. Вона знайомила читачів з джерелами старої чеської повісті про цвітучий сухий ціпок, що був щасливим предвісником чеському князю орачу Пржемислу.

Співпраця зв'язувала Франка і з редактором прогресивного чеського журналу «Slovensky Přehled» Адольфом Черним.

[6] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 263.
[7] Там же, стор. 246.

З А. Черним Франко познайомився особисто ще у 1895 р. під час відвідання ним чеської етнографічної виставки. У 1898 р. А. Черни мав намір видавати місячник, присвячений виключно слов'янським питанням, який був би посередником між слов'янськими народами. Для забезпечення високого рівня такого органу А. Черни шукав співробітників серед кращих науковців ряду країн. Порадившись з Ф. Ржегоржом, 24. VIII 1898 р. він звернувся до І. Франка, розкриваючи йому свій задум. А. Черни підкреслював, що у своєму журналі він намагатиметься завжди служити правді. Виклавши в загальних рисах напрям журналу, майбутній редактор просив Франка стати його співробітником і вже до першого номера опрацювати статтю про сучасні змагання і досягнення в українському культурному житті, а до одного із дальших — подати огляд найновішої української літератури, підкресливши, що в ній найкращого, найбільш заслуговуючого перекладу.

І. Франко не гаючись надіслав А. Черному докладного листа. Він з радістю вітав рішення видавати журнал, присвячений слов'янським справам. Одночасно він застерігав, щоб журнал, якщо він торкатиметься питань політики, мав чітке політичне обличчя. «Але входячи на поле політики, треба, здається мені, — писав Франко, — мати якийсь конкретніший програм, щоб не війти в колізію і з публікою, і з співробітниками. Тут журнал не може бути заїздною корчмою, де кожного однаково радо гостять — чи він аристократ, чи демократ, поступовець чи ретроград, вузький націоналіст чи інтернаціоналіст» [8].

Франко написав для «Словенского пшеглєду» декілька статей, з яких перша, «Література українсько-руська», була надрукована з його портретом та автографом. В цій статті Франко дав короткий історичний огляд української літератури від стародавньої до сучасної. Зокрема велику увагу письменник приділив питанням розвитку і стану тогочасної української драматургії. Обмежений розмірами журнальної статті, Франко, зрозуміло, не міг вичерпно схарактеризувати такий великий період історії літератури, однак в статті в достатній мірі висвітлений суспільно-політичний фон та приведено десятки прізвищ письменників і культурних діячів з короткою, але влучною оцінкою їх діяльності. Франко не збіднював і не викривляв літературного процесу, називаючи в розвідці як прогресивних діячів, так і представників реакційних літературних кіл. Але саме таке повне розкриття історії української літератури, де дорогоцінним каменем сяють імена численних

---

[8] Лист І. Франка до А. Черного від 24. VIII 1898 р., Літературна спадщина, т. І, випуск І, К., 1956, стор. 460.

талановитих митців слова, було гідною науковою відсічю всім тим (про яких згадував Франко на початку цієї статті), які сумнівалися в існуванні української літератури, українського народу та його культури взагалі. Це мало тим більше значення, що «Slovenský Přehled» був популярний не лише в Чехії, але й за межами Австро-Угорщини.

Стаття «Література українсько-руська» була одним із перших викладів (поряд з більш ранніми працями А. Н. Пипіна і В. Д. Спасовича) історії української літератури чеською мовою. Не випадково один з редакторів наукового словника Отта К. Штєпанек, коли писав статтю про українську літературу, спирався головно на цю замітку Франка.

Франко глибоко цікавився напрямком й змістом нового чеського журналу. Незабаром після виходу в світ першого номеру «Slovenského Přehledu» він написав А. Черному листа, в якому ділився своїми враженнями. Журнал в цілому задовольнив Франка, зокрема він відзначав як позитивну статтю видатного польського філолога Бодуена де Куртене «Словаки і корона св. Стефана», зате гостро критикував статтю К. Штєпанка «До п'ятидесятих роковин з дня смерті Бєлінського» за невірне трактування діяльності видатного російського революціонера-демократа.

«Стаття п. Штєпанка про Бєлінського,— писав Франко Черному,—трохи занадто теоретична і не дає про Бєлінського ясного образу, а декуди дає образ фальшивий (наприклад, приписуючи йому «принцип», що в Росії все добре для народу може вийти тільки від царя. Може Бєлінський коли і сказав таку дурницю, але виводити її на принцип його всієї діяльності, се значить робити тяжку кривду його пам'яті). Мені здається, що треба би було показати Бєлінського на тлі життя його часу, а не на тлі його власних ідей»[9].

Також невисокої думки був Франко про статтю В. Міцкевича «Про рукопис книг пілігрімства», обвинувачуючи автора в некритичному ставленні до досліджуваної теми.

Далі Франко висловив своє побажання поліпшити рубрики «Rozhledy a zpravy» та «Ohled časopisu», щоб в них не були самі «вирізки з газет, а також оригінальні і свіжі звістки»[10]. Важливим недоліком вважав Франко відсутність редакційної статті, а також статей з питань чеської культури.

Цікаво, що з сучасних тоді українських поетів Франко рекомендував Черному для вміщення у дальших номерах його органу переклади з творів Лесі Українки, про яку обіцяв сам написати статтю.

---

[9] Лист І. Франка А. Черному від 22. X 1898, журн. «Жовтень» № 4, 1956, стор. 86.

[10] Там же.

Редактор «Словенского пшеглєду» з зауваженнями Франка, як це видно з їх листування, повністю погодився, і з радістю прийняв пропозицію помістити статтю про Лесю Українку та переклади її творів.

На прохання А. Черного Іван Франко написав ще до першого річника «Словенского пшеглєду» статтю «Література українсько-руська за 1898 р.» Подібного характеру стаття «Література українсько-руська за 1899 р.» була поміщена в наступному номері журналу. Подаючи в згаданих статтях огляд літературних досягнень українських письменників за один рік, Франко говорить про надто несприятливі політичні умови, урядові заборони і цензуру, що перешкоджають нормальному культурному розвитку українського народу. Але, незважаючи на важкі перешкоди, Франко відмічав безсумнівне пожвавлення на полі української літератури і науки. В статтях дано ряд цінних думок про творчість письменників демократичного напрямку: Стефаника, Мартовича, Кобилянську і інших.

До другого річника «Словенского пшеглєду» послав Франко згідно з домовленістю статтю про видатну українську поетесу Лесю Українку, причому рекомендував для перекладу такі її поезії, як «Мрії», «Слово, чому ти не твердая криця», «Хвилини розпачу», «У пустині». Названі твори глибоко поетичні і заразом сповнені палкого протесту проти поневолення. Стаття Франка була надрукована в третьому річнику за 1900 р. з портретом Лесі Українки. В ній Франко підкреслював красу віршів молодої поетеси та їх глибокопатріотичний зміст. Своїми творами, відзначав великий письменник, Леся Українка намагається розбудити в народі віру в «краще майбутнє і у власні сили». Зокрема високо оцінив Франко збірку «Думи і мрії» (1899 р.). «Від часів Шевченкового «Кобзаря»,— писав він,— Україна не видала кращої збірки поетичних творів»[11]. Франко відзначав також високу вартість перекладів Лесі Українки з французької і німецької мов. Поруч з статтею Франка про Лесю Українку були поміщені її поезії в перекладі Р. Єсенської: «Вечірня година», «В'язень», «На човні», «Мелодії», «Мати невільниця», «Романс», «Хвилина розпачу», «У пустині», «Слово, чому ти не твердая криця».

Останньою статтею Франка, написаною спеціально для «Словенского пшеглєду», була стаття «До історії чесько-руської взаємності», яку він надіслав в кінці 1900 року. Стаття була надрукована у третьому річнику. Це була перша спроба в літературознавстві чеського і українського народів висвітлити їх культурні зв'язки в історичному аспекті. Франко наво-

[11] І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVIII, стор. 363.

дить моменти спільних відносин і взаємовпливу вже з часів Київської Русі. Детальніше зупиняється він на XIX ст., коли ці зв'язки стали більш жвавими. Він відзначає безсумнівний вплив ідей поеми Коллара «Дочка слави» на Маркіяна Шашкевича та його друзів. З вдячністю Франко говорить про значення чехів Коубка і Запа для піднесення прогресивної діяльності перших діячів українського відродження у Галичині, відзначає співпрацю Вагилевича і Головацького з чеською пресою, щире ставлення до українців визначного чеського письменника К. Гавлічка-Боровського, підкреслюючи, що краща Гавлічкова сатирична поема «Хрещення св. Владимира» основується на «південноруській» темі і написана ритмом українських коломийок, місцями навіть з дослівними ремінісценсіями.

Свій огляд Франко закінчив згадкою про щойно померлого видатного чеського етнографа, щирого друга українського народу Ф. Ржегоржа. Ім'я Ржегоржа, вказує Франко, «нерозривно зв'язане з історією чесько-українських зв'язків вісімдесятих і дев'яностих років». Франко вважав, що смерть Ржегоржа була більшою втратою для українців, ніж для чехів. Адже Ржегорж був «невтомним, многогранним» збирачем української етнографії, «пильним і ретельним» посередником між обома народами, який знайомив українців з чеською літературою, культурним життям Чехії взагалі. В особі Франтішека Ржегоржа, відзначав Франко, чехи дали українському народові «мужа, цілим серцем відданого служінню одній високій справі — пізнати правду і допомагати її перемозі».

Того ж року Франко на прохання А. Черного надіслав декілька своїх віршів, які були негайно надруковані в «Словенскому пшеглєді» в перекладі Р. Єсенської. Це були перші переклади поезій Франка на чеську мову; до того часу великий український письменник був відомий в Чехословаччині як прозаїк.

Останнім безпосереднім виступом Франка у чеських виданнях була його стаття, написана на прохання редакції збірника, присвяченого вшануванню шестидесятиріччя з дня народження Т. Г. Масарика. У статті Франко відзначає, що його зв'язки з Масариком не були «ні такі близькі, ні такі часті, аби можна було багато про них сказати». Франко познайомився з цим ідеологом чеської ліберальної буржуазії і пізнішим «президентом-гуманістом», як його називали буржуазні політики, у Відні в 1893 році, в час свого навчання. У 1895 р. Масарик надіслав Франкові свою книжку про Карела Гавлічка-Боровського, знаючи, що великий український письменник глибоко шанує Гавлічка і вже здавна перекладає

його вірші. В статті Франко передруковує свого листа Масарикові, який був поміщений як передмова у «Вибори поезій» Гавлічка-Боровського, здійсненому Франком, що вийшов у Львові у 1901 році. Франко згадує, що, одержавши твори Гавлічка-Боровського від Ржегоржа, він майже всі вивчив напам'ять, і вони були йому підтримкою у важкі хвилини життя. Він відзначав: «Я певний, що з тих ударів, які передвчасно положили в могилу великого чеського патріота, знайдеться дещо і на його перекладачів та прихильників думок»[12].

У згаданій статті Франко засуджує шовінізм, говорить про його несумісність із прогресивністю поглядів. «Розвій національності, — пише Франко, — мусить іти невідлучно з розвоєм свободи думки і свободи політичної... голосити себе поступовцем, радикалом, чи соціалістом і рівночасно ігнорувати або дусити розвій якої-небудь національності для якихсь «вищих, загальних ідеалів»,— значить завдавати брехню тій поступовості, тому радикалізмові чи соціалізмові»[13].

Франко опублікував у чеських виданнях значно менше статей, ніж у польській, російській чи німецькій пресі. Однак і вони є визначною сторінкою його публіцистичної і наукової діяльності. Думки Франка, висловлені у статтях про Коллара, українську літературу та українсько-чеські культурні зв'язки, не втратили свого значення і на сьогодні.

Всією своєю діяльністю великий український письменник продовжував прогресивні традиції взаємного співробітництва українських і чеських учених, що вже намітилися у першій половині XIX ст. (Вагилевич, Головацький, Срезнєвський, Шафарик). З праць Франка чеська і словацька громадськість одержала цінні відомості про життя, культуру і особливо літературу українського народу. Завдяки своїй співпраці з чеськими науковими колами Франко також міг краще знайомити свій народ з культурою і політичним життям чеського і словацького народу. Одночасно у своїх статтях про чехів в українській пресі Франко підтримував все прогресивне в їх культурному і політичному житті та засуджував нездорові прояви. Наприклад, у статті «До відома панів чехів» Франко гостро критикував орієнтування на реакційний панславізм. Не у душителів, а у передових людей Росії радив Франко шукати підтримки.

Своєю співпрацею з чеськими науковими колами Іван Франко включився також у боротьбу за укріплення зростаючого демократичного руху чеської і словацької інтелігенції.

---

[12] Карел Гавлічек-Боровський, Вибір поезій, переклав Іван Франко, Львів, 1901, стор. VII.

[13] Там же, стор. VIII.

Франко разом з прогресивними представниками чеського суспільства відстоював принципи свободи, рівності і дружби всіх слов'янських народів, боровся проти шкідливих панславістичних тенденцій, що знаходили підтримку у реакційної частини чеської інтелігенції. Не випадково визначний словацький вчений Фр. Вотруба, виступаючи проти царофільських поглядів Св. Ваянського, перекладає на словацьку мову твори Франка.

Франкові статті, листування з чеськими науковцями сприяли поширенню революційно-демократичного розуміння слов'янської взаємності, яка мусить базуватися на вільному розвитку всіх слов'янських народів як в галузі культури, так і політики та економіки. Цей принцип Франко відстоював на протязі цілого свого життя.

Діяльність Франка в галузі культурного зближення чеського і українського народів, його боротьба за перемогу прогресивних течій в суспільно-політичному житті Чехословаччини поруч з його художньою творчістю завоювали йому глибоку пошану і визнання серед передової чеської і словацької громадськості. Доказом цього можуть служити не тільки численні переклади його творів на чеську мову та статті про життя його і творчість, але й багате листування з чеськими і словацькими прогресивними діячами та письменниками. І зараз чеські сучасники Франка згадують про нього найщирішими словами як про великого письменника і друга їхнього народу.

«Згадуючи тут, — говорив академік Зденек Неєдли на урочистому святкуванні у Празі 300-ліття возз'єднання України з Росією,— про живі зв'язки, які були між нашими культурними працівниками, згадаю про Франка, який був нам таким близьким, що ми його вважали, тоді дещо молодші сучасники, за свого».

М. НЕВРЛІ

ІВАН ФРАНКО І ЧЕСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ[1]

Завданням цієї праці є — з'ясувати ставлення Ів. Франка до революційного руху в Чехії. Це питання ні українськими, ні чеськими літературознавцями ще не було досить досліджене. Вияснення цього важливого питання кине світло на живі чесько-українські взаємини кінця минулого століття і розширить ці взаємини з виключно культурної на політичну ділянку боротьби пригноблених слов'янських народів проти австрійського абсолютизму. Важливим фактом чесько-українських зв'язків у 90-х роках є пристрасний захист Франком чеської «Омладіни», мнимої нелегальної революційної організації, проти якої австрійська реакція в 1893 р. інсценізувала навмисно видуманий політичний процес.

Щоб вияснити це питання, необхідно передусім згадати про те, що саме являв собою прогресивний рух у Чехії в 90-х роках XIX століття. Від процесу проти так званої «Омладіни», що в ньому прогресивний рух досяг свого кульмінаційного пункту, цей рух називається «омладінарським». Поступовці і навіть ті, які не були засуджені в процесі «Омладіни», але так чи інакше брали участь у цьому русі, називали себе «Омладінаржамі». Ці обидві назви, що з'єднались в одно поняття, уживаються і в сьогоднішній політичній літературі[2]. Це був могутній стихійний рух чеської молоді, — головно рух студентсько-робітничий, скерований проти австрійського абсолютизму, церкви та проти власної австрофільської і клерикальної реакції. В задушливій атмосфері напівфеодальної Австрії чеська молодь поривалася до свободи, до політичного, морального і культурного прогресу. С. К. Нойман, учасник прогресивного руху 90-х років, свої почування, пов'язані з цим рухом, передає в таких словах:

---

[1] Доповідь, прочитана 12 вересня 1956 р. на науковій франківській сесії Львівського державного університету ім. Ів. Франка.

[2] Порівн. Zdenek Solle, Delniěke hnuti v českych zemieh koncem minulého stoleti (1887—1897), Praha, 1951, стор. 178—244 та 162—289.

«Це почування тих, що жили в оковах, але бачили свободу, жили в туманах, але бачили сонце. Це був великий і славний розмах національної енергії — стихійної і глибокої; це є бистра і ясна повінь, в якій я народився, що мене навчила рватися до ліпшого світу»[3].

Переважна частина робітників прогресивного руху належала до соціал-демократичної партії і об'єднувалась в свої робітничі «Омладіни». Це були легальні юнацькі (від чого виникла й сама назва) гуртки, найчастіше очолювані соціал-демократами. Такі «Омладіни» працювали в більших промислових центрах, як, наприклад, у Кладні, Празі на Сміхові, в Острaві, Лібні та інших.

Студентську частину прогресивного руху очолювали: А. Гайн, Карель Станіслав Сокол, Алойз Рашін і Йозеф Шкаба, а робітничу — Антонін Православ Веселі і Франтішек Вл. Лоренц. Всі вони були захоплені соціалістичними ідеями, чинили опір злу й неправді, відзначалися надзвичайною працьовитістю. Вони були головною пружиною руху, в який вливалася найбільша частина тодішньої молоді.

Як студентська, так і робітнича частина чеського поступового руху не були вільні від анархічних впливів. Серед студентів-поступовців спершу до анархістів належав С. К. Нойман, який пізніше став основоположником чеської соціалістичної поезії. Серед робітників до анархізму нахил мали Фр. Модрачек і Фр. Лоренц. Перший з них пізніше став соціал-демократом, а другий — автор багатьох лінгвістичних підручників — пізніше скотився до спіритизму і зараз проживає майже забутим у Бразілії, куди втік ще в час «омладінарського» процесу. В ті часи на робітничому соціал-демократичному рухові позначалися дрібнобуржуазні впливи. Отже, не дивно, що цих впливів не міг позбутися і такий соціально й політично неоднорідний рух, яким був рух чеських поступовців. Цей рух розвивається на початку 90-х років після перших відважних кроків робітничого класу (святкування 1 Травня) і є найрадикальнішим виступом чеського дрібнобуржуазного політичного життя проти абсолютистської Австрії. Не може бути сумніву, що цей рух свого часу був явищем прогресивним.

Це передусім був молодіжний студентський рух, забарвлений націоналістично. Але з огляду на чеські національні традиції та історичну ситуацію чеського народу, пригнобленого реакційною габсбурзькою монархією, був він і соціальний, реформістський, демократичний і в своїх головних скла-

---

[3] S. K. Neumann, Politicka épisoda. Trochu vzpominek na hnuti pokrokové a tak zvanou Omladinu. V Praze 1911, стор. 10.

дових частинах — протидинастичний, і навіть республіканський. Хоч тодішні соціал-демократи всіляко підтримували поступовий рух, проте він не був належно використаний на користь робітничого класу. Головною причиною цього було неясне ставлення до національного питання самої австрійської соціальної демократії, що на Гайнфельдському з'їзді (1889) цілком свідомо відхилилась від вирішення цього пекучого питання. Таким чином, патріотична поступова молодь опинилась якось без відповідного політичного керівництва і діяла самовільно, на свій риск.

Все ж поступовий рух 90-х років у конкретній історичній ситуації мав велике значення. Він був подібний до бурхливої весняної ріки, до якої вливалося багато малих потічків і яка на своєму шляху захопила могутньою течією все, що приносило весну, звільнення від зими і льоду.

«Ми хотіли тоді,— згадує С. К. Нойман,— виконати велике діло, гідне народу, який породив Хелчіцького, ми хотіли чеського поступового соціалізму...»[4]

Прекрасну характеристику прогресивного руху 90-х років знаходимо в А. П. Веселого, найвидатнішого представника робітничого крила «омладінарського»: «В шумі хвиль, що відзеркалювали гладь політичного життя, був поступовий рух правдивим прибоєм. Від університету до майстерень поширювала молодь гасла національного й соціального визволення, демократизму й піднесення культури. Виникає і розростається всюди небувалий інтерес до життя народу».

Поступовці гаряче працювали на всіх ділянках суспільного життя. Студентство, незважаючи на заборони університетського уставу та поліцейських урядів, з усією силою молодечого темпераменту кинулось у вир політичної боротьби. Поступові органи «Časopis českého studentstva», «Neodvislost» («Незалежність»), «Nové proudy» («Нові течії»), «Dělnická Omladina» («Робітнича Омладіна»), «Pokroková Omladina» («Поступова Омладіна») і т. п. стали провідниками соціалістичних ідей, звичайно, позначених утопізмом.

Широкій соціалістичній пропаганді поступовців сприяла видавнича діяльність. Крім значної кількості періодичних органів, в яких присвячувалося багато уваги українським питанням, поступовці видавали (головно в «Бібліотеці соціальних наук») багато соціалістичних книг і брошур. Завдяки їм появилась чеською мовою відома «Історія соціального руху» польського соціаліста Болеслава Лімановського.

Великі заслуги мали поступовці й в культурно-освітній ділянці. Їх «Osvětová knihovna» («Освітня бібліотека») від-

[4] Там же, стор. 7.

крила чехам вікно до нової проблематики; знайомила їх з найкращими творами сучасної світової літератури, звертала їхню увагу на найпекучіші сучасні проблеми з філософії, мистецтва й моралі.

Якраз у «Освітній бібліотеці» у 1892 р. був виданий перший чеський переклад з Франкових творів — його психологічна новела «На дні». На чеську мову переклала її учителька Богуслава Соколова.

Не менш важливим є також те, що й пізніші перекладачі Франкових творів були поступовці. До них належать Франтішек Главачек, омладінар, приятель великого українського поета, Йозеф Свозіл, Ярослав Розвода та Ярослав В. Буріян. Поступовці також першими в Чехії писали про Франка та про його твори.

Чеські поступовці стояли на позиціях здорового слов'янства, і тому рішуче відкидали як реакційний царський панславізм, так і австрійський австрославізм. В той час, коли більшість чеської буржуазної преси (особливо молодочеської) по-рабськи схилялась перед царським самодержавством та габсбурзькою династією, органи поступового руху рішуче захищали український народ, поневолений царським самодержавством і польською шляхтою.

Радикальний протиавстрійський і протицарський характер поступового руху проявлявся в палких протидержавних промовах і зборах. Відбувались також могутні демонстрації. Ясно, що австрійська влада почала цей рух переслідувати. Але репресії не могли його припинити. Тоді власті вирішили придушити цей рух навмисно сфабрикованим процесом (1893) та ув'язненням провідників прогресивного руху.

З усіх поступових часописів найбільше уваги українським справам приділяв «Часопис чеського студентства» (1889) вже з самого початку поступового руху. Тут друкувалися відомості про українські справи не лише Галичини й решти західноукраїнських земель (Буковина й Закарпатська Україна), які перебували під владою Австрії, але й зі Східної України, пригніченої царським самодержавством.

Захищаючи на сторінках своєї преси український народ перед польсько-шляхетськими й царськими асиміляторами, поступовці показували дійсний стан справи й поширювали про Україну та її культуру об'єктивні інформації.

«Слов'янською хронікою» був у «Часописі чеського студентства» відділ листів із слов'янських земель. З цих листів поступова чеська молодь (або й слов'янська молодь взагалі, бо згаданий часопис був кольпортований до всіх значніших слов'янських середовищ) довідувалась про господарське, культурне й політичне життя окремих слов'янських народів.

До «Часопису чеського студентства» найбільше писали українці (головно галицькі). Дописувачі були переважно з кругів високоосвіченої молоді, студенти університетів тодішньої Середньої та Східної Європи.

У № 4 першого річника «Часопису чеського студентства» (1889) був надрукований лист українського студента Партицького «З Відня» (стор. 130—134). Дописувач, докладно з'ясовуючи становище тодішнього студентства, з болем пише, що в царській Росії, де є найбільша кількість українців, «згідно з царським указом з 1876 р. не сміється ані писати, ані навіть говорити українською мовою... Русини мусять оборонятись проти поляків у Галичині, проти румунів на Буковині і проти мадьярів в Угорщині» (стор. 130). Розповідаючи коротко про трагізм долі українського народу, автор протестує проти германізаторських заходів Австрії на його батьківщині, де «австрійська влада запроваджувала нові порядки, причому старалася згерманізувати Галичину» (стор. 131). Дописувач розповідає про студентське життя українців в Австрії, пише про розкол українського культурного життя в Галичині на так званий «українофільський» і «москвофільський» табори і цілком правильно твердить, що «в Галичині українофільська частина ліпше знає російську літературу, ніж тогочасна «москвофільська» (стор. 133).

З цієї інформаційної статті чеські читачі могли довідатись, яким убогим було тодішнє українське студентство у Львові, де з 350 українських студентів вищих шкіл 200 вивчали теологію. Це є зайвим доказом того, яку велику силу мав тоді в Галичині клерикалізм, проти якого Франко та його сучасники вели завзяту боротьбу.

З листів, які надсилалися прямо з Галичини, читачі могли довідатись про бідування західноукраїнського села. В дописі за 10 березня 1890 р. «З Галицької Русі» («Часопис чеського студентства» № 6, Прага, 1890) написано: «Ми, що живемо на селі серед бідного руського народу, бачимо те бідування, бачимо, що 50% селянських родин живе без шматка хліба, без найнеобхіднішої меблі, без будь-яких перспектив на майбутнє» (стор. 110).

В «Часописі чеського студентства» (№ 10) Ян Неруда з радістю вітав Першотравень 1890 року. Тут писалось також про активну участь галицького поступового студентства з нагоди святкування дня міжнародної солідарності трудящих у Львові: «Перед Першим травнем, тобто перед робітничим святом, під гаслом праці була підготовлена в усій Європі чудова маніфестація тих, які, будучи виключені, боролись за свої права. Поступова частина львівського студентства з великою симпатією ставилась до робітничого руху, а значна ча-

стина з них брала участь у зборах робітників у день Першого травня, які відбулися на подвір'ї міської ратуші. Ці збори належать, безперечно, до рідких позитивних явищ суспільного життя в Галичині, саме до такої міри, що навіть консервативна і ліберальна преса, яка була засадничим противником маніфестацій соціального, ліпше сказати, соціалістичного характеру, писала про це» (стор. 193).

Як бачимо, «Часопис чеського студентства» був органом зв'язку між поступовою слов'янською молоддю, особливо між чеською і українською. Поступовці, домагаючись цілковитої рівноправності всіх слов'янських народів у галузі політичного, господарського і культурного життя, гаряче вітали кожну ініціативу в напрямі усунення незгод між прогресивними силами слов'янської молоді. З цього погляду велике значення мав заклик Михайла Драгоманова до українських студентів у Кракові в справі порозуміння й згоди з польською поступовою молоддю[5].

Із статей, що інформували про східноєвропейські події, читачі з «Часопису чеського студентства» довідувалися про широкий розмах революційного руху в Росії, про гострі переслідування студентів, про їх ув'язнення та заслання на Сибір і т. п.

Як відомо, реакційна преса все це замовчувала або безсоромно перекручувала факти.

«Часопис чеського студентства» живо й своєчасно реагував на кожну важливу подію з слов'янського життя, особливо велику увагу приділяючи міжслов'янським культурним зв'язкам. З приводу від'їзду з Галичини видатного чеського етнографа Франтішека Ржегоржа, який усе своє життя присвятив чесько-українській дружбі, в «Часописі...» зазначалось («Часопис чеського студентства» № 12, 1890): «Перед кількома днями від'їхав від Русинів чеський письменник і основоположник руського відділу в чеському національному музею в Празі, п. Фр. Ржегорж... Пан Ржегорж здобув собі симпатію русинів і вдячність усього народу за 150—160 трактатів про руський народ, надрукованих у чеських часописах: «Золота Прага», «Люмір», «Квіти», «Весна», «Лада», «Голос народу», «Народні листи», «Слов'янський збірник», «Рух», «Світогляд» та ін.» (стор. 224—225).

Серед найважливіших українських політичних праць, надрукованих у поступовій пресі, не можна не згадати про обширну статтю студента Якова Невістюка «Ідея автономної федерації слов'янських народів на підставі творів М. Драгоманова». Ця стаття була надрукована в № 1, 2 і 3 «Часопи-

---

[5] Časopis českého studentstva, č. 11, Praha, 1890, стор. 208.

су чеського студентства» в 1891 році. Певна річ, що драгоманівська ідея федерації, викладена в згаданій праці, мала вплив і на чеських поступовців. У 80-х і 90-х роках XIX ст. вона мала досить багато прихильників (головно в ліберальних колах), і то не лише серед українців (особливо серед галицьких радикалів), але також серед поляків, південних слов'ян, болгар, чехів. Причиною цього в значній мірі було те, що М. Драгоманов довгими роками переслідувався царською і австрійською поліцією, яка вважала його за якогось вождя міжнародних соціалістів.

У 1890 р. була організована так звана «Русько-українська радикальна партія». Її основоположниками були Михайло Павлик, Іван Франко, Северин Данилович, Євген Левицький, Роман Яросевич та інші. Ця партія ставила своєю метою боротися за інтереси селянства, збіднілого і знищеного наступаючим капіталізмом. Незважаючи на терор поліцейських урядів, галицькі радикали розгорнули завзяту боротьбу як проти чужих колонізаторів Східної Галичини (проти польської шляхти і австрійських урядів), так і проти власної реакції.

Як тільки закінчився (в жовтні 1890 р.) організаційний з'їзд цієї партії, поступова чеська преса уже повідомляла про це: в № 16 «Часопису чеського студентства» (1890 р.) було подано коротку програму цієї нової партії в Галичині: «Колективізм у народно-господарських питаннях, федерація — в політичних, раціоналізм — в освітніх, позитивізм — у літературі і реалізм — у мистецтві».

Те, що представники чеських поступовців опублікували в дальшому номері «Часопису чеського студентства» (№ 17, 1890 р.) чеський переклад цілої програми галицьких радикалів, свідчить про ідеологічну спорідненість цієї програми з політичним переконанням поступовців. Про це ж саме свідчить також редакційний вступ до чеського тексту згаданої програми: «... її програма (тобто галицько-української радикальної партії — *М. Н.*) відповідає духові і вимогам доби. Отже, це є партія, якій належить майбутнє... Мета руської партії є автономія, як і всіх інших поступових партій. *Але щодо програми цієї партії, то в нас даремно шукали б ми партії, яка мала б так ясно сформульовану програму, як ця руська (українська) партія* (курсив наш—*М. Н.*). Руська (українська) радикальна партія відверто і прямо стала на шлях поступових соціальних ідей, застосувавши їх у своїй програмі (звідси пішла, мабуть, її назва радикальна). Стоячи на цих же самих ідейних позиціях, ми не можемо інакше ставитись, як тільки з радістю привітали цю нову партію» (стор. 307—308).

А трохи нижче читаємо про визнання галицько-української партії: «У нас є найбільша потреба мати таку ж саму партію, яка висловилась би прямо у справі соціальних і культурних питань. Те, що проводить наша партія в галузі робітничого й жіночого питання, є в більшости політика страусів...

Наша політика має характер національний, а це не є на користь народу... Нам треба партії, яка, ставши на основі соціальних ідей, регулювала б той другий напрям; партії, яка дала б нашим соціалістам свій розум, серце, свою руку — все що лише мала б. Це треба зробити не лише в соціальних, але й в національних інтересах нашого народу» (стор. 308).

На питання: «Для чого було опубліковано програму галицько-українських радикалів?» — редакція «Часопису чеського студентства» рішуче відповідає: «...тому, що *то є програма і нашого часопису, і тих, які за нього борються, така близька й майже в цілому подібна* (курсив наш—*М. Н.*). Ми в нашому часописі вже кілька разів проголошували про необхідну потребу солідарності з іншими слов'янами в Австрії, яка випливає зі спільних інтересів, з майже однакового становища — і про потребу збудувати програму в дусі цієї солідарності, а якраз це є також причиною, що ми цю програму опублікували» (стор. 308).

Як бачимо, програма галицьких радикалів, сприйнята в Чехії дещо некритично, з самого початку мала великий вплив на чеських поступовців. Між «Русько-українською партією» і поступовим рухом чеського студентства зав'язуються відносини спочатку у вигляді взаємного обміну органів преси, а трохи пізніше, з нагоди обох з'їздів слов'янської поступової молоді — також і особисті.

В № 17 «Часопису чеського студентства» (1890 р.) в рубриці «Часописи і книги, надіслані редакції» поданий також і орган галицько-українських радикалів «Народ», бо поступовці надсилали також до Львова свою пресу.

Але соціалістична програма галицько-українських радикалів проникла не лише до поступового руху молоді. Її вітали також старші соціалістичні покоління в Чехах і на Мораві. З «Часопису чеського студентства» вона була передрукована трьома чеськими робітничими газетами — празьким «Новим віком свободи», простейовським «Голосом люду» і брнянською «Рівністю».

Соціалістичне ядро програми «Русько-української партії», засади колективізму в питаннях соціально-господарських стали причиною боротьби між поступовцями, яка пізніше привела до внутрішньої кризи цього руху. Вирішення цих основних питань на другому з'їзді слов'янської поступової молоді, на якому головним чином вирішальний голос мали га-

лицькі і чеські прогресивні сили, привело до перемоги лівого крила цього руху.

Чеські студенти уважно слідкували за участю своїх галицьких колег у суспільному житті.

«Руське студентство, — писалось в 3-му номері «Часопису чеського студентства» (1891 р.) — ще більше мішається до політики, ніж чеське...»

Чеські поступовці вітали обрання Ів. Франка головою галицько-української радикальної молоді. У своїх спогадах А. П. Веселий пише «про закладення їх товариства і обрання Ів. Франка, улюбленого руського письменника головою. В Галичині між русинами і поляками повіяло новим вітром, а це знайшло і в Чехії родючий грунт»[6]. Цим новим був соціалізм, який кликав пригнічені народи до боротьби з ненависним абсолютизмом.

Треба згадати, що ідея соціалізму захопила галицько-українську студентську молодь майже на десять років раніш, ніж чеську, яка почала нею захоплюватись лише на початку 90-х років.

До соціалістичного напрямку вступила краща частина молоді, яка, натхнена новою перспективою на майбутнє, віддавала в боротьбі за нього всі свої сили, почування й думки.

Бурхливі соціалістичні хвилі з великою силою захоплювали українське студентство Львівського університету — Михайла Павлика, Івана Франка та інших. Почалася гаряча видавнича діяльність і пересилка нелегальної літератури. Вибухли перші конфлікти із старшим поколінням. В гуртках з захопленням читали Чернишевського «Что делать?» (в колах чеських поступовців частіше—Толстого «Крейцерову сонату»). Мріяли більше про щасливе майбутнє, ніж про сумну сучасність. Почались обшуки, тюрми. Не минув тюрми і Франко. Після звільнення «високоповажні» пани навіть боялися подати руку «соціалістові» Франкові.

Незважаючи на всі цькування і переслідування, нові ідеї окрилювали молодь, будили кожного громадянина, заохочуючи до боротьби проти насильства і гноблення. Це моральне відродження переживала як галицька молодь, так і чеські поступовці.

З поступових часописів найзавзятіше захищала галицьких українців «Neodvislost» («Незалежність»), в якій (№ 3, Прага, 1892) у статті «Дещо про еміграційний рух» зазначалось:

«Головною і першою причиною зубожіння і бідування галицького селянства є поміщики, попи і влада з її сьогоднішньою

---

[6] A. Pravoslav Veselý. Omladina a pokrokové hnuti. Trochu historie a trochu vzpomínek. V Praze, 1902, стор. 47.

формою адміністрації. Селянин—це дійна корова, з якої вони видавлюють для себе всі поживні соки, не даючи їй за це жодної нагороди. Отже, не дивно, що селянин тікає, куди тільки може, бажаючи врятуватись від смерті... *Це є вина сьогоднішнього політичного устрою* (курсив наш—*М. Н.*), при якому Галичина призначена бути жертвою всіх австрійських культурних країв, а головно їх центру. Уся її виробнича сила внаслідок цього політичного устрою знищується, а з нею всі різноманітні засоби заробітку, яких тепер селянин потребує і яких немає».

Дуже цікава річ, що після знаменитого процесу з чеською «Омладіною» (1893 р.) в поступовій пресі часто появлялися статті, в яких писалося про революційний рух, що відбувався і в інших слов'янських країнах в Австрії, як про «омладінарський». З цього бачимо, що поступовці якось мимовільно вживали виразу «Омладіна», означаючи ним кожний революційний рух іншої слов'янської молоді, бачили в ньому подібне явище, ті ж самі прагнення й зусилля. З цього погляду надзвичайно цікаве коротке повідомлення про таку ж галицькоукраїнську «Омладіну», опубліковане в 1-му номері мистецької «поступової Омладіни» (1895): «Процес Омладіни в Галичині. В Галичині попало під суд багато юнаків на підставі обвинувачення про державну зраду та інші політичні злочини, про які відбудеться процес перед судом присяжних у Тарнополі... Є їх разом 26, а саме: за державну зраду, за образу цісаря, членів цісарського роду і за злочин порушення публічного порядку — 13. За порушення публічного порядку зокрема також — 13, тільки з тією різницею, що деякі з першої тринадцятки обвинувачуються не лише в одному, а в кількох правопорушеннях, а останні 13 — лише в одному правопорушенні. Усе зовсім подібне до празького процесу «Омладіни», бракує ще тільки надзвичайний стан!..»

Поступовий рух досягає в своєму розвитку найвищої точки на 1 з'їзді слов'янського прогресивного студентства, який відбувся в 1891 році. Як колись, у 1848 р., з'їхались до древньої Праги представники старшого покоління слов'янського світу, так і тепер з'їхались до Праги представники молодої і поступової слов'янської генерації. Організатори з'їзду в 1891 р. (який, хоч і розбудив слов'янські народи, все ж таки не приніс сподіваних результатів) мали почасти інші прагнення й цілі, ніж старше, виразно ліберальне покоління 1848 р. На з'їзді 1891 р. йшла мова про спільну політичну діяльність молодої і соціалістичної слов'янської генерації, що жила під спільною стріхою в Австрійській монархії. Йшлося про спільну боротьбу як проти австрійського абсолютизму і католицької церкви, так і проти власних реакційних сил.

Йшлося про генераційну боротьбу поглядів, про поступове слов'янство, що симпатизує соціалізму.

Причиною до скликання з'їзду в «Златій Празі» було зближення поступових польських і українських студентів. Спільною основою для цього зближення були соціалістичні ідеї, якими польська й українська молодь дедалі більше захоплювалася. У відсталій Галичині реакція проявлялась сильніше, ніж де інде. Це, а також бойкот власної галицько-української (переважно клерикальної) реакції, було також поштовхом до того, що Ів. Франко активно включився до роботи в польській публіцистиці. Конкретно йшлося тоді про спільну боротьбу всіх здорових сил обох сусідніх народів з залишками феодалізму в Галичині — з польською шляхтою і католицькою церквою. І якраз тому, що соціальні протиріччя і класова боротьба були в Галичині набагато сильніші, ніж у Чехії, не дивно, що польська і українська студентська молодь у Галичині була політично більш зріла, ніж чеська, яка спочатку перебувала в якомусь «зачарованому колі» виключно національних питань. Цю обставину відверто визнали й самі чеські поступовці. Звертаючи увагу на течію, яка захоплювала передову слов'янську молодь, вони писали: «Ця течія вийшла від поляків і русинів, молода генерація є нею захоплена»[7].

На 1 з'їзді слов'янського поступового студентства брало участь шість слов'янських народів. Разом було 224 делегати. Як гості на з'їзді брали участь також словінці й болгари.

Незважаючи на те, що з'їзд був легальний, бо був скликаний згідно з існуючими тоді законами, в останній момент празька поліція його заборонила. Апеляція до вищих властей була грубо відкинена. Так виглядала ліберальна свобода в дійсності!

Тимчасом 15 травня приїхали делегати, яких палко вітали чеські студенти. Від станції рушив похід через Пшікопи на Жофін (сьогодні — Слов'янський острів). На вулицях Праги народ радісно вітав цвіт слов'янської молоді. Але й тут втручається поліція. Празькому комітетові вищої школи «Славія» було зроблено застереження. Того ж самого дня на Жофіні був організований товариський вечір. Чеські студенти вітали своїх гостей, грала музика, виголошувались палкі тости. Але з'їзд був заборонений і організатори з'їзду (А. Гайн, К. Сокол, І. Влчек та інші) почали шукати виходу із критичного становища. На заплановані збори, які мали бути могутньою маніфестацією поступової слов'янської ідеї, не можна було вже надіятись. Але щоб якось позбавитись поліцейських перешкод, треба було погодитись цей з'їзд провести в іншій фор-

[7] Čas. čes. stud., č. 10, Praha, 1891, стор. 152.

мі, а саме, працівними нарадами окремих національних секцій. В кожній секції був зв'язковий. Так, наприклад, зв'язковим (чи довірником) між «руською» секцією, яка засідала прямо в приміщенні академічного комітету на Вацлавській площі, і організатором з'їзду був Йозеф Шкаба, один з керівників чеського поступового руху. Кожна секція мала собі обрати трьох делегатів для опрацювання спільної постанови. Таким чином, з'їзд все ж таки відбувся.

Отже, наради відбувались в сімох національних секціях, склад яких залежав від числа висланих делегатів: хорватська — 22, польська — 45, москвофільська — 4, словінська — 11, сербська — 26, чеська — 120, українська — 16.

До української делегації належали галицько-українські студенти з різних міст Австро-Угорщини (з Відня було їх 8, з Кракова — 5, зі Львова — 2, а з Праги —1).

Так звана «русская» делегація складалася також з галицько-українських студентів, але лише з тих, що належали до москвофільського напрямку. Справжнього росіянина жодного там не було, і навіть не могло бути, бо участь у цьому з'їзді брали лише студенти-слов'яни з Австрії. Усі чотири «руські» делегати були з віденського москвофільського студентського комітету «Буковина». Своїм захопленням царським самодержавством (цілковитим заперечуванням самобутності українського народу й т. п.) ці молоді галицькі монархісти створювали якийсь дисонанс у всій атмосфері з'їзду, на якому гостро виступали проти переслідування революційного студентства в царській Росії. Участь цих людей на 1 з'їзді слов'янської поступової молоді була лише епізодичною, більше деструктивною, ніж позитивною. Після даремних зусиль розколоти з'їзд 18 травня ця група галицьких москвофілів відійшла і в закінченні з'їзду участі вже не брала.

Цікаво, що проти цих ренегатів на празькому грунті виступив в першу чергу Іван Франко. Його підтримала краща частина чеських поступовців.

На підставі того, що Франко переміг реакційних галицьких «москвофілів», проти яких вів завжди завзяту боротьбу, констатуємо позитивне ставлення більшості чеських поступовців до українських питань.

Франко брав участь у цьому з'їзді перш за все як редактор галицького радикального часопису «Народ». Серед чеської прогресивної молоді часто говорилося: «Такого політика, як Ів. Франко, потребує пригноблений народ»[8].

Під час 1 з'їзду поступового слов'янського студентства в 1891 р. Ів. Франкові було 35 років. Це вже була людина не

[8] Про це мені говорили «омладінари» Франт. Главачек, Й. Тругларж, Б. Немець та інші.

лише тривких соціалістичних поглядів, але й з багатим життєвим і політичним досвідом. За свою активну участь у політичному житті, а особливо за поширення соціалістичних ідей, він був уже три рази ув'язнений (1877, 1880 і 1889 роки). І якраз ця активна участь у суспільному житті була головною причиною переривів в університетському навчанні Івана Франка.

Можливо, що Ів. Франко був тоді лише формально делегатом українського студентського комітету у Відні. Вважаємо, що він приїхав на празький студентський з'їзд в 1891 р. прямо зі Львова і що в цьому з'їзді брав участь, як уже було згадано, передусім як редактор часопису «Народ».

Важливо, що головними представниками галицько-української делегації на 1 з'їзді слов'янської поступової молоді були Ів. Франко і Роман Яросевич. Під їх керівництвом була написана резолюція галицько-української секції, така близька і багато де в чому подібна до програми «Русько-української радикальної партії». В порівнянні з іншими резолюціями резолюція української секції була найрадикальніша. Вона добивалася суті і вміщала ідею колективізму, тобто засади колективної організації праці і націоналізації засобів виробництва. Дослівно про це в українській резолюції писалось так: «Намагаємось підвищити матеріальний добробут всіх працюючих людей і усунути будь-який економічний визиск, особливо за допомогою змін у способі продукції згідно з досягненнями наукового соціалізму, тобто домагаємось колективної організації праці і колективних засобів виробництва»[9].

Про те, як реально були продумані соціально-господарські вимоги українських делегатів, свідчать їх домагання.

Українці вимагали:

1) охорону робітничого законодавства:
   а) обмеження робочого дня,
   б) обмеження праці жінок,
   в) заборону праці дітей.
2) Запровадження загального податку з прибутків.

У справах політичних резолюція української секції вимагала: «... цілковитої свободи особи, слова, зборів, організації союзів, преси, яка має бути забезпечена кожному без огляду на стать, якнайширшого впливу на рішення всіх питань політичного життя, а саме запровадження загального, прямого, тайного виборчого права і скасування всіх привілеїв політичних станів у відношенні до інших станів...» і т. д.

В справах культури українська резолюція вимагала, «щоб досягнення позитивної науки сталися маєтком усього народу».

---

[9] Тут і далі цитуємо цю резолюцію з Čas. čes. stud., r. III, č. 10, Praha, 1891.

В додатках до українських резолюцій рішуче вимагалося закладення українського університету у Східній Галичині. Це була одна з перших вимог—університет для галицьких українців. За цей університет було пролито багато крові, і першими борцями за нього були галицькі радикали.

І з'їзд слов'янського поступового студентства закінчився банкетом на Жофіні (нині Слов'янський острів), упорядкованому 18 травня в честь слов'янських делегацій. За визнанням сучасників, там говорилося щиро те, чого не можна було сказати на спільному з'їзді.

Тут виголошувались палкі і бойові промови. Ці промови перетворили банкет у якусь маніфестацію слов'янської молоді. Всі промови були напоєні духом правдивого слов'янського братерства, боротьбою за соціальний і культурний поступ пригноблених слов'янських народів, бажанням раз назавжди покінчити з традиційними сварками між слов'янськими народами. Ці промови були сповнені ідеями свободи й демократизму.

Від імені українського студентства промовляв Роман Ярославич, який після закінчення філософського факультету вчився у краківському університеті на медичному факультеті. У своїй промові він підкреслив, що зближення слов'янських студентів може мати значення тільки тоді, коли в таких випадках будуть обговорюватись умови зближення «певного роду об'єктивним, науковим способом». Промовець вітав чеські поступові часописи, а особливо «Часопис чеського студентства», за уважне слідкування за українським політичним життям Галичини.

Іван Франко виступив з промовою як редактор галицько-українського часопису «Народ». Чеські поступовці, а також більшість присутніх слов'янських делегатів вже знали його не лише як письменника і публіциста, але також як активного галицького політика. Ось чому його промова, за визнанням «Омладінарів», була вислухана з надзвичайним зацікавленням. Значний уривок з цього Франкового тосту був надрукований в 11-му номері «Часопису чеського студентства» за 1891 р. (стор. 180). Наводимо його цілком:

«Брати слов'яни! Дозвольте мені передусім подякувати Вам за слова дружби, які тут були виголошені до нас, русинів-українців і до моєї особи. Русини не є перший раз гостями на чеській землі, не перший раз зав'язуються між нами й чехами ближчі взаємини. Уже давно, в 15-му столітті, проникали до нас звідси проміні свобіднішої віри від моравських братів. Давно, в тяжкі для чехів часи, наші герої, козаки-запорожці, воювали разом з Вашим Жіжком проти німецького натиску.

А пізніше, в цьому ж столітті, наші найкращі люди, учені,

письменники і патріоти часто спішили до Праги, як до джерела живої води. Пригадую тут Бодянського, Костомарова і Куліша. У 1845 р. наш славний кобзар Тарас Шевченко, залітаючи думкою до вас і посилаючи вашому Шафарикові свою поему «Ян Гус», всім серцем відчував слов'янську взаємність, виражаючи її великими словами:

«Щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди». З цими думками перебували наші руські делегати в Празі в 1848 р. і разом з поляками в русько-польській секції склали пам'ятну резолюцію на вирівняння польсько-руських спорів у Галичині. Ця резолюція була довго прихована, і тільки після 20-ти років була опублікована. Вона і сьогодні не втратила для нас свого живого інтересу. Сьогодні відносини в нас змінилися, і коли ми, русини, сюди приїхали на заклик чеської поступової молоді, то не для того, щоб тут перед останніми слов'янами якусь згоду робити з поляками. Ми, поступова українська молодь, з поступовими поляками не потребуємо робити якусь згоду, бо ми з ними вже на протязі 10-ти років спільно працюємо. Ми приїхали сюди, щоб обмінятися з останніми слов'янськими братами наслідками нашого гіркого досвіду з метою поліпшення відносин між слов'янами. Ми приїхали проголосити, що ми розуміємо слов'янські взаємини не як якусь єдину спеціально слов'янську культуру, не як якусь платонічну симпатію, не як фразу, але як *тяжку працю для конкретних інтересів трудящих слов'ян* (курсив наш — *М. Н.*), для інтересів кожного окремого слов'янського народу, а потім для спільних інтересів усіх народів.

Резолюції, які були прийняті на спільному засіданні делегатів усіх національних секцій переконують мене, що слов'янське питання, питання конкретних слов'янських інтересів, поступає швидко вперед, якщо ми вже сьогодні могли виступити зі сфери дотеперішніх фраз і згодитися на стількох спільних точках реального життя. Я відкликуюся за всіх учасників цієї спільної поради, що ми українці у всіх пропозиціях і дебатах *завжди боронили таке конкретне і реальне розуміння слов'янських взаємин*»[10] (курсив наш — *М. Н.*).

Франкова промова відзначалася не лише глибокою ерудицією, але і високим політичним рівнем. На відміну від інших делегатів Франко у ній виявив революційно-демократичне розуміння слов'янського питання. А те, що він домагався вирішення самої суті конкретних і пекучих питань сучасного слов'янського життя, спонукало багатьох промовців кинути

[10] З вищезазначеного джерела передрукував уривок цієї промови М. Мольнар у своїй статті «Na okraj Hontarova článku o české monografii Ivan Franko», otištěné v čas. «Praha—Moskva», c. 8. Praha, 1954, стор. 87—91.

якір на міцному грунті і висловити все те, що їх найбільше хвилювало. Так, словацький делегат Павола Благо, студент з Відня, в своїй промові розказав про злидні і страждання словацького народу, пригніченого мадьярськими феодалами, закликав слов'янських братів, щоб взяли під захист пригнічений словацький народ.

З особливою люттю писав про цей з'їзд якийсь «Аргус» у петроградському монархічному «Новому времені» (1891 р., № 5478). Редакція «Часопису чеського студентства», зазначуючи цей факт, писала, що під цим псевдонімом, очевидно, скривається буковинський «москвофіл» Алексєвич, керівник згаданої віденської «Буковини»[11].

Перший з'їзд передової слов'янської молоді, незважаючи на те, що в багатьох питаннях лишився на позиціях лібералів і націоналістів, можна оцінювати як знамениту подію тодішнього політичного життя. Це був відважний крок до мобілізації передових сил молодого слов'янського покоління в Австрії. Особливо велике значення цей з'їзд мав для чеського поступового руху. Після з'їзду чешські студенти-поступовці міцно з'єдналися з робітничою молоддю, і рух набрав масового, народного характеру. Активна участь на з'їзді галицько-української делегації, особливо участь Ів. Франка, посилила ідейний рух чеських поступовців і може бути прекрасним доказом чесько-українських взаємин у галузі політики.

Але основне соціалістичне ядро резолюції галицько-української секції, так званий принцип колективізму, провести не вдалося. Причина полягала в надто різнобіжних поглядах учасників з'їзду на це питання. Це основне питання визначало соціалістичну свідомість окремих національних секцій. Воно стало стрижневою проблемою обговорення. Отже, незважаючи на загальне натхнення і зовнішню єдність в усіх інших питаннях принцип колективізму в 1891 р. не був прийнятий. При цьому виявилась соціалістична неодностайність і політичний опір більшості чеських студентів супроти соціалістично дозрілих українських і польських студентів. Це доводить не тільки матеріал про з'їзд, але й признання знаменитого омладінара — соціаліста А. П. Веселого:

«Не важко признати, що секція польська і руська додержувались засад соціалістичних. Обидві боронили колективізм, а чеська секція — ні»[12].

Тут А. П. Веселі має на увазі більшість чеської секції. Її незначна меншість (Ант. Гайн, Й. Шкаба та інші) була

---

[11] Čas. čes. stud., č. 12, Praha, 1891.
[12] A. P. Veselý, цит. спогади, стор. 63.

на боці українців і поляків. Але ж це не могло бути вирішальним для перемоги.

Тимчасом рух студентів-поступовців швидко розвивався, і після об'єднання з робітничими «Омладінами» почав переростати свої первісні рамки, стаючи все більше рухом поступової чеської молоді. Первісний студентський прогресивний орган «Часопис чеського студентства» перетворюється в орган всіх поступовців. Треба було доповнити програму 1891 р., яка стала програмою цілого руху. У першій програмі з'єдналася слов'янська ідея з ідеєю поступовою. Незважаючи на своє соціалістичне забарвлення, ця перша програма не була соціалістичною. В ній бракувало якраз тієї засади колективізму, за яку з таким ентузіазмом боролася на І з'їзді «руська» делегація.

Ця основна соціалістична ідея була введена в резолюцію слов'янської прогресивної молоді на ІІ з'їзді, що відбувся у Відні в 1892 р., керівником якого, на пропозицію Антоніна Гайна, був обраний українець Євген Левицький. Ідея колективізму стала ядром резолюції, її вважали другою програмою слов'янської поступової молоді і вона була прийнята більшістю лише одного голосу. Текст цього пункту дослівно такий: «З огляду на те, що сьогоднішня анархія виробництва і всі хиби, випливаючі з нинішньої суспільної системи, заснованої на приватній власності і капіталістичному виробництві, можуть зникнути тільки тоді, коли все господарство стане суспільним, партія домагається законодавства в цьому напрямі, яке у справах господарських все більше входило б під ширший вплив держави (суспільства), і щоб таким чином опісля все господарство стало спільним»[13].

У справі проведення цього важливого пункту найбільшу заслугу мають галицько-українська і польська делегації. Промовисте свідоцтво про це подає А. П. Веселі: «Засада колективізму, проведена на з'їзді лише більшістю одного голосу, була б не перемогла, коли б один делегат із чехів не відійшов. За неї висловилися в найбільшій кількості *русини і поляки* (курсив наш — *М. Н.*), а *чехи* (Ант. і Ал. Гайн, Шкаба й т. д.) частково голосували за, а частково (Петр Яндач, Раул, Алб. Дутка, Сокол й т. д.) — проти».[14]

Що означало введення цього пункту до програми руху, найкраще бачимо зі спогадів А. П. Веселого:

«Всупереч перешкодам з'їзд був без злигоднів закінчений, і *другу* (курсив наш — *М. Н.*) програму прогресивної слов'янської молоді вибудовано. Пресою поширена як само-

[13] Čas. čes. stud., č. 10, Praha, 1892, стор. 175 і A. P. Veselý, цит. спогади, стор. 72.

[14] A. P. Veselý, цит. спогади, стор. 73.

стійна летючка сталася вона таким чином *євангелієм* (курсив наш — *М. Н.*) молоді. Багато вчились її напам'ять».[15]

Цей з'їзд був причиною ще більшого зближення між галицько-українською і чеською молоддю. Зв'язки між обома братніми народами ставали ще тіснішими завдяки тому, що багато української молоді, головно галицької, навчалось у Празі, а чеська (наприклад, Яр. Розвода) — у Львові. Зближенню і взаємному пізнаванню дуже допомагав обмін преси, літератури, спільна участь у різних з'їздах, виставах і т. п.

Першою звісткою про поступовий рух у Чехії була досить важлива стаття «Чеська молодь про нашу партію», надрукована в «Народі» № 22, 1890 року. З самого початку радикали вітали цей рух (вступна стаття в цьому ж номері «Народу») і підкреслювали, що уважають це за «корисний оборот в українському питанні». Дружнім російським відгуком була вступна стаття в поступовому щоденнику «День» № 845 за 1890 рік. В цій статті руссько-українська радикальна партія порівнювалась з партією сербських радикалів. «День» писав, що нова галицька партія (тобто радикальна — *М. Н.*) «бореться за господарську і політичну незалежність народних мас». Редакція «Народу», яка відзначила «корисний оборот» в українському питанні з боку російського, далі вітає дружнє ставлення чеських поступовців до радикальної партії і красномовно констатує, що «в чеській молоді, майбутності чеського народу, маємо енергічного *союзника*» (курсив наш — *М. Н.*).

В № 4—5 «Народу» (1891 р.) була надрукована Франкова стаття «Чеська молодь і вибори до державної ради». В ній зібрані основні вимоги чеського студентства, подані чеським послам з нагоди виборів до державної ради. Основою для написання цієї статті була для Франка вступна стаття в «Часопису чеського студентства» № 4 за 1891 рік («Що очікуємо від свободолюбної партії?»), звідки письменник використав основний фактичний матеріал. Франко закінчує статтю словами: «...ми переконані, що незалежні руські (тобто українські — *М. Н.*) посли підтримають як вимоги чеської університетської молоді, так і домагання жінок у справі незалежності і освіти» (стор. 75).

В редакційній статті «З'їзд слов'янської поступової молоді в Празі і екскурсія віденських слов'ян-високошкільників на чеську виставу» («Народ» № 7, Львів, 1891 р.) є палкий заклик до українського студентства, щоб воно взяло якнайактивнішу участь у цьому з'їзді, темою якого є «обговорити спосіб, яким би далося поліпшити долю слов'янських наро-

[15] Там же.

дів в Австрії і як їх об'єднати для спільного політичного ставлення» (стор. 114).

Прогресивний польський часопис «Кур'єр Львовський», в редакції якого довгі роки працював Іван Франко, також схвалював підготовку до з'їзду. У № 20 за 1891 р. цей часопис надрукував проголошення про підготовку до з'їзду. До цього проголошення від редакції було додано кілька слів: «З нашого боку висловлюємо бажання, щоб цей з'їзд був якнайчисленніший і багатим для діла, і щоб галицька — польська і руська молодь, яка недавно сердечно побраталась з чеською молоддю в Кракові, поспішила в травні в якнайбільшій кількості до «Золотої» Праги». Можливо, що цих кілька слів написав також Ів. Франко.

Про те, що галицькі радикали уважно слідкували за перебігом І з'їзду слов'янського прогресивного студентства і що надавали йому важливого значення, свідчать не лише короткі відомості і реферати про цей з'їзд, але й те, що ще того ж 1891 р. була в «Народі» надрукована ціла програма згаданого з'їзду, а також і його резолюції. І за перебігом ІІ з'їзду слов'янської прогресивної молоді галицькі радикали слідкували з неменшим інтересом. Обширний реферат про нього був поданий в № 13 і 14 «Народу» (за 1892 р.). В рефераті докладно описувались несприятливі умови, при яких цей з'їзд відбувався, були названі прізвища всіх українських делегатів, що в ньому брали участь, і коротко описувались дебати. Особливо підкреслювалось вироблення спільної «Програми поступової слов'янської молоді», яка вже могла бути названа соціалістичною. Програма була надрукована в цьому ж номері часопису. У зазначеному рефераті згадується також про те, що між привітаннями, які були надіслані ІІ з'їздові поступової слов'янської молоді, було також привітання від конгресу австрійської соціал-демократичної партії, який саме тоді відбувався у Відні.

У цьому ж річнику «Народу» (№ 20—(1), видаваному в Коломиї, була надрукована промова Євгена Левицького, яку він виголосив на цьому з'їзді.

В «Народі» майже регулярно друкувався так званий «Політичний огляд» — це була обширна критична оцінка сучасної світової політики. Автором його був Ів. Франко. У своєму «Політичному огляді», опублікованому у № 23—24 «Народу» за 1893 р. Франко займається також сучасною чеською політикою. Хоч він і визнає деяких чеських буржуазних політиків (головно з партії реалістів), які захищали чеські інтереси у віденському парламенті, але все ж таки не радить галицько-руським послам *приєднуватись* до так званої слов'янської коаліції, керованої *молодочехами* (курсив наш—

М. Н.). Ів. Франко завжди засуджував типово націоналістичну партію молодочехів за її фразерство, демагогію, а головно за відсутність соціалістичного питання в її програмі. Так, наприклад, свою чудову статтю «Die slavischen Brűder», надруковану у віденському поступовому часописі «Die zeit» (№ 178, 1898 р.), Ів. Франко скерував проти молодочехів.

Він їм закидає зв'язки з найчорнішою реакцією в усій Австрії — з польською шовіністичною шляхтою: «Молодочехи і польська шляхта мали нагоду до себе взаємно придивлятись, в доброму і в злому себе пізнавати, обидві сторони скоро побачили, що вони одне до одного належать... Польська шляхта вже давно знала, що з царською владою можна робити також добрі гешефти однаково, як і з кожною іншою за ордени, привілеї, теплі посади і концесії в Петрограді однаково гарні, як і в Відні, і в Берліні».

Негативне ставлення Франка до реакційної молодочеської партії підкреслює його революційно-демократичне розуміння цих питань і свідчить про те, як добре він орієнтувався в тодішній чеській політиці.

Надто важливим документом дружнього, але одночасно й критичного ставлення галицьких прогресивних кіл до чеських поступовців є стаття «Чеські радикали», надрукована в № 20 «Народу» за 1894 рік. Незважаючи на те, що стаття підписана псевдонімом «Сусід», вважаємо, що її автором (або принаймні співавтором) є Іван Франко, тому що ніхто з галицьких українців не був так добре обізнаний з питаннями, з'ясованими в цій статті. Крім того, про це свідчить і сам стиль статті.

Автор докладно подає причини, які породили чеський поступовий рух, підкреслюючи критичне і радикальне ставлення поступовців до старших чеських політичних партій, а, головно, до партії старочеської і молодочеської, згадує про перший з'їзд слов'янського поступового студентства 1891 р. і з немалим захопленням пише про з'єднання поступового чеського студентства з робітничою молоддю. Так само докладно описує автор і II з'їзд слов'янської поступової молоді (1892), її програму, успіхи чеських поступовців у галузі літератури і публіцистики, широке зростання робітничих «Омладін», процес з «тайною Омладіною», вигаданий поліцейськими урядами, ув'язнення найактивніших учасників цього руху і обурення, яке викликав празький процес 1893 р. в усіх верствах чеського суспільства й т. п.

Дуже глибоко розробляється в статті проблема ставлення поступовців до слов'янського питання. Те, що в статті з революційно-демократичних позицій критикується чеське *реак-*

ційне русофільство (особливо молодочеське), нас знову переконує, що Франко був принаймні співавтором цієї статті:

«Цікаво, як поступовці дивляться на тзв. слов'янське питання, що відограє в чехів велику роль, як напр. у молодочехів, у яких слов'янофільство проявляється в найнесимпатичнішій формі чистого православ'я і любові до *реакційної* (курсив наш — *М. Н.*) Москви. Поступовці відкрито проголошують, що для них слов'янське питання є внутрішня і зовнішня емансипація поневолених слов'янських народів і слов'янська солідарність та що є лише один засіб для здійснення (слов'янського питання)».

Наприкінці автор застерігає молодих чеських поступовців перед опортунізмом (конкретно — перед з'єднанням з молодочехами), який дедалі більш виразно проявляється в сучасному поступовому русі: «Сучасний стан поступової партії являється з одного боку дуже сприятливим, з другого — аж надто поганим. Назовні партія розвивається дуже красно. Кількість її прихильників у всіх верствах постійно зростає, кількість органів її преси, а також її вплив збільшується; але погано те, що останніми часами між поступовцями починається поширювати якийсь *опортуністичний* (курсив наш — *М. Н.*) напрям. Незважаючи на те, що програма поступовців цілком різниться від програми шовіністів, тобто від москвофільських крикунів, як Грегорови і Вашата; вожді поступовців уважають, що можливо не лише з ними поступати, але й заключати з ними компроміс. Для молодої партії є це річ *надто небезпечна...*» (стор. 313).

Тут автор має на увазі стан чеського поступового руху, який, власне, вже був (після процесу з «Омладіною») розпорошений і на руїнах якого виникла *поступова партія.* Застереження від проявів опортунізму в цій партії було цілком правильне, обгрунтоване. Опортуністично-буржуазні елементи, заграваючи з реакційними молодочехами, згодом привели поступову партію до занепаду. Та обставина, що автор вибрав собі за відстрашуючий приклад реакційних чеських русофілів, «крикунів» братів Грегорових і Вашату, не є випадкова річ. Власник і видавець молодочеських «Народних листів» Юліус Грегор, його брат Едуард (молодочеський посол і публіцист) та молодочеський лідер Вашата стояли на позиціях нездорового чеського реакційного русофільства і найбільше схилялися перед «батюшкою царем», оспівували ненависне царське самодержавство, засуджуючи *революційну* Росію. Отже, цілком ясно, чому для молодої поступової партії було небезпечно об'єднуватись і загравати з цими молодочеськими панами. З'єднання з ними означало б зраду

прогресивних ідей, які повинна була проголошувати поступова партія.

Але чеські поступовці не звернули належної уваги на застереження, висловлені в статті «Чеські радикали». Молода чеська поступова партія, що так надійно розвивалась в соціалістичному дусі, пізніше ухилилась від деяких своїх засад і нарешті скотилася на рівень типово буржуазної партії.

Кульмінаційною точкою участі Ів. Франка в чеському поступовому русі у 90-х роках XX ст. була його палка оборона «Омладінарів», яких судили в Празі. На жаль, стаття, в якій Франко виступав на захист «омладінарів», була конфіскована і збереглися лише «докази» цензури, надруковані за тодішніми друкарськими приписами в другому виданні «Народу» № 2 за 1894 рік. В цих «доказах» наводяться причини, які привели до конфіскації першого видання цього номера органу галицьких радикалів. У вступі до згаданих «доказів» редакція «Народу» зазначала: «Перше видання цього № було нами сконфісковано за абзац до статті Ів. Франка». Як бачимо з судового умотивування, цією статтею був Франків «Політичний огляд», який вийшов у другому виданні «Народу» вже скороченим. Цензура цілком викреслила 4 абзаци — 3, 4, 5 і 6.

З «доказів» цензури довідуємося, що автор у 3-му абзаці розповідає «про заворушення в Сіцілії і намагається їх виправдати», гостро виступаючи проти шляхти і капіталістів; згадані події порівнює з відносинами в Галичині і вважає, що вони є подібні до галицьких, та з'ясовує всю справу так, що це може викликати ненависть і зневагу до шляхти і до заможних класів...».

В дальших абзацах, як бачимо зі згаданих «доказів», Франко знову виступає «проти ц. к. державного позивача в Празі і проти ц. к. устрою таким чином, що намагається викликати зневагу і ненависть проти урядів, а одночасно старається представити обвинувачених членів «Омладіни» так, ніби вони є жертвами існуючих відносин, та перед винесенням вироку проводить недозволену критику і підбурює своїх читачів та прихильників радикальної партії, *щоб наслідували підсудних;* цим усім намагається спонукати читачів до *протизаконних вчинків»* (курсив наш — *М. Н.*).

З цих «доказів» цензури, поміщених у вироку ц. к. окружного суду в Коломиї з 4 лютого 1894 р., цілком ясно, що у сконфіскованій статті йдеться про «Омладіну». Характерно, що Франко втручається до цього процесу в найпекучіший час. В Празі було введене надзвичайне становище, чеську молодь заарештовували, а перед надзвичайним судом присяжних відбувся процес вигаданого «таємного союзу Омла-

діни». Цей відомий процес тільки зраджував слабість існуючого державного устрою, був буревісником його швидкого занепаду і ще більше збуджував невдоволення чеського народу існуючими порядками.

Із судових «доказів» у справі конфіскування абзаців у статті Франка про «Омладіну» цілком ясно, що український письменник-революціонер не тільки захищав ув'язнених чеських омладінарів, але й викрив нездорові соціальні відносини, внаслідок яких страждали невинні жертви австрійського переслідування. А те, що Франко у своїй статті підбурював своїх читачів і прихильників радикальної партії наслідувати підсудним, свідчить, що український революціонер-демократ був солідарним з ув'язненими чеськими соратниками і що одночасно закликав своїх українських товаришів до протиавстрійського повстання, за що були ув'язнені чеські «Омладінари». Виступ Франка на захист чеських «Омладінарів» є безперечним доказом спільного революційного шляху поступових слов'янських сил, які боролися проти ненависного австрійського абсолютизму.

Того ж року Ів. Франко написав статтю про чеську «Омладіну» у польській соціалістичній пресі. У статті «Програма Омладінарів» («Program omladinistów»), опублікованій у № 215 недільного «Кур'єра Львовського» (5 серпня 1894 р.), автор з радістю відзначав, що омладінарський рух, знищений в Празі, швидко поширюється по всій Чехії. «Омладінарський рух у Чехах, розбитий у Празі, поширюється в провінції, міцніє і оживає. В містечках виникло багато омладінарських часописів і проводиться жива агітація».

* *
*

Українофільський характер поступового руху в Чехії в 90-х роках XIX ст. сприяв поширенню й поглибленню культурних зв'язків між чеським і українським народами. Крім того, цей рух пробуджував зацікавлення чеського громадянства українськими національно-визвольними ідеями. До 90-х років зацікавлення чехів Україною було тільки поодиноким явищем. Першими, хто серйозно зацікавилися життям українського народу, були Челаковський, Гавлічек, Фріч і Сабіна. Після так званих чеських будителів, які є основоположниками чесько-українських зв'язків, невтомним діячем на полі обміну культурними цінностями між українцями й чехами в 80-х роках був Франтішек Ржегорж, який гаряче любив український народ і його культуру.

Але ці відносини, крім відомої Фрічевої статті «Хай живе Україна!»[16], ще не виходили поза рамки виключно культурних зв'язків. Основоположником наукового підходу до чесько-українських відносин був Іван Франко. Він розпочав працю на полі чесько-українських зв'язків уже в 80-х роках, перекладаючи твори чеських авторів на українську мову й поширюючи в Чехії знання про Україну та її культуру. Франко своєю участю в чеському поступовому русі 90-х років поширював чесько-українські відносини і на політичну галузь. Революційний демократ, Іван Франко своєю особистою участю в цьому русі підсилював його, допомагав спільній боротьбі чесько-української молоді проти австрійського абсолютизму.

Франко став зразком політика, борця за права народу. У рядах чеських поступовців український письменник знаходить соратників та особистих приятелів. Проявляючи свою пошану і любов до українського письменника, чеські поступовці перші в Чехії почали перекладати його твори й писати про нього та про його багатогранну діяльність.

Іван Франко брав особисту участь у І з'їзді слов'янського поступового студентства в Празі (1891) та в празькій етнографічній виставці (1895). Усюди зав'язував він особисті знайомства з чеською молоддю і мав на неї, безперечно, великий вплив. Його полум'яне слово в пресі, в промовах та в художній літературі наснажувало чеських ентузіастів революційним духом, спонукувало чеську молодь до діяльності.

Спільна боротьба за ідеї соціалізму чеської й галицько-української поступової молоді в 90-х роках XIX ст. під проводом Івана Франка є блискучим доказом живих чесько-українських політичних і культурних відносин.

Іван Франко, який брав участь у чеському поступовому русі 90-х років і сміливо виступав на захист чеської «Омладіни», ввійшов в історію чеського революційного руху.

---

[16] Статтю «At žije Ukrajina!» написав 1868 р. визначний чеський революціонер Йозеф Вацлав Фріч і надрукував її ще того ж року в часописі «Бланік», що його видавав у Берліні. Про цей часопис Й. В. Фріч писав: «Цей свій часопис видаємо в Берліні... не будемо, ясно, органом пруським, так як Герценовий «Колокол» у Лондоні не був органом англійським». В статті «Хай живе Україна!» Й. В. Фріч виявив виразно свої гарячі симпатії до українського національно-визвольного руху. З українським питанням чеський письменник познайомився на початку 60-х років XIX ст., під час свого паризького вигнання. В Парижі Й. В. Фріч зустрічався з визначною українською письменницею — Марком Вовчком, особистою приятелькою Шевченка і Добролюбова. Останнім часом ця знаменита Фрічова стаття була надрукована в кн.: Čeští radikální demokraté. Výbor politických statí zr. 1848—1870. SNPL, Praha, 1953, стор. 407—415.

Й. ГРОЗІЄНЧИК

ФРАНКО І СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

Історики Словаччини не присвячували досі належної уваги всебічному і глибокому вивченню словацько-українських зв'язків і відносин. Конференція, присвячена чехословацько-українським відносинам, яку в травні 1957 р. організував чехословацько-радянський інститут словацької Академії наук з нагоди 100-річчя з дня народження і 40-річчя з дня смерті великого сина братньої України Івана Франка стала міцним поштовхом до вивчення словацько-українських відносин в наукових установах словацької Академії наук.

Організаційна сторона цієї конференції стала виразом творчої співпраці і дуже конкретним виразом міжслов'янської дружби і приязні. В підготовці і програмі конференції, крім словацьких і чеських науковців взяли участь і українські наукові працівники як з ЧСР, так і з Радянської України, і навіть прогресивний делегат українців з Канади.

Значення конференції, присвяченої чехословацько-українським зв'язкам у розвитку нашої науки, як і в розвитку нашої співпраці, грунтується на тому, що робота і наслідки цієї конференції, якою власне розпочалося святкування річниці Івана Франка в ЧСР, відкрили нам джерела і факти прогресивних традицій взаємних чехословацько-українських зв'язків і відносин в минулому. Реферати, дискусія і весь цікавий матеріал конференції з надзвичайною переконливістю показали наукове і політичне значення вивчення взаємних відносин між нашими народами, підкреслили прогресивну спадщину і практичні досягнення цих відносин для зміцнення співпраці між народами в боротьбі за мир у всьому світі.

Велика увага на конференції була присвячена творчості Івана Франка, значенню його творів у розвитку прогресивних ідей в слов'янських літературах і в активізації прогресивних сил в слов'янському світі, а також ставленню Івана Франка до політичної долі і культури чеського і українського народів.

Великий син свого народу, слов'янин-демократ Іван Франко, продовжувач боротьби і справи барда українського народу Тараса Шевченка, не міг бути неуважним до політичної долі слов'янських народів. Не випадково слов'янська ідея була віссю літературних і філософських праць Івана Франка і програмою його політичної боротьби. Прогресивний характер франківського слов'янства випливає з вірного розуміння письменником класової суті боротьби українського народу за свободу, а також з правильного розуміння соціально-політичних передумов всеслов'янської взаємності. Дитинство Івана Франка, його студентські роки і роки зрілого віку пройшли в тюрмі народів, де жили в колоніальній залежності і інші слов'янські народи — словаки, чехи, хорвати, серби і словінці. Український народ, з якого вийшов Іван Франко, і якому він присвятив усе своє життя, крім жорстокого соціального гноблення, терпів ще й гноблення національне — з одного боку, австрійських пануючих класів, а з другого — польської шляхти і російського самодержавства.

Подібне, правда в специфічних історичних умовах, було і положення словацького народу, який на переході від феодалізму до формування нових капіталістичних відносин перебував в умовах жорстокого соціального і національного гноблення.

Пригнічені слов'янські народи піднімалися на боротьбу за своє визволення, і Іван Франко своїми творами активно включався в цю боротьбу.

У вступі до польського видання «Галицьких образків» в статті «Дещо про себе самого» Іван Франко писав: «Мій руський патріотизм — то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі»[1].

З такого аспекту розуміння патріотизму підходить Іван Франко і до розуміння слов'янської взаємності, тому з усією рішучістю він відкидає «австрославізм» і «панрусизм», тому з такою пристрастю виступає проти реакційного панславізму і некритичного русофільства. Основними питаннями слов'янської взаємності з української точки зору було ставлення до Росії і до Польщі. Це ставлення визначає Іван Франко на принципі глибокого демократизму. Націоналістичний випад Нечуя-Левицького Іван Франко відбиває такими ясними словами: «Розуміється, держава московська, її жандарми і чиновники і її гніт на всяку свобідну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Бєлінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писаревими, Щаповими, Решетниковими та Некрасовими — зовсім друге діло»[2]. «Ми всі русофіли,— го-

[1] І. Франко. Твори, т. І, стор. 28, Київ, 1955.
[2] Там же, т. XVI, стор. 8.

ворить Іван Франко,— ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову... Ми любимо в російській духовій скарбниці ті самі коштовні золоті зерна та пильно відріжняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті... І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і сьвітла основа нашого русофільства»[3]. А в адресу шляхетських польських аспірацій великої імперії «від моря до моря» Іван Франко пише: «Од всього серця бажаємо кожній народності, а тим більше слов'янській, тим паче такій, з якою доля нас зв'язала безпосереднім сусідством, бажаючи спокійний власний розвиток на народних основах собі, бажаємо та звичайно і полякам... почуваючи незламну виховану у нас історією ненависть до всякого насильства і гноблення, бажаємо повну національну (народну) і політичну свободу полякам...»

Іван Франко конкретизував і новим політичним змістом наповнив відомий вираз Ригра з нагоди від'їзду слов'ян до Москви в 1867 р. про дзвони, які не треба зливати в один, бо якщо їх буде більше,— буде більше гармонії і сили. Можливо, що найкраще і найбільш зріло формулював Франко концепцію слов'янської взаємності на з'їзді прогресивного слов'янського студентства в Празі в 1891 р., коли з захопленням проголосив: «...Слов'янську взаємність розуміємо не як якусь єдину спеціальну слов'янську культуру, не як якусь платонічну симпатію, не як фрази, але як тяжку працю для конкретних інтересів трудящого слов'янського народу, для інтересів кожного окремого слов'янського народу передовсім і потім для спільних інтересів всіх народів».[4] З цією, на вищий ступінь розвинутою колларовською концепцією всеслов'янської єдності, яку поглибив Шевченко своєю прогресивною спадщиною, і зміцненою революційним демократизмом, приступає Іван Франко і до справ словацького народу і його культури.

З відомих на сьогодні фактів, зведених, головним чином, заслугою Михайла Мольнара — працівника українського відділу ЧРУ-САН, бачимо, що Іван Франко живо цікавився словацькою прогресивною літературою і підтримував зі словацькими культурними діячами безпосередні зв'язки. Зі спогадів сина Франка — Тараса Франка довідуємося, що Іван Франко мав у своїй бібліотеці і декілька оригінальних словацьких книжок, головним чином, з галузі народної творчості, а також частково володів словацькою мовою. Перші сліди зацікавлень Івана Франка словаками відносяться ще

---

[3] Літературно-науковий вісник, 1905, річ. VIII, кн. V, том XXX.
[4] Gazeta Przemyska, № 58, 1891.

до 1876 року. В 19 номері журналу львівських студентів «Друг» в серії літературно-критичних статей, названих «Літературні письма», Іван Франко приділяє серйозну увагу політичним і культурним питанням придунайських слов'ян, зокрема долі словаків і їх впертій боротьбі з угорськими феодалами за свободу і незалежність. «Безперечно,— пише Іван Франко при розборі поетичної збірки Душана Саву Петкіна, — словаки один из найзамѣчательнѣиших народов цѣлой Словянщины именно под взглядом своей историчнои доли и свого характеру. От поконвѣчных часов лишени независимости, они довги вѣки стогнут до нынѣ под тяжким гнетом, если уже не фізичным, то певно моральным, своих бутных сусьдов, Мадьяров... «Словак не чоловік»,— то поговорка мадьярска,— то цѣха поступовання от предавных часовь с тым безталанным народом. Ажь новѣйшими часами Словаки заявили нове житье, житье духове и зачали працювати над утвореньем питомои літературы»[5].

При вивченні розвитку словацького народного відродження Іван Франко проводить певні паралелі між відношеннями у Словакії і на Західній Україні. Суперечки між «москвофілами» і «народовцями», які саме тоді велися у Західній Україні, як зазначає Франко, дуже нагадують сперечання, що відбувалися в 40—50-х рр. у Словаччині навколо питання про літературну словацьку мову.

«Багато и ту часу уплыло на спорах,— пише Іван Франко,— чи словацькій язык то саме, що чеській, чи належить творити для него особну літературу. Доперва молодши люде, не дивлячися на спори, а полюбивши горячим серцем свой прекрасный язык и свой народ, зачали писати для него и про него его таки нарѣчіем»[6]. Оцінка І. Франком поетичної збірки, її мистецької вартості свідчить про те, що вже тоді Іванові Франкові, двадцятирічному студенту, була ясна суспільна функція літератури і реалістичні принципи літературного твору. Іван Франко підкреслює в першу чергу патріотичний характер віршів і закидає їх автору, що він не переклав жодного вірша Тараса Шевченка.

Своє ставлення до творів великого слов'янського письменника, словака по національності, Яна Коллара Іван Франко виявив у відомому ювілейному колларовському збірнику, який був виданий у Відні в 1893 р. Франтішеком Пострнеком, в статті «Літературне відродження південної Русі, Ян Коллар» і в статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер», надрукованій в журналі «Народ» в 1893 році.

[5] «Другъ», ч. 19, год III, Львов, 1 (13) жовтня 1876, стор. 304.
[6] Там же.

Як справедливо констатує словацький літературний історик академік Андрій Мраз, Іван Франко з Колларом багато в чому згоджувався, але й по багатьох питаннях він з ним полемізував. З точки зору історичного розвитку, Іван Франко високо цінив Колларову концепцію слов'янської взаємності, її значення на певному етапі розвитку народного відношення слов'янських народів і часто повертався до цієї концепції у своїх замітках про слов'янство.

Характерно, що, бажаючи ознайомити українську громадськість зі словацькою літературою, Іван Франко звертається до найреволюційнішої доби словацької культури, до так званої штуровської доби і вибирає як раз поезії Сама Халупки, пройняті ідеєю боротьби за свободу народу, наприклад, вірш «Козак», який Іван Франко переклав під назвою «Козацька пісня».

Словацька проблематика знову захоплює Івана Франка в 1888 р. в зв'язку з лекцією Радована Кошутича про словаків, яку він прочитав у львівському слов'янському гуртку. У зв'язку з цим в 1888 р. в газеті «Кур'єр Львовскі» № 117 він пише статтю. Іван Франко підкреслює значення вивчення слов'янських проблем для розвитку власної народної культури, і в іншій залежності знову висуває, головним чином, потребу вивчення зв'язків українсько-словацької народної творчості, зокрема розбійницької поезії на території закарпатської округи.

До проблематики угорських слов'ян (тоді і словаків) Іван Франко знову звернувся в газеті «Кур'єр Львовскі» в 1896 р. в передовій статті «Голос пригноблених», в якій коментує протест виконавчого комітету народного з'їзду неугорських народів Угорщини, виданий в Будапешті в 1895 р. з нагоди 1000-річчя Угорщини. Передову статтю Іван Франко закінчив адресованими мадьярам словами, що вони «підносячи високо свої народні почуття, не зуміли оцінити їх у інших». Це виразно нагадує нам слова, які в свій час були адресовані Марксом і Енгельсом пануючому німецькому народові.[7]

В архіві Івана Франка в Києві недавно знайдено два словацькі листи. В одному з них словацький діяч Павол Мудронь запрошує Івана Франка на з'їзд неугорських народів Угорщини у Будапешті. Іван Франко не зміг взяти участь у з'їзді. У другому листі Віліям Пауліни Тотч звертається з проханням до Івана Франка, щоб він йому порадив, що з популярних галицьких публікацій він би зміг видати у Сло-

---

[7] К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. VI, стор. 185.

ваччині. Досі ще не вдалося знайти відповіді Івана Франка на ці листи.

Навіть з цього скромного матеріалу ясно, що і словацький народ і його доля були в центрі уваги Франківських всеслов'янських інтересів. З цих матеріалів ясно і те, як позитивно оцінював Іван Франко справедливу боротьбу словацького народу за свободу у феодальній Угорщині, як відчував у словацькому житті все нове, здорове і прогресивне.

Великий Каменяр почав будувати «золотий міст» взаємного порозуміння і взаємної поваги між народами.

Розвиток подій останніх років, наше сучасне життя підтвердили правдивість цих передбачень. Нова суспільна сила — робітничий клас, до якого звертав Іван Франко свої погляди, боротьба, якою просякнута вся творчість письменника — створили своєю перемогою у Великій Жовтневій соціалістичній революції реальні передумови для остаточної перемоги колларовсько-франківських всеслов'янських ідей. Франків «золотий міст» порозуміння закінчуємо сьогодні. Тут на землі братньої України десятиріччями кувалася справедлива дружба між українським і чехословацьким народами. Тут в героїчних боях з фашистським ворогом пліч-о-пліч стояли українські і словацькі партизани, радянські воїни і солдати 1-го чехословацького армійського корпусу. Разом боролися за Київ, Білу Церкву, Соколово, за міст на річці Птич, за Одесу і Симферополь, разом віддавали життя на Дукельському перевалі, звільнюючи шлях до ЧСР, разом боролись за Моравську Остраву, Братиславу і Прагу — як боролись і солдати інших слов'янських народів, щоб прийшов час сьогоднішньої дійсної свободи і братерства, час, коли зникло, за франківськими словами, «безголове гегемонство», «насильство брата над братом», «народа над народом». Величність творчості Івана Франка полягає в тому, що в свій час вона підіймала на боротьбу за перемогу прогресу. Тому-то творчість Івана Франка не належить тільки українській літературі, а Іван Франко тільки українському народу, але всьому прогресивному людству.

І. КУРГАНСЬКИЙ

ДВІ НЕВІДОМІ СТАТТІ І. ФРАНКА В ЖУРНАЛІ «ДРУГ»

Дослідник, який хоче простежити за становленням Франка-публіциста, обов'язково відчує, що між статтями письменника в «Друзі» і його творами 1878 р. на суспільно-політичні теми невистачає якогось поєднуючого ланцюжка.

Свою публіцистичну діяльність Франко розпочав у 1876 р. в журналі «Друг». З усіх питань суспільного життя його цікавить в цей час насамперед література, її завдання, її відношення до дійсності.

Вперше Франко активно вторгається в життя в «Літературних письмах». Перший лист є вже по суті не рецензією, а критико-публіцистичною статтею. Рецензовані твори послужили письменнику лише приводом для виступу на суспільно-політичну тему. Поява публіцистичного елементу в першому листі була пов'язана з виробленням у Франка нового погляду на критику як на критику соціальну.

В першому номері журналу «Друг» за 1877 р. Франко вміщує невеличку передмову до свого циклу оповідань «Бориславв». Це «Вступне слово» за своїми жанровими ознаками є власне публіцистичним твором.

Таким чином, конкретні прояви сучасного йому суспільного життя дедалі більше цікавили письменника. Здавалося б, що 1877 р. буде дальшим кроком у цьому напрямі. Насправді ж у відомих нам наступних статтях та рецензіях—у передмовах до перекладів творів Щедріна, рецензіях на «Новь» Тургенєва та твори Золя і навіть у статті про сербські народні думи та пісні — публіцистичний елемент помітний значно менше, ніж у першому та другому літературних листах та у «Вступному слові».

Це тим більш дивно, що 1877 рік був роком піднесення революційно-визвольного руху в Галичині і водночас більш активної участі Франка в суспільно-політичній боротьбі, що неодмінно повинно було посилити потяг письменника до публіцистики.

Викликає подив і те, що Франко, почавши свою публіцистичну творчість літературно-критичними статтями, у 1878 р. зразу переходить до великих, власне публіцистичних жанрів. Очевидно, протягом 1877 р. він написав і інші публіцистичні твори.

Є деякі підстави вважати, що перу Франка належать, зокрема, замітка «Новинки» і огляд преси «З поміж газет та журналів». Ніяких документальних даних для підтвердження цього ми не маємо. Доведення висунутого припущення буде побудоване виключно на зіставленні ряду фактів, пов'язаних з життям і творчістю Франка та з тогочасною суспільно-політичною боротьбою, а також на аналізі стилю цих статтей. Зразу робимо застереження, що кожний окремий аргумент не дає підстави вважати Франка автором цих творів, але сукупність їх досить переконливо свідчить на користь того, що «Новинки» і «З поміж газет та журналів» належать перу Франка.

Замітка «Новинки» була опублікована у другому номері журналу «Друг» за 1877 рік. Вміщена вона на останній сторінці без підпису.

Приводом для написання «Новинок» послужила замітка в газеті «Слово» № 2 від 20 січня 1877 року. Виступ москвофільського органу містив у собі недоброзичливе повідомлення про арешт Павлика і нападки на літературно-естетичні позиції «Друга». Наведемо цю замітку:

«Дзеннік польський» намагається довести своїм читачам, ніби галицько-руська інтелігенція радіє з приводу ув'язнення п. Павлика за участь в нігілістичній пропаганді. Можемо запевнити «Дзеннік» та його адгерентів, і то є до речі зовсім природним, що для нас немає й найменшого приводу радіти з того, що ворогам руського народу вдалось ошукати деяких наших молодих людей і привести їх на той шлях, на якому вони сьогодні стоять. Зараз сам «Дзеннік» визнає відверто, що так зване україножільство є лише знаряддям для польської пропаганди і що воно вороже не лише російській, але й взагалі слов'янській ідеї. Дивуємось лише, що того роду пропаганду підтримує наше архієпархіальне письмо, що розсилає читачам, «на оказ» один із органів тої пропаганди і захвалює його своїм читачам. Якщо б д-р Сильвестр Сембратович перед висилкою того «оказного» номера прочитав би в ньому картину «Борислав» та статтю «Опізнаймося»..., він би, можливо, звернув увагу молодиків-редакторів на те, щоб вони своїм «літературним» письмом не розповсюджували деморалізації між руськими жінками і молоддю, для яких письмо, що розсилається на оказ, призначене»[1].

---

[1] «Слово», 1877, ч. 2.

Полемізуючи по першому пункту, автор статті в «Друзі» виступає проти нападок «Слова» на Павлика і соціалістів взагалі. Вже сам цей факт говорить про те, що замітка була написана людиною, яка поділяла соціалістичні погляди і турбувалася за долю ув'язненого. Правда, народовські публіцисти також виступали проти доносів «Слова» на соціалістів, але зміст їх статей був зовсім інший. Вони докоряли «Слову» не за ненависть до соціалістичних ідей, а за те, що москвофіли ототожнювали їх, народовців, з представниками прогресивного табору. Налякані арештами, а також обшуками у «Просвіті», народовці із шкіри лізли, щоб показати урядові свою лояльність. У листі до Драгоманова Франко писав: «...«Просвітяни» вельми наполохані арестами і волять сидіти зовсім тихо, не робити нічо, не видавати нічо, не сушити собі голови, щоби лиш поліція не мала на них ніякого підозріння»[2].

Ось чому «Правда» поспішила відмежуватись від ув'язнених та їх прихильників, а пізніше почала завзято нападати на них. Автор «Новинок» не бере прямо під захист Павлика і соціалістичні ідеї взагалі, оскільки це в тій обстановці було небезпечним, але видно також, що він не відмовляється від них, не вважає той шлях, на який стала прогресивна галицька молодь, хибним, як твердило «Слово». Вже одно це говорить про велику сміливість автора, особливо коли взяти до уваги, що частина співпрацівників «Друга» приєднувалася до думок «Слова». Левицький, наприклад, навіть пропонував зробити заяву, «що Павлик не був членом редакційного комітету (бо се, каже, може мати для «Друга» злі наслідки і. т. д.)».[3]

Таким чином, автором «Новинок» міг бути тільки представник прогресивного табору. Коло цих людей на той час було дуже обмеженим. Досить сказати, що Франко у листі до Драгоманова писав таке: «Бачиться, життя академічне упадає день відо дня і приходиться засновувати нову громаду з самих людей, бодай що-то діятельних, котрих на тепер найдеться 5—6».[4]

Драгоманов, Терлецький і Павлик не могли бути авторами замітки, бо перші два перебували поза Львовом, а третій —у в'язниці. Залишаються ті 5—6 осіб, про яких згадується у листі Франка до Драгоманова.

Зіставляючи дати виходу «Слова» № 2 і «Друга» № 2, можна зробити висновок, що замітка належала членові редакційного комітету журналу. Замітка в «Слові» з'явилася в номері від 20 січня, а «Друг» датований 23 січня. Припущення,

---

[2] Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ, 1928, стор. 7.
[3] Там же, стор. 2.
[4] Там же.

Полемізуючи по першому пункту, автор статті в «Друзі» виступає проти нападок «Слова» на Павлика і соціалістів взагалі. Вже сам цей факт говорить про те, що замітка була написана людиною, яка поділяла соціалістичні погляди і турбувалася за долю ув'язненого. Правда, народовські публіцисти також виступали проти доносів «Слова» на соціалістів, але зміст їх статей був зовсім інший. Вони докоряли «Слову» не за ненависть до соціалістичних ідей, а за те, що москвофіли ототожнювали їх, народовців, з представниками прогресивного табору. Налякані арештами, а також обшуками у «Просвіті», народовці із шкіри лізли, щоб показати урядові свою лояльність. У листі до Драгоманова Франко писав: «...«Просвітяни» вельми наполохані арестами і волять сидіти зовсім тихо, не робити нічо, не видавати нічо, не сушити собі голови, щоби лиш поліція не мала на них ніякого підозріння»[2].

Ось чому «Правда» поспішила відмежуватись від ув'язнених та їх прихильників, а пізніше почала завзято нападати на них. Автор «Новинок» не бере прямо під захист Павлика і соціалістичні ідеї взагалі, оскільки це в тій обстановці було небезпечним, але видно також, що він не відмовляється від них, не вважає той шлях, на який стала прогресивна галицька молодь, хибним, як твердило «Слово». Вже одно це говорить про велику сміливість автора, особливо коли взяти до уваги, що частина співпрацівників «Друга» приєднувалася до думок «Слова». Левицький, наприклад, навіть пропонував зробити заяву, «що Павлик не був членом редакційного комітету (бо се, каже, може мати для «Друга» злі наслідки і. т. д.)».[3]

Таким чином, автором «Новинок» міг бути тільки представник прогресивного табору. Коло цих людей на той час було дуже обмеженим. Досить сказати, що Франко у листі до Драгоманова писав таке: «Бачиться, життя академічне упадає день відо дня і приходиться засновувати нову громаду з самих людей, бодай що-то діятельних, котрих на тепер найдеться 5—6».[4]

Драгоманов, Терлецький і Павлик не могли бути авторами замітки, бо перші два перебували поза Львовом, а третій —у в'язниці. Залишаються ті 5—6 осіб, про яких згадується у листі Франка до Драгоманова.

Зіставляючи дати виходу «Слова» № 2 і «Друга» № 2, можна зробити висновок, що замітка належала членові редакційного комітету журналу. Замітка в «Слові» з'явилася в номері від 20 січня, а «Друг» датований 23 січня. Припущення,

---

[2] Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ, 1928, стор. 7.
[3] Там же, стор. 2.
[4] Там же.

Про авторство Франка говорить і зміст «Новинок», їх політичне спрямування.

Франко був єдиною людиною, яка не злякалась переслідувань поліції і продовжувала підтримувати зв'язок з заарештованим Павликом. Про це дізнаємося з листа Павлика до Драгоманова: «До моєї хатки доходить тільки глухий клекіт львівського соціалізму, бо люди не приходять, окрім одного однісінького Франка». І в другому листі: «Один Франко пам'ятав, а всі повмирали»[9].

Отже, можна зробити висновок, що автор замітки, який мав сміливість виступити на захист Павлика, і людина, яка підтримувала зв'язок з Павликом під час його перебування у в'язниці, є одна й та ж особа—тобто Франко.

Характерно також, що форма захисту Павлика в замітці збігається з позицією, яку зайняв Франко на суді. Письменник заявив на процесі, що він був прихильником соціалізму, але в той же час рішуче заперечував свою приналежність до таємного соціалістичного товариства. Автор «Новинок» також не приховує своїх симпатій до соціалістичних ідей, однак відкидає намагання «Слова» пов'язати арешт Павлика з «нігілістичною пропагандою»: «Повторюємо ще раз, що причина ні самому Павликові, ні нікому другому допевно не звісна» [10].

Очевидно, автор «Новинок» ставив основним своїм завданням полегшити становище Павлика на суді. Симпатія автора замітки до ув'язненого не викликає сумніву, в той час, коли, наприклад, «Правда» так висловила своє ставлення до обвинуваченого Павлика: «...надто не уповноважені ми стати в обороні приватних осіб»[11].

Про приналежність «Новинок» Франкові свідчить і такий факт. Відповідаючи на закид «Слова» «Руському Сіону», ніби той, розсилаючи «Друга» своїм читачам, сприяє деморалізації руських жінок, автор замітки відзначає, що писати в реалістичній манері не значить ще «ширити деморалізацію», а по-друге,— «о. др. С. Сембратович також читав «Друга» перед висилкою і знав, що розсилає» [12].

Цей самий факт і майже тими ж словами Франко описує в листі до Драгоманова. «Ось і мій Борислав наробив клопоту нашій архідіецезіальній газеті «Р. Сіонові». Перший н-р «Друга» вислав «Сіон» на оказ, за те обрушилися деякі попи і давай вередитися, що «Сіон» деморалізацію ширить межи

---

[9] Листування М. Драгоманова з М. Павликом, Чернівці, 1910, т. II, стор. 197.

[10] «Друг», 1877, т. 2, стор. 32.

[11] «Правда», 1877, ч. I, стор. 74.

[12] «Новинки», «Друг», 1877, ч. 2, стор. 32.

женщинами, висилаючи такі речі. Ось, чую, св. Юр улякся, — сам митрополіта Сембратович велів собі принести «Друга» — і — нечуване діло — прочитав тоту мирську, сатанинську газету, щоб побачити, що се за звір. Ну, — і високий синедріон рішив, що нічо там нема такого нечоловіческого, бо автор не пише се, щоб заохотити до подібного життя, а тільки, щоби відстрашити. Но помимо того — додали отці — воно не пригоджується до «плавного» читання красавицям»[13].

Різниця полягає лише в тому, що тут відчувається іронічне ставлення і до тих, хто дав, так би мовити, неофіційну санкцію на розсилання «Друга». Але це не суперечить нашому твердженню про приналежність листа і замітки одній людині.

Глузувати з «Руського Сіона» і митрополіта Сембратовича в замітці Франко не міг і не хотів просто з тактичних міркувань. Для нього головним на той момент було використати якщо не прихильне, то у крайньому разі терпиме ставлення церковної верхівки до «Друга» з метою захисту журналу від нападок «Слова».

Як видно із замітки «Слова», галицьке попівство підняло галас власне проти циклу оповідань Франка «Борислав» і статті Драгоманова «Опізнаймося». Впадає в око, що автор «Новинок», відбиваючи напади москвофільського органу на статтю «Опізнаймося», про «Борислав» прямо не згадує. Він захищає не «Борислав» зокрема, а реалістичні твори взагалі.

Чим це можна пояснити? Очевидно, тим, що автор замітки і автор оповідань є одна і та ж особа. Таке припущення дає можливість дати відповідь на поставлене питання. Франко завжди був ворогом особистої полеміки, а захищати власний твір, а не напрям журналу в цілому, означало б перенести принципіальний спір у план особистої полеміки.

Звертаємо увагу ще на одну невеличку деталь, яка також в певній мірі підтверджує наше припущення.

Характеризуючи ставлення москофілів до прогресивного табору, автор «Новинок» пише: «Украинофильство враждебное для славянской идеи», — говорить слов'янолюбна редакція дальше, — се дуже оригінальна замітка, якої би не наважилося зробити III Отделение у Петербурзі»[14]. Драгоманов у вміщеній в другому номері «Друга» статті «Опізнаймося» порівнює народовців з Петербурзьким III Відділом. Автор «Новинок» використовує це саме порівняння, але загострює його, показуючи, що москвофіли у своєму консерватизмі перевершили навіть Петербурзький III Відділ.

---

[13] Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ, стор. 9—10.
[14] «Новинки», «Друг», 1877, ч. 2, стор. 32.

Повторення в замітці образного вислову Драгоманова найбільш ймовірно слід пов'язувати з Франком. Він один, як відомо, готував другий номер «Друга» до друку і, отже, як редактор, мав можливість детально ознайомитись з статтею «Опізнаймося» до виходу її в світ.

Про приналежність «Новинок» Франкові свідчить і стиль замітки, яка насичена сатиричним елементом, таким характерним для публіцистики Франка. Крім того, в замітці є ряд полемічних і сатиричних засобів, які пізніше широко зустрічаються у його публіцистичних статтях.

Глузуючи з москвофілів, автор «Новинок» іронічно благає редактора «Слова» пояснити, що таке «слов'янська ідея», яку проповідують москвофіли: «Об'явіть її, поучіть темних, несвідущих...—вкажіть же нам «молодикам» жерело тої «твердості», вкажіть нам і тоту «слов'янську ідею»..., за котру ви боретесь»[15].

Цей засіб удаваного приниження себе, який створює надзвичайно їдку іронію, пізніше також широко використовувався Франком-публіцистом. Пошлемося на статтю «Руське віче і польські газети». Полемізуючи з «Gazetą Narodową», яка пропонувала обговорювати важливі економічні та політичні питання не на народному вічі, а у вузькому колі swietleiszych rusinow, Франко писав: «Чи бачите, куди він гне? Ми, дурні, не догадувалися того і поклали головну свою надію на ciemne masy, na tłum włościan ба навіть що більше, ми навіть не поставили на порядку дневним поважної дискусії. Нам видно о щось іншого ходило»[16].

Як в першому, так і в другому випадках автор прикидається простачком, зовнішньо визнає вищість противника над собою, але насправді глузує з нього.

Огляд преси «З поміж газет та журналів», який, на нашу думку, також належить Франкові, був опублікований в журналі «Друг» № 3—4.

Стаття має підпис—(Рр....), який більше жодного разу в «Друзі» не зустрічається. Його можна пов'язувати з псевдонімом Франка (Руслан) і Белея (Роман Розмарин). Але знов таки перевагу швидше слід віддати Франкові.

Белей на допиті прямо заявив, що він немає жодного поняття про соціалізм і не писав нічого до «Друга», крім рецензій на театр і хронікальних заміток.[17] Якщо ж Белей сказав на допиті неправду, то його поведінка була боягузливою і нечесною у відношенні до своїх товаришів. Людина,

---

[15] «Новинки», «Друг», 1877, ч. 2, стор. 32.
[16] «Діло», 1883, ч. 48.
[17] ЛФ ЦДІА, ф. 1952, оп. 2, од. зб. 1440, арк. 6.

яка цілком зреклась соціалістичних переконань і свого авторства, не могла так сміливо виступити на захист Павлика і передових ідей взагалі на сторінках журналу. Отже, і таке припущення говорить не на користь Белея як можливого автора огляду «З поміж газет та журналів». Огляд є власне продовженням розпочатої в «Новинках» полеміки з москвофільським органом. Зміст «Новинок» майже повністю повторюється в статті «З поміж газет і журналів». Автор другої статті також виступає проти всіляких вигадок галицьких газет з приводу арешту Павлика і проти нападок «Слова» на «Руський Сіон» за розсилання «Друга». Очевидно, Франко вирішив розгорнути більш широку полеміку з москвофілами і тому вводить навіть спеціальну рубрику «З поміж газет і журналів».

Що автором був саме Франко відчувається вже в перших рядках статті. Її автор полемізує з іншими видавцями, як редактор «Друга», як повновладний хазяїн журналу.

«Під таким заголовком, — починається стаття, — подає «Новое время» щодня найцікавіші виїмки з інших усяких газет та журналів... У нас в Галичині досі ніхто ще тої рубрики в ніякій часописі не завів, бо у нас сего і не потрібно, а тому, що у нас декторий редактор не хоче читати ніяких журналів і бажає, щоби газета була оригінальна і *самостійна* (курсив наш—*І. К.*), а декотрий знов редактор не потребує тої рубрики вводити тому, що ціла його газета є тільки збираниною «З поміж газет і журналів»[18].

Висміявши галицьких редакторів — одних за національну обмеженість, а інших — за літературну крадіжку, автор «Новинок» зазначає далі: «Ось тому-то ми задумали отворити у «Друзі» окрему рубрику «З поміж газет та журналів»[19].

Те, що автор замітки звертається до читача від імені редакції, також дає підставу вважати, що огляд належав перу Франка, як і сама ідея запровадження нової рубрики в журналі. Адже фактичним редактором і майже єдиним співпрацівником «Друга» в той час був Франко.

Оскільки зміст «Новинок» повторюється в другій статті, викладені вище міркування можуть бути частково прикладені і до неї. Тому ми не будемо повторюватися. Додамо тільки, що та частина статті, де говориться про нападки «Слова» на «Руський Сіон» за розсилання «Друга» своїм передплатникам текстуально майже співпадає з листом Франка до Драгоманова.

---

[18] «Друг», 1877, ч. 3—4, стор. 51.
[19] Там же.

«Наші отці «духовні» з усіх сторін Русі таким «вельим гласом возопили в негодовании своем», як каже св. Євангеліст, на редакцію «Р. Сіона»: яке вона лице мала розсилати «Друга» на оказ своїм передплатникам? Другі олючені на редакцію нашу за тоє, що містить повісті, схоплені з народного життя і написані в напрямку теперішньої реальної повістярської школи, як у інших народів. В однім листі нам пишуть, що наші дівиці-красавиці, читаючи «Друга», паленіють, а «Руський Сіон» також вмовляє в нас, що «Друг» пишеться для дівиць»[20].

Як бачимо, наведені слова більше, ніж фраза з «Новинок», наближаються до уривка з листа до Драгоманова.

Це також говорить на користь нашого припущення. Журнал «Друг» № 3—4 вийшов з друку 23 березня, а лист датований 16 березня. Журнал виходив двічі на місяць: 8 і 23. Значить, написання статті припадає саме на відрізок часу між 8 і 23 березня. Крім того, журнал декілька днів був у виробництві. Таким чином, стаття і лист написані у крайньому разі на одному тижні. А спільність змісту уривку з листа і тієї частини статті, про яку йде мова, дає підстави твердити, що писала їх одна людина.

Про приналежність статті Франкові можна говорити ще з ось яких міркувань. На початку твору автор пише, що він вперше в галицькій журналістиці вводить рубрику «З поміж газет та журналів», запозичивши її у «Нового Времени». Після падіння «Друга» огляд газет та журналів під заголовком «Перегляд часописей» регулярно з'являється лише в 1884 р. в «Ділі». Як відомо, всі «Перегляди часописей» належали Франкові. Очевидно, редакція «Діла» вважала Франка компетентним у цій справі і доручила йому ведення оглядів саме тому, що він пильно стежив за тогочасною пресою і, крім того, вперше подав ідею вміщувати цікаві матеріали з інших періодичних видань. Можливо, і в «Ділі» ця рубрика була введена за пропозицією Франка.

Об'єктивності ради треба сказати, що «Перегляд часописей» вміщувався в «Ділі» декілька разів також наприкінці 1882 року. Але не виключена можливість, що і в той час рубрику вів Франко, бо вона з'являється швидко після надрукування в «Ділі» його статті «Галицька індемнізація». Саме в цей час письменник починає потроху співробітничати в «Ділі».

Відзначимо також, що в 1884 р. Франко друкує огляди галицької преси у Варшавській «Правді» Свєнтоховського.

Може виникнути питання, чому письменник, якщо він вважав огляд преси важливим і необхідним жанром періодичного

---

[20] «З поміж газет та журналів», «Друг» № 3—4, 1877, стор. 53.

видання, не запроваджує цю рубрику у «Громадському друзі» і в «Світі». Пояснити це можна просто. «Світ» друкувався раз на місяць. А «Громадський друг» через переслідування цензури взагалі виходив нерегулярно. Зрозуміло, що у виданнях такого типу неможливо і недоцільно було подавати важливі матеріали з інших газет, оскільки вони втрачали актуальність.

Вже на початку своєї критико-публіцистичної діяльності письменник цікавиться дитячою літературою. Зокрема, в 12 номері «Друга» за 1876 р. він вмістив рецензію на пустеньку книжечку Клемертовича для дітей «Наша хата». В ній Франко критикує автора за консервативне моралізаторство і дидактизм його творів, за ті «хрії і нісенітниці», які Клемертович подає дітям.

В статті «З поміж газет та журналів» висміюється журнал для дітей «Ластівка», редагований тим самим Клемертовичем. Її автор також відмічає, що діти не знайдуть у «Ластівці» нічого корисного, що подавати всякі дурниці псевдодитячою лексикою ще не значить писати для дітей.

Крім Франка, ніхто в «Друзі» з питань дитячої літератури не виступав. Якщо зважити також на тотожність оцінки творів Клемертовича в рецензії на «Нашу хату» і в огляді «З поміж газет та журналів», то доведеться визнати, що огляд належав перу Франка.

За своїми стильовими особливостями огляд має багато спільного з пізнішими публіцистичними творами Франка. Можна навіть без перебільшення сказати, що тут вперше вимальовуються основні риси Франка-публіциста. Насмішкуватий, хоч зовнішньо навіть прихильний тон в спорі з противником, якого не варто поважати, полемічний характер статті, насиченість її сатиричним елементом — це і є саме ті особливості, що виділяли Франка з-поміж інших галицьких публіцистів. Крім того, в огляді є ряд типово франківських полемічних та сатиричних засобів і навіть окремих фраз і словосполучень, що їх письменник майже без зміни вживав потім у багатьох публіцистичних творах.

Наведемо для порівняння дві фрази: одну із «З поміж газет та журналів» і другу з статті «Шляхта польська йде в «народ».

«Ну преці вже раз. А то бувало спати не мож. Гадка все: де то християнина запишуть, в який пом'янник, як оттак ні звідси, ні звідти, та й заберуть на той світ. А тепер вже, відколи в обществі є пом'янник, від тогди сплю»[21].

«Отже ж богу дякувати преці раз. Ну тепер можемо спо-

---

[21] «З поміж газет та журналів», «Друг» № 3—4, 1877, стор. 51.

кійно *спати* (виділено Франком — *І. К.*). Бо наша висока гора преці раз змоглася і вродила «руденьке мишеня» [22].

Як бачимо, в обох випадках застосовано один і той же засіб, до того ж лексично оформлений так само.

Майже вся стаття «З поміж газет та журналів» побудована на використанні в основному одного полемічного і сатиричного засобу: автор у поважному тоні говорить про мізерні смішні речі. Він ніби погоджується з противником, стає на його точку зору, а потім доводить думку журнального опонента до логічного кінця і таким способом зруйновує її зсередини. Іронічно коментуючи «Пересторогу» Клемертовича, Франко далі з найсерйознішим виглядом пропонує послати її до Відня і через Думу Державну надати їй силу закону.

«...як ся інші речі ймуть посилати з Галичини до наших послів до Відня, ож і її (пересторогу — *І. К.*) мож би туда післати, а они там поробили ще свої поправки щодо устилізования та й може вни ще з тої «пересторогы», гей-то кажуть, люди зробили. Нам все видиться, що стократ хосенніше було би... як би то закопати стовп на кожнім руськім подвір'ї з пересторогою Клемертовича» [23].

Говорячи в такому зовнішньо прихильному, поважному тоні про пересторогу Клемертовича, письменник доводить її зміст до абсурду і, таким чином, більш наочно показує всю безглуздість творів цього автора. Це один з найулюбленіших полемічних засобів Франка-публіциста.

Те, що стаття побудована виключно на використанні одного цього засобу, також свідчить про приналежність її Франкові. Як раз під час написання статті письменник працював над перекладами Щедріна і у вступній замітці до «З якого кореня дурeньки» відмічав саме таку рису стилю великого російського сатирика, як вміння говорити поважно про смішні речі. «Щедрін майже усюди широко розводиться і декуди стає фразистим. Але у більшій часті свого писання гостро осміює людські хиби, котрі показуються ще смішніші тому, що Щедрін говорить про них дуже поважно» [24].

Про те, що між вступною заміткою і статтею «З поміж газет та журналів» існує прямий зв'язок, свідчить і такий факт. Характеризуючи сатиричний талант Щедріна, Франко вказував на серйозне суспільне значення його сатири. Читаючи Щедріна,—зазначається в замітці,—«можна насміятися над людськими дуреньствами», але після такого сміху у читача стає сумно на душі «або від того, що люди, про котрих пише

---

[22] «Діло», 1883, ч. 139.
[23] «З поміж газет та журналів», «Друг» № 3—4, 1877, стор. 53.
[24] «З якого кореня дурeньки», «Друг» № 5, 1877, стор. 58.

Щедрін, займаються такими дурницями, що діла і думки їх такі пусті, або з того, що в цілім тім сміху найдеться така сумна сцена, як рідко коли в яких «сумоглядах»[25].

Подібний характер має сміх у статті «З поміж газет та журналів», зокрема в тій частині, де говориться про виготовлення пом'янника товариством імені Качковського. Здавалося б, що привід для виступу надто мізерний і чи варто було взагалі звертати увагу на цей факт. Але автор статті дуже детально і у поважному тоні розповідає про цю подію, оскільки створення пом'янника становило зміст діяльності москвофілів. Вони так ретельно займалися цією справою, ніби вона була явищем великої політичної ваги. І Франко, подібно до Щедріна, висміює москвофілів за те, що вони «займаються такими дурницями», що «їх діла і думки такі пусті». І так само як у Щедріна сміх змінюється сумним висновком: «Ні один факт, описаний мною, й уваги не зверне... А я в тім факті бачу дуже багато: тим фактом дійшло наше общество до того, що вже сі більше нічого бажати не може»[26].

Як бачимо, в статті відчувається прагнення автора писати саме в тій манері, на яку вказував Франко, характеризуючи сатиричний талант Щедріна. Такий збіг не випадковий, особливо, коли взяти до уваги, що огляд «З поміж газет та журналів» і вступна замітка до «З якого кореня дуреньки» написані одночасно.

На закінчення наведемо з статті цитату про роль і призначення гумору та сатири: «Ми хочемо у вірнім виді представляти наші галицькі діла і відношення, а годі часом не взяти до рук перо та й «гірким своїм сміхом» не посміятися над тою комедією, яка навкруги нас грається; годі все з тою наївною ортодоксичною побожністю лиш плакати та квакати, як каже Пушкін, про одно та одно. Ми сі вже чола порозбивали на усякого рода поклонах... З плачу та сміху—сміх все таки ліпший. Хоч біль серце давить, сміймося хоть би іронією та розпукою. Не над одним дало би ся посміятися гірко! Є, є у нас дость брехні, невіжі, а навіть поганої, скверної підлоти!...—годі здержати в грудях жаль праведний, годі було не отворити в «Друзі» рубрику «З поміж газет та журналів»[27].

Це теоретичне узагальнення цікаве для нас з кількох сторін. По-перше, вже в перший період своєї творчості Франко гаряче цікавиться проблемами гумору та сатири (рецензія на «Стрижок», «Літературна хроніка», «Друг» № 6, 1877). Крім нього і частково Павлика цим питанням в «Друзі» ніхто

[25] «З якого кореня дуреньки», «Друг» № 5, 1877, стор. 58.
[26] «З поміж газет та журналів», «Друг» № 3—4, 1877, стор. 52.
[27] Там же, стор. 54.

не займався. По-друге, погляд автора статті на сатиру збігається з вищенаведеними думками Франка про творчу манеру великого російського сатирика. По-третє, вся публіцистика Франка насичена сатиричним елементом. На відміну від народовців і москвофілів, які весь час скиглили з приводу тяжкого становища Галичини, і, нічого не роблячи для його зміни, розписувалися в своїй безпорадності, Франко вважав за краще сміятися, хай крізь сльози, над сумними явищами життя.

Вже в 1877 р. письменник писав, що в суспільстві, де трудящі позбавлені можливості вільно обговорювати політичні та економічні питання, сатира є виявленням критичного ставлення народу до існуючого капіталістичного ладу: «...пісні найновішої формації, які складає наш народ, по більшій часті не історичні, а радше сатиричні,—але я не знаю, чім се промовляє на їх некористь? Я думаю, що противно, се свідчить о вищім розвою народного самопізнання, коли народ зачинає критично розглядати суспільний устрій, який го окружає, а не *сміючи* (курсив наш—*І. К.*), або й не вміючи висказати своїх вражень просто, висказує їх гумористично-іронічним способом, у їдких, насмішливих писеньках»[28].

Одну з причин появи сатиричного елементу в народних піснях Франко вбачав у тому, що трудящі маси «не сміють» просто висловлювати своє ставлення до негативних явищ життя. Не важко переконатися, що така сама думка закладена в словах з огляду «З поміж газет та журналів»: «Нашим окликом *правда і наука, а політичних тенденцій* (виділено Франком — *І. К.*) ми ніяк мати не можемо, бо й наш «Друг» не політична часопись»[29]. А з другого боку, автор підкреслює, що журнал ставить своїм завданням правдиво відображувати на своїх сторінках галицькі відносини, використовуючи зброю сміху. Таким чином, в огляді, як і в рецензії на сербські народні пісні і думи, звернення до сатири пов'язується з неможливістю просто висловлювати своє ставлення до існуючих порядків.

Цікаво й те, що думка, висловлена в статті «З поміж газет та журналів» («...годі все з тою наївною ортодоктичною побожністю лише плакати та квакати, як каже Пушкін, про одно та одно... Ми сі все чола поразбивали на усякого рода поклонах... З плачу та сміху—сміх все-таки ліпший»)—ця думка потім проходить через всю публіцистику письменника. Досить сказати, що він чотири рази за двадцять років публіцистичної творчості бере епіграфом до своїх статей такі слова: «Не всегда ж нам слезы горькие лить о бедствиях сущест-

[28] «Друг», 1887, ч. 6, стор. 109.
[29] «З поміж газет та журналів», «Друг», 1877, ч. 3—4, стор. 51.

венных», в яких проявляється той самий підхід до явищ життя, що і в статті «З поміж газет та журналів».

Взагалі, характеризуючи стиль двох розглянутих творів, треба відзначити, що до їх опублікування ніхто з авторів «Друга» в такій манері не писав, в тому числі і сам Франко. Зате з пізнішою публіцистикою Франка ці статті мають дуже багато спільного як за змістом, так і за формою.

В обох творах, особливо в огляді «З поміж газет та журналів», відчувається значний полемічний талант. Якби це був не Франко, а інша людина з прогресивного табору, вона б проявила себе пізніше в публіцистиці. В дійсності такого публіциста не було.

Викладені аргументи, на нашу думку, дають підстави вважати Франка автором огляду «З поміж газет та журналів» і замітки «Новинки».

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ

Стор.

Д. Лук'янович. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка 5

І. Денисюк. До цензурної історії «Громадського друга», «Дзвона» і «Молота» 49

Й. Кріль. Перший лист Осипа Маковея до Івана Франка . 74

СТАТТІ

М. Рудницький. Світове значення творчості Івана Франка 81

Р. Обухівський. Іван Франко — як перекладач і популяризатор економічного вчення Карла Маркса 91

А. Пашук. Робітниче питання в публіцистиці І. Франка 70—80-х рр. XIX ст. 110

Я. Товстуха. Іван Франко про революційний рух селян Буковини в 40-х роках XIX століття 124

В. Лесик. Проблема народності літератури в естетиці Івана Франка 151

І. Пільгук. Принципи реалізму в критичних творах Івана Франка 177

О. Чичерін. Літературознавчий метод Івана Франка в його судженнях про французьку літературу XIX ст. 191

І. Сірак. Спостереження над композицією оповідань Івана Франка 200

Я. Шуст. Поезія Івана Франка і народна пісня 230

І. Коляда. До питання про автора «Перестороги» в світлі гіпотези І. Франка 247

В. Лесин. Іван Франко і Василь Стефаник 264

А. Брагінець. Роль Івана Франка у розвитку визвольної суспільно-політичної і філософської думки на Україні 284

О. Домбровський. Іван Франко — теоретик перекладу . 306

М. Мольнар, М. Мундяк. Співпраця Франка у чеських виданнях 331

М. Неврлі. Іван Франко і чеський революційний рух . . . 342

Й. Грозієнчик. Франко і словацько-українські зв'язки . . 366

І. Курганський. Дві невідомі статті І. Франка в журналі «Друг» 372

Музей Ів. Франка
пор.№ 4968
Інв. № 2189/3
Група кн.

Редактор видавництва Т. А. Веремчук
Техредактор А. В. Малявко
Коректор С. С. Корпал

Львовский государственный университет
Иван Франко. Статьи и материалы.
Сборник шестой.

БГ 08439. Здано до набору 26/XII 1957 р. Підписано до друку 16/V 1958 р. Формат 60 x 92¹/₁₆. Паперов. арк. 12,125. Друков. арк. 24,25+2 вклейки. Обл.-вид. арк. 23,55. Тираж 3.000. Ціна без оправи 11 крб. 90 коп. Оправа 1 крб. 50 коп. Зам. 27.

Друкарня Львівського державного університету. Львів, Університетська, 1.

Бібліотека
МУЗЕЮ Ів. ФРАНКА
Інвент. № 2415

cl. 2, n. 7

Ціна 13 крб. 40 коп.